Т/В
9610
821
Д 36

ХЫДЫР ДЕРЯЕВ

Kitaphana.net

ЫКБАЛ

https://Kitaphana.net

ХЫДЫР ДЕРЯЁВ

ЫКБАЛ

РОМАН

ҮЧҮНЖИ КИТАП

MARY WELAÝAT
KITAPHANASY
Марыйская
центральная
№ Б-ТВ 9610

«ТҮРКМЕНИСТАН» НЕШИРЯТЫ • АШГАБАТ, 1966

Түркм. 22
Д31

Гадырлы окыҗы! Ине, Хыдыр Деряевиң «Ыкбал» романының Сизиң гөзүңизи ёлуна гарадан үчүнҗи китабы-да чапдан чыкды. Эмма автор бу романыны үч китап билен тамамлап билмеди, чүнки эсериң өз ичине алян вакалары гиден бир эпопея, шоңа гөрә Х. Деряев романыны дөрт китапда гутармагы макул тапды.

Романың бу китабында чагшап башлан көне дүнйәниң реакцион гара гүйчлери ахыркы демлеринде тәзе дүнйәниң революцион җуван гүйчлери билен алдым-бердимли гарпышыга гиришйәр. Бу чакнышыкда көне җемгыетиң гүйчлери асгын гелйәр. Ораз сердар, Әзиз хан, Бекмырат бай дагылар халкың гөзүнден дүшйәрлер.

Романың баш гахрыманы Берди дурмуш гирдабына дүшүп, гражданлык уршуның ялнының ичинден гечйәр. Онуң сөйгүлиси Узук романың башында бир гөрнүп, гизленмәге межбур боляр. Ол эсасы максадына гаты голайлан вагты, душманың тыгындан хеләкчилиге учраяр. Узугың ондан соңкы ыкбалы белли болман галяр.

Романың дөрдүнҗи китабыны оканыңызда, озалдан өзүңизиң белет, сөйгүли гахрыманларыңызың соңкы ыкбаллары билен таныш боларсыңыз.

1-нжи бап.

ГАРРЫ ОЙНАСА, ГАЙ ТУРАР

Он единжи йыл өзүниң агыр хупбатлы ачлыгы билен торп сүмшен ялы болуп гитди. Худайберди ага билен онуң айлы ялы гарып-гасарларың әнчемесини лабырының астында эбедилик гизледи. Олар ялы ничемелериң чүл-чагасыны ер-есир етим гоюп, рехимсиз йүзүни аңрык өвүрди. Эмма башда он секизинжи йылың йүзи онуңкыдан хем шумрой гөрүнди. Мисли адамчы бугра ялы, омзуна аланыны сыпдырмады. Оюндан ирмейән, ылгамакдан армаян әнчеме чаганың эзенеги агды, эгни асылды, олар бөкүшип, шадыян ойнамакдан галды.

Он единиң он секизе мирас гоюп гиден ачлыгы бахара якынлашдыгыча, хас-да гүйжеди. Ол Аннагелди уссаның машгаласыны хем сыламан, якасындан эбшитләп, берк тутды. Усса гечен йылың ноябрь айында күмүш дүканының гапысына иң соңкы гезек гулп урупды. Ондан бәри йыл чалышса-да, ол гулпуң янына бармады. Бараййын диенде-де, гурп-гурбат, межал ёкды. Ачлык билен берк тутан гөрешинде ол әҗиз гелди. Әңкамы гидип, янбашыны ере берди!.. Ана, ол отсуз-оҗаксыз гарып түнегиниң саг дулунда көнеҗе ичмегине доланып, гурт ялы болуп ятыр. Йүзи сарычөпүң өвүшгинини берйәр. Эллери атышгириң салы ялы сандырап дур. Ине, ганым дөврүң гадыр билен энгам эден ыкбалы шейледи... Мырат аганың-да, Худайберди аганың-да, Узугың-да, Аннагелди уссаның-да ыкбалы ган билен гөзяша югрулан бир ыкбалды!..

Аннагелди усса ятан еринден элиниң аясы билен көне кечәниң йүзүни сыпалап, нәмедир бир үбтүҗек зады алды-да, агзына салып күмшүлдеди. Соңра ене кечәниң йүзүни сыпады-да, ысгынсыз, сандыравук сес билен:

— Абадан җанам гелмеди. Өлмезден өң, «Разы бол, гызым» дийәйҗекдим. Өзүни оңармаян ач ата перзенде-де герек дәл экен — диййип, гапа серетди.

Чеп дулда отуран Амангөзел эҗе:

— Бей дийме, какасы, перзент йүреги эне-атаңкыдан акра дәлдир. Олам инди илиң машгаласы болды. Сыпыныпп билйән дәлдир — диййип, оңа гөвүнлик берди.

— Ай, сыпынҗак болса сыпынарды. Дүйнки базарда хабар эдилди. Бу гүн үчүнҗи гүн. Екеҗе гүн сыпынайса болмаярмы?!.

— Какасы, сыпынарам, гелерем. «Гиевиң Гылычлынам хоҗайыны ковупмыш» диййәлер. Ил башагай.

— Нирeден ковупмыш?

— Ишлейән еринден ковандыр-да.

— Кован болса, эли бош. Абадан җаны гетирип өтәгитсе болмаямы?..

— Гетир, какасы, ховлукма — диен бадына, даш ишикде аяк сеси эшидилди. Хә диймән, Абаданың өзи:

— Саламалейик — диййип, эҗесини гуҗаклады. — Кака, нәдиәсиң? Ягшы болямың?

Аннагелди усса дикелип:

— Кейигим, менде кесел ёк. Мениң кеселим улы илиң кесели — ачлык. Ачлыгың дерманам — нан. Олам бизде ёк. Инди биз-э... эҗеце хосса болуп, узак ятарысмы-ятмарысмы?! Огулныяз гуда артыкмач адамдыр. Эҗең билен аркалашар-да — дийди-де, хамсыгып, сөзлемесини гойды.

— Кака җан, гайрат эт. Ачлыгың хем көпи гечди. Басым гөк етишер, орага етилер — диййип, Абадан какасына гөвүнлик берсе-де, берен гөвүнлигине өзүниң-де гөвни етмеди.

Аннагелди усса салгым ялы болуп отурышына:

— Ай, кейигим, орага ким етер, ким етмез. Етиләенде-де, бизде инди не орак галды, не хоша галды, не-де — өмүр! Барысы бирден гутарды! Ах... балам, сен бир огул болсаң болмадымы?!. Онда атаң ерсиз-сувсуз ташлап гиден гарып юрдуның сакчысы болардың. Инди биз бу дүнйә гелип, нам-нышансыз өтмели болдук. Ызымызда не тевир галды, не — аят! — диенде, хәлиден мертлиге салып отуран Абадан гөзяшыны саклап билмән, боюр-боюр гойберип башлады. Ол огул дерегинде гөрленсоң, өзүни огул дәлдирин өйтмезди. Эмма өлүм яссыгына баш гоян гарры атасының бу сөзүнден соңра өзүниң огул дәлдигини билди.

Мусулман дүнйәсинде огул билен гызың деӊ гөрүлмейәниниӊ себәбине-де, ине, шу ерде дүшүнди.

Аннагелди усса бираз өзүни дүрсәп, ене сөзлемәге башлады:

— Балам, казаӊ долан гүни гитмели, оӊа чәре ёк, йөне каза-да себәпсиз долмая. Ана, шол себәбинем алланыӊ өзи берип, дерди-беласы билен алайса, олам багтлылык экен, себәби адам тарапын боланда, гөзүӊи ачып, арманлы гитмели болджак экени — дийип, хамсыкджак болды-да, ене мертлик билен сакланды.

Амангөзел эдже гөвүнлик берип:

— Күпүр болджак болмаӊ, какасы. Хеммеси алла тарапындыр. Алладан бидин чөпүӊ башы ыранян дәлдир — дийди.

Аннагелди усса бираз пикирленип:

— Оӊа шүбхәм ёкдур... Йөне «Беримсиз байлара барандан керемли даглара бар» дийилен гепе-де шүбхәм ёк. Мен шоджагаз мүлкүмден йыгналламы малымыӊ ийджек оты, белеси билен алындым. Эмма гөзүгаралыкдан «Ерими ал» дийип, Бекмырат байыӊ янына энтәп барамда нәтди? Ерими алды, эмма берен зады икимизе ики ай иймәге-де етмеди. Ханы ынсап?! Ханы мезхеп?!—дийип, элиниӊ аясы билен кечәниӊ йүзүни сыпады.

Амангөзел эдже:

— Ах, харамдыр, харам!.. Олар алып билселер, алласына гарамаяр ахырын — дийип, улудан демини алды.

Аннагелди усса нәмедир бир зады кечәниӊ йүзүнден алып, ене агзына салды-да тамшанды.

Абадан:

— Кака жан, нәме ол агзыӊа саляныӊ? Бейтме, канагат эт — дийди-де, дамагы долуп, онсоӊ гепләп билмеди.

Аннагелди усса гызыныӊ айданына гулагам салмады. Йөне пессайджак сес билен:

— Мен Бекмырат байыӊ ерими өлдүрип алджак болянына дүшүнип, Сухан гатыӊ янына бардым. Ол: «Таллы яплан аӊырдан мугтам болса, ер алман» дийди. Ана, шонда мен дүшүнип галдым, сатылджак ерлериӊ барысыны ишан өӊүнден пайлашып гоян экен... — дийип, бир сакын[illegible] — Ах, балам, сен бир огул болсаӊ болмаямы?! «Бекмырат бай билен гылыч сырып хаклашгын» диердим. Өлмезимден оӊ, иӊ соӊкы сөзүмем шол боларды! — дийип, [illegible] айтман, яныны ере берди.

Абадан, [illegible] бир агыз геплемән, ички дүнйәле-

рние берлип, доңуп галды. Агыр дөврүң апады булары лал-җим этди. Энели гыз ызлы-ызына хаслап, улудан дем алды. Бу дем алыш йөнекей дем алыш дәлди. Ол буларың янгынлы йүрегинден чабырап чыкян отды. Ол көне дүниәниң күлүни совурмага туташып барян ялынды-отды. Йөне энтек шол көне дүнйәниң күлүне гатышып гитҗек янык йүреклер хем аз дәлди.

Ине, гарып өй, ине, гарып эне, ана, гарып гыз, ана-да, ата! Булары буз бүренен совук дурмуш доңдурды! Дурмуш булары йылы йүрегиниң мәхрем ховры билен азаҗык-да чоймады, йылытмады. Булар кимлер? Булар, әлбетде, эртирки гүнүң ягты тарыхының шүбхесиз аламатлары.

Гамлы дымышык эп-эсли вагт довам этди. Соңра Абадан:

— Эҗе, яңкыҗа гетирен унумдан биразаҗык буламак эдейин; сен какамың янында отур — дийип, даш чыкды. Шол халат он-он бир яшларындакы бир гыз гелип, Абадана:

— Сени Кыныш энем чагыря. «Дерревҗик гелип гитсин» дийди. Гелерице ховлугып отыр — дийди.

Абадан Кыныш байың бейле ховлукмач чагырышына хайран галды.

— Кыныш эҗе нәме этҗеккә мени?.. — дийип, эҗесиниң йүзүне сорагль серетди.

— Ай, нәбилейин, кейигим. Чагырылян болсаң, барып гайдарсың-да.

— Онда мен барып гелейин — дийип, чакылыга гелен гыз билен чыкып гитди.

Абадан Кыныш байың өйүне:

— Саламалейик — дийип, аягыны атандан:

— Алейик, вах, боюңа садага, Абадан җан. Аман-сагҗа гезип йөренмисиң? — дийип, гадыр билен гаршы алды.

Ол еке агыз:

— Шүкүр — дийди.

— Абадан җан, гелинлик саңа гаты дүшүпдир. Нәче безенип, гейинсең, бой-сыратың безег гөтерҗек. Шол башың богландан соң, гөренем дәл болсам герек.

— Ек, гөрен дәлсиңиз.

— Вах, мен өйден чыкянмы нәме? Адамзадың ганымы гаррылык болар экен. Шу махал айны гезҗек вагтыңдыр. Гезгин, җаным. Яшлык йылдырым ялыдыр. Бир йылпылдар-да, гөзүңе каклышар гидибийр. Ай, бу йыл-

ларда гелин эдинйэн-гыз чыкарянам ёк, нирэ гезжек? Вах, шейле-дэ, жаным. Йылы агыр гелди. Алланың халаныдыр-да, бүем гечер — дийди-де, Кыныш бай ожакдакы гүмрэп янян ожар одуң гызгынына чыдаман, лакырдап гайнан гара таңканы еңсэк сүйшүрди. Ене-де бир зат айтжак ялы этди-де. сесини чыкарман, аңырсындакы шкафа тарап доланды. Шол халат Абадан сандыгың үстүне галдырылан гат-гат, тэзеҗе шахы ёрганлара, гатбар-гатбар халыларың үстүнден язылан тэзеҗе пенди кечелерине бир гөз айлады. Онянча Кыныш бай шкафдан чай алып, бэрисине доланды. Дөрт саны гырмызы чэйнеги демлэп, ики санысыны одуң гапдалында гойды-да, бирини Абаданың өңүне сүйшүрди. Яглык долы кемпуд-у-мампасаны ортада ачды. Сачак атып, бир окара говурдаклы ягам гойды. «Алың» диен хөдүр билен өзи кем ишдэ ийм эге башлады. Абадан шейле гөвдүген ач болмаса-да, хэзирки орта атылан меле-поссук йылыжаҗык нан билен говурдаклы ягдан нэче ишдэмен ийҗекди. Шейле-де болса, ол Кыныш байың өзүнден-де кем ишдэлик билен үч-дөрт агыз ийди-де, сүпүринип отурыберди.

Кыныш бай гадыр билен:

— Ийиң, ийиң...—дийип, нэче ийдирҗек болды.

Эмма Абадан:

— Ёк, мен көп ийдим. Берекет бер-э — дийди.

— Вах, ийсене, гыз. Хич задам иймедиңиз-ле.

— Берекет бер-э. Мениң ишдэм ёкды, кэн ийдим.

— Иимедиң-ле, тамдырдан яңыҗа чыкан нанды-да — дийип, сачагы долады-да, бейлэк сүйшүрди. Өңүндэки чайыны енс бир гезек гайтарып, гүррүңе башлады. — Йылгалла оңушыгыңыз ненеңдир, жаным?

— Ай, шүкүр, бирнеме бар.

— Орага-дага етерлик бармы?

— Билмедик-дэ, етмесе-де, якынлашса герек.

— Адамың Гылычлы «Орс ичинде ишлейэ» диййэлер. Дүшевүнди бардыр-ла?

— Хава... бар.

— Ай, орса янашан хор боласы ёк-ла. Шол «Дөвлетлиден дөвлет ёкар, бидөвлетден — мэхнет» диенлеридир. Орс бир дөвлетха халк экен. Йөне улы дөвлети гөтеринип билмедилер-дэ. Патышаларыны йыкан болсалар, дөвлетлериниң ырлып башладыгыдыр. «Агзы бире таңры бийр, агзы алаиы гаңрыбийр» диенлеридир. Хава, жаным, ка-

каң-эҗең хал-ягдайы ненеңсидир? Хич затдан хабарымызам ёк — дийип, Абаданың йүзүне серетди.

Хер кимиң бир гайгысы бар, кел гызың — әр гайгысы» дийлиши ялы, Абаданың күйи Кыныш байың гүррүңинде дәлди. Ол: «Ненеңси эдип, Узук билен бир-ики агыз сөзлешип боларка?» дийип пикир эдйәрди. «Какаң-эҗең хал-ягдайы ненеңсидир?» диен сораг онуң ол пикирини-де чалам-чаш этди.

— Ай, какам-эҗемиңем хал-ягдайы бир хал-ягдай... — дийип, йүзүни ашак салды.

— Көмек-задам эдип билйән дәлсиң?

— Көмек-задам... этҗек көмегими этдим. Шай-сепден чыкдым. Инди нәме көмек эдейин? Алла көмек этсин.

— Гайынларың көмек эдип билмейәми?

— Ай, гайынларымыңам иле көмек эдер ялы артык-сүйшүк зады ёк.

Кыныш бай:

— Инди шейдип, ики саны гарры отсуз-ожаксыз өйде, ач-ялаңач бир-бирине середип отурмалы болдумы?! Ай, нәтҗек-дә, кын-да гараз — диенде, Абаданың гөзүне эдил шол халат какасы эңек атып гидип барян ялы болуп гөрүнди. Ол тас: «Вай, кака!» дийип гыгырыпды. Гөзлериңден бьıгтыяр дөкүлен аҗы яшы тиз сүпүрип, зордан сакланды. Ене бираз өзүни дүрсәп:

— Ай, кысматдакыны гөрмели бор-да — дийип, агыр ягдайындан сыр билдирмеҗек болды.

— Хава-ла, кысматлыгына сөз ёкдур, йөне «Ылгамасаң, тутмарсың, эмгенмесең, битмерсиң» хем дийлипдир.

— Ай, ылган — тутян, эмгенен битйән болса, какам билен эҗем тутардам, битердем. Угруна болмаса, асла болмаз экен. Гайтам терсине, нирә миграсаң, «Эшек аңңыр, гурт гетир» диенлери болуп чыкар экени — дийип, Абадан улудан бир демини алды.

Кыныш бай небси агыран киши болуп:

— Эшидйән, кейигим. Барысыны эшидйән. Ене өзүң бир хили ел билен гайрат эдәймесең, ики гаррының элинден гелҗек зат ёкдур. Гыз ерине-де, огул ерине-де сен өзүңсиң — дийип, ашаклыкдан сын этди.

Абадан ата-энесиниң бир-бириниң ызындан ач өлҗекдигини эшгәр гөрүп дурярды. Шейле-де болса, Кыныш бай олара дөвлмезчилик билен гүррүң эдип башланда, Абадан илки ягшы гөрмеди. Эмма соңра онуң агырылы

дамарларыны сыпалап, йүрегине етенде, бир хили юмшашып, гүррүңе башлады:

— Ай, Кыныш эҗе, гыз ерине-де, огул ерине-де өзүмдигими билйән. Гыз болуп дөрәнимден дөремән гечен болсам говы боларды... — дийип, аңры сөзләп билмеди. Бир ювдунды-да, йүзүни ашак салды.

— Гайын энең — Огулныязам-а гаты рехимдар, оңат адамдыр. Олар көмек эдип билмейәлерми?

— Ай, оларың өзүнде-де артык-сүйшүк зат ёк.

— Догрудыр. Гараз, кын-да. Ынха, доган-гарындаш, илен-чаланымыз болса, гапымыздан гелени бош гойберемзок — дийди-де, хий, бир дилег салаймазмыка диен тама билен Абадана сөзлемәге май берди.

Ол шол йүзүни галдырман отурышына:

— Ай, барлыңкы башга-ла — дийип, улудан бир дем алды.

Соңра бу икисиниң арасында эп-эсли вагт хич хили геп-гүррүң болмады.

Бу махал Абаданың өлүм яссыгына баш гоян какасы гөзүниң өңүнден гитмеди. Бу отуран өйүне йөнелиге чагырылмандыгына-да дүшүнйәрди, пикир эдип велин, аңырсына-да етип билмейәрди. Кыныш бай болса өз максадына ненеңси гүррүңлериң үсти билен барҗагыны пикирленйәрди. Абадан дилег салаян болса, оңа хас еңил болҗакды. Олам болмады. Шол халатда:

— Кыныш эҗе, мен гайдайын. Көп отурдым. Какамыңам ягдайы еңил дәл — дийип, Абадан турҗак болды.

Кыныш бай өр-гөкден гелип:

— Ег-а, болмаз ол. Отур энтек — дийип аслышды.

— Гайдайын, көп отурдым.

— Отур энтек, хич зат ийип-ичмедиң. Ынха, нахар эдйәлер. Басым тайын болар. Иймән гитмек болмаз. Какаң ненең? Хий, бирнеме ганыматлашмаямы?

— Олам, нәме, бир гарры адам-да.

— Нәме, дүмев-дагы етишдимикә?

— Ай, хеммесем бар өйдйән.

— Вах, Абадан җан, шол айданың: ол бир гарры адам-да. Шу махал хуршы етсе, даянар өтәгидер. Мен шу гарны берип гойберейин велин, алып гит, җаным. Бир даянсын нахыр; Аннагелди усса нәме этсең, бәрден гайдар. Гелинлериме көп шай ясап берендир — дийип, дулда ятан гарны бир акҗа халта салды-да, «Ядымдан чыкаймасын» дийип, бейле янында гойды. Бу хеззете Абадан хай-

рап галды. Хер хили пикирлер этди. Чак-чен билен четиңден хем барып билмеди. Соңра палав гелди. Абаданың палав ийип хем хезили болмады. Онуң күйи тизрәк гайтмакда болды. Кыныш бай гүррүң билен, сөз билен айлап, оны айтҗак максадының үстүнден әлтип билмеди. Соңра бир ак яглыгың арасына дүрли-дүменден салып, улы дүвүнчек этди. Бир тегелек меле-поссук нан салды. Тәк өзи уґратмага чыкды. Хатардан ягшы сайланансоң, Абаданы саклап, максадыны гөни айтмага башлады:

— Абадан җан, эҗең-какаң ягдайыны өзүң билйәсиң. Олар ач. Оны яшырып отурасы иш ёк. Гаты гөрме, җаным, оларың ачлыкдан башга кесели ёк. Көмек этҗеги — бир сен. Сениңем элиңден гелҗек зат ёк. Хава, сениң элиңден екеҗе бир зат гелҗек. Шоны эдәйсең, эҗеңем, какаңам ачлыкдан аман-эсен чыкар — диййип, Абаданың гөзүне гөзләп, эп-эсли дурды.

Абадан агыр ой астында:

— Вах, Кыныш эҗе, мениң элимден гелҗек зат ёк — диййип, улудан бир демини алды.

Кыныш бай гашларыны герип, агзыны бир пакгылдатды-да:

— Ёк, җаным, сен билйән дәлсиң. Сениң элиңден гелҗек зат кәндир. Ислесең, энең-атаңы ачлыкдан аңсатҗа чыкарып билерсиң. Айдайынмы? — диййип, Абаданың йүзүне сорагды серетди.

— Вах, айдың, мениң нем-атамың җанына гурбан болмалам болса, болҗак — диййип, Абадан бир хили ховсала дүшен ялы болды.

— Энең-атаң җанына өзүң гурбанам болҗак болуп йөрме-де, ики саны юрт йыкан ганымы садага эдәй. Шолары өлдүрениң кесевиси гөгәр.

— Вай, бу ненеңси гүррүң болды? Ким ол юрт йыканлар?!

— Вах, хол таңрыдан тапан Берди билен Дурды-ла.

— Берди билен Дурды?! Ёк...

— «Ёк» дийме, җаным. Ол сениң үчин кын дәл. Ынха, саңа ики көке мергимуш.

— Мергимуш?! Авы..., зәхер... ёк! — диййип, Абадан доңуп галды.

— «Ёк» дийме, җаным. Ол сениң үчин кын дәл. Өйүңе геленде, нахара атага-да, өңлеринде гояй. Сениң бар этҗек ишиң шол. Иеп батларына, өйүңде чабаланаярлар өйдүп, сен горкма. Ёк. Олар соң бир ерлерде өлүп галарлар.

Ил-гүн: «Сыркавлап өлди» диер. Шонуң билен ол ер чекмишлери ер чекер. Сениңем энең-атаң аман-эсен галар. «Боля» дий, садага. Ынха, өйүңизе етмәнкәң, ики чувал уны әлтип дүшүрдейин. Хозуң маңзы ялы гуш гурсак бугдайың унудыр. Тамдырдан чыкараңда, гүн гызарып чыкдымыка өйдерсиң. «Боля» дий, садага! Ол түкенсе, ене ибәрин. Ериңизе гүйзлүк бугдай экдик. Парч болуп отыр. Экини билен ызына гайдып берейин. Ериңиз үчин берен пулумызам гайдып алмалы. Ачлыгы дуйдурман, эне-атаңы хасыла етирейин. Өзүңизе-де көмек герек болса берейин. Дилиңиз геплесе боля. Шол ики ер чекени ер ювутмаса, мен дөвлетиме гуванып билемок. «Боля» дий, садага, — дийип, агламага башлады.

Абадан шол доңан ялы болуп, дилсиз-агызсыз дуршуна дурды; Кыныш бая «Гой, аглама-да» дийимеди. Ол-да җөгүлик мертебесини ерине етирип, ахыры диңди. Гөзлерини сүпүрип, төверегине бир серетди-де, ене ялбармага башлады.

— Җаным, энең-атаңа рехимиң инсин. Я шол ики таңрыдан тапаны энең-атаңдан говы гөрйәмиң?! Гепиң гысгасы, шол икисиниң башына етмесең, энең-атаң шум тәлейини өзүң менденем говы билйәсиң. Инди өзүңем бир өлчерип гөр-дә — дийип, Кыныш бай ене җогаба гарашды.

Абадандан җогап болмады. Шол дуршуна, демини алман, сарсман отурды. Бу халатда онуң башындан ненеңси ой-пикирлер гелип гечди, оны билмек кынды. Шейле ягдайда бирденем тисгинен ялы, башыны галдырды-да:

— Боля. Мен шу иши эдейин. Гетириң мергимушларыңы — дийип, элини узатды.

Кыныш бай бегенҗинден тас ганат баглап учупды.

— Ал, җаным, ал. Мениң шу ишими битирсең, сениң гөвнүңе етерин. Сөзүң ерде галмаз. Нәме дилегиң болса, чекинмәнҗик сорабергин — дийип, ичи авулы кичиҗик дүвүнчеги гыңаҗының уҗундан чөзүп алды-да, Абаданың элине тутдурды. Абадан дүвүнчеги алансоң, көп геплешип хем дурмады.

— Хош, саг болуң. Аркайын болайың — дийип угра-берди

Кыныш бай:

— Сагъа бол, җаным — дийип, ызына доланды.

Абадан өйлерине гелди. Ызы билен ики чувал унам гелип, дулларында ерлешди. Аннагелди усса бу затлар-

дан бихабар уклап ятырды. Амангөзел эҗе бу вака хайран галып:

— Абадан җан, бу не хекаят? — дийип сорады.

— Эҗе, мунда хич хекаят ёк. Кыныш эҗеден карз диледим.

— Вай, шунча уны карз берәйдими?

— Хава, эҗе, эчилди.

— Ай, Кыныш бай эчилен еринде эчилйәндир-ле. Вах, барлыңкы башга-да. Бизе беренини алла йүз эссеси билен эчилсин! — дийип, Амангөзел эҗе Кыныш байдан миннетдар болды.

— Эҗе, какам оңат уклап ятыр, ояраймалы. Сен дүкан кепбәни ачага-да, ичине дүшек ат. Мен хамыр эдейин, сен чорба эт. Какам турянча, нахарам, нанам тайяр болсун — дийип, ише гиришдилер.

Нахар тайяр болды, гарып өйүң бош сачагы долды. Аннагелди усса-да оянды. Ол өе гирен азыгы гөрүп:

— Амангөзел баяпсың-ла? — дийип сорады.

— Хава, баядык. «Худай берсе гулуна, гетир, гояр ёлуна» дийипдирлер.

— Худай хайсы ёл билен гетирип гойды?

— Кыныш бай карз берипдир. Гызымыз карза гечипдир.

— Хе-е... «Кыныш бай карз берипдир... Гызымыз карза гечипдир» дийсене... Бу сениң ериңи өлдүрип алан Кыныш бай мунча уны саңа ненеңси карз бердикә? Хе-е.

Ёл ятыр-а, ёл ятыр,
Дегресинде ил ятыр;
Бир эммасы болмаса,
Гуйрук мунда не ятыр? —

диенлери болаймасын? Бу бир эммалы ун болаймасын, Амангөзел?..

— Эммасы болса, соңра билер отырсың. Ханы худайың берениндеи гарныңы бир доюр бакалы — дийип, Амангөзел долы сачагы уссаның өңүне атды-да, нахар гетирди. Эмма Аннагелди усса нахардан алмады-да, Абаданы чагыртды.

— Абадан җан, кейигим, ики аягыны гөре сокуп отуран гарры атаң өңүнде догрыңдан гелгин. Ялан сөзлемегин. Шу уны Кыныш бай саңа карз бердими? — дийип соранда, Абадан: «Хава, карз берди» дийип, ялан сөзләп билмеди. Йүзүни ашак салып отурышына габагынам галдырып билмеди.

Какасы:

— Җан гызым, нәме гепләңок? Айт ахыры догрыңы — диййип, айтдырҗак болды.

— Кака җан, мен нәме диейин? Шу унуң карз берленине сениң йүрегиңде шүбхе дөрәпдир. Ол себәпден мен нәме дийсемем, сен ынанмарсың — диййип, Абадан ене какасына ялан сөзлемән, сыпҗак болды.

— Абадан җан, мен шу чорбадан ичейинми?

— Ич, кака җан, ич. Сен ач. Сенде ачлыкдан башга кесел ёк. Бир хепде-он гүн, гарның дойса, даянып гидерсиң.

— Болмады. Балам, мен сени бейле тербиеләндирин өйтмейәдим. Сен өлҗек болуп ятан агаңа «Ган ич» дийдиң. Мен нәдейин?!—диййип, бир гапдалына гышарды. Абадан сесини чыкарман, гөзүнден боюр-боюр яш гойберип, агламага башлады. Амангөзел эҗе: «Биз-ә билмедик-дә...» диййип, ичини хүмледип отурмакдан башга буларың икисине-де бир агзам сөз айдып билмеди.

Аннагелди усса эп-эсли ятандан соң, ене дикелип, гызына йүзленди:

— Гөзлериңден акян яшың хер дамҗасына гурбан, балам. Мен саңа дүшүнйән, гузым. Сен аҗындан өлүп барян атаңы өлдүрмән саклаҗак болуп, өрән яман иши бойнуңа алыпсың. Кысмат шундан болса, гой, мен өлейин, йөне сен бейле иш этме. Иң говусы, хол күйзеден бир кәсе сув гуюп, Кыныш байың берен авусыны ичине ат-да, маңа «Ич» дий: Мен сениң сөзүңи йыкман ичейин. Йөне маңа: «Шу чорбадан ич, шу нандан ий» дийме — диййди-де, Аннагелди усса хырчыны дишләп, башыны яйкады.

Амангөзел эҗе: «Тоба!» диййип, якасыны тутмакдан башга бир сөз хем айтмады.

Аннагелди усса:

— Ай, пелек! — диййип, гапдалына гышарды-да, ене сөзлемәге башлады. — Кейигим, бу затлары мен билйән. Шол ерими сатмага барамда, Кыныш бай маңа: «Ериң өзүңде дуруберсин. Абадан шу зәхери Дурды билен Бердә ичирсин. Мен сени ачлыгың бардыгыны дуйдурман чыкарын» диййипди. Шонда мен оны бейле сөзлери долап агзына алмаз ялы эдипдим. Инди ол «Аннагелди усаның ачлыкдан аңкасы ашандыр. Бар зада разы бор» диййәндир. Догры, «Ачлык нәме ийдирмез, доклук нәме дийдирмез» диййәндир велин... Ё-ок, Аннагелди усса казага разы болар, бейле зада разы болмаз — диййип, йүзүни

ашак салды. Шол отурышына хырчыны дишледи-де, башыны яйкап, пикир дерясына гарк болды.

Абадан гөзяшыны сүпүрип, бираз өзүни дүрседи. Амангөзел эҗе хашлап, улудан бир демини алды. Чорба совады. Сачак долы наның уҗундан дөвүлмеди. Ишдәлери ялманып дуран ачлара ниредендир сабыр кервени инди.

Аннагелди усса ятан еринде сакгалыны сыпалашдырып, ене сөзлемәге башлады:

— Мен бүтин өмрүми уссачылык билен өтүрдим. Хер ким көне шай гетирип, тәзе шай буюрярды. Шол көне шайларың йүзүне чайылан гызылы гырмалы боляр. Ана, шонда кимиң шайындан нәче эшрепи чыкса, айратынҗа дүвүнчеге дүвүп, мусая сатян. Бир тини эйләк-бейләк этмәнем, гетирип, эелерине табшырян. Ынха, шейдибем, шу яша гелдим. Инди, гел-гел, өмрүмиң ахырында Кыныш бай маңа, мениң чагама нәме ишлер этдирҗек боля? Ай, дүнйә, хей! Шейле, гызым, сен аланҗа затларыңы ызына элтип бер. Маңлайда нәме бар болса, гөрүбийрис — дийип, Абадандан йүзүни бейләк совды.

Амангөзел эҗе-де:

— Хава, шейле, кейигим, бизе бейле гана гатышан зат герек дәл. Такдырда языланы бардыр — дийип, гөзүни сүпүрди.

Ерден сеза чыкды, Абадандан чыкмады. Гарып түнек гам-хасрата гапланды. Рехимсиз ачлык адамчы айры ялы күкрәп, буларың үчүсини бир ерде басып, агыр лабыры билен омузлады. Бир хаюкдан соң Абадан улудан бир демини алып, чалаҗадан сөзләп башлады.

— Мен бу ише чәре тапман, бойнума алдым. Сизи ачлык беласындан гутарҗак болуп этдим. Инди мен сизиң диениңизи эдейин. Сизиң нәразы болҗак ериңизде мен гөрүнмен. Йөне хәзир бу уны ызына элтип бермәлиң.

— Элтип бер.

— Ёк, кака җан. Маңа гулак сал. Хәзир төверек «Абадан гелди-де, эне-атасына ун алып берәйди» дийип дүшүнендир. Шу махал ызына элтип берәйсек, ичиң-дашың хайран галып, ёргудыны мүң дүрли ёрарлар. Биз ил-гүни хайранам галдырмалың, бу унуң ёргудынам ёрдурмалың-да, башга бир зат эделиң. Мен шу гүн гайдайын. Эртир гиевиңиз арабалы гелип, бу уны алып гидер, ерине-де ун гетирип дүшир.

— Ёк, кейигим, шу унуң дерегине берҗек болсаңыз, ол унам бизе герек дәл. Доңзуң этини ийдиңем бир, сатып, пулуна зат алып ийдиңем бир.

— Ёк, кака, биз бу уны ызына говшырыс, йөне иле гүррүң болмаз ялы, ара азаҗык салым салып говшырыс.

— Ызына говшурсаң боляр. Харам зат бизе герек дәл.

— Ёк, кака, хөкман говшырыс.

— Говшургын, кейигим, какаң диенини этгин.

— Боляр, эҗе, какамың айданындан чыкман — дийип, Абадан гаррылары разы этди. Соңра ун хакындакы давалы гүррүң галды. Абадан эне-атасыны шум ыкбалларының ыгтыярына табшырып, өйлерине уграды.

Пелегиң сансыз айлавлы ойнуна сезевар болан гөзел гызың башы айланып, гөзи гараңкырап дуршуна, гулагына бирден «Саламалейик» диен сес эшидилен ялы болды. Тисгинип, башыны галдыранда, гапдалындакы гуйының башында Узугың кир ювуп отураныиа гөзи дүшди. Онуң билен аманлык-саглык сорашып, ашак отурды. Улудан бир демини алып:

— Хал-ягдайың ненеңдир, җан доган?—дийип сорады.

— Ай, җан доган, ил-гүнүңкә гаранда, хәзир мениңкем тойларлык болды. Ач-яланач дәл, теним ачылып дуранок, боля-да...

— Хава-да, җан доган, «Ягшыны гөр-де, пикир эт, яманы гөр-де, шүкүр эт» диенлеридир-дә...

— Ай, шүкүр эдерлиг-ә ёкдур, йөне «Гара гүнде елмик-юва нан болар» диенлеридир-дә. Алаҗың нәме?

— Ай, гайрат эт, җан доган. «Гайратлы гадамың ёлы дүз» дийипдирлер.

— Белки, дүз боляйды-да.

— Болар иншалла. Огулҗыгың улалямы?

— Улаля. Менем шол дийип отырын-да, ёгсам-а... Эҗемиң ягдайы ненең?

— Эҗең ягдайы оңат.

— Дурды җан дагың ягдайы ненеңкә?

— Олаңңам халы оңат. Берд-ә тәзеден гиҗеде-гиримде шәхере-де гелип гидйә. Шу себст дийип гүррүң эдйәлер?

— Себәби нәмекә, гыз?

№ ТВ 9610 189393

— Шу тәзеки хөкүмете себет диййәмишлер.

— Себетден башга ат тапмадылармыка?—дийип, Узук гүлди.

Абадан:

— Ек, собет орс дилинде маслахат диен сөзмүш. Бу хөкүмет нәме этсе, бири-бири билен маслахатлашып эдйәмиш. Илки менем сең ялы гүлдүм. Соң маңа дүшүндирдилер — дийди.

Узугың совет хөкүмети хакындакы садажа дүшүнжеси илки шу ерде Абадан билен эден ики агыз сөзүнден башланды. Соңра Узук айтжак сөзүни айдып билмән, эп-эсли пикир эдип отурды.

Абадан:

— Мен уграйын — диенсоң, бир габагыны галдырды-да, еңе ере гарап:

— Бердинем гөрйәнсиң, гыз?—дийди.

Абадан бу сорага бирден жогап бермән, хаяллык билен:

— Хава, Бердинем гөрйән — дийип, мүйнли ялы йүзүни ашак салды.

Шол халатда гыңажының ужуна дүвүлги зәхер «Сениң Узук билен Берди хакында сөзлешмәге хакың ек, бихаяя» дийип, башыны сыпыраяндыр өйдүп, бир элини бөрүгине етиренини өзи хем билмән галды. Шол отурышына-да, гозганман, доңан ялы болуп галды.

— Бердә «Ак яглык гөрненок-ла?» дийип айдарсың — диен сөзи билен Узук Абаданың бу отурышына үйтгешиклик салды.

— Боля, айдаярын. Хош, саг бол — дийип уграды.

Узук:

— Саг бол — дийип галды. «Ак яглык гөрненок-ла?» дийлен сөзе Абаданың өзи дүшүнмедик болса-да, Бердиниң дүшүнжекдигине шүбхеленмеди. Шонуң билен Узук гүнүң гүнүнде Бердиниң гелерине гарашды.

Абадан өйлерине гичләп барды. Эртеси Гылычлының доганларының бири иңрик гаралансоң, Аннагелди уссаның өңүне ики чувал уны гетирип дүшүрди. Кыныш байың берен унуны болса араба йүкләп экитди. Шонлук билен, шу иши Абадан депме халал этди. Ата-энесини хем канагатландырды.

2-нжи бап

ДУШУШЫК

Он алтынжы йылың гүйзүнден башлап, гүнүң гүнүне совруп угран тозанлы харасат он единжи йылың гүйзүнде галыпды. Соңракы айлар ягын-ягмыр билен гечип, он секизинжи йылың март айына гелип етди. Йылың режеси оңатды, йөне оңат реже энтек ач-ялаңачларың сачагына — нан, эгнине — дон, аягына гап болуп билмейәрди. Хәзир улы илиң ырлып етип билмейәни гиң мейданың гөгүди.

Соңкы дөвүрлериң ичинде шәхерлерде, отлы ёл якаларындакы илатлы ерлерде уллакан өзгеришлер болды: Советлер гуралды. Ач-ялаңач, башагай түркмен халкы бу затлардан хем көпленч бихабар галды.

Шол Берди дагы Бекмырат байларың үстүне чозан агшамы, Узугың: «Ах!.. шум такдырым!..» диен иң соңкы зарын сесини эшидипдик. Ондан бәри онуң дурмушында шейле бир үйтгешиклик болмады.

Хер кимде бир гам, бир гусса, бир хасрат. Хер кимде бир көй, бир арзув, бир максат... Ач-ялаңачлары гөренде, Узугың нәче небси агырярды, эмма өзүниң үст-башы битин, гарны доклугына-да шүкүр этмейәрди. Гайтам, «Ач башым, дынч гулагым» дийип, оларың ягдайыны өзүниңкиден кем гөрмейәрди. Гара яс астында нәме үчин яшаяндыгыны, нәмә гарашяндыгыны хем билмейәрди. Дүнйәде болуп дуран вакалардан-да бихабарды. Иң соңкы гезек душушанларында, Берди оңа: «Гидели» дийип айданда-да этмәнди, себәби йүрекден өнен екеҗе перзенди оны мәхир танапы билен баглап гойберменди. Соңкы вагтларда ол танапы да Кыныш бай газаплы гылыҗыны салып гырыпды. «Мен бейле хелее тербиелетмен» дийип, агтыгыны өз элине алыпды. Инди болса Узук оглуны сай-себәп билен гөрәймесе, гүнде-гүнаша, ислән вагты гөрүбем билмейәрди, «Балам!» дийип, багрына-да басып билмейәрди. Ана, шейле ягдайдан соң Берди билен гачманының яңылышлыгыны берк билип галды. Эмма ол яңылышлык өз дөврүнде өтди гитди. Инди Узук шол душушан халатыны гөзләп тапып-да билмейәрди, йүврүп етип-де билмейәрди, Бердини-де гөрмек миессер болмаярды.

Хава, ондан бәри гүнлер гечди, айлар гечди. Багт гапысы ачылып башлады. Ене-де душушык мүддети етди.

Ене шол өвлүйәниң ёлундакы чөп-чаламлы көне арык, ене шол башларыны белент тутан хыщалар, душушык вагтында ики сөйгүлиниң гизлин сырыны паш этмән, яшырын сакламага тайяр болдулар. Ана, Узук гүр хыщаларың бәрисине чаласын өврүлди. Башындакы ел ыкҗадып дуран яшыл күртесиниң ики сыйындан берк чекип, горкы-ховатыр астында ызына бир гаранды. Бир хили дүйрүген ялы эдип, янындакы хыщаны пеналады; оңа гысмылҗырап, «Мени гора» диен ялы этди. Төверегине горкулы гаранда, бирден Бердә гөзи дүшди. Шол халатда Узугың нәзик йүреги ышгың безегли көшгүне өврүлди. Гөзел көшге эрк эден ынсан сөйгүсиниң сарпасына башларыны белент гөтерен хыщалар-да, төверекдәки өсүмликлер-де ыранышып, бары бирден жаны-тенден разылык гөркезен ялы болдулар. Узук овсунҗы мар кимин Бердә тарап уграды. Ики саны яш йүрек күмүш билен сымап ялы гатышмага эндирешип башлады. Ара хас якынлашды. Йүреклер эййәм бир-бирине гол берди. Булашык ыкҗалың гирдабына дүшен яш ынсанлар узак айралыкдан соңра ене душушдылар. Гөвүн бахарының багы-боссаны, гүл-гүлшени ачылып, ләлезара дөнди. Сөнги-мухаббет, гөзел максат гара чадыра доланап апат горкыны ер билен егсан этди. Гайгы, гам-хасрат думаны гүн гүйҗүне сезевар болан үмүр ялы сырылып гитди.

Шол вагт Берди: «Хәзир бизиң шу отурышымызы Бекмырат байлар дуйса, менем Узугы горап, шу ерде олар билен бир япа япланышсам, миннети хер ким догры баран окундан чекерди. Ондан соңра Узук хем өңки душушыкдакы ялы, «оглум» дийип, бахана тапмазды. Шу ерден мениң билен гөни шәхере гидерди» дийип ойланды.

Узук оңа:

— Нәме пикир эдйәсиң? Сөзле ахыры — дийди.

— Пикирим болмаз, Узук жан, ханы, шол өңки душушымыздан соңра, сени өлдүрҗек боланларындакы вака нененци гутарды? Шонда сениң: «Ах, шум такдырым!..» диен зарын сесиң мениң гулагыма чалаҗа эшидилди.

— Эшидилди?!

— Хава, эшидилди, Узук җан. Сениң шол сесиң хенизем мениң гулагымда яңланып дур, хич вагт гитмезем.

— Шонда чозан сиз экениңиз-дә?

— Хава, биздик.

— Шей дийсене...—дийип, Узук нәме үчиндир азаҗык пикирленди.

— Узук җан, пикирленме. Шол ваканың ненеңси гутараныны айдып бер.

— Ол вака, Берди, ине, шейле гутарды. Мени өлдүрҗек болуп, өе гиренлеринде, өлүгси янып дуран чыраны аягым билен какага-да, гараңкы дула чекиленими билйэн. Бирем Аманмырат гапы тарапдан салгым ялы болуп үстүме абананда, пычагы ҭершинден дикеними билйэн. Ана, эдил шол халатда башланан гүпүр-таласлык, атышык маңа дүшнүксиз болды. Шол апатың барысы мени өлдүрмэниң кастынадыр өйтдүм: шонда мен «Ах!.. шум такдырым!..» дийип гыгырыпдырын.

— Бизиң чозандыгымызы билмэнсиң-дэ?

— Ёк, Берди, бейле вагтда сизиң чозҗагыңыз, ятсам-турсам, дүйшүме гирҗек зат дэл. Ынха, инди, айдаңсоң, билип галдым.

— Ягшы, онсоң нэмболды?

— Онсоң нэмболды?!. Эдил шол гиҗэниң ичинде ярадар боланларының барысыны Бекмырат бай шэхере кеселхана алып гитди. Ил-гүнүң арасында «Галтаман чоздудан» башга гүррүң болмады.

— Ягшы, ол Торлы икиңизиң пычакланыңыза нэме дийдилер?

— Пычаклананам болса, ок дегенем болса, бары галтаманларың адына гитди.

— Бекмырат бай-а дүшүнендир?

— Элбетде, дүшүнендир. Аманмырадам дүшүнендир.

— Догры, Узук җан, оларың дүшүнендигине шек ёк. Усуллык билен сенден дынайҗакдылар велин, олам болмады. Ондан соңра «Галтаман чозды» диймекден абрайлысы ёк. Инди олар сен хакда нэме пикир эдйэкэлер? Хич зат сызмаяммың?—дийип соранда, Узук гайгы-хасрат астында сөзлемэге башлады:

— Ай... Берди, гурбан белленен җанлының өмри гурбанлыга ченли. Гурбанлык хер йылда гурбан айының онунда гелйэ. Мениң гурбан кесилҗек гүнүм он ики айың хер бир гүнем болуп билер; йөне, иң яманам, хайсы гүнүдиги мэлим дэл!

— Узук җан, мерт болгун. Оларың элинде нэче гүн болсаңам, гөзе яш гетирмегин — дийип, Берди гөвүнлик берҗек болды.

Узук оңа:

— Ах, Берди, гуран гуйың дүйбүнде-де сув болармы?!.—дийип, габагыны чаларак гөтерди.

Берди Узугы агыр ягдайдан чыкарып, өз максадына якынлашмак иследи. Хер хили хем болса, бирден «Гачалы» диймән, дүрли сорагларың үсти билен онуң хәзирки пикирини билҗек болды.

— Узук җан, үстлерине чозуландан соңра, белки, Бекмырат байлар амана гелендир?

— Зәхерли йыланың зәхери уклап ятанда-да бедениндедир. Ол дүйшүнде-де хернә бирини чакҗак болуп, дишини берк гысып оянармыш. Оянандан соңра болса, зәхериниң бидерек дөкүленине небси агырып, ене гүйчли зәхер йыгнаянча, азаҗык вагт чекерәк гезермиш. Буларыңкам шолдур.

— Ким билйә, тенлери авансоң, белки, амана гелендирлер...

— Ах, Берди, адамчы айрының тенини авудып, амана гетирип болмаз. Ислесин, он йылдан, ислесин, бәш йылдан, ахыр бир гүн омузлар, оврадар, ёк эдер — диенде, гөзүниң чикгесине яш йыгнандыр өйдүп, саг эли билен саг гөзүниң үстүн тутды. Бердә билдирмән, йыгнанан яшы вендирҗек болуп, күлбикгесини саг чикгесиниң үстүнде гойды. Эмма онуң гөзүнде яш ёкды. Шол отурышына хашлап, улудан бир демини алды.

Берди оңа:

— Узук җан, улудан демиңи алмагын — дийди.

— Дем дәлдир, Берди. Җөвзаның тыгына чыдаман, көне ябың ичинден чыкян агыр, дымылҗык, бозук ховадыр. Гөвре сувсуз гуран көне яба дөнендир!

— Узук җан, нәме, өзүңи көне яба деңейәсиң?..

— Нәме үчин деңемәйин, Берди? Акар сувлы арыкларың гөзел гөрки, түкенмез тарыпы бар. Бейле япларың гырасына битен белент дарагтларың сергин саясы, сапалы местени бар. Менде нәме бар?! Киме хөзир бердим?— диенде, Берди йүзүни ашак салып, дишини берк гысды. Элиндәки бәшатарының гундагыны ёкары гөтерип, ере урапыны өзи хем билмән галды. Ене тиз вагтың ичинде өзүни дүрсәп, Узуга гөвүнлик бермәге башлады.

— Узук җан, агачларың гөзели серви болса, сенем гызларың гөзелисиң. Алла-тагала бир җенана гөзеллик гөркүни эчиленде, йөнекей топракдан ясамазмыш. Абыкөвсер чешмесиниң лайындан ясап, шекил беренден соңра, ене гөзеллик чешмесиниң сувуна үч гайра чүмдүрип чыкарармыш. Ондан соңра дүнйә индерермиш. Сенем шол арзыда адамзат неслиниң җисми пәк нурундан ясалан гө-

зеллик нусгасысың. Өзүңден гөвнүң гечмесин — диййип, ак голундан тутды.

— Ах, Берди, дүнйәниң гөрки багт экени. Багтсыз гөрк — баша гелен дерт экени — диййип, Узук улудан демини алды.

— Бей дийме, Узук җан, «Гөвхер — күл ичинде, бедев — җул ичинде». Өзүңден гөвнүң гечмесин.

— Ах... Берди, мен дүшүнйән. Сен мениң гөвнүми гөтерҗек болясың. Дүнйәде гама батан гөвүнден агыр зат бармыка? Белент даглары ер гөтерйә. Гама батан гөвни нәме гөтерерка?.. Билмедим...

— Узук җан, гама батан гөвни диңе умыт гөтерер. Умыт-да еке адамзатда боляндыр. Сен «Бекмырат байларың элинден гутулып, багтлы гүне етерин» диен умыдыңа ынансаң, ана, шол ынанчлы умыт-да сениң гама батан гөвнүңи гөтәр. Багт билен бириген гөзеллик-де бүтин ынсаның гол узадып, етип билмейән гызыллы халкасыдыр. Хава, йөне умыт эдип ятмалы дәлдир. «Алма, биш, агзыма дүш» диййлен билен ол алма агза дүшмез. Дик дуруп, берк дуруп, умыт ёлунда горкусыз гадам басмалыдыр.

Бердиниң бу сөзүнден соң Узук бир нокатдан гөзүни айырман, эп-эсли отурды. Шол сарсман отурышына-да:

— Догры, Берди, «Ыхлас билен бир максада баш гоян етер максадына, етмеен галмаз» — диййип, бабалар сөзүне йүзленди. Ол накылы айданда болса, йүрегини бире баглыдыгы онуң горкусыз гөзлән гөзлеринде әшгәр болды. Бирденем Бердиниң «Гачалы» диймән, дүрли сораглар берип отурышына шүбхеленҗек болды. «Бу маңа йөне гөвнүмиң берип отурҗекмикә?» диен пикире гитди. Шол пикир ичинде сарсман отуран вагтында, онуң ак йүзүнде ерби-ер ерлешен гара мең дәнелери гара гөзи билен бәслешийән ялы болуп гөрүнди. Берди оңа сын эдип отурышына гөзеллик хакында пикирленмәге башлады: «Нәме үчин бал янында — зәхер, гүл янында — тикен, гөрк янында хорлук боля? Белки, зәхер — балың, тикен гүлүң горагчысыдыр. Эмма гөзеллик янында хорлук нәмә герек? Оны билмедим. Ягшы, бир гыз овадан дөрәни үчин гүнәкәрми? Ханы онуң өз ыгтыяры, өз эрки, өз ислеги?.. Нәме үчин тавуның говусыны шагал иймели? Нәме үчин «гүйч — гүйчлиники, говурга — дишлиники» болмалы?.. Ине, дурмушың гарпышыгы-да шондан башланя...» диййип, пикирини тамамлап билмеди.

Шол халат Узук:

— Сөзлесене, Берди, мениң пикир дерясына гарк боланым етерлик дәлми? Сен бери пикирленме — дийди.

— Узук җан, мен пикирленип болдум. Гачалы.

— Гачалы, Берди.

— Чыныңмы?

— Бу ерде оюн болмаз, Берди. Ойнуң өз ери бардыр.

— Узук җан, шу җогабы мен өңки гезек эшитҗекдим, херки задың өз мөврити бардыр-да.

— Догры, Берди, ол сапар «Гидели» диениңде, мен перзент мәхри билен өлүм азабыны терезиниң ики тарапына салып, салдарлап чекип гөрүпдим. Энәниң өз перзендинден дири айралыгы маңа өлүм азабындан агыррак гөрнүпди. Шонуң үчинем гачмандым.

— А инди?

— Инди болса... мени өз перзендимден дири айырдылар. Ол вагткы хич яна гойбермән саклап дуран мәхир капасыны овратдылар. Инди мени бир-ә ызымдан етен гызгын гүлле саклар, бирем — күкрегиме санҗылан рехимсиз гама. Башга зат саклап билмез — дийип, Узук бир ювдунды-да — инди мен: «Яялың напы ярты, халы teң; төвекгелиң напы битин, иши оң» дийлен накыла ынандым — дийди.

— Оң ынанмаямыдың, Узук җан? Оларың элинден бир гүн оң чыкып билсең, чыкмалы ахыры.

— Оңа мен дүшүнйән, Берди. «Өңүм геленден соңум гелсин» дийнә, йөне узага гачарысмы?

— Мары шәхеринден узага гачмарыс, Узук җан. Өң узага гачып тутулдык, инди якына гачып гутуларыс — диенде, Узук Бердиниң йүзүне середип, эп-эсли отурды.

Берди:

— Нәме бейле сырлы серетдиң-ле, Узук җан, бир зат айтҗак болямың? — дийип сорады.

— Ай, Берди, ене-де мениң шум тәлейимиң гирдабына дүшмесең ягшыдыр.

— Хатырҗем бол, Узук җан, өң биз гирдаба дүшдүк, эмма ол гирдап бизи ювдуп билмеди. Инди болса гирдаба оларың өзи дүшер, чыкыбам билмезлер. Өң оларың болкөйнек баяры, диваллары барды. Инди олар ёк болды. Хәзир бизиң Советимиз бар — диенде, Узук:

— Собет нәме — дийип сорады.

— Совет — мениң ялың, сениң ялың арка даянҗы. Өзүмиз ялы хорлананларың хөкүмети. Ине, шу бәшатары

мен бир вагт болкөйнегиң саллатларындан басып алыпдым. Шондан бәрем шуны ругсатсыз гөтерйәдим. Соңра болса муны Совете табшырдым. Советем мениң адымы языл, ене өзүме берди...—дийип, гүррүңини довам эдип отырка, Узук онуң сөзүни диңлемән, өзүче-де пикирленйәрди.

Ол бәшатары Бекмырат бай ялы ялңыз адамларда гөрйәрди. Оларың нышана атышяндыкларыны-да гөрйәрди. Мерген адамларың тарыпланяндыгынам билйәрди. Эмма Берди ялы гарып йигиде хөкүмет бәшатар ынанар дийип, ятса-турса, гөвнүне гелмейәрди. Хәзир Берди хөкүметиң адамыды. Ол ненеңси гөрүлмедик абрай? Хәзир Бердиниң элинде — бәшатары, билинде хатары бар. Ол ненеңси гөрүлмедик гүйч? Өң Берди сада түркмен гызының гөзүне түркмениң бир мәхрибан боз огланы болуп гөрүнйәрди. Хәзир болса ол йөне бир боз оглан болуп гөрүнмән, хөкүмет янында абрайлы, эли яраглы гахрыман хем болуп гөрүнди. Берди шейле гөрүнмеги билен Узугың йүрегинде эгсилмез сөйги чешмесини өңкүден-де бетер жошдурды; дурмуша умыт-да, ынанч-да дөретди. Ине, свуз гүнлериң дагдан агыр йүкүниң астында яш башындан егшерип гелен Узук ялы сада, оба гызының сап йүрегинде биринжи гуралан Советиң жадылы гүйжи, гөр, ненеңси ымтылыш, ненеңси ынанч, ненеңси сөйги дөретди?!

Шейле ынанч билен Узук:

— Берди, шу ерден гитсек, Совет маңа-да яраг берермикә?—дийип сорады.

— Нәме, яраг берсе, атып билермиң?

— Өвредерсиң-дә.

— Өвренеңсоң нәтжек?

— Ай, Бекмырат бай ялылар бу жана Эзрайыл кимин ыссы дарашанда, «Вай!» дийип, найынжар гыгырып өленден атышып өлен ягшы.

— Догры айдясың, Узук жан. Шу сөзүңи Совете барамызда-да айдарсың. Хәзир шу ерден аман-эсен гутулманың гүррүңини эдели. Гидйәсми?

— Хәзирми?

— Хава, «Уршуң геңеши болмаз» — диенде, Узук ене пикирленди.

— Узук жан, нәме пикире гитдиң, горкяның?

— Ек, Берди, горкамок. Гитмели болса, хәзир дәл. Сен биригүн гел. Оңа ченли мен оглум билен бир хошлашайын. Айралык дагына өртенен күкрегиме басып, хер яңа-

гындан бир өпейин. Ондан соңра эне билен бала гөрүшмек, белки, хич вагт-да несип этмез — дийип, Узук гөзүне азаҗык яш гетирди.

Берди айралык хакында сөзлемегиң Узуга яман агыр дегиэндигини билди. Шонуң үчин-де ол басымрак шу ерден гитмекден сөз ачып башлады:

— Узук җан, биригүне ченли сениң башыңа бир хили иш дүшэйҗек ялы болуп дур. Иң говусы, хэзир гидели.

— Ай, Берди, мениң бу гүнүм сапаклы кесел ялы бир затдыр. Өлдүрмезем, галдырмазам. Сен биригүн шу ерде гараш. Белки, мен оглумы хем огурлап, алып гелерин.

— «Оглум» дийип, эле дүшэймегин.

— Ек, дүшмен, дүшсем, шум тэлей элинден геленини эдер-дэ!..

— Боля-да онда, биригүн...

— Хава, биригүн.

— Саг бол!

— Саг бол!

3-нҗи бап

ДӨВРҮНИҢ АЛАДАСЫ

Берди Узугың янындан гайдышына гиҗэниң бир махаллы Сергейиң өйүне барды. Онуң аялы Нинадан: «Эртирки гидиши, хенизем геленок» диен җогабы эшидип, шол ерден гөни Совете гайтды. Энтек ичерик гирмэнкэ, ярым ачык гапыдан Сергее гөзи дүшди. Ол столуң башында маңлайыны тутуп, агыр ой астында отурды. Бердиниң ичерик гиренини-де дуймады. «Салавмалейким» диенден соңра, бир хили тисгинҗек ялы эдип:

— Валейким, гел, Берди, — дийип, орнундан турды. Аманлык саглык сорашандан соңра:

— Ери, Берди, яман гичлэпсиң-ле, ниреден гелдиң?! — дийип, җайың бир бөврүнде дуран көнерэк кушетканың үстүнде отурды.

Берди бир йылгырҗак ялы этди-де:

— Демими бир дүрсэйин, соңра нирeден геленимем айдарын — дийип, Сергейиң гапдалында отурды.

— Нэме, демиңи дүрсэп, бириниден гачдыңмы? — дийип, Сергей аҗымтык йылгырды.

— Айлының нәме, мыдам гачып йөрмели бормы? «Бирини коваладыңмы-дагы?» бир дий ахыры.

— Ай, нәбилейин, шу махал гачян хайсы-ковян хайсы, билмек ақсат дәл өйдйән — дийип, Сергей чеп элиниң аясы билен басыбрага-да, йүзүни сыпалашдырды. Онуң хәзирки болуп отурышындан Берди бир аламат дуян ялы:

— Нәме вака, душман бир ерде баш гөтерипми? — дийип сорады.

— Энтек баш гөтермәнкә, горҗалап гөтердйәлер.

— Ким гөтердйә?!

— Иш шейле, Берди: Түркүстан Халк Комиссарлар Советиниң башлыгы Колесов Ашгабада дүйнки гелип гиденде, йүзүниң угрупа Каганда дуря. Шол ерде Бухара эмирине, опусы-мунусы ёк, алага-да: «Үлкәниң сыясы дүзгүнине бошлук бермели» дийип, буйрук эдйә. Эмирем оңа разы болмая. Нетиҗеде болса Колесовың еди йүз гызыл гвардиячысы билен Каганда эмириң гошуны дашыны алып, яман ягдая саля. Бухара гошуны отлы ёлы йыкып-юмруп, элине дүшен руслары ёвуз гүне саля. Ыхна, вагтындан ир башланан тайярлыксыз ишиң нетиҗеси неңңси боля?.. — дийди-де, Сергей башыны яйкап, Бердиниң йүзүне серетди. Усуллык билен күшеткадан туршуна, барып, столуның үстүне өзүниң бердашлы бармаклары билен такгылдадып, үч-дөрт гезек урды-да, улудан бир демини алды.

— Вагтындан ир болса, нәме бейле ховлукдыка? — дийип, Бердиниң берен сорагына Сергей җогап бермәге башлады.

— Түркүстан үлкесиниң Советлериниң бәшинҗи гурултайында Полторацкий: «Бухара халкы өз ичинден революция турузмага хениз тайяр дәл. Энтек онуң халкының революцион дүшүнҗеси етик бишишмәндир» дийипди. Колесов Полторацкиниң ол айдан сөзүне питива этмән, Бухара җедитлериниң ялан-яшырык сөзлерине ынаныпдыр. Олар: «Бухара халкы гозгалаң турузмага тайяр, диңе сизиң голдавыңыза гарашярлар» дийййәрдилер. Догры, биз олара голдав бермелидирис, йөне онуң хем вагты бар — дийди-де, Сергей сагадына ховлукмач серетди.

— Нәче болупдыр?

— Сагат үчден ишлейә. Аялымам ховсала дүшүп ятандыр.

— Догры, мен сизиң өйүңизе дегип гайтдым. Нина:

«Гелмеди» дийип, алада эдип отуран экен. Алада этмез ялам дэл. Гүнүң гүнүне ёлам уруляр, өем таланяр.

— Ай, нэтҗек-дә?.. Ил ач; улы илиң гарныны доюрмага гурп ёк. Докчулыга чыкылса, бейле-де болмаз велин...

— Ай, Сергей, доклуга чыкылянча, адамларың яры гырылҗак өйдйән. Иле бир гаракесел аралашыпдыр велин, ачлыкдан яман, йөне пеймаллап баря.

— Нэтмек герек, шэхериң гырасындакы обаларам догтора йүз тутмая. «Алланың саланыдыр» дийип, бир алла япышялар. Шонуң биленем гөзлерини гөгердип, армандлы өлүп гидйәлер. Шейле апат бела-бетерлерден горанмак дуйгусы халкың өзүнде болмаса, йөне айдылан билен болмаз экен. Аамлык-көрлүк... Бейле көрлүгиң дерманы диңе медениет экени. Халка медениет герек, медениет!.. Шонуң үчин-де революцияны гөрмек герек. Герек болса, революция ёлунда ширин җаны-да пида этмек герек — дийди-де, Сергей орнундан туруп, столуң башындан бейлэк айрылды. Чеп элини эңегине гоюп пикирленишине, башыны галдырман, эп-эсли вагт дурды. Оны агыр гайгы-хасрат укусындан Бердиниң:

— Ханы, гепитмарысмы? — диен сорагы оярды.

— Ёк, Берди, бу гиҗе мен Советде нобатчы. Бизиң гүррүңимиз башга бир яна совлуп гитди. Дурмушың хайсы бир шахасындан гүррүң эдип башласаң, гутарып болмая. Онуң агыр йүкүниң астына дүшүп галясың. Ёгсам мен саңа башга гүррүң этҗекдим.

Хава, хэзир Ашгабатдан угран гошун ёлда. Шол Мара гелйәнчә, йөриш херекетинден хабардар болуп дурмалы. Вокзал билен хэли-шинди геплешип отурмалы. Отлы ёл гуллукчыларының хем хеммесине бил баглап болмая. Гараз, кын-да...

— Ол гошун нирэ баря?

— Колесова көмек этмэге.

— Марыданам гидерми?

— Хөкман. Ине, хэлиден саңа айтҗак задымың үстүнден инди гелдик. Марыдан, Байрамалыдан, Ёлөтенден, умумы Мары уездиниң башга ерлеринден яраглы гүйч җемлэп, ашгабатлылар билен бирликде Колесова көмек этмэге Кагана иберйәрис. Эййәм түркмен отрядлары дүзүлди. Үч гүн мундан өң сизиң ызыңыздан гума адам ибердик. Олам тапман гелди. Дүйн Дурдыны гөрдүм. Сизиң гумдан гайдандыгыңызы шондан билип аркайынлаш-

[illegible]. Сен түркмен отрядының бирине башлык беллендиң. Разымың [illegible]?

— Ай, [illegible] болса, мениң сөзүм болмаз.

— [illegible] бир агыздан кабул этдилер... — дийип, Сергей ене бир зат айтҗак болуп, бираз диңиргенди.

— Нәме [illegible]? Айдыбер — дийип, Берди онуң [illegible] ачмага [illegible].

Сергей [illegible] ялы эдип, ашак отурды.

— [illegible], мен сеңа бир зат айтҗак, йөне өңүрти, бир [illegible] Гылычым [illegible] бир хекая айдып берипди, [illegible] шу [illegible].

Исгендер Зүлкарнайның депесинде еди саны шахы бар экен. Шонуң үчин ол хер тегек башыны сыран сертарашы өлдүрер экен. Ахыры, бир деллек онуң шахының барлыгыны хич ерде айтмазлыга алланың адындан ант ичип, өлүмден гутулыпдыр. Инди ол айтмаса, йүреги ярылаҗак боланмыш. Нидерини билмән, адам ёк еринде бир көне гуйының ичине гирип, хер гүн «Исгендер Зүлкарнайның шахы бар!» дийип, богазына сыгдыгындан гыгырып гайдыпмыш. Онсоң йүреги гопзап, әртире ченли сабыр эдиәмиш. Бир гүн барса, яңкы гуйының ичинде гаргы гамыш гөгерип отырмыш. Муңа хайран галып дурка, «Еди богнумдан түйдүк эдип чал» дийишип, яңкы гамышлар геплешиберипдир. Ана, ондан соңра еди богундан түйдүк эдип чалмага башлапдыр. Илки биленем «Исгендер Зүлкарнайның шахы бар» дийип чалманы өвренипдир. Ол хеле мен душүниәмин-де, ил душүнмейәмиш. Шейлелик билен, деллегиң йүреги арам тапыпдыр.

Ине, бу — халкың йүрекде гизлин сыры сакламагың кынлыгы хакдакы хекаясы.

— Догры, «Дийме сырың достуңа, достуңңам досты бардыр» диен накылам бар.

— Ёк, хер хилем болса, мен достума айтҗак. Бу ерде шейле бир уллакан задам ёк, йөне сыры сакламак герек.

Хава, биз Кагана уградылҗак түркмен кейпихон отрядларының командири эдип, Байрамгылыч ханы беллейәс. Йөне ол ак патышаның офицери болуп, соңра гүнәкәрлениш ковлан адамдыр. Хәзир болса ол революция дуйгудашлык билдирйә. Эмма оңа витек революция җаңы-тени билен берлен адам диймекден ирәк. Шейле-де болса, харбы билимли түркмен болансоң, биз оны сынап

гөрмели. Революция пидакәрлери ялы, онуң гылыҗыны сырып, душмана гайдувсыз ат саланыны биз энтек гөремзок, революцияның руxы гүйҗүни өз ганына сиңдирип билсе, ол зейилли харбы билимли адам, айратын-да түркменлерден, бизе герек. Шейле адамларың угруны тапып, өз тарапымыза чекмели. Догры, биз онуң гапдалындан сыясы елбашчы белләрис, йөне сенем сынчы гөз билен гара. Якын дур, йүрекден ынанма, даш гөрнүшден ынан — диенде, Берди бир пикирленди-де, соңра:

— Хайсы Байрамгылыч хан? — дийип сорады.

— Хол, Узук сүйреленде, Бекмырат байың тарапындан төвелла-да барыпдыр-ла. Танаңокмы шоны?

— Вах, Байрамгылыч бай дийсене.

— Байрамгылыч баям дийәййәндирлер, Байрамгылыч ханам дийййәндирлер, йөне өзи ханам дәлдир, баям дәлдир-де, бир җалайрак адамдыр — дийип, Бердиниң йүзүне серетди.

— Догры, танадым — дийди-де, Берди агыр пикире гитди. Шол халат онуң гөзүниң өңүнде Узугың хасрат галасындан чыкып билмән, делмурып дуран сураты салгым атып гөрүнди. «Берди, сен яп-яңыҗа: «Гараш, мен биригүн гелерин» дийип гайдыпдың. Инди мени ташлап, Кагана гитҗек болямың?!» диен зарын сеси-де онуң гулагына эшидилен ялы болды. Бирден сес-де, сурат-да кем-кемден дашлашып, зым-зыят болды. Ынха, аз вагтың ичинде Бердини шейле дүйпсүз гирдаба салан халат-да совулды. Ол тисгинен ялы болуп, пикир укусындан оянды-да. Сергейиң йүзүне середип, бир аҗымтык йылгырды.

— Нәме пикир этдиң?

— Ай, хич.

— Ек, хич дәл, айт. Сеницем пикириңи диңләли. Я-да Искендер Зүлкарнай хакында айдып берен хекаям ярамадымы? — дийип гүлди.

— Ек-ла, ол хакда пикирем әдемок.

— Онда нәме?

— Иш ёк ерден бир иш чыкып, соңы түкениксиз сүйренҗеңе чексе, чекер гидер отыр экени.

Мен Узук билен сөзлешип, икиндиң өң янында туруп гайтдым. Ол: «Биригүн гел, гидели» дийди. Менем: «Гелейин» дийип, сөз берип гайтдым. Индем Кагана гитмели болды. Гөриәмиң, бир иш угруна болмаса, ненеңси себәп тапыляр?

— Догры, Берди, Узугыңам, Узук ялы йүзлериң-

[illegible] азат болжак гүни узакда дәл. Хер хилем болса, Кагана гитмели бор.

— Кагана гитмелин вагтында гүррүцем болуп билмез. [illegible] угруның гөмүлип баршыны айдян. Алары Бекмырат байлар ганына галайжак ялы болуп дур — диени, Сергей [illegible] вагт пикирленип отурды. Соңра:

— Кимден, Берди? — дийип сөзлемэге башлады. — [illegible] ганына-да галанлар, галарлар. Бекмырат байлара [illegible] дийимек болмаз. Хәзир довур агыр. Душман [illegible] барыны өз арамызда гезишип дур. Колесов [illegible] душманларың бири полковник Ораз сердар Ашгабатда хәзир болуп дур. Гандалымызда Эзиз хан өзүниң бирнәче йүз атлысы билен тайын болуп дур. Жүнейит хан Хивада әдениини эдип йөр. Ашгабатда, Гызыларбатда эсерлер, меньшевиклер гүйжәп барялар. Кагамда болса Колесов душмана дашыны алдырып ятыр. Шейле ягдайда полковник Ораз сердар, Эзиз хан, Жүнейит хан ялы биздиң гаршымыза ирагалы гүйч йыгнажак болуп дуран адамлар хут Марының өзүнде-де аз дәл.

— Догрудыр, Сергей, май берсең, Бекмырат бай бир хепдәниң ичинде өз дашына бирнәче йүз атлы йыгнар. «Хыңжаны говшак тутсаң, әл гыяр» диййә. Олары говшак тутмалы дәлдир.

— Догры, шонуң үчин хем биз, Мары большевиклери, оран эсердецлик билен берк дурмалыдырыс. Биз бир хепде мундан öң Советде түркменлерден кейпихон отряд дүзмек меселесине гарадык. Бу ики арада болса Колесов меселеси чыкып галды. Инди отряд меселесине соңра гиришмели болар. Шол иши саңа табшырсак, нәразы болмарсың-да? — дийип, саргылт-гара муртларыны товлашдырып, Бердиниң йүзүне ити серетди.

Берди башыны аграс гөтерип, ховлукман, сөзлемэге башлады:

— Кейпихон отряд дүзмек иши кын дәл. Ол кимиң гөзүне кын гөрүнсе-де, икимизиң гөзүмизе кын гөрүнмели дәлдир. Ноне башга бир кын меселе бар. Ол-да — аяллар меселеси.

— Догры, Берди, аяллар меселеси чакылышыкдан агыр меселе.

— Ек, шонам шейле агралдып йөрмәң, тиз чөзмели.

— Ненеңси тиз чөзжек?

— Революцион ягдайда чөзжек.

— Ё-о-ок, Берди, ине, бу сөзүң билен разылешман. Бириниң ики хелейи бар-да, нәтҗек?

— Айырҗак.

— Хайсыны айырҗак?

— Хайсыны халамаса, әриниң өзи айырсын.

— Ягшы, гаррысыны айырды. Онуң оглам ёк. Ким экләр?

— Өзи экленер.

— Ненеңси?

— Әриниң еринден бөлүп алып берҗек.

— Сен өзүң ягшы билйәсиң. Түркмен аяллары мейдан ишинде ишлемейәлер ахыры.

— Ишлесинлер.

— Бирденкә ишләп билмезлер. Дайханчылыгыңам өз угры бар. Рус аялларына араба берсең, сүрер гидиберер. Түркмен аялы сүрүп билмез. Арабаны яба агдар. Атынам өлдир, өзем өлер. Элине азал берсең, өкүзиниң аягыны чапдыр. Өкүзиниңем аягы симләр, майып болар. Догрумы?

— Догруданам, середип отурсаң, шейле-де.

— Шейле болса, энтек ики аялы болса, үч аяллам болса, әри экләберсин. Аяллар өй ишинде, эркеклерем мейдан ишинде ишләберсинлер. Херки задың өз вагты, мөврити бардыр. Разымы шоңа?

— Шейле серетсең, сениң айданың дограм.

— Шейле серетмелидир, Берди. Шу махал бизе өрән кын гөрүнйән меселелериң бир топары революцион ягдайда чөзүлер гидер. Эмма Түркүстанда аяллар меселеси еңил-елпайлык билен чөзүлмез, себәби ол меселе дәп-дессур, дин, урп-адат билен үзңүксиз багланышыклы. Ол затлар болса асырлар бойы аркама-арка, несилме-нес адамларың ганына, бейнисине сиңип, орнап гиден за лар.

Берди еринден туруп, бир геринди-де:

— Мен гайдайын — дийди.

— Гайтсаң гайт. Мениң үчин-ә гүмүрдешип отурса , кем дәл.

— Ай, мен гайдайын, укы гелйәр. Хош, саг бол.

— Саг бол. Эртир ирден шу ерик шайыңы тутуп гелерсиң.

— Ай, бизиң шайымыз мыдам тутулгы. Өйүмиз аркамызда, чемчәмиз билимизде — дийип, Берди чыкып гитди.

4-нжи бап.

КАГАН ЕЛУНДА

Түркүстан Халк Комиссарлар Советиниң Башлыгы Колесова көмек бермәге Закаспиден угран гызыл гвардиячылар, түркмен кейпихон җигитлери Чәрҗеве етенде, Бухара эмириниң яраглы гошуны буларың өңүнден чыкып, аңрык гойбермеҗек болды. Бу ерде, Диванабагда, бизиңкилер 1918-нжи йылың мартының едисинден башлап, тә онуна ченли олар билен гайдувсыз сөвеш этдилер. Ахыркы гүн Бухара эмириниң гошуны бар гүйҗүни йыгнап, айгытлы хүҗүме гечди. Уршуң довамында онуң атлы гошунының бир бөлеги гарашылмадык ерден «Алла!» диййип, ат гойды. Эмма гызыллар дуйдансыз чозан душмана от-ялын билен батырларча җогап берселер-де, бир бада хүҗүми саклап билмедилер. Душманың пыяда гошунының хем бир бөлеги хүҗүме башламак билен, атлыларына көмек берди. Бизиңкилериң эдил хүҗүмиң өңүнде дуранларының ягдайы яман агралды. Душманың атлы топары ыкжамлашды. Большевиклериң бир четинден аралашмага шиха-шиха халат гелди. Берди бу ягдая гарап дуруп билмеди. Өз отряды билен душманың үстүне «Ура!» диййип, ат гойды. Оны гөрүп, бейлеки кейпихон түркмен отрядлары-да, атлы гызыл гвардиячылар-да чоздулар. Салымына бермән, душман билен гарпышдылар. Ат ат билен дөшүшип хем гапышып, гылыч гылыҗа чакышып, гайдувсыз гөреш от-ялын болуп туташды. Бу ягдайда пулемётчы Маслов өвгүден зыят иш битирди. Ол еке гызыл гвардиячылары селҗермек дәл, белки, душман билен гатышып, арслан ялы урушян түркмен җигитлерини хем ялңышсыз селҗерип билди. Телпеклиниң ёк ерине, душманларың көп ерине пулемётыны чаласын өврүп, сан тайдан ики-үч эссе аз атлыларымызың үстүн чыкмагына чәксиз көмек этди. Бирденем отрядыны гайдувсыз хүҗүме чагырып, арслан кимин атылып урушян гара муртлы җигиде пулемётчы Масловың гөзи дүшди. Шол халат атып ятан пулемётыны ташлап, өр-боюна галаныны өзи-де дуйман галды.

Бердә бир чиңерилип серетди-де, юмругыны берк дүвүп: «Браток, бей! («Доган җан, ур!») диййип гыгырышына, ене пулемётына япышды. Соңра Маслов Бердини гөзден салмады. Ол нирә ат салса, Маслов-да онуң өңүндәки

душмана пулемётыны өврүп, пеймаллап башлады. Бу ишде ол ялңышмады, себәби Берди душманың гүйчли хем горкулы ерине ат гойярды. Бу гайдувсыз чакнышык эп-эсли вагт довам эденсоң, душманың атлы гошунының дири галанлары ызларыны көвлемән гачды. Соңра Берди келлесиниң гызгынына эмириң чозмага башлан пыяда гошунының хем чеп тарапындан «Ура!» дийип, отряды билен ат салды. Кейпихон түркмен отрядларының бейлекилери-де атлы гызыл гвардиячылар билен бирликде онуң ызындан ат гойдулар. Чеп тарапдан гылычларыны булап гелйән атлылардан ховсала дүшүп, душман тертипсиз гачмага башлады. Шол халатда пыяда гошун-да: «Ура» дийип чозды. Ине, шейле ягдайда эмириң Чәрҗевдәки гошуны дерби-дагын эдилди. Эмма иң соңкы халатда Бердә ок дегди. Ол атының бойнуны гуҗаклап, агдарылып гитди. Бу ерде ярадар боланлары Чәрҗевиң кеселханасына ерлешдирдилер. Берди агыр ягдайда ятырка, онуң гулагына бир таныш сес эшидилди:

— Сестра, гара муртлы, даяв түркмен ниреде?

— Бу ерде түркмен кән. Хеммесем гара муртлы.

— Ёк, онуң гаты овадан мурты бар. Шоны гөркезиң. Оңа ок дегенини мен гөзүм билен гөрдүм.

— Ёлдаш гызыл гвардиячы, ярадар болан адамың мурты овадан мы-дәлми, билдирмейәр. Онсоңам ок деген болса, белки, өлендир...

— Ёк, сестра, ол өлмели дәл. Мен онуң билен хөкман гүррүңлешмели.

— Сиз нәме диййәниңизи билйәсиңизми? Өлүм хич бир зада серетмейә.

— Догры, сестра, өлүм хич бир зада серетмейә, йөне ол өлмели дәл! — дийип, гызыл гвардиячы ойланып дурды.

Берди янында отуран узын бойлы гараягыз, овадан сакгаллы адама:

— Байрамгылыч ага, шол түркмени сораян орсы мениң яныма чагыр. Шонуң сеси гулагыма таныш дегйә — дийди.

Байрамгылыч хан оны чагырды. Ол гелшине Бердиниң йүзүне бир серетди-де, рус дилинде:

— Браток! (доган җан!) Биз ниреде душушыпдык? — дийип, бир огшады-да, аграм салман гуҗаклады. Соңра дикелип, — Мени танаямың? — дийип сорады.

— Берди агыр ягдайда, өчүгси гөзлерини ачып, бир серетди-де, ынамлык билен ялдаҗа:

— Бир гөрениме велин, танап билмейән — дийип, гөзүни сүзди.

— Биз икимиз агыр гүнүң доганы. Ядыңдамы. Ашгабат газамадында бир довүрде отурыпдык? Икимизи өлүм җезасына гоюберипдилер.

Берди гөзүни ачып, чиңкерилип йити серетди-де, хаялҗак бөлүп-бөлүп гепләмәге башлады:

— Танадым мен шонда... әлиңи дөвүпдим. Сен шоны менден яман гөрмегин. Сен шол ише... дүшүнен дәлсиң. Өлмесем, соң гөрүшерис, өзүм дүшүндирин — дийип, Берди гөзүни сүзди.

Маслов ол ене гөзүни ачар өйдүп, эп-эсли гарашды. Соңра Байрамгылыч хан оңа:

— Гой, сырхав бираз рахат ятсын. Сиз гидибериң — диенсоң, Маслов Бердиниң адыны, атасының адыны блокнотына язып алды-да, чыкып гитди.

Эп-эсли вагтдан соң Берди гөзүни ачып:

— Яңкы гитдими? — дийип сорады.

Байрамгылыч хан:

— Хава, гитди — дийип җогап берди.

Соңра Берди Маслов билен араларында Ашгабат газамадында болан ваканы гысгаҗык гүррүң берип, ене гөзүни юмды. Байрамгылыч хан Берди билен Масловы достлашдыран большевизм гүйҗүне пәхим-пайхас йөредип, кайтып гайды. Харбы нукдайназардан ызарлап, «Большевиклер яраг билен еңип билмәсинлеринде-де, достлук билен еңерлер» диен нетиҗә гелди. Ол халат Берди ене гөзүни ачып:

— Хенизем отырмың? — дийип сорады.

— Отырын. Нәнең, бирнеме ынҗалямың?

— Әл-хал ганымат.

— Ына, Кагандан гайдып гелйәнчәк ягшы борсуң.

— Ягшы борун.

— Мен гайдайын, Берди. Гошун уграҗак болуп дур.

— Бола, уграң. Ёлуңыз ак болсун, ярагыңыз өтгүр болсун.

— Хош онда, саг-аман гутул — дийип, Байрамгылыч хан туруп гитди.

Гызыллар Амыдеридан гечип, Кагана гарап уграды.

5-нжи бап

ХАНМЫ, САН?

Закаспи областындан революцион гүйжүң эп-эслиси бөлүнип, Колесова көмек этмэге Бухара эмириниң үстүне гиденсоң, ерли меньшевиклер, эс-эрлериң сагчы топары ене аяк үстүне галды. Буларың аяга галан ерлеринде оларың херекетине дүрли чэрелер билен ёл берилмеди. Эмма Марыда олар Бекмырат бай ялы адамлары өрэн мекирлик билен аяк үстүне галдырып, Советлериң гаршысына гоймак ёлуна дүшдүлер.

«Советлерден хөкүмет болмаз. Сиз хэзир хөкүметсиз галдыңыз. Эйраның Хемзе мүрзе ялы бир ханы үстүңизе гошун сүрүп гелсе-де, өңүнден чыкып гайтавул бермэге сизиң баштутаныңыз ёк. Теҗениң ханы Эзиз хан, хыва түркменлериниң ханы Җүнеит хан, сиз нэме олардан кемми? Сизем мары түркменлери болуп, өзүңизден хан сайлаң...» диен ялы вагыз-несихата йүз урдулар. Бекмырат бай дагы ялы адамлар бейле несихаты җан-тенден кабул этдилер. Бир гүн ак базарың ичинде хич кимден чекинмэн, ач-ачан җар чекдирдилер. Җарчы: «Хай, түркмен, хан сайланҗак дөврүң гелендир-ле, хо-о-в! Хер илатың яшулусы, кетхудасы эртириң өзүнде хан сайламага базар җайдакы бассырманың ашагына гелиберсин-ле, хо-о-в!» дийип, овал базардан ахыр базара ченли гыгырды.

Мары Советиниң йыгнагында иң соңкы меселэни гутарып, даргаҗак болшуп отырдылар. Шол халатда Гылычлы гелип: «Ёлдашлар, дагамаң, ене бир меселе бар» дийип, отуранлары җарчының чакылыгы билен хабардар этди. Совет бу меселэни орта алып, хер ким өз пикирини айтды. Эмма бу ишде эс-эрлериң сагчы топарының хем меньшевиклериң элиниң бардыгына хич ким-де шүбхеленмеди. Отуранлардан бири сөзлемэге башлады:

— Ёлдашлар, бу иш — өрэн эрбет иш. Хэзир барып, җарчының гыгырмасыны гойдурмалы. Хер зат этмели-бир зат этмели, олара йыгнак чагыртмалы дэл, ханам сайлатмалы дэл — дийип, сөзүни гутарды.

Ызындан ене бирнэче адам сөзледи. Соңра Сергей геплемэге башлады:

— Ёлдашлар, хэзир биз базара барып, җарчының гыгырмасыны гойдурсак, эртирем йыгнакларыны чашырсак, меньшевиклер, эс-эрлер түркмен байларына тэзеден от бе-

рип гойбәрлер. Белки, оларың үчүсиниңем билелешип, бизиң гаршымыза хас улы хем горкулы иш алып бармаклары-да ахтималдыр. Шейле боляи болса, гелиң, шу меселә биз ювашлык билен баралың. Догры, хәзир бизем түркмен зәхметкешлерини өз тарапымыза чекмекде шейле бир өңүнерлик иш алып барып билемзок. Шол дережеде Мары меньшевиклериниң хем, эс-эрлериниң хем түркмен байларыны өз тарапына чекмекде эден ишлери өверликли дәл. Гелиң, хәзир оларың гаршысына башга бир хили сыясат билен чыкалың. Бирден Колесов ялы ялңышып, бизем түркмен байларыны гаршымыза чыкараймалың. Арының ойҗугыны горжасаң, өҗүгер. Йөне сиз шу иши Гылычлы, Атабаев, ишан Ной — Гарагөз дөрдимизе табшырың. Биз шунуң хөтдесинден гелҗек болуп гөрели — дийип, Сергей сөзүни соңлады.

Оңа бири:

— Ненеңси хөтдесинден гелҗек? — дийип, сораг берди.

— Елдашлар, ненеңси хөтдесинден гелҗекдигимизиң хасабатыны өңүнден бермәйин. Йөне шу иши ёга чыкарҗак болуп гөрерис. Башарсагам, хасабаты соңундан гөрерис, болямы? — диенден соңра, бирнеме чекинме үсти билен ылалашдылар. Шонуң билен Советиң йыгнагы гутарды.

Эртеси Сергей, Гылычлы, Гайгысыз, ишан Ной — дөрдүси байларың хан сайлаян йыгнагыны ненеңси ёл билен пуҗа чыкармак хакында маслахаты җемләпууградлы.

Йыгнага етип баряркалар, Гылычлы базар җайдакы бассырманың гүндогарындакы сарая серетди-де:

— Гөрйәңизми ол гаңтарылгы дуран атлары? Хий, арасында скеҗе эшек бармы? — дийип, элини узадып гөркезди.

Гайгысыз биразрак сагынды-да:

— Бу йыгнага эшеклини гойбермезлер. Хан сайланяр ахыры — дийип, гөвнүетмезчилик билен йылгырды.

— Хол бассырманың ашагына-да бир пайхас эдиң. Хий, көне донлусы бармы? — дийип, ишан Ноям гүррүңе гошулды.

— Ай, ишан ага, «Хер кимиң бир гайгысы бар, кел гызың — эр гайгысы» дийипдирлер. Байларың хыялы хан-да, көне донлуларың хыялы нанда — дийип, Гайгысыз ишан Ноюң йүзүне серетди

— Онда да ненеңси хаңда? Шу ерик геленлериң хер хайсының өзүниң хан болмак тамасы бардыр. Сиз хаба-

ры сарайдан алың, ол гаңтарылгы дуран бедевлериң беэтине сын эдиң. Хий, үсти ширекисизи, башы күмүш уянсызы, алагайышсызы бармы? Тойда-томашада атларың шонча безеленини гөрүпмидиңиз? Шонуң манысына дүшүниәмиң, Сергей? — дийип, Гылычлы чаларак йылгырды.

— Онуң мынысына мен гаты говы дүшүнйән. Хер хайсы: «Хан сайланайсам, шан-шөхрат билен безегли ата атланайын» диййәндир. Бизем бир гүн эшекли, эшексиз еңи ёлукларың йыгнагыны чагырыс-да... — дийип, Сергей сөзүн соңламанка, Бекмырат баи илден өңүрти буларың өңүнден чыкды. Илки Гайгысыз билен хас гадырлы гөрүшди. Соңра бейлекилер биленем гөршүп:

— Түвелеме, Гайгысыз, сизем йыгнага геләйдиңизми? Шу зейилли гөрнүң, хав. Өзүңиз ялы билимли адамлар биз ялы көрлере-де ёл гөркезип, несихат берип дурмалы ахыры. Ынха несип болса, бу гүн бир хан сайлалың бакалың. Ене шол өңки көне түркменчилигимизи доландырыс. Хернэ Говшут хан ялы акыллы-башлы, эдермен ханы етирсин-дә худайым! — дийип, Бекмырат бай тагтадан йөрите ясалан кетиң янына Гайгысызы «Йөр-йөр» билен алып барды.

— Ханы, ишан ага, Гайгысыз, Сухан бай, Мерет арчын... ёкары чыкың — дийип, ене бирнэче бай адамлары Бекмырат бай «Чык-чык» билен ёкары чыкарды. — Адамлар, ругсат болса, маслахата башлалың — дийип, мәрекә йүзлененде;

— Ругсатдыр, башлалың — дийип, үч-дөрт адамдан вагырдап, сес чыкды.

— Ругсат болса, ханы, ишан ага, бу дуран жемагага бир пата бериң — дийип, Бекмырат бай Сейидахмет ишана йүзленди.

— Ишиңиз шовлы болгай, ёлуңыз ковлы болгай, муртуңыз товлы болгай, ханыңыз мусулманы хем гахрыманы болгай, көне түркменчилигимизиң доландыгы болгай, гайыплар: «Омын!» дийгей, эренлер пата бергей, мелеклер кабул кылгай, бисмилла илләрехметке — дийип, Сеидахмет ишан омын эденде, үч-дөрт йүз адам бирден омын этди.

— Кабул бол-а! Иншалла, кабул болар — диен вагырды гүйчленип башлады.

Бекмырат бай вагырда бираз гулак салып, ене сөзлемәге башлады:

— Адамлар, шу ерик шунча җемагат йыгнанындыр.

Арасында Некелай патышадан нәразы боланыңыз ёк болса герек?

— Ёкдур!

— Болубилмез!

— Ким нәразы болса, ики гарагындан болар — диен вагырды гүнжәп башлады.

Бекмырат байың:

— Адамлар! — диймеги билен ене вагырды көшешди. Ол:

— Адамлар, Некелай патыша эгнимизе дон берди, чувалымыза ун берди, сачагымыза нан берди. «Йүзүң үстүнде буруның бар» диймеди. Эмма бу орслара шейле патыша-да ярамады. Йыкдылар, тагтыны вейран этдилер... — диййип, сөзүни соңламанка, Сухан гаты тогаланып, илери сүйшди-де, гүрлемәге башлады:

— Никелай патышаның тагтының гурбаны болсаң. Онуң тагтының дөвүк агажам Кәбәң агажы ялы оңатдыр... — диййип-диймәнкә, Сейидахмет ишан:

— Ери, и дүр бол-да, дөкүл, и сем бол-да, чекил! Сен Кәбәниң агажына нәмәни деңежек болясың?! — диййип, оны ыза сүйшүрди-де, өзи геплемәге дурды:

— Адамлар, сиз шу ерик ягшы ниет билен хан сайламага үйшдүңиз. Ханлара, шалара алла-тагаланың айратын назары сиңйәндир. Болмаса, ханам, ша-да болуп билмез. Хер халк өз ханына, өз шасына каст этсе, беркадар гапмаз. Холха орслар патышаларыны йыкдылар. Гөзлери нәме гөрди? Алла-тагала олара гөрүлмедик ачлык иберди. Шонуң дережесинде бизе-де иберди. Бизем шол патышаның раятыдык... — диййип, сөзүни соңламанка:

— Догрудыр, ишан ага!

— Алла гөзи гаты гөркезди.

— Шонда-да көпүси дүшүненок — диййип, вагырды башланда, Бекмырат бай ене сөзлемәге башлады:

— Адамлар, сесиңизи гоюң. Соңра патышаның ерине Киринскини тагта мүндүрдилер. Онуңам өмри бир йыла етмеди, ёк этдилер... — диенде, Сухан гаты: «Вей, патышаң тагтыны овратманмыдылар?» диййип, илери сүйшжек боланда, янында дуран бир бай оны еңсә чекди. Бекмырат гөз ытагы билен середип, сөзүни довам этди. — Адамлар, инди болса орслар пырка-пырка бөлүнишип, яка тутушып йөрлер. «Меньшебикдирин» диййди, «бальшебикдирин» диййди, «эсердирин» диййди, «эсердирин» диййди, бириниң айданыны бейлекиси диңләнок. Хер хайсы «Мен догры

ёл тутян, менинки хак» диййэ. Инди өңки эгни пэгунлы болкөйнегем ёк, присдевем, олары эййэм ёк этдилер. Онуң ерине Себет гурадылар. Себеде-де өзлери болаймаса, гулак салянам ёк. Шейле ягдайда биз хөкүметсиз галдык. Инди нэтмек герек? Элбетде, хан сайламак герек — диенден:

— Хан сайламак герек.

— Элбетде, хан сайламак герек.

— Оңат адам сайламалы.

— Топбы байы сайламак герек.

— Ондан хан болмаз.

— Ондан говы адам болмаз — диййип, турды бир гыкылык. Ол гопгун, гыкылык эп-эсли вагт довам этди.

Өң Сергей, Гылычлы дагы өзара маслахат эденлеринде, Гайгысыз шу йыгнакда большевиклериң тарапындан геплемелиди. Эмма бу ерде сөзлемегиң чигит ялы нетиже бермежегине олар деррев дүшүндилер, себэби бу ерик йыгнанан адамларың арасында гарыплардан бир адам хем ёкды. Ол себэпден Гайгысыз сөзлемеди. Эмма Гылычлы, Сергей, ишан Ной — үчүси адамларың арасында, өң беллешишлери ялы, вагыз-несихат ишини үстүнликли алып барды. Хер уругдан, хер илатдан белли-белли адамлар билен геплешдилер. Хер ким билен сөзлешенлеринде, шол адамың өз уругындан я-да өз илатындан бир бай, агызлы адамың адыны тутуп, — Ондан башганы хан сайлаймаң. Марыда хан болмага шондан говы адам ёк — диййип, бир топарына белең берип гойберди.

Бекмырат бай: «Гоюң, гоюң!» билен гыкылыгы көшешдирип, ене сөзлемэге башлады:

— Адамлар, галмагал этмэң. Бейле гыгырышсаңыз, биз хан сайлап билмерис. Ынха, ишан ага-да ханыңыза тизрэк пата берип, гаптжак болуп отырлар. Оларам бир гарры адам, мэхетдел этмэлиң. Анха, середиң, ишан ага шу ерик гелели бэри, Говшут ханың байдагыны дикелдип, тутуп отырлар. Ол йөне бир байдак дэл, ол Говшут ханы гөрен байдак. Ол — Хываның Мэдемин ханын, Гажарың Хемзе мүрэссини ыңен байдак. Ол себэпден сиз шол байдагы хер бир өң етениң элине бермэң. Говшут хан ялы адалатлы, эдермен адама мынасып гөрүң. Гыгырышмаң, ойланың, пикирлениң, бир хан болайжак адам тапың — диййип, Бекмырат бай Сейидахмет ишаның йүзүне серетди.

Сейидахмет ишан Говшут ханың байдагы билен өңе чыкып, сөзлемэге башлады:

— Илэхим көне түркменчилигимизиң өврүлдиги бол-

сун. Ханыңызың башына дөвлет гушы гонсун. «Агзыбире таңры бийр, агзаланы гаңрыбийр» дийлендир. Эй җемагат! Эй Хыдыр гөрен теке! Гелиң, шу ерде чекишип отурмалың. Шу байдагы бир мынасып адамың элине бермесек, Говшут хан-да разы болмаз. Гулагы җайында болсун. Гелиң, шу байдагы Бекмырат бая мынасып гөрелиң-де, агзыбирлик билен пата берелиң — диенде, бир адамдан-да сес-сеза чыкмады. — Җемагат, диллениң. Агзыбирлик, разычылык билен хан сайласаңыз, алла кабул эдер. Или-ңем, ханыңам дөвлети артар, иши оң болар — дийип, Сейидахмет ишан эне иле йүзленди.

Бу сапар Бекмырат байың якын досты-ярларындан:

— Болы шол.

— Ишан агаң диенине разы болаймалыдыр.

— Ишан агаңың разычылыгы билен хан сайланса, ханымызам, илимизиңем иши ровач алар.

— Алар, иншалла — диен ялы разычылыклы сеслер эшидилип башланды.

Эгер-де Бекмырат бай хан сайланайса, икинҗи гүнден яраглы гүйч йыгнап башлаҗакдыгына Сергей хем, онуң ёлдашлары хем азаҗык-да шүбхеленмейәрди. Шонуң үчин-де Гайгысыз ховсала дүшүп, ёкарда дуран еринден көпчүлигиң арасындан ёлдашларыны гөзләп башлады. Бирине гөзи дүшәйсе, «Үм билен херекет эдиң, гиҗә галярсыңыз» дийҗекди. Эмма Сергей ондан-да бетер ховсала дүшүп, җемагатың арасындан Гылычлыны тапды.

— Гылычлы, сен нәме этмелидиң? Гиҗә галясың— дийип пышырдады.

— Сергей, сен ховлукма. Бекмырат бая ил разы дәл. Гөрйәмиң, көпчүлик дымып дур; ынха, ярылар.

— Хәзир, дымып дурка, бирденем Сейидахмет ишан пата берәйсе, Бекмырат бай хан болар дурубийр. Сонра ол илиң разычылыгына-нәразылыгына гараман, эртириң өзүнде яраглы гүйч йыгнап башлар. Хәзир дымып дуран көпчүлиги ярмак герек — диенден, Гылычлы:

— Мерет арчыны хан сайламалы! — дийип гыгырды.

Шол халат ишан Ноюң хем:

— Сухан байы хан сайламалы! — дийип гыгыран сеси эшидилди.

Шол ики ерден эшидилен сес дымып дуран җемагаты ярды. Көпчүлик, мисли арының өйҗүги горҗалан ялы, хүвләп галды. Хер ким өз иләтинден, өз уругындан, якын гарындашындан хан сайлаҗак болуп, ерли-ерден гыгырма-

га башлады. Онларча-йигримилерче адамың ады тутулды. Бириниң айданыны бири эшитмеди. Бекмырат бай: «Гоюң!» дийип гыгырдыгыча, ил ондан хем бетер гыгырды.

Сейидахмет ишан: «Тоба!» дийип, ашак отурды. Тертип-дүзгүн билен хан сайлап билмеҗекдиклерине хеммелериң-де гөзи етди. Бекмырат бай эл-аягыны йитирип, аңк болуп галды. Шол халатда Гылычлы дагы, өңден беллешишлери ялы, хан сайланян кетиң янына дыкылып бардылар.

— Сухан бай — хан галагы; шоны сайламак герек — дийип гыгырышдылар.

Гайгысыз-да Сейидахмет ишана өврүм салып башлады:

— Ишан ага, бу җемагат билен ханам сайлап болҗак дәл, ёлам йөрәп болҗак дәл. Гелиң, Сухан гатыны хан сайлалың. Хер задам болса, аңырдан гелйән хан галагы. Онуң төверегинде Бекмырат бай ялы агызлы адамлар болар. Сухан гат-а сан болар, Бекмырат баям онуң дерегине хан болар-да. Болмаямы шол? — дийди.

Сейидахмет ишан ядап, халыс дегнасына дегип отырды. Ол Гайгысызың пикирине разы болды:

— Бекмырат бая бир дуйдурың. Шолар разы болса, мен разы. Иле-де оңладыбилсеңиз, деррев пата окап совалың — дийди.

Гайгысыз Бекмырат байы хем разы этди. Шол халатда Гылычла үмледи. Ол дазырдап, кете чыкды-да, өзүниң гүйчли сеси билен:

— Адамлар, маңа гулак салың! — дийип, чеп элини чеп тарапа бака гөтерди. Бирденем галмагал галды. — Адамлар, сизе бир дөвлетли маслахат бар. Бизиң аңырдан гелйән хан неслинден, хан галагымыз, ынха, Сухан бай отыр. Бизе шондан башга асыл хан герек дәл. Тур, Сухан ага, ериңден. Гетириң байдагы бәрик — диенден, ишан Нои:

— Бизе башга хан герек дәл. Болды, хов, адамлар. Сухан ага, ал байдагы — дийип, онуң элине Говшут хандан галан көне байдагы тутдурды. — Ишан ага, пата окаң — дийип, деррев элини галдырды. Сухан гаты дылым-дылым эдип, бир йылгырды-да, сакгалының уҗуны агзына салды.

Онянча Сейидахмет ишан:

> — Ханыңыз хан болсун,
> дөвлетиңиз кән болсун,
> чувал-чувал ун болсун,

сачак-сачак нан болсун,
чөллер долы мал болсун,
гүнбе-гүнден кән болсун,
ягша якымлы болсун,
ямана өтүмли болсун,
агызларңыз бир болсун,
йигитлерңиз шир болсун,
гелинлерңиз хүйр болсун,

перишделер: «Омын!» дийсин. Омы-ы-ын! — дийип, ики элини серип гөтеренде, дуранларың разысы-нәразысы гошавучларыны серип, йүзлерине етирмәге тайын болды. Сейидахмет ишан ичинден пышырдап, бир доганы окап болянча, адамларың биринден-де сес чыкман, доңан ялы болуп дурдулар. «Илләрехметике!» дийип, элини йүзүне етиренде болса, барысы бир агыздан «Илләрекметикә» дийип, эллерини йүзлерине етирди. Шунлук билен, Сухан гаты хан болды. Бекмырат бай — саг гапдалындан, Мерет арчын чеп гапдалындан янтыклап, хан билен жемагатың өңүнден йөрәп уградылар. Башга адамлар-да буларың ызы билен дуран-дуран ерден гүсүрдешип уградылар.

Сергей дагы дөрт ёлдаш болуп, ыза галды.

Гылычлы Сергее:

— Эшек эесини тапды герек? — дийди.

— Ээси шолар болжак болса, олара ондан говы эшек герек дәл — дийип, Гайгысыз йылгырды.

— Эшеклери шол болса, бай агалар нәче ёл аларларка? Сухан гагам-а самсыклыга салан болуп, биж эшеклердендир — дийип, ишан Ной Сергейиң йүзүне серетди.

— Ай, оларың ёл нәмесине герек?—дийишип, гүлше-гүлше гитдилер.

Байлар Сухан ханы өңлерине салып, Марының иң улы көчесине дүшдүлер. Өң гөвни етмән йөрен агызлы байлар-да хазир Сухан ханың якынына барып билселер баржакдылар.

— Хан хан! Хан ага мазалыжа телпек бир гейдирсеңиз-ле. Алың, болмаса, мениң телпегими гейдириң — дийип, Рахым дивана дыкылып гелди.

Бекмырат бай онуң гелениниң габаныны:

— Телпек герек дәл. Телпек билен хан болунян болса, шу адамларың арасында хас товурак телпеклилер хем аз дәл — дийип агтарылды.

Көчәни тутуп, топланышан бари дүмгүнсиз жемага-

тың арасына шәхер адамларындан-да ғошуланы аз болмады. Олар: «Ана, ханлары өңден байдак гөтерип баря» диййп, бир-бирлерине гөркезйәрдилер. Ханы гөрүп биленлери болса көпчүликден сайланып галярды.

— Нәме үчин түркменлер иң шумрой адамсыны хан әдип сайлаякалар?

— Акыллыдыр-да.

— Нәме үчин өзи хан болуп, ярамаз гейиндикә?

— Оңат гейими ёкдур-да.

— Алсын-да.

— Гарып болса, нireден алсын?

— Гарып болса, хан сайламаздылар — диййшип, шәхер адамлары гүррүң әдйәрдилер. Эмма бу ягдая дүшүнмейән еке шәхер адамлары дәлди, хатда Сухан гатының дашыны галлашып барян байларың өзлери-де гана дүшүнмейәрдилер.

Хан сайламак иши бу гүн шунуң билен гутарды.

Эртеси Сухан гатыны көне базар җайында бир ховла алып бардылар. Ил-гүнүң арза, шикаятыны соражак җайыны-да гөркездилер. Деррев улы-улы семаварлар, газанлар-да тапылды. Марының базарында нахар биширип сатян бир хывалыны-да Сухан хана ашпез әдип белледилер. Хана якын дурҗак болян ялынҗаң байларың бири — гоюн, бири — бүрүнч, ене бири кәшир, одун ялы герекли затлары гетирди. Бир-ики гүнүң ичинде гелен азык-харытлар Сухан гатының өйүнде хич вагт хем болманды. Халыдан, гүлли кечеден долдурылып язылан улы тамың ичинде отурмага ер ёкды. Чай, нахар ызы үзүлмән, чекилип дурды. Гарны док, кейпи көк байлар гөк чайың башында дүр сачярдылар. Көне түркменчилик вагтында Говшут ханың хыва ханы Мәдемини ениши хакында, Марыда гаҗарлары гырышы хакында гүррүң әдип гутарып билмездилер. — Гаҗарың гошунбашы Хемзе мүрзе басыланда, Бухара, Хыва базарларында гулуң бахасы бир мирә гелиндир — диййп, ях-да ях гүлүшйәрдилер.

Эмма бейле гызгалаңлы әдилйән гүррүң узага чекмеди. Байлар Сухан гатыдан хан болмаҗакдыгына, дашына үйшүп отурмакдан хем бәхбит болмаҗакдыгына тиз дүшүндилер. Узаклашдырман, мөйүң чагасы ялы сып-сып сыпырылып, дашындан дагап гитдилер.

Бир гүн Сухан гаты Бекмырат бай билен ики чәк отырка:

— Худая шүкүр, мәрекеден-ә дындыг-ов, ёгсам отура-

-турара ер-юрт ёкды — дийип, хан ага бегенжини билдирди.

— Инди өзүңем гойнуны сөртүге алдыран чопан ялы таягыңы сүйре-де гидибер. Ёгсамам гелениң өңүнде ханлык этмесең, хан болуп болмаз. Хер ким гетирен задыны ийди, дагады гитди — дийип, Бекмырат бай гахарланды.

— Ай, Бекмырат бай, мен иле ийдирип, хан болуп билмен.

— Ёгсамам чыкдажы чыкман, гирдежи гирмез. Гелениң өңүнде хан ялы дуран болсаң, хормат-хеззет эден болсаң, дашың адамлы боларды. Салгыт хакында, атлы жигит йыгнамак хакында маслахат эдердик. Инди ким билен маслахат этжек?

— Бекмырат бай, жигит йыгнар ялы мен аты нереден алайын, ярагы нереден алайын? Олара ийдирмели, ичирмели. Пэхей, олардан гөржегим нэме?

— Сениңки «Ким эгир, ким докара» баря, Сухан бай.

— Элбетде, шол. Бу зейналли кел-келе башымы сокаңымдан дон базарына барып, ики шайы газананым өзүме бәхбитли.

— Онда, Сухан бай, икимизем бу ерик гелмәни гоялы.

— Вей, хава, гоялы. Мен-э сыпып билмән отырын, ёгсам биринжи гүн чыкып гитжекдим. Хер ким гетирди гетирибилен задыны. Мен асыл хер гүн гетир-дурарлармыка дийипдим. Ынха, ийсең, хер дүрли тагамлар. Онсоң бу ерде эдилйән гүррүңлер сүйжи болмаса-да, бишйән тагамлар сүйжи. Шейле нимитден айрылыбилмэн, шу гүне чепли отурдым. Инди бир гүнем отуржак дәл. Ынха, туруп, дон базарына гитжек.

— Онда бу жайың, ашпезиң бир пулуны бер.

— Мен жаям тутамок, ашпезем. Ким тутан болса, шол хасаплашсын — дийип, Сухан гаты базара дон сатмага чыкып гитди. Бекмырат бай: «Оюнчы утуланыны билсе ягшы...» дийип, еңсесини гашап галды.

6-нжы бап

ГАРА БУЛУТ ГАРАЛАНДА

Түркүстан мөчберинде Советлери уллакан алада гоян Колесов меселеси Бухара хөкүмети билен Түркүстан Халк Комиссарлар Советиниң арасында йигрими бәшинжи мартдакы ярашык боюнча гутарды. Апрель айының ичин-

де гызыл гвардиячыларың ызына гайтарыланлары билен бирликде түркмен кейпихон отрядлары хем доланып гелди. Бирнәче вагтдан соң Мары Совети Байрамгылыч ханы түркмен җигитлерине харбы ызам, дәп-дессур өвретдирмәге отряд башлыгы эдип, Гушгы, Тагтабазар себитлерине иберди. Ондан соңра вагт гечип, он секизинҗи йылың июль айы хем етип гелди. Бу ики арада ички душманлар Эйрандакы иңлис контрреволюциясы билен диллешип, хас-да гүйҗәп башлады. Теҗениң Агалаң диен еринде Эзиз хан месген тутуп, җигитлериниң саныны бирнәче йүзе етирди. Терсине гайдан адамлары атып-кесип башлады. Көп адамлар җанларыны гутарҗак болуп, Теҗенден гачып, Мара гелдилер. Теҗен Совети яман горкы астында галды. Эзиз хан хайсы гүн гүпбасды этсе, эдәймәге гезек гелди. Теҗен Советини дагадайса-да, ыз янындан Мары Советине эришҗекдигине шүбхе галмады. Шонуң үчин-де Мары Совети бейле горкулы душмана бипервай гарап дуруп билмеди. Өзүниң япык йыгнагында ненеңси ёл билен Теҗен Советини айылганч горкулы душмандан халас этмели диен меселәни гойды. Бу хакда дүрли пикирлер болды. Эмма Эзиз ханың өзүниң чәресини гөрмесең, башга хили гөрүлҗек чәрелериң хич бириниң-де нетиже бермеҗекдиги эшгәрди. Йөне хәзирки ягдайда бейле душманың хөтдесинден гелмек өрән кынды. Шейле-де болса, Сергей бу иши бойнуна алды. Бу ёлда басылан хер бир гадамың иңңән пайхас билен басылып, өрән гизлин болмалыдыгына Сергейиң өзи башгалардан артык дүшүнмесе, кем дүшүнмейәрди. Шонуң үчин-де ол: — Совете шу ишиң диңе нетиҗеси мәлим болмалы, ондан бәрде этҗек ишим хакда мен бир адама-да хасабат бермели дәл — диен сөзүне разычылык алансоң, өйүне чыкып гитди.

Эзиз хан: «Әртеми-биригүними хөкүмет гурап, өзүм-де хөкүмдар боларын» дийип пикирленйән адамды. Шол максадына етмек үчин-де хич бир ынсана рехим этмезди. Ол өз дашына он-он бәш саны йүрекдеш адамыны йыгнапды. Башга адамлара болса мүңкүрлик билен серейәрди. Бир адама азрак шүбхеленсе, «Итден чыкарың» диерди. «Итден чыкарылан» адам болса доланып не итиң йүзүни гөрерди, не-де — машгаласының.

Сергей «Шейле горкулы адамдан ненеңси ёл билен үстүн чыкмалы?» диен пикире гарк болуп, өйүне углады.

«Мен онуң я хөтдесинден гелмели, я-да өзүм итден чыкарылмалы... Эгер-де — Мен түркмендирин — дийип,

онуң отрядына гошулсам, бирденем бир сөзүң басымыны телегрэк айдайсам, шол халат ичалы диййип, мени итден чыкарҗагына шүбхе ёк. Йүз-гөзүмден-ә... таналман. Горкулысы — дил меселеси...» диен ялы дүрли пикирлер билен Сергей өйүне етди. Илки билен онуң гөзи ятакда даңылгы дуран ата дүшди. Шол халат онуң йүреги дашгынлы деря ялы җошды. — Берди, Бердиниң аты! — диййип, бу җүмләни үч гайра дилинде текрар этди.

Гапыны ачарына ховлугып:

— Салавмалейким! — диййшине барып, оны гуҗаклады. Түркмен адатына догры гелмейәндигини билсе-де, Бердини берк огшамаса, гөвни җай болмады. Эмма Берди достуны пугта гуҗакласа-да, огшамады. Ики дост бир-бирини йитирип тапан ялы, якын отурып, гөк чайың башында гызыклы гүррүңе башлады.

— Бе-е... Хачан гелдиң?

— Ине, хәзир Нина шу чайы өңүмде гойды-да, мениң гелендигими саңа бушлуламага шәхере гитди.

— Чәрҗев кеселханасында яман көп ятдың. Хич бир ериңе зыян етирмән, яраларың айрылып гитди герек?

— Оңат, говы болды. Дурды дагы нireде?

— Гумда, Хыва ёлунда.

— Нәме ишлейәлер?

— Җүнейит хана бир ярагам гитмесин диййип, Хыва яраг экидйән сөвдагәрлериң өңүнде гойдук.

— Говы эдипсиңиз.

— Кимлер?

— Дурды, Аллак, Меле, Торлы — дөрдүси.

— Аз дәлми, көпрәк адам гойсаңыз болмадымы?

— Ай, Дурды «Бор» диййди. Оңарялар.

— Оңарсалар, боля-ла. Ханы Байрамгылыч хан нireде?

— Оны отряд башы эдип, Тагтабазар төверегине ибердик.

— Сергей, мен сениң айдышың ялы, Байрамгылыч ханы сынладым. Мениң танышыма гөрә, оңат адам болмалы. Батыр, эдермен адам, йөне хас оңат танамак үчин, хас көпрәк ёлдаш болмак герек. Түркменлер: «Экин шәрик болман, дулдегишир гоңшы болман, улак ёла ёлдаш болман, ев гүни сынаг этмән, адама баха берме» диййә.

— Догры, Берди, адам агыр гүнде таналар — диййип, Сергей эп-эсли вагт дымып отурды.

Берди сөзлемеди. Бу дымышлыкда Сергей Эзиз ханы

ненеңси ёл билен ховпсузландырмак хакында пикирленен болса, Берди Узугы гутармак хакында ойланды. Буларың икиси-де бир-бириниң эдйән пикириндеп бихабарды. Соңра Берди өзүниң аграс йүзүне хайбат берип дуран гара муртларыны товлашдырды-да, мылайым гөзлери билен Сергее гарады. Ене йүзүни ашак салып, ховлукман сөзлемәге башлады:

— Адамлар хил-хил болар экен. Бирнәче адам чын сөзлемән, ялан-яшырык, кеззапчылык билен гүн гөрүп йөрйә. Марың базарына барсаң, эшек җеллапларының барысы шейле кеззап. Оларда чын сөз ёк — диенде, Сергей онуң сөзүни бөлтәп:

— Берди, пикир эдип отурсаң, аслында сөвданың өзи ялан эсасында гурландыр. Алдамасаң, пейда ёк — дийди.

— Догры, йөне «Адамың эти харам, лебзи халал» диен бир сөз бардыр. Ынха, шол сөзе адамзат несли кайыл болмалыдыр, уймалыдыр. Лебзине-ыграрына гарап хем, адама баха бермелидир. Адамың лебзи хакыкат хем хәк болмалыдыр, нәхак болмалы дәлдир. Чын болмалыдыр, ялан болмалы дәлдир. «Боля» дийдиңми, болмалыдыр, «Боланок» дийдиңми, болмалы дәлдир.

— Догры, Берди, эгер-де сениң шу айданларың болса, мунча хорлук, мунча харлык, мунча сүтем-де болмазды.

— Догры, шейле болян болса, мениң ене-де бир зат айдасым гелйә.

— Хава.

— Бир вагт мен Узугың өңүнде: «Сени Бекмырат байларың элинден гутарын, арыңы алып берйин» дийип, лебиз эдипдим. Эмма шол лебзим шу гүне ченли бош айдылан гуры сөз болуп гелйә. Мен сөзүмиң үстүнде дуруп билмейән, ыграрсыз болуп чыкдым. Чәрҗевде агыр ярадар болуп ятамда-да, шол меселе мени агыр ягдая салды. Нидип болса өлмән гутулдым. Эгер-де адамың лебзи халал болмалы болса, менем шоны халаллаҗак. Бир вагтки айдан гепими гөгертҗек.

Бердиниң бу сөзүнден соң Сергей эп-эсли вагт пикир эдип отурды. Соңра улудан бир демини алып сөзлемәге башлады:

— Догры, Берди, сениң айдян сөзлериң хак, максадың хем хак, йөне хакың гаршысында — нәхак, чының гаршысында — ялан, адалат гаршысында — зулум, шатлык гаршысында — хасрат, гүйҗүң гаршысында-да гүйч бар. Ине, саңа ики топар дүшүнҗе. Адамлар хем эдил шонуң ялы

гүйчли хем әҗиз болуп, ики топара бөлүнйә. Гүйчли топарың нәхакы — хак, яланы — чын, зулумы — адалат, гөрени — шаглык, гүйҗи гүйч болуп баря. Әҗиз топарың болса хакы — нәхак, чыны — ялан, адалаты — зулум, гөрени — хасрат, гүйҗи пуч болуп баря — диенде, Берди бир пикирленди-де:

— Биз хәзир гүйчли ахыры — дийди.

— Догры, биз гүйчли, биз еңдик, йөне энтек гаршымызда дуран гара гүйҗи дерби-дагын әдип билемзок. Шонуң үчин-де сен Узуга берен сөзүңи нәче йылдан бәри гөгердип билеңок.

— Мен сөзүми эййәм гөгердйәдим, йөне Колесов меселеси чыкайды.

— Догры, өң Колесов меселеси чыкды, инди болса өңүмизде Әзиз хан меселеси дур.

— Әзиз ханың нәме меселеси бар?

— Әзиз ханың, Берди, шейле меселеси бар — дийип, Сергей оны агыр ягдай билен таныш этди. Сөзүниң соңунда болса: — Ынха, Берди икимиз шу җаны я Әзиз хана табшырмалы, я-да онуң чәресини гөрүп, үстүмизе гара булут ялы абанан горкы-ховатырың көкүни гырмалы. Оны тутуп гетирмели. Башга ёл ёк — дийди.

Берди көп пикирлененден соңра:

— Биз оны ненеңси ёл билен тутуп гетирис? Биз — ики саны адам, ол болса — эййәм бирнәче йүз җигит йыгнан адам — дийип сорады.

— Мениң пикиримче, Берди, бу ерде «Гүйҗүң сереси — эмел» диен накылдан угур алмалы бор. Йөне биринҗи эдилҗек зат: гидип, оңа җигит болмалы. Ондан соң ягдай билен таншып, гирә салҗак болмалы. Сен өзүң — атан окы бош гечмейән мерген. Шонуң үчин-де хан сениң шейле мергендигиңи билен гүни, өз янына чекер.

— Олар ялы болса, Дурдынам алып гитмек герек. Ол менденем мерген.

— Боля, онам алып гидерис.

Шейле сөзлешикден соңра Берди муртуны сыпап, көп пикирленди. Сөзләр ерде сөзлемеди.

— Нәме пикир этдиң? — дийип, ахыры Сергей сорады.

— Мениң дүшүнишиме гөрә, сен Әзиз хана җигит болмага бизиң билен гитмели дәл.

— Нәме үчин?

— Ай, бу иш [illegible] велин, о ерик уграңда, келемәңи оврүп, ке[illegible] салып гитмели.

центральная городская БИБЛИОТЕКА им. А. М. Горького

— Келләни этеге салмалы болса, Берди җан, биле саларыс. Нәме, сизиң җаныңыз ики-де, мениңки бирми? Максат гадамын дең басарыс. Баша гелениңем биле гөрерис.

— Ёк, Сергей, болмаз.

— Нәме үчин болмаз?

— Болмаҗагының себәби сен укыңда орсча самраясың. Онда-да «Почем виноград?» диен ялы сөзлер айтмаясың, сыясы затлар сөзлейәсиң. Шоның үчин-де саңа Эзиз хана гошулмак болмаз — диенсоң, Сергей эп-эсли вагт сесини чыкарман отурды. Соңра башыны галдырды-да:

— Онда нәдерис?—дийип сорады.

— Нәденимиз шол, шу иши маңа табшырың. Мен кысматда нәм болса, гөрейин, ёгсамам гачанам: «Худай» дийәндир, кованам.

— Ягшы, сен шу иши амала ашырмак угрунда ненеңси пикир эдйәсиң?

— Мениң эдйән пикирим шейле: шу ерден Дурды дагыны чагырҗак-да, дөрдүсиниңем ярагыны элинден алып: «Барың, Эзиз хана җигит болуң — дийҗек. — Өзүңизем бир-бириңизи танамаян ялы болуң, соңра шол ерде таныш борсуңыз» дийҗек. Байрамгылыч хана-да: «Атлыларың арасындан җаныңы ынаняп адамларыңы ал-да, Эзиз хана гошул» дийҗек. Өзүмем шонуң бир атлысы болуп гитҗек. Соңракы этҗек ишлеримиз о ерик бараныныздан соң мәлим болар. Ине, мениң пикирим — дийди.

Сергей товлап отуран муртундан элини айырман, гөзүни сүзүбрәк серетди-де:

— Сен Байрамгылыч хана җаныңы ынанясын-ов? — дийди.

— Хава, Сергей, мен Байрамгылыч хана шу ишиң хакы үчин җанымы ынанҗак. Аҗалым Эзиз ханың элинден болса, ондан гачын гутулмак болмаз. Йөне сениң барып, Эзиз хана гошулмагыңа мен разы дәл, себәби ол ерде саңа арманлы өлүм гарашяндыгыны мен ачык гөрүп дурун. Бизиң кысматымыз болса я пелек... — диенсоң, Сергей Бердиниң пикири билен ылалашмага межбур болды. Эдил шу маслахатдан соңра Берди эрбет горкулы ишиң угруна гадам уруп башлады.

* * *

Берди дагы барып, Эзиз ханың гошунына гошулды. Хәзирликче чекен планларында галатлык гөрүнмейәрди. Сагаман гезиберселер, аматына гарап, узагындан Эзиз ханы гирә салмага ягдай болҗакдыгына-да шүбхеленмедилер.

Шейле ягдайда бир хепде гечди. Бир гүн Эзиз хан Байрамгылыч ханы өз янына чагырды-да:

— Ханы шуны ока — диййип, элине бир хатлы букҗаны тутдурды.

Русча язылан хаты Байрамгылыч хан деррев ичинден окап чыкды.

Эзиз хан Байрамгылыч ханың йүзүнден гөзүни айырман сынлаярды. Байрамгылыч хан болса йүзүне середилйәндигини биленсоң, сарсман, берк дуруп, хаты хаялҗадан сөзлемме-сөзлем терҗиме этмәге башлады:

«Эзиз хан Чапык оглуна бизиң тарапымыздан гыммматлы салам болсун. Сизиң шөхратыңыза шатдырын. Биз Ашгабатдан тә деңзе барянча, большевиклери ер билен егсан этдик. Бу гүнми-эрте он мүң гошун билен Мара уграярыс. Ол ерде узак бент алмарыс. Чәрҗеви алып, Амыдерядан аңрык сүрерис. Тайяр болуп duruң. Мен яңы-якында Байрамгылыч ханың сизе гошуланыны эшитдим. Эгер де шол хабар догры болса, оны сыпдырман атгын. Ол түйс большевикдир.

Полковник Ораз сердар».

Байрамгылыч хан өзүне дегишли ерини шейле окады: «Мен яңы-якында Байрамгылыч ханың сизе гошуланыны эшитдим. Эгер-де шол хабар догры болса, өрән ягшы. Ол харбы ишлере өкде офицердир. Оны сыламак герек» диййди-де, Эзиз ханың йүзүне середип бир йылгырды.

Соңра сыр билдирмеҗек болуп:

— Полковник Ораз сердар мениң хакымда бейле сөз язып нәтҗекдикә? — диййди.

— Ёк, онуң бейле хат язмагы өрән оңат. Өңүнден танышдырылса говы бор — диййип, Эзиз хан Байрамгылыч ханың өңүнде чай гойды. Хер хили сораглар берип, гүррүң этди.

Байрамгылыч хан чайыны иченсоң, ругсат алып гайтды.

Берди оңа гидели бәри гарашып отырды. Байрамгылыч хан гелен бадына, олар ики чәк чете чыкды. Берди ызлы-ызына сораг бермәге башлады:

— Хан нәме үчин чагырыпдыр?

— Хат окатды.

— Нәхили хат?

— Ярамаз хат. Гачмак герек.

— Ол нәмеден ярамаз?

— Ораз сердар: «Байрамгылыч ханы тутуп, атгын» диййип языпдыр.

— Онда ненең сындырды?
— Мен ол ерини башга хили окадым.
— Оканда, сесиң сандырамадымы?
— Ёк.
— Далҗыкмадыңмы?
— Ёк, зор билен сакландым.
— Йүз-гөзүң агып-дөнен дәлдир?
— Агып-дөненде, мениң гара йүзүмде билдирҗек гүманы бармы?
— Билдирмән гайдан болсаң боля.
— Ай, ёк, мениң хакымда онда ачык шүбхе дөреди. Йөне хәзир бизиң багтымыза орсча хат окаян адамысы ёк, ёгсам бу махала эййәм барымызы «итден чыкарарды».
— Онда шу гиҗе гачмак герек.
— Ай, ёк, Берди, бу гиҗе гачып болмаз. Хөкман мениң төверегимде аңтаян адам гояр. Эртирем орсча хат окаян мүрзеси гелсе окадар. Шонлук биленем, бизи «итден чыкар».
— Вах, «Ятып галандан атып гал» диййә. Хөкман гачмак герек.
— Ёк, Берди, гачмак меселесинде багты гүндиз сыналың.
— Мүрзеси гиҗе геләйсе нәтҗек?.. Онда мен шу гиҗе онуң ёлуны саклайын. Душ геләйсе, мен өзүм оңа шу бәшатарың агзындакы хаты окадарын.
— Ине, муның боля, йөне гитмәнкәң, Дурды дага айт: олар шу гиҗе гачсынлар. Болямы?
— Боля.
— Сен өзүңем шу гиҗе мүрзәниң ёлуны сакла-да, эртир гайдып гелме. Гөни Мара гит. Менем эртир өз адамларым билен өз нежадымы гөрерин. Кысмат шунуң әлинден болмаса, бир тәрини тапып гутуларын.

Шейле геплешикден соң Берди мүрзәниң ёлуна чыкды. Эртирден соң болса шол ерден гөни Мара гайтды.

7-нҗи бап

«ЁЛБАРСЛЫДА»

Июль айының он едисинде бирнәче адамдан ыбарат векиле баш болуп, Түркүстан үлкесиниң Зәхмет Халк Комиссарлыгының башлыгы Полтораңкий Дашкент шәхе-

рииден Мары шәхерине гелипди. Эртеси демир ёлчуларың язкы клубунда йыгнак чагырып, «Дашкентден гелен векиллере Марыдан хем ики саны адам гошмак билен, агшамара Ашгабада ушрамалы» диен карара гелдилер. Эмма уграмаздан өң, Полторацкий Ашгабат бозгакчыларының башлыгы Фунтиков билен телеграф аркалы хабарлашды. Шол гeплешигиң нетиҗесинде болса акларың дузак гурҗак боляндыкларына Полторацкий ачык дүшүнди. Шонуң үчин-де векиллер Ашгабада гитмек меселесини гоюп, өзлерини Марыда гораныш штаб диййип ыглан этдилер. Штаб «Тиз вагтың ичинде Байрамалы тарапа чекилмели» диен нетиҗә гелди. Демир ёлчулар дүрли баханалар тапып, паровоз бермәнсоңлар, гызыллар июль айының он докузында агшамара ок-яраг, герек затларыны араба йүкләп, Байрамала уградылар. Эмма шәхерден долы сайланманкалар, йүкүң аграмына чыдаман, арабаларың тигирлери чашып башлады. Шейле башагай, агыр халатдан акларың Марыдакы агентлери долы хайырланды. Олар эдил шол халатың өзүнде Ашгабатдан аклар гошунының Гарыбата етип гелйәндигини ачык билйәрдилер. Шонуң үчин-де гызыллары саклаҗак болуп, ашаклыкдан хер хили якымлы хабарлар яйратдылар. «Бейле башагай болуп йөреси иш ёк, Фунтиков меселәни Ашгабатдан чыкман, маслахат үсти билен чөзҗек...» диен ялы дүрли хабарлар Мары шәхерине долы яйрады.

Гызыллар болса үстлерине яман ховпуң абанып геленинден бихабардылар. Шейле ягдайда олар ызларына доландылар. Социалистик рота болса барып, ене өз казармасында ерлешди. Шейле-де болса, оларың арасында гал--гула ятмаярды. Элбетде, Мары ялы чөрекли, бай үлкәни ташлап гидибермек гызыллара яман агыр дегйәрди. Гарыбатаның аңырсында, хут гумуң этегинде яраглы гүйч билен аклара гаршы чыкылаян еринде, бу башлан урушуң гызыллар үчин хас утушлы болҗакдыгына Полторацки--де, башгалар-да шүбхеленмейәрди. Йөне Мары, Байрамалы, Ёлөтениң гүйҗи билен ол ерде уруш башлап болҗак дәлди. Шонуң үчин-де Дашкентден иберилен яраглы гүйҗе Мары большевиклери сабырсыз гарашйардылар. Ана, Полторацкий Дашкент билен геплешмәге ене почта ховлугын гитди.

Дашкентден эййәм ёла чыкан яраглы гүйҗүң аңырсы — ики гүнде, болмаса, бәрде етишҗекдигине шүбхе ёкды. Йөне олар етишерми-етишмезми — ким билйәр? Месе-

ләни пурсат чөзйәр! Ягдай агыр, гиҗе гараңкы, гөзъетим дар! Иң болманда, Гарыбатаны, Җоҗуклыны барламак герекди, эмма паровоз берилмейәрди. Марының отлы ёлундакы телефон-телеграфында отуран адамлар шүбхелиди, ынанмак болмаярды. Шейле ягдайда ёлдан ызларына гайдан большевиклериң бу гиҗе гөзлерине укы гелермикә? Гел ниреде?!

Хава, Сергей-де ёлдан ызына долананларың бириди. Ол хениз сагат он ики болманка, шәхер багының гапдалындакы көче билен өйүне барярды. Багдакы шадыян чалынян сазың сесине инче бил гызлар билен танс эдишип йөрен эгинлери погонлы офицерлере гөзи дүшенде, ол бирден сакга дураныны өзи-де билмән галды. Шол дуран еринде «Душман эййәм гелипдир!» дийди-де, милицияның эдарасына ылгады. Етип барярка, ол ёлдашларының дөрт санысыны туссаг эдип, алып баряндыкларыны гөрүп галды. Эмма оларың ызларындан гарап галмакдан башга алач эдип билмеди. Эдил шол халатда Сергейде Мары шәхеринде еке өзи сомалып галан ялы дуйгы дөреди; дуран еринде ёлдашларыны еке-еке ятлады. Оларың арасында бири ончаклы узакда яшамаярды. «Гел, эй, илки билен шоны бир барлайын» дийип уграды.

Етип барярка, онуң яшаян ховлусындан ики саны яраглы бир адамы өңлерине салып уграды. Сергей ол туссаг эдилен адамың кимдигини билмеди, йөне онуң чагаҗыкларының: — Папа![1] — дийип ызлашян сеслерини эшитди. Шол халатда бир узын бойлы, гара телпекли түркмен-де яңкы ховлудан чыкып, туссагы алып барянларың ызындан ховлукмач уграды. Сергей оңа туссагы алып барянларың ёлдашыдыр өйтди. Ол яңкы туссагы алып барян яраглыларың ызындан тиз етди.

Оларың бири:

— Нирә дыкылып гелйәсиң, вагшы хайван! — дийип, түпеңиниң гундагыны чеңеди.

Телпекли онуң эдил күкрегинден бир окы чүйледи. Бейлекиси бәрсини бакманка, онуң хем ягырнысындан чүйледи-де:

— Гач, Байрамалыдан бәрде дурма! — дийип, өзи гүнбатара тарап өкҗәни гөтерди.

Бошадылан туссагың хем гүндогара тарапа гачып барярка, бир:

---

[1] *Папа!* — кака!

— Спасибо![1] — диен сеси эшидилип галды.

Яңкы гара телпек гачып барярка, Сергейиң душундан дазлап гечип гитди.

Сергей оны өз ёлдашларының биридир өйдүп чаклады, йөне кимдигини пикирленмәге вагт хем болмады. Эдил шол халатың өзүнде социалистик ротаның ерлешйән еринде түпең сеси ызы үзүлмән, гоюрдап чыкмага башлады. Сергей ол тарапа ылгап гитди. Эмма ярпы ёлуна бармака, яраг сеси галды. Социалистик ротаның гаравулларыны өлдүрип ярагсызландырдылар. Эмма Якуп Кулыев[2] ялы ярагларыны бермән, гачып гутуланлар хем болды. Ана, социалистик ротадан душманың элине дүшмән, шонуң ялы гачып гутуланың бири орта ёлда Сергее душ гелип, оны хем ызына долады.

Сергей ызына доланан вагтында, бир узын бойлы, гара телпек түркмен йигиди Мургабың көпрүсинден гечип, «Ёлбарсла» тарап барярды.

Мургабың отлы гечйән көпрүсинден өтүп, вокзала тарап ики йүз әдим мөчбери йөрәге-де, чеп эгниңе долансаң, илки билен бир жайың гапысының ёкарсына чекилен ики саны ёлбарсың суратына гөзүң дүшйәрди. Эйраның гылычлы гыраның йүзүндәки ялы, бу ёлбарсларың хем икисиниң-де өң аягына гылыч гысдырылып, айратын ачык реңкде чекилипдир. Олар ики арт аякларының үстүнде бир-бирине азмлы, гарпышжак болуп дурансоңлар, гөрениң үнсүни өзүне чекйәрди. Ынха, бу жай асырымызың башларындан бәри «Ёлбарслы» адыны алып гелен, Мары шәхериниң иң мешхур чайханасыды. — Агажан багшы, Шүкүр багшы, Мухы багшы, Гарлы багшы, Нобат багшы, Ораз салыр... ялы дөврүниң иң мешхур халыпа багшыларындан шол чайханада отурып, саз-сөхбет этмедиги ёкдур — дийлен сөзе, элбетде, шүбхеленмек болмаз. Гижәниң хайсы вагты барсаң, онуң гапысы сениң үчин ачыкды. «Гелиң» дийип, гадыр билен гаршы алардылар. Эмма он единжи йылың ачлыгындан башлап, ол чайхананың хем гызыгы гачмак билен, өңүндәки ёлбарслар-да хорланан ялы болуп гөрүнйәрди. Онуң гелим-гидими, айдым-сазы-да кемелипди.

Хава, яңкы көпрүден гечип гайдан узын бойлы, гара

---

[1] *Спасибо!* — таңры ялкасын!

[2] *Якуп Кулыев* — Бейик Ватанчылык урушында гахрыманларча сөвешип гурбан болан совет генералы.

телпек түркмен йигиди «Ёлбарслының» гапысына гелди-де, бир селлем диңиргенип дурды.

Чайханадан сес-үйн эшидилмеди. Хасратлы гараңка букулып дуран йигит: «Ёлбарслының» жошгунлы дөври гечди. Зыяны ёк. Тәзе җошгунлы дөвүр гелер. Гараңкы гиҗелер ягтылар» диййип, бираз пикирленди-де, онун ичине гирип гитди.

Чайхананың ховлусында айратын-айратын җайлардан ыбарат мыхманханасы-да барды. Бизиң яңкы гелен мыхманымыз шол отагларың биринде ерлешди. Җайың гапысыны ачып, ерлешдирен адам гиденден соң, мыхман еке өзи пикирленип, көп отурды. Соңра усуллык билен башыны галдырды-да, телпегини алып, бейле янына оклады. Маңлайыны сыпалашдырып, чокайының багыны гөвүнли-гөвүнсиз чөзмәге башлады. Бир тай чокайыны чыкарып, усуллык билен гапдалында гойды-да, ене ой-пикир астында доңан ялы болуп галды. Эдил шол вагт чайчы бир чәйнек чай гетирмек билен, оны агыр пикиринден оярды. Мыхман ховлукман, керемара чай-чөрегини ийип болянча, сагат бирлериң төвереги болды. «Инди ятайсам...» диййип, чыкарынмага мейилленен вагтында, ич ишикде пейда болан тер гара сакгаллы, нэтаныш пыяда:

— Ягшы йигит, яныңызда ятмага бир адама ер болармы? — диййип сорады. Йигит хениз җогап бермәнкә, чайханачы гелип, оны шол җайда ерлешдирди.

Тер гара сакгаллы пыяда ятмага мейилленип отуран йигидиң йүзүне середип:

— Ягшы йигит, сорашың — дийди.

— Айдыбериң.

— Сизденидир.

— Ай, ёк, сизденидир.

— Аманлыкмыдыр?

— Ай, шүкүр — диййип, саглык-аманлык сорашансоңлар, гара сакгал пыяда гөзүни элек-челек эдип, тамын ичине бир гарады-да:

— Гөрйән велин, юрт булашды өйдйән. «Ашгабатдан ызы кесилмән, гошун гелйә» диййәлер. Хәзир гиҗәң бир вагты велин, көчелер түпеңлиден долы — диййип, ашак отурды.

— Түпеңли кәнми?

— Кән. «Өңки хөкүмет гачыпмыш» диййәлер.

— Нирә гачдыка?

— Ай, нәбилейин. Бу затлардан бизиң башымыз

чыкямы нәме? Өз хөкүметиниң гүйчлүрәк ерине гачандыр-да.

Гараягыз йигит гүррүңдешиниң хер бир херекетини ассырынлыкдан сынлап, онуң ненеңси пикирдәки адамдыгыны билҗек болярды. Шол себәпден:

— Гичләпсиңиз-ле, нирeден боларсыңыз? — дийип сорады.

— Биз Ахалдан боларыс — диенде, гараягыз йигит бир хили тисгинен ялы этди. «Ашгабады акларың аланына бирнәче гүн болды. Белки, олар өз ичалыларыны эййәм Мара-да яйраданДырлар» диен пикир онда хас-да гүйчленди. Ене сыр билдирмән:

— Сизе ким диерлер? — дийип сорады.

— Ай, биз бир танымал адам хем дәлдирис. Адымыза Нурмәммет диерлер.

— Хе-е, белки, Мара сөвда-сатык иши билен геленсиңиз?

— Ек, сөвда-сатык билен ишим болмаз. Мара гелмегимиң себәби... хем сейил, хем сергезданчылык.

— Хе-е, сейлем ягшы зат; «Ятмак — өлүмден, гезмек — өмүрден» диййә. Ягдайын тапсаң, гезмек герек.

— Хава-ла. Сизе ким диерлер! «Бир гөрен — таныш, ики гөрен — гарындаш» диййә. «Ат «басман» диен ерине мүң басар» диенлери. Белки, ене бир ерде гөршерис, таныш боларыс — дийип, Нурмәммет башындакы гара силкмәни гапдалына ташлады.

Гараягыз йигит хәзирки ягдайда «Адым Гылычлы» дийип, нәтаныш адама ачык танышлык бермекден чекинди. Шонуң үчин-де:

— Бизем шейле бир танымал адам дәл. Адымыза Аман диерлер. Теҗенден гелҗегимиз барды. Отла гарашып, гиҗә галайдым. Егсам шәхерде ятып-туруп йөрен адамам дәл — дийип, гүррүңдешини ене ассырынлыкдан сынлады. Онуң йүз-гөзүнден ненеңси пикирдәки адамдыгыны аңлаҗак болды.

Нурмәммет бейле янындакы яссыгы тирсекледи-де:

— Хава, отлыңам гатнавының угры гачан болса герек. Шу махал гошундан башга зат дашаян дәлдир. Бейләң-ә аңры пеллеси Байрамалы болупдыр өйдйән. Чәрҗев билен-ә бүтинлей ара кесилипмиш — дийип, голтук җубусинден дарагыны чыкарды-да, сакгалыны дарамага башлады.

Гылычлы сөзи башга яна сонҗак болуп:

— Онда Мара гезеленҗе гелэйипсиңиз-дә? — дийип сорады.

— Хава, иним, Аман. Инимсиң-дә херна?

— Хава, шейлерәк болса герек, айдыбериң.

— Мениң Мара гелмегим... Йөне бир гезеленҗем дәл. Себәбем бар. Марыда бир егеним барды. Шондан бир дерек биләермикәм өйдүп гелдим.

— Билип билдиңизми?

— Ёк, билип билмедим. Ай, ол екдур. Өлдүрендирлер...

— Ким өлдүрсин? Гандары бармыды?

— Гандары екды. Гандардан яманы барды.

— Ким ол гандардан яманы?

— Бекмырат бай диййәлер.

— Егениңизиң ады нәме?

— Егенимиң ады — Берди — диенде, Гылычлы бир хили болуп, Нурмәммедиң йүзүне йити серетди. Хакыкатдан-да, онуң йүзүнде Бердиниң кешбини гөрди. Оларың дайы-егендигине шүбхеленмеди. Шейле-де болса, Берди хакында оңа хич зат айтмады-да:

— Ахалдан хачан гелдиңиз? — дийип, сөзи ене башга яна совмак болды.

— Ахалдан гелениме дөрт-бәш гүн болды. Мыхман ерим Гарыбатада. Ол ерик гошун гүндиз гелип башлады. Гарры Ашгабат тарапдан гошун гелип-гечип дурансоң, хий, бир таныш-билиш душ гелмезмикә? — дийип, бу гиҗе шәхерде галайдым.

— Гөрдүңизми таныш-билиш?

— Ёк, энтег-ә гөрен адамым ёк. Бизем-ә шу гарма-гүрмеликде бир ат билен яраг эллэбилсек эллеҗекдирис.

— Акларданмы?

— Мениң үчин ак-гөгүниң тапавуды ёк. Маңа бир сув ялы ёшатар билен бир газаның дуран ат герек. Ёгсамам шәхер адамлары тәзеден «аклар-гызыллар» дийип гүррүң эдиәлер. Мунуң агы хайсы боля, гызылы хайсы боля?

— Аклар — байлар, өңки патышаның гуллугындакы адамлар. Гызыллар — ишчилер, зәхметкеш дайханлар болмалы ейдйән.

— Ай, ег-а. Бейле дәл болаймасын? Өң биз эшидердик: «Ак орс, сары орс»[1] дийип. Урушян шол ак орс билен сары орс болаймасын?

---

[1] Түркменлер бир заманларда великоруса «сары орс» диер экен.

— Сада дүшүндириленде, мениң шол айданым догры болмалы.

— Хэзир шу Ашгабат тарапдан Мара гелйэнлер хайсы?

— Аклар.

— Ахалдан гелйэн аклар болса, мен шоңа гошулайын. Онсоңам гачан билен гачып, нэме ишим бар? Говусы, кован билен ковайын.

Ине, «Сен гит-де, гызыллара гошул» диймэге халат гелди. Эмма Гылычлы оны хем диймеди. Йөне бираз диңиргенип:

— Ики саны пэлван орта чыканда, бириниң аркасы ере дегйэнчэ, хайсының йыкып, хайсының йыкылҗагыны өңүнден айтмак кындыр. Хэзир кимиң гачҗагыны, кимиң ковҗагыны билип болмаз — диймек билен сакланды.

— Догры, гачанам: «Худай» диер, кованам. Йөне худаям кованың тарапында болаймаса...

— Худайың гачаның тарапына гечэймесем бардыр. Гөроглы солтаның: «Гачышым бар ковшума беримсиз» дийши ялы, бирденем гачышың ковшуңа беримсиз болаймасын?

— Ай, бир ат билен яраг эллэбилсем боля, ёгсамам «Соңуны сайгаран батыр болмаз» диййипдирлер.

Гылычлы: «Бейле уршасың гелйэн болса, ат-ярагам тапып берейин, егенцем. Гит-де, гызыллара гошулай» диймек иследи. Ене-де: «Нэбелет атыңың сагрысыны сыналама» диййипдирлер. Бир азашаны ёла салҗак болуп, өте дүшэймэйин. Йөне месавы сөзлер билен пикиринден дэндирип билсем дэндирейин, дэндирип билмесем, бу-да азашаның бири экен-дэ» диййип, сөзлемэге башлады:

— Яңы бир сөзүңизде: «Соңун сайгаран батыр болмаз» дийдиңиз. Ол накыл шейле бир догрудырам өйдэймэң. Адам бир ише башланда, өңүне-соңуна акыл етирҗек болмалыдыр. Түркмениң: «Еди өлче, бир кес» диен накылам бардыр. Онсоңам «Әр гезен еринде эр гезер» диййэ. Сизиң өңүңизде гөвсүни ока герҗек йигидиң хем ат-ярагы бардыр. Мен-э өз пукарачылыгыңа гезип йөренден говусы ёкмука өйтҗек.

— Сизиң ол айданыңызам догры. Мениң өмүр бойы еди өлчэп, бир кесип гелшимдир. Эмма кесишимем я — келте, я дар гелйэ. Мен шу чака ченли ат-ярагың хөвесини эден адам дэл: бир адама йүзүң үстүнде бурнуң бар диен адамам дэл. Шонда-да, догрусыны айтсам, хорлугынам

гөрдүм, зарлыгынам. Шу гара гүн мениң ичимде гаты дөретди. Шол гатыны өзүм өзүме акыл берип, юмшатҗак болдум, болмады. Инди шоны ат-яраг билен юмшатҗак болуп гөрҗек.

— Юмшадып болайса-а?..

— Болмаса, эдил шол гатының үстүнден бир ок дегәйсин.

— Сизиң гаршыңызда дурҗакларам-а эдил өзүңиз ялы ичинде гаты дөрәнлердир. Аклара гошулып, шолары атыберҗекми?—диенде, Нурмәммет чалт-чалт:

— Киме окум дегсе, шоны атҗак. Бекмырат байы атҗак — дийип, чалт-чалт гепледи.

Гылычлы гиңлиге салып:

— Бекмырат баям-а акларың тарапында болар — дийди.

— Акларың тарапында болса, өрән говы-да; чеми гелсе сыпдырман — дийди-де, Нурмәммет Гылычлының йүзүне бир серетди. Гылычлы-да оңа середенде, ики назар бир-бирине дүшди. Шол назарда Нурмәммет: «Мен нәтаныш адамың янында бейле ачык гүрләп отырын велин, Бекмырат байың гарындашы болаймасын?» дийип пикирленди. Гылычлы болса: «Бу адам акларың ичалысы болуп, түркләге салан болуп отуран болаймасын?» дийип пикирленди. Шол пикир билен хем булар эп-эсли вагт дымышып отурдылар.

Соңра Гылычлы:

— Ятайсак нәдиә? — дийди.

Нурмәммет илгезик:

— Яталы — диенсоң ятышдылар.

8-нҗи бап

ҖАДЫЛЫ ГҮЙЧ

Он секизинҗи йылың июль айының йигримиси базар гүнүди. Гүн чәше галды. Марының базар мейданы адамдан хырын-дыкын болуп галды. Аңырсыз-бәрсиз гиң мейданы доллуран җемендәниң хер хайсының өз иши, өз аладасы барды. Бири алҗакды, бири сатҗакды, ене бири көнүң үйшен еринде чайхана барып, чай башында тәзе гүррүң диңлеҗекди, себәби ол заманда түркмен дилинде газет окап, тәзеликден хабардар болҗак гүманың ёкды. Йө-

не базарың өзүнде җанлы газет барды. Адына Керегулы җарчы диердилер. Онуң берйән тәзеликлери хем мыдама бирмеңзешди.

«Кимде-ким дүе йитирен болса, гелиберсин-ле, хов! Дүесиниң реңкини, яшыны, дишини айтсын-да, — меңки — дийип, алып гидиберсин-ле, хов!

Кимде-ким дүйнки базар гүни гапҗык йитирен болса, гелиберсин-ле, хов! Ичиниң пул саныны билсин-де, — меңки — дийип, алып гидиберсин-ле, хов!»

Гелҗек айың пыланысына пылан ерде пыланкес байрак берйәндир-ле, хов! Хер ким дүе уруштдырҗак болса,— дүесини, ат чапдырҗак болса, атыны сейисләберсин-ле, хов!! Соңракы гүн эшитмедим диймегин-ле, хов!» диен ялы, белли-белли затлар хакында гыгырып, җарчы ыглан эдерди. Эмма бу гүнки ыглан үйтгешик болды.

Гүнүң гәшлүк вагтлары русча геййен, башы ак телпекли, гандаллы враглы бир йигит Керегулы җарчының янына гелди-де:

— Ханы диңиңден ашак дүш — дийип, оңа хөкүм этди. Җарчы ашак ховлукмач дүшди. Ак телпекли оңа бир затлары берк табшырды-да, — Ханы диңиңе чык-да, гыгырмага башла! — дийди.

Шол халатда «Хөкүмет чалшандыр-ла, хав! Ораз сердар Ахалдан, Эзиз хан Теҗенден Николай пащаң көне баяр орслары билен бирлешип гелендир-ле, хов! Ораз сердар атлы болкөйнегиң сөзүни диңлемәге «Ёлбарслың» янындакы мейдана барыбериң-ле, хов!» диен гүйчли сес гиң базарың ичинде яңланып башлады.

Хемише Керегулы җарчының сеси базарчыларың бириниң гулагына илсе, онусының гулагының душундан гечерди. Эмма бу гүн онуң сеси эрбет айылганч чыкды. «Уруш! Уруш болҗакмыш!» диен горкулы мыш-мышлар гиң базара эндиредиҗи гул-гула салды. Хич ким хич зада дүшүнмән, хер ким өзүче чаклаярды:

— Шу гүн шәхерде түпеңли кән-ле асыл.

— О-хов, түркмене-де түпең етипдир.

— Хөкүмет чалшан болса, тәзе гелен нәхили хөкүметкә?

— Николай ене тагтына отуран болаймасын?

— Оң ене тагтында отурҗак болуп йыкан дәлдирлер.

— Онда бу гелен нәхили хөкүметкә?

— Ким билйә?!

— Солдатлар-а гара гейим.

— Гара геиим?!

— Бе..! гөрдүңми?

— Гөрдүм.

— Уруш болар.

— Хөкүмет чалшыпдыр ахыры, уруш нирден болсун?

— Ёк, хов, урушмаҗак болса, бейле кән гошуны билен гелмезди.

— Өңки хөкүмет Байрамалыда топ-түпеңи билен ятырмыш.

— Ёг-эй, Байрамалыдан мен яңы гелдим, бейле зад-а ёк.

— Уруш болмасын-ла. Арпа гылчыга яңы етишдик.

— Вах, уруш герек дәл-ле. Өң бу гүне ненеңсилик билен етилди. Уруш болса, буҗагаз гүнүмизем тапмарыс...— диййип, базарчылар топар-топар болуп, гүррүң этмәге башлады.

Гылычлы эртир ирден туранда, өтен агшамкы гичләп гелен нәтаныш мыхманы оярман, «Ёлбарслының» чайханасына гирипди. Онуң йүрегинде гопгун нәче гүйчли болса-да, өзүни аркайынлыга салып, хич киме сыр билдирмән, чай ичмәге отурды. Эдилйән гүррүңлери дыкгат билен диңлесе-де, өзи гүррүңе гошулмады. Ол шу отуран еринден турайса, гөни Ораз сердарың сөзүни диңлемәге барҗакды. Шонуң үчин хем чайыны иченден соң, ховлукмаз, нахар гетиртди. Керемара инип, ене чай буюрды. Сергей-де бир ерден эдил шол чайың үстүне гелди. Якын төвереклеринде диңләп отуран шүбхели адам болмансоң, булар усуллыкдан гүррүңлешип башладылар.

Сергей йүзүни бейлерәк совуп, кәсесини агзының яныңа элтди-де:

— Өтен агшам Байрамалың ёлундан доланаңымыздан соң, не гандансың? — диййип сорады.

Гылычлы оңа:

— Ёк, шу ерде болдум — диенсоң, өтен агшам ёлдашларының бирини тутуп алып барянларың ызындан етип атан түркмениң Гылычлыдыгына Сергей шүбхеленмеди. Йөне ненеңси эдип соражагыны билмән, бираз ойланды-да:

— Онда Гушгы көчесинде тарк-турк эден сенмидиң?— диййип, ашаклыкдан онуң йүзүне серетди.

Гылычлы чала йылгырҗак ялы эдип:

— Ай, ахыркы хоссарына табшырдым — диенде, Сергей:

— Ким ол хоссары, гара ерми? — дийип, билмезлиге салан болды.

— Нәме, оларың бу дүнйәде гара ерден башга хоссары бармы? — дийип, ишиң ненеңси ягдайда боланыны ашаклыкдан гүррүң бермәге башлады. — Оны өйүнден алып гиденлеринде, мен шол ердедим. Мени бир гавун сатан түркмендир өйтдүлер өйдйән. Асыл «Сен ким?» дийип, йүзүме-де серетмедилер. Догруданам, бейдәймек мениңем гөвнүмде ёкды. Йөне онуң шол ики саныҗак чагасы — Ванка билен Шурка хер хайсы бир сынымдан асылышып, бар-бар багыря. «Какаңы гойбәрлер» дийениңе-дага гулагам саланоклар. Йөне ярым-яш болуп, бөкүшип, йүреклери ярылып баря. Менем шоҗагаз чагаларың болушларына халыс чыдап билмән, нәме болса, болсуна салдым-да — дийди.

— Гаты говы этдиң. Ханы йөр, туралы — дийип, шол ерден өген агшам акларың тутуп, вагона басан ёлдашларына гөвүнлик бермәге вокзала тарап уградылар.

Марының ягдайы өрән галагоплыды. Акларың бигүнә адамлары тутуп, басып йөрмеклерине гаршы шәхер зәхметкешлериниң арасында нәразылык халатсайын артярды. Ишчилер, эле дүшмедик большевиклер топар-топар болуп, вокзала барярдылар. Вагонларда отуран туссаг ёлдашларына гөвүнлик берип гайдярдылар.

Сергей билен Гылычлы-да туссагда отуран ёлдашларына узакдан гарап, үм билен «мерт болуң» дийип гайтды. Ёлда гелйәркәлер, вокзалың җайының эдил гаршысында, Эзиз ханың вагонының өңүнде көп түркмениң үйшүшип дураныны гөрүп, олар-да бираз аяк чекдилер.

Догры, Эзиз ханың өзи гелмезинден бирнәче вагт өң, онуң рехимсиз, залым адамдыгы хакдакы эрбет ховплы дабарасы Мара яйрапды. Хәзирки башланан уршы алып бармага аклар тарапындан әхли гошуна баш эдилип белленилен полковник Ораз сердар дийлен адамың дүнйәде бардыгыны Мары себитинде сетанда-сейранда бир адам эшиден болмаса, асыл-ха оны билйән екды. Эмма Эзиз ханың зулума гапланан адыны иң соңкы бир айың ичинде Мары себитлеринде аяладан әркеге, улудан кичә эшитмедик галмадык болса герек. Шонуң үчин-де базара гелен түркменлер хем шәхер халкы, мисли пышаның онсуңына дүшен гум ялы, онуң вагонының өңүнде хүмер-хүмер үйшүшип дурярдылар. Хер он-он бәш минутдан өңи гок чәкменли, башы гоңур телпекли, аягы чокайлы, гара-гоңур, киржиген

йүзли, гуйлан ялы сагдын, орта бойлы пыяда вагондан бойнуны узадып:

— Эссалавмалейким, яшулулар — дийип саламлашярды.

Дуран мәрекеден:

— Валейким эссалам — дийлен сес ваглап чыкярды.

— Адамлар, «алла» дийиң, догада болуң — диен ики агыз сөз билен Әзиз хан ызына доланярды.

Шол ики агыз сөз билен җемагат хем дагап гидиәрди. Эмма ол вагоның өңүнде җеменде эгсилмейәрди.

Меселе җемагатың эгсилип-эгсилмезлигинде дәл экен. Меселе шол саламлашып гайдян адамларың соңкы эдйән гүррүңинде экен:

— «Алла» дийиң» дийсе-де, йүзүнд-ә рехим-шепагат ёк экен.

— Ай, ол ханың өзи гелмәнкә, дабарасы гелди ахыры.

— Шол йүзе шол дабара ылайыгам.

— Ай, бизиң үчин өңки ак патыша кем дәлди велин...

— Ай, хайсы дөвлетем болса, адалатлысы болсун...

Сергей дагы Әзиз хана сын эдип гайданларындан соң, ёлда шейле сөзлер эшитмек билен, хәзирки ягдайда сада халка диңе адалатлы дөвлет герекдигине азаҗык-да шүбхеленмеди. «Марыда эле дүшен большевиклериң башлыкларыны аклар Әзиз хана табшырҗакмыш» дийлен хабар чын болайса велин, доланып оларың бирини хем гөрүп болмаҗакдыгына-да гөзлери етйәрди. «Ондан соң олар биле яңкы ялы, үм үсти билен хем сөзлешмек несип этмез» диен думанлы дуйга ики ёлдаш бүс-бүтин берилди. Хакыкатдан хем, хәзирки ягдайда Мары шәхериниң агыр зензеле астында хер бир соҗап алан демининң яндырыҗы ялын болуп чыкяндыгына олар ачык дүшүнйәрди. Өзлерине дикилен хер бир назары рехимсиз җелладың гөзүдир өйдүп галдырашярдылар.

Догры, олар хер демине ювутҗак болуп дуран ховплы шәхерден чыкып, гидип хем билҗекдилер. Олар өз җанлары үчин иң рахат, иң саламат ериң ниредедигинем билйәрдилер. Обалара барып, иң гизлин ерлерде хич киме гөрүнмән, яман гөзден сова-да яшап билҗекдилер. Шейле-де болса, олар думлы-душдан өтгүр найзасыны гезәп дуран ховплы шәхери ташлап гидип билмейәрдилер, себәби олар бу шәхерде шум тәлейиң гысымына гысылып галан ёлдашларының җадылы гүйҗүне танапсыз багланып галыпдылар. Өз җанларыны гутарҗак болуп, шәхерден чы-

кып гидибермәге оларың дуйгы-дүшүнҗеси, намыс-ары ёл бермейәрди. Туссагда отуран ёлдашларыны барып бошадымага-да ыгтыярлары етмейәрди. Энтек кимиң атыланыны, кимиң тутуланыны, кимиң гутуланыны-да такык билмейәрдилер. Ана, шонуң үчин-де чөл-беяванларда сүрүсинден азашан тайлы җерен ялы чабҗашып йөрийәрдилер.

Хава, Эзиз ханың гахарлы гөзүнден сыпып гайданларындан соң, олар «Елбарслының» янындакы гиң мейдана гелдилер. Бу ерик үйшен җемагата гараңда, базарда адам галан дәлдир öйдийәрдиң.

Гиң мейданда гәбат дуран гатбар-гатбар отлуларың иң барйн сетириниң орта гүрпүндәки ики саны саргылда якын ак вагонаң йоне дашыныны җемагат аңлаярды. Йөне оларың ортасындакы инче платформаның нәмә деркардыгыны хич ким-де билмейән болса герек. Эмма ол платформаның Мургап тарапындакы саргылда якын ак вагонда Ораз сердар дийен Марының Бекмырат бай ялы абрайлы адамлары билен арак ичип отырдылар. Икинҗи саргылт-ак вагонда болса Ораз сердарың дегерли, дилевар адамлары Сейидахмет ишан ялыларың башларыны айлап отырдылар. Булар ховлукмаярды. Эмма олара гарашян җемагат ховлугярды. Бирденем «Чыкдылар» диен сөз адамларың арасына яйрады. Шол халатда Мургап тарапдакы саргылт-ак вагондан чыкышып башладылар. Илки билен орта бойлы, ёгнас, сачы гысга гыркылан, гара гейимли, эгни погонлы полковник платформаның ортасына барып дурды. Ол Ораз сердарды. Онуң ызындан Бекмырат бай гелип, Ораз сердарың чеп гапдалында дурды. Онинча бир түркмен офицери икинҗи вагондан Сейидахмет ишаны идекләп чыкарды. Гетирип, Бекмырат байың чеп гапдалында дурузды. Ораз сердарың саг гапдалында бир рус офицери дурды. Бейлекилер-де өз дереҗелерине гөрә тертип билен дурдулар.

Ораз сердар Марының себитлеринде таналмансоң, ол:

— Адамлар! Маңа Ораз сердар диййәлер, атамыза Ахмет сердар диердилер — дийип, өзүни ики агыз сөзде җемагата танатмак үчин сөзлемәге башлады. — Адамлар! Бизиң ата-бабаларымыз душмана ат салып гылыч сырман өлен адамларың нәслинде-де көпбир бармандырлар. Бизиң хем гайраң душманларымыза өтен агшам Марыны ташлап гачдылар. Бир топары кәр душуп, тутулды. Бир топары болса илиң арасына сиңди, гизленди. Белки, оларың

бирнәчеси хәзир сизиң араңызда-да дурандыр. Эмма баш гөтерип, өзлерини танадып билмейәлер. Олара большевиклер диййәлер. Олар: «Сениңки, мениңки» диен зат болмалы дәл, хатда «сениң хелейиң, мениң хелейим» диен задам болмалы дәл» диййәлер. Дүшүнйәмисиңиз, ишан ага? — дийип, Ораз сердар Сейидахмет ишаның йүзүне серетди.

Ол юваш, әҗизҗе сандыравук сес билен:

— Тоба! — дийди.

Бекмырат бай ишаның сесиниң хич ере етмәндигини билип, бир бармагыны халка чоммалтды-да, ёгын, гүйчли сес билен:

— Большевиклер: ««Сениң хелейиң, мениң хелейим» диен зат болмалы дәл» диййә. Шоңа ишан ага: «Тоба!» диййә — диенде, дуран халайыкдан:

— Тоба! — диен сес чыкды.

Сергей бу сөзлери эшиденде, бипервай дуруп билмеди. Гахар-газап билен йүзүни чытып:

— Хайынлар халкы алдаялар — дийди.

Гылычлы:

— Бейле-де бир хайынчылык бор огшуян. Мен-ә хәзир ялан сөзлейәндиклерини гыгырып, халка аян этҗек — диенде, Сергей:

— Гыгыр, йөне төверегиң ичалыдыр, ярагыңа берк япыш, дири әле дүшмели дәлдир — дийип, өзи-де, кисесиндәки ялаңач сапанчаның гулагына бармагыны етирди. Онянча Ораз сердарың ене-де:

— Адамлар! — дийип сөзе башламагы билен Гылычла гыгырмага май болмады.

— Адамлар! Шу ерден барып, Чәржеви аларыс. Олҗамыз оңар. Хер кимиң алан олҗасы өзүне берилҗекдир. Шу ёлда өлен шехитдир, өлдүрен — казы. Шейле дәлми, ишан ага? — дийип, Ораз сердар ене Сейидахмет ишаның йүзүне серетди.

Сейидахмет ишан ызлы-ызына ардынып, әҗизҗе сес билен сөзлемәге башлады:

— Халайыклар! Газават башланды. Шу урушда өлен шехитдир, өлдүрен — казы... — дийип, хениз сөзүни соңламанка, Гылычлы:

— Ялан! Бу ерде ыслам дини үчин уршулмаяр! Газават болуп билмез! — дийип гыгырды.

Хакыкатдан хем, бу башланан уршуң газават дәлдигине халкың ичинде дүшүнип дуран адам кән экен.

Олар ерли-ерден:

— Газават болмаз! — дийип гыгырышмак билен, Гызылларың тарапыны тутдулар.

Шол гыкылыгың елгинине Сергей-де:

— Большевиклер «Сениң аялың, мениң аялым болмалы дэл» диймейэлер. Ол сөзлериң барысы шылтак, төхмет! — дийип гыгырды.

Бу сөз-де халкың гулагына ярамансоң:

— Бейле зат болмаз! Төхметдир! — дийип гыгырышдылар.

Шейдип билен, акларың сада халкың арасына эрбет довга салмак ишлери ончаклы угра бармады.

Эркин Сердар-да умрүмгини дүвүп, яңы гызышып башлапды. Жемагатың арасында говурды башлансоң, ол сөзүниң даңылмажакдыгыны билди. Соңра бираз сөзлемесини гоюп, бу ере үйшен халайыгың говурдысыны диңледи. Бирденем:

— Адамлар! Ок-яраг бизде көп. Гелиң, яраг алың. Атым соң тапып берерис — дийип, сөзүни соңлады. Шол хөвүт гапысы гиң ачылан ики саны гызыл вагоның хер хайсына үч саны адам бөкүп мүнди. Хэлиден бэри Сейидахмет ишаны идеклэп йөрен Бекмырат бай оны ядындан чыкарып, яраг пайламага башлады. Ловурдап дуран сүп ялы бэшатарың билинден тутуп ёкарык гөтерди-де:

— Түркмен, бэшатар мугт болды. Өң гелене бар, соң гелене ёк! — дийип гыгырды.

Мүң докуз йүз он единжи йылың ачлыгында ер-сув, мал-баш, ой-очакдан айрылып, гара зэхметине хырыдар тапман, итип йөрен адамлар ол дөвүрде аз дэлди. Ана, шейле адамлардан — бир дөвүм ийжек наным-а бер-дэ — дийип, бир дөвүм чөреге жаныны сатанлар хем болман дурмады. Чайханаларда хумар, карт ойнап йөрен жалатайлар болса: «Чәржеви олжа эдип болмазмыка?» диен максат билен жигит болдулар. Акларың терс вагыз-несихатларам халка аз-да-көпде тэсир этмэн дурмады. Шонуң үчин акларың жигитлериниң арасында өлдүрип казы болжак болуп йөренлерем ёк дэлди. Соңра, ат салгыды дүшенде, атыны шейле берип гойбермежек болуп, өзүниң дашкырак гарындашыны мүндүрип гойберен байлар хем болды. Эмма Бекмырат бай ялы атлы-абрайлы адамлар улы ишиң арасындан алдан билен, аз билен жигит йыгнамаңың тәрини тапдылар.

Хава, вокзалда яраг пайланян вагтда, Мары уездиниң арчынларыны хем тапып, шол ерик гетирен экенлер. Хайсы арчын: «Бу йигит мениң обамдан» дийип шаят чыкса, адыны, атасының адыны, обасыны язып, отряд дүзмэге башладылар. Шол гарма-гүрмеликде Нурмэммет хем Ахалдан гелен бир таншының шаят чыкмагы билен бэшатар алды.

Сергей бу болян ишлере середип дуран еринде хырчыны дишлэп, башыны яйкады-да: — Гөрйэмиң, Гылычлы, шу адамлара өз вагтында биз яраг бермелидик. Харбы нызам-дүзгүн өвретмелидик. Онда биз хэзир Гарыбатаның аңры янында гумуң этегинде акларың өңүнден от-ялын билен чыкардык, ол вагтда бу башланан уршуң тарыхы-да башгача язылардыи — дийип, башыны яйкап дурка, бимахал гыгыран гудогың сеси шэхерде яңланмага башлады.

Ол заманларда Марының оба ерлеринде сетанда-сейранда бир түркмен болаймаса, гудогың нэме үчин гыгыряндыгыны хем билмездилер. «Отлусы бир юртдан геленде, зогуны гыгырдып, адамлара хабар берйэндир-дэ» дийип йөрен түркмен хем аз дэлди. Шонуң үчин бу махалкы гудогың гул-гулалы сеси улы зензеле билен шэхер халкыны аяк үстүне галдыран-да болса, базара гелен түркменлер оңа бипервай гарадылар, себэби олар үчин йүз ерден гыгырян йүз гудогың нэче гул-гулалы сесинден бир Керегулы жарчының базара чыкып, еке гайра гыгыран сеси хас дүшнүкли. Шонуң үчин-де Ораз сердар бу гүнки йыгнагына адамлары гудок үсти билен йыгнаман, жар чагыртды. Эмма Эзиз хан жарам чагыртмады, гудогам гыгыртмады, йыгнагам этмеди. Ол элипден шерменде, соватсыз адам-да болса, онуң-да өз дүшүнжеси барды. Ол сада халкың өңүнде: «Алла» дийиң, адамлар» дийсе-де, иш йүзүнде диңе рехимсизлик билен дабараланды. Ол Ораз сердара-да, рус ак офицерлерине-де жаныны ынанмаярды. Оларың диенини этсе-де, өз маслахатдашлары унандан соң эдйэрди. Ол большевиклери дини-жаны, бүтин дуйгы-дүшүнжеси билен йигренйэрди. Мара геленде-де, «Кимде-ким — хол барян большевик — дийип, еңсесинден бармагы билен гөркезсе, тутуп гетириң, шу гиже итден чыкарыс» дийип, өз ичалыларыны шэхере яйрадыпды. Шейле ягдайда Сергейдир Гылычлының хем хэзирки болуп йөрүшлери эдил гылдырганың үстүнден йөрэн ялыды. Бири олары «большевик» дийип гөркезэйсе, шол гижэниң өзүн-

ди. Эзиз ханың итден чыкарҗакдыгына азаҗык-да шүбхе етди. Ана, горкы-ховатыра гарамаздан, олар гудогың чакылыгы боюнча ене отлы ёл багына митинге гитдилер.

Бу митинг акларың ислән нетиҗесини бермеди. Аклар халкдан «Тутулан большевиклере чәре гөрүлсин» диен нетиҗә гарашыпды. Эмма бу ерик үйшүп гелен халк тус-сагда отуран большевиклериң бирини хем яманламан, оларың азат эдилмегини сорады. Митинг гутаран бадына, халк көпчүлиги вокзала үйшүп барды. Шол ерде-де тус-сагда отуран большевиклери бошатдылар. Эмма Полторацкий билен Калленичеңко айратын вагонда сакланяр экен. Ондан хич кимиң хабары болмандыр. Мары большевиклери болса олар эле душман сыпандыр өйдүпдир. Нетиҗеде олары шол гүн, эртири йигрими икиси дийлен гиҗе, сагат бирлерде аклар шәхерден чыкарып атдылар.

9-нҗы бап

БАЛЫК БАШЫНДАН ЧҮЙРӘР

Ораз сердар базар гүни көпчүлиге йүзлененден соңра, Бекмырат бай оны мыхманчылыга чагырды. Ол аз-кем пикирленип:

— Мен сизе агшамлык барайын. Мүмкин болса, ики чак отуралы. Сизиң билен айратын гүррүңим хем бар — дийди.

Бекмырат бай йүрекден хошал болуп:

— Боли, сердарымыз, мен онда өйүмде гарашарын. Хәли агшамрак ызыңыздан пайтун иберерин — дийди.

— Ек, пайтун иберҗек болмаң. Ики әдим ер, мен өзүм пыядалап барарын — диенсоң, олар хошлашып айрылышдылар.

Бекмырат бай ненеңси мыхманы ничик гаршы алмалыдыгының тәрини билйәрди, эмма онуң аялы Ханым мунча хас-да өкдеди. Бу гүн бир вагт Марының уезд начальнигини я-да Сүлгүн ханы кабул эдишлери ялы улы тутумда тайярлык гөрмедилер, себәби ховлусына — халы, жайының бары чакылан басганчакларына халы торбалар илип чыкандада. Ораз сердар онуң байлык дереҗесини билйәрди. Өйүне зер хили атырлар докуп, Сүлгүн ханы хайран галдырышы ялы, Ораз сердары хайран галдырып билмеҗекдигине-де Бекмырат байың акылы етйәрди. Шо-

нуӊ үчин ол өйүни хемишеки гөрнүшинден үйтгедип, шейле бир безег берджек-де болуп дурмады. Йөне бир улы столы гоюп, үстүне наз-ыгмат үйшүрди. Оӊат нахарлар биширди. Арак, коньяк ялы ичгилерден башга-да үстүнден элли-алтмыш йыл гечен дүрли гүйчдәки, дүрли реӊкли гүлгүн шерапларыда тайярлады. Элбетде, бейле ичгилер дөврүнде көплере етдирмейэн-де болса, Бекмырат байыӊ янында онуӊ гытчылыгы ёкды. Ораз сердарын хем гереги шолды.

Тайярлык берҗай болды. Гүн яшды. Агшам салкыны дүшди. Шол махал әгни ак кителли, ёгнас, орта бойлы, долмач йүзли, гараягыз, гулҗумак адам Бекмырат байыӊ гапысында пейда болды.

— Гелиӊ, сердарымыз, харбы адамлыгыӊыз белли-дә. Кән гарашдырман, айдан вагтыӊыз гелдиӊиз. Ханы чыкарыныӊ бакалы — дийип, онуӊ кителини алмага Бекмырат бай хәзир болды.

Ораз сердар ховлукман:

— Шу гүн хасам ыссымы? Бираз салкын араймаса, халыс эретҗек — дийип, җүбүсинден эляглыгыны алып, маӊлай дерини сүпүрди. Соӊра кителини чыкарды. Ханым Бекмырат бая етирмән, кители башга тама алып гитди. Шол гидишине-де гайдып, ызына доланмады. Ораз сердар билен Бекмырат бая икичәк гүррүӊлешмәге долы ягдай дөреди.

— Сердарымыз, акдан гуярысмы, гызылдан?

— Гызылдан гуяйыӊ, бу ыссыда шолам етер — дийди.

Булгурлар биркүч сапар гөтериленсоӊ, кем-кемден гүррүӊ гызып башлады.

— Сердарымыз, бир улы иш-э башладыӊыз, херна оӊ болсун-да.

— Ишимиз оӊ болар, иншалла. Шу ерден барып, большевиклери Чәрҗевден чыкарып ковсак, деррев Бухара барарыс. Эмире-де «Бейдип ятма-да, сенем аяга гал» диерис.

— Галармыка?

— Галар, галмаса галдырыс.

— Несип болса, Чәрҗеви аланыӊыздан соӊ, аӊрыгам сүрҗек-дә?

— Сүрерис, ара-чәре дарышмарыс.

— Гараз, әхли Түркүстаны алмалы-да — дийип, Бекмырат бай бираз пикирленди-де, ене сораг бермәге башлады:

— Ёгсамам, бу сизиң гошуныңызың көпүсем-ә орс. Шоңа кән дүшүнмейән.

— Бекмырат бай, биз хәзир орсуң гаршысына уршамзок.

— Онда кимиң гаршысына урушяңыз?

— Орс, түркмен, өзбек, газагы ёк, барымыз бирликде большевиклериң гаршысына урушмалы, шолары ёк этмели.

— Большевиклер хайсы миллет болмалы?

— Большевиклериң миллети ёк. Большевик хер миллетден хем болуп билер — диенде, Бекмырат бай бираз пикирленди-де:

— Хе-е, большевиклер йөне бир пырка дийсене. Ханы гөтерене — дийип идилер.

Ораз сердар бир гайра пүф эдип, ики дәне үзүми агзына салды:

— Хава, Бекмырат бай, большевиклер йөне бир пырка. Олары орсуң гөрүтлы пырка. «Шейтаның аздыраны пырландыр» диен ялы, оларың аздыраны өзүниңки. Аздырмагада орун окде.

— Хе-е... шей дийсене. Оларың максады нәме?

— Оларың биринҗи максады байлары ёк этмек.

— Хе-е... нәме, байлар оларың беренини иймедимикә?

— Ёк. «Байлар бизиң агзымыздакыны алып ийиәлер. Шонуң үчинем оларың байлыгыны элинден алҗак» диййәлер.

— Байлара байлыгы олар бермәндир. Алла берипдир. Олар алланың ырсгаллы ярадан бендесиниң ырсгыны кесип билмезлер — диенде, Ораз сердар пүф эдип ериндеи турды, ярым литр ялы туршы дүе чал ичип, «эх» дийип, агзыны сүпүрди. Соңра дик дуран еринде Бекмырат байың сөзүне җогап бермәге башлады:

— Бейдийме, Бекмырат бай. Ырсгал дийлен зат: мал, мүлк, байлыкдыр. Большевиклер юрда ээ болайсалар, байларың ерини алыб-а, ерсиз гарыплара берерлер, малларыны алыбам, гарып чарвалара берерлер. Ырсгал дийлен зат гелип-гидип, элден-әле гечип дуран затдыр. «Мал кимиңки? Киме несип этсе, шонуңкы» дийлен бабалар сөзи йөне ерден айдылан дәлдир — диенде, Бекмырат бай пикире гитди. Эпесли вагтдан соңра:

— Бар, байларың ерини алып, гарыплара берди-дә, олар нәме ери келлемлерини гошуп сүрҗеклерми?

— Байларың ерини алан хөкүмет окувлерини, ябыла-

рынам алып, гарыплара берип билер — диенде, Бекмырат бай дымып галды.

Эп-эсли вагтдан соңра: — Ханы гөтерели — дийип, ене ичдилер. Ораз сердар бир бөлек шоколады агзына салды. Соңра буларың икиси-де дымып галды. Сердар ене сөзлемәге башлады:

— Шейле, Бекмырат бай, большевиклер юрда эе болайса, шу гүне ченли гелйән дәп-дүзгүн, йөрелгәниң барысыны бозуп, тәзе дәп-дүзгүн, йөрелге дүзҗеклер. Хатда ики хелейлиниң хем бир хелейини алып, хелейсиз гарыба берҗеклер.

— Шейле дүзгүн болса, асман инер, ер йыкылар — дийип, Бекмырат бай улудан бир демини алды.

— Асманам инмез, ерем йыкылмаз. Ер, асман бизиң дәп-дүзгүнимизиң үстүнде гуралан зат дәлдир. Дәп-дүзгүн ериң үстүнде гурландыр.

— Эйсем, шол затлар болар өйдйәсиңизми?

— Бекмырат бай, пелегиң гердиши бизиң ислегимизче гелмейә. Маңа галса, патышанам йыкҗак дәл, ол йыкыландан соңра, Керенскинем йыкҗак дәл. Эмма бу затлар Орсыет мөчберинде гиңден өврүлйәр. Хер өврүме-де пәхим-пайхас билен гөз етирмели, олам аңсат дәл — дийип, Ораз сердар, агралан башыны тутуп, пикире гитди.

Бекмырат бай хем эп-эсли вагт сөзлемеди. Соңра ол ене сораг бермәге башлады:

— Сердарымыз, шу уршы алып бармагы Сизе табшырыпдырлар. Элбетде, Сиз «еңерис» дийип, бойнуңыза алансыңыз-да?

— Ёк, Бекмырат бай, мен шу ягдайда бир адама догрымы айтҗак болярын, олам Сиз болмалы, себәби пелегиң шейле чылшырымлы өврүминде мениң ыкбалым иң соңунда Сизиң элиңизден чөзүлмели болаймагы-да мүмкиндир. Шонуң үчин-де мен хич киме ынанмаян инче сырымы Сизиң өңүңизде ачмак ислейән.

— Айдың, сердарымыз, менден битҗек ишиңизиң угрунда гара башым гурбан болсун.

— Ёк, Бекмырат бай, ол хакда — соңра. Хәзир шу урушда еңип-еңилмек догруда ики агыз сөз айдасым гелйә.

— Ханы онда, айтмазыңыздан өңүрти гөтерели — дийип гөтердилер.

Бу сапар Ораз сердар агзына хич зат салман, сөзлемәге башлады:

— Бекмырат бай, «Бу урушда хөкман еңерис» дийип, шейле жогапкәрчилиги мен бойнума алмадым.

— Онда нәме үчин алдыңыз?

— Диңе большевиклери йигренйәним үчин, онсоңам бабаларымызың: «Гачанам худай диер, кованам» диен сөзи бардыр. Онам ятдан чыкармалы дәл. Бекмырат бай, хер ким хумарың башында отуранда, утарын тамасы билен отур. Үч ашыгы хер ким саланда-да, гелер диен тама билен сиңләр. Үч ашык ере дүшенде болса, я гелйә, я-да ала отурр. Бу башланан уруш хем шол мысалы зат — дийип, Ораз сердар улудан бир демини алды.

Бекмырат бай сарсман отурышына ене сораг берди:

— Хә-е... Сердарымыз, онда Сизиң еңерис диен тамаңыз ёк-он?

— Ол нәме үчин. «Нәумыт гыза[1] гарандан умытлы дуза[2] гара» диййә. Еңерис дийлен умыт болмадык болса, бейле жогапкәрли иши бойна алмаздык. Йөне мениң Сизе айтҗак бир задым бар. Мары бир улы, бай юрт. Илатың ичинде-де Сизиң ат-абрайыңыз зор. Шонуң үчин Сиз дил көмегем болса, пул көмегем болса, илден битҗек иши битирмәге көмек берип дурарсыңыз... — дийип, сөзүни соңламанка, Бекмырат бай:

— Менден битҗек ишиң шейкели болмаз. Аркайын болайың. Ханы гөтерели — дийди.

Ичдилер. Соңра ол муртларыны сыпалашдырып, ене сораг бермәге башлады.

— Сердарымыз, бу Эзиз ханы ненеңси гөрйәсиңиз? Мунуңам-а ады яман гөтерилди.

Бекмырат байың бу сорагына Ораз сердар бирден жогап бермеди. Эп-эсли ойланандан соңра, ашак дүшәймеҗек болуп, сөзлемәге башлады.

— Бекмырат бай, шу ерде эден гүррүңимиз икимизиң арамызда галсын.

— Аркайын болуң, сердарымыз, мениң янымда айдан задыңызы гуя гачан ялы гөрүң.

— Догры, түйс йүрегими айтсам, мен Эзиз ханы халамок. Ол Баба ханы алдап тутды хем атды. Эмма Баба хан дийлен адам бизе герек адамды. Ол окувлы хем өрән гөрмегей адамды.

— Мен Баба ханы гаты говы танаян. Онуң ялы сыратлы йигиди мен хич ерде гөрмедим.

---

[1] *Гыз* — иң гыммат зат.

[2] *Дуз* — иң арзан зат.

— Шонуң үчин-де онуң эжесине «Оглуңы Эзиз хан атыпдыр» диенлеринде, ол ынанмандыр. «Мениң оглумы капырда-мусурманда ока дөзҗек адам ёкдур» дийипдир.

— Шол догрудыр, сердарымыз.

— Дограм болса, Эзиз хан оны ока дөзди. Умуман, Эзиз хан дийлен адамың агзындан бир галат сөз чыкса, шол галат сөзи ерли-ерден догрудыр дийип, мисли пыгамбериң агзындан чыкан сөз ялы, кераматлы кануна саярлар. Онуң агзындан чыкан сөзи төверегиндәки адамлар: «Парыз хем сүннет болмалы» диййәлер.

— Догры айдясыңыз, сердарымыз, мениң хем эшидишиме гөрә, Эзиз хан: «Эшегиң бойны эдил дүйәниңки ялы эгридир» дийәйсе, ерли-ерден гөтерип, «Рас, эшегиң бойны дүйәниңкиден узындырам, эгридирем» диймелимишлер.

— Ягшы, шейле адам билен узак ёл йөрешип болармы?

— Болмаз, сердарымыз. Ол өрән горкулы адам.

— Горкулыдыгыны билйәңизми?

— Билйәс, сердарымыз.

— Билйән болсаңыз боля. Онуң максады эрте-биригүн Мара-да хан болмакдадыр, шонам билйәңизми?

— Онам билйәс. Мара хан болуп билмеҗекдигинем билйәс.

— Эзиз ханы Мара хан этмеҗек болсаңыз, тиз вагтың ичинде отрядың саныны көпелдип, полка етир. Топбы бай, Орамет бурказ, Таган пәлван ялы адамлары гөр. Оларам тысга вагтың ичинде отрядларының саныны көпелтсин. Болмаса, Эзиз хан Мара ханам болар, өңүнден чыкайҗак адамларың келлесинем алар. Көп адамлара Баба ханың тәлейи гарашяр, оңа дүшүниң.

— Өңүнден чыкайҗак адамлар оңа келлесини бермек үчин чыкмаз. Марының Сарагт дәлдигини онуң өзем бираз аңлаяндыр.

— Шейле-дә, Бекмырат бай, гөрүң-дә.

— Сердарымыз, ол гөрлен ялыдыр. Эзиз хан Мара гелип, хөкүм сүрмез.

— Мениңкем өңүнден сизе дуйдурмак-да, Бекмырат бай.

— Ай, хава-ла, булар ялы ишде хабарлырак болшаймак зыян этмез, сердарымыз.

— Онда, Бекмырат бай, менем турайын. Нирә гиденими билйән адам ёкдур. Чәрҗеве-де ызлы-ызына гошун уграп дур. Бирден мен герек болайсам тапмазлар.

— Ай, гөзләп дурасларьы ёк-ла. Ханы ене бир гезек гөтерели — дийип ичдилер.

Соңра икиси-де сөзлемән, эп-эсли вагт отурды. Ене Ораз сердар ойланып, усуллык билен сөзлемәге башлады:

— Бекмырат бай, пелегиң ойны көп, нирeдeн гелип, ханжарыны санчжагыны өңүнден билмек кын — диенде, Бекмырат бай сердарың пикирини аңды.

— Догры, «Ковсаңам, ызыңа серет» дийлен сөз йөнезине айдылан дәлдир.

— Менем шоны айтжак болян. Тилки сүренинден чыкып уграндан соңра, ене ызына доланып, «Сүрениме сыгармыкам?» дийип, гайрып гөрермиш. Умуман, хер бир ише башланыңда, онуң яман тарапынам ятламак герек.

— Хакыкатдыр.

— Шейле болян болса, Бекмырат бай, яманының хем терсини оңундан гөрмек герек.

— Хава, гөрмелидир, сердарымыз.

— Гөрмели болса, шейле этмек герек.

— Хайыр ярат өз ыгтыярымызда. Уруш башлан гүнүнден, онуң хасабына етмек болмая. Шонуң үчин сен Жүнейит хана нәче яраг иберип, сатып билсең сат-да, пулунам алтына өврүп гой. Нирде-де болсаң, алтын сени хор этмез. Ят ерлерде айрачылык чексеңем, алтын саңа достам болар, доганам болар, гарындашам — диенинде, Бекмырат бай узакдан демини алып, йүзүни ашак салды. Эп-эсли вагтдан соңра:

— Ветени терк эдип гитмели болаярмыка? — дийди.

— Ёк, Бекмырат бай, сиз хер бир ягдайда-да ветени терк этмесиң болмарсыңыз, йөне большевиклер еңен еринде маңа бу топракда яшамак болмаз.

— Боляр, сердарымыз, «Атылан ок дашдан гайтмаз» дийдә. Мен Сизиң айданларыңызы ерине етирин — диен биз билен хошлашып айрылышдылар.

10-нжы бап

ЭЙМЕНЧ ГИЖЕ

Бердиниң Уезге «Гарны бириги гелерин» дийип гиденден бәри, бош он бәш гүн урлы. Ондан бәри Бердиниң башындан нәче вакалар гечди. Хаверде ол сүйшүп гелйән эйменч айтың оңунде [illegible] жаныны орта гоюп,

горкулы гадамлар басып йөрди. Узук бу затлардан бихабарды. Шол «Гараш» дийип гидели бәри, Бердиниң ёлунда гөзлери гирян болуп, хер халатда гараша-гараша, шу гүне гелди. Бу гүн болса он секизинҗи йылың июль айының йигрими бириди. Эмма хениз хем Узук Бердиниң ниреседигини, ненеңси ягдайдадыгыны билмейәрди.

Ачлык гутарды. Ил доклуга чыкды. Узугың дурмушында хич бир хили үйтгешиклик болмады. Хава, Берди билен иң соңкы гөршенинден соң, Узук ики гайра дүйш гөрди:

«Берди гапдалы гылычлы, эгни бәшатарлы, гыр атлы, гумлук мейдан билен Узуга тарап гелйәрди. Бирденем онуң гапдалындан бир гележегурт чыкып увлады. Шол халатда йүзлерчеси увлашып, онуң дашыны алдылар. Ерли-ерден гум эшенләп, дүнйәни тозан этдилер. Берди тозана гарышып, гөзден йитди. Узук гыссанҗына: «Берди, ат! Берди, ат!» дийип гыгырды. Бир гөрсе, гележегурдам ёк, тозанам ёк, Бердем. Узук басга галан ялы: «Берди-и!» дийип гыгырды. Бердиниң «Га-араш!» диен сеси эшидилди. Эмма нирeден гелендигини билмеди. Ене бир гезек «Берди!» дийип гыгыранда, өз сесине өзи горкуп оянды. Узук бу дүйши Берди Чәрҗевде ярланан учурларында гөрүпди. «Ат — мырат» дийип, оны ягша ёруп гоюпды. Эмма ол өтен агшамкы гөрен дүйшүнден яман горкярды.

«Бир вагт Бекмырат бай өзүниң бир адамчы айрысының гөзүни горуга гетирҗек болуп, яман уран экени. Ол айры нәме үчиндир, Бекмырат бай билен өҗүгмән, Узук билен өҗүгипдир. Бир гүн шол айры яланач гезип йөркә, Узугы гөрйәр-де, топуляр. Узук гачяр. Ызындан етип, үстүне чөкҗек боланда, ол бир даражык җоя йыкыляр. Айры үстүне чөкүп, омузлап башлаяр. Шол халатда ол өр-гөкден гелин ояняр. Ондан соң Узук уклап билмән, даңы атырды. Бу дүйшүни нәче ягша ёрҗак болса-да, ёруп билмеди. Ол хәзир еке өзи гараңкы өйде гапа гарап отырды. Бу гүн оңа даңың атышы-да, гүнүң батышы-да агыр хасратдакы ялы гөрүнди. Хатда шапак-да сувытлы гызарман, иңриге гатышып өтәгиден ялы болды. Ол шол отурышына өзүнден өзи сөзлемәге башлады:

«Якын сырдашым Торлының аялы Гурбанҗемалды. Олам мени ташлады гитди. Гөвүн ымаратым бозулып, шейле гүне дүшемде, оглумың йүзүне середип, сынык йүрегиме теселли берйәдим. Инди онам Кыныш бай элимден алды. Эне билен чаганың арасындакы мәхриң, ыснышы-

гың чилледен ишилен тарыны гырдылар. Оглумың гөзүне мени бигана гөркездилер. Үммүлмез, нерессе чагам мени эҗесидирем өйтмейә, йүзүме-де серетмейә... — дийди-де, ичини хүмледип, эп-эсли отурды. Соңра улудан бир демини алып, ене өз-өзүнден сөзлемәге башлады. — Олар маңа дүшүнмейәндир өйдйәлер. Мен дүшүнйән, аңырсына-да гечйән. Чагамы маңа өвренишдирмейәнлериниң себәбем маңа дүшнүкли. Мени ёк эден гүнлери, чага: «Эҗем ёк» диййип, етимсиремесин диййип эдилйән затдыгы маңа аян. Ай, худайым-а, мени бейле гүне салҗак болсаң, нәме үчин ялратдың? Нәме этмишим барды?!.» дийди-де, Узук туруп, чыраны якды. Шол халат Аманмырат ич ишикде пейда болды. Ики элини еңсесине узадып, гапыны усуллык билен япды-да, ишик билен дең болуп дурды. Илерик бир гадам-да этмеди. Узук чыраны оңа тарап өврүп, бир середенде, онуң гөзүнден бет хыялыны аңды.

Аманмырат пессай, гахарлы сес билен:

— Агшам гапыңы гулпламан ягтын. Мен гелҗекдирин — диййип, гөзүни алартды.

Узук өтен агшам дүйшүнде гөрен адамчы айрысының гөзи билен Аманмырадың гөзүнде азаҗык-да тапавут ёклугыны билди. Оларың икисиниң-де адам ганына сувсан ганхордыгына шүбхеленмәге ер галмады. Йөне Аманмырадың сөзүне җогап бермеди. Ол ене-де шол өңки айдышы ялы:

— «Агшам гапыңы гулпламан ятгын» диййән. Эшидеңокмы?! — дийди.

Узук:

— Эшидйән, гулпламан ятаярын — дийди.

Шунуң билен икисиниң арасындакы гүррүң гутарды. Аманмырат гелши ялы чыкып гитди.

Узук чыраны шол гөтерип дуран еринден гозганман, доңан ялы болуп галды. Соңра усуллык билен ашак отурды. Элиндәки чыраны ненеңси гояндыгыны өзи-де билмеди. Ассаҗыкдан пышырдап, сөзлемәге башлады:

«Өтен агшамкы гөрен дүйшүм орашан гелди. Адамчы айрыдан гутулдым. Йөне инди мундан гутулмак екдур» диййип, ики эли билен йүзүни тутуп, ики дызының үстүнде маңлайыны гойды-да, шол отурышына доңдурылан ялы болуп галды.

Узук бу гүн агшамкы болҗак иши аян гөрди. Онуң өңки пикириниң азаҗык-да галаны екды. Шу гиҗе Аманмырат Узук билен биле ятан болуп, укласа-да, укламаса-

-да, богуп өлдүрмеги йүрегине берк дүвүпди, чүнки өңки гезек өлдүрҗек боланда, Узугың гершинден санҗан пычагының авусы онуң йүрегине барып орнапды. Ол авы онуң йүрегинден диңе Узугы ёк эденден соң чыкмаса, ондан бәрде гитҗегем дәлди, ынҗалыгам берҗек дәлди.

Узук шол гурт ялы болуп отурышына, агыр гүнүң тесбисини сансыз гезек санап чыкды. Эмма хич угур тапмады. Соңра усуллык билен башыны галдырып, ене өз-өзүнден сөзлемәге башлады:

«Нәче чекишдирдилер, ахыры үзүлмели вагты гелди Мениң казамың долан вагты, шу гараңкы габахат, гара гиҗе болды... Бу гиҗе аям доганок, хоссарам ёк, ховандарам ёк, Дурды җана хабар эдейин дийсем, адамам ёк, ялңыз-еке галдым! Гала берк, зындан гараңкы, җан сүйҗи, өлүм аҗы... Нәтмек герек?! Ёк, бу гиҗе өлүм! Бу гиҗе өлүм! Шүбхе ёк. Адамчы айры басды, гутармаз, сыпдырмаз! — дийип, еринден турды. Геплемән-сөзлемән, йүзүни тутуп дурды. Бирденем: — Ах, өлмезимден өң, оглумы бир гөрейин. Ёк, Кыныш бай гөркезмез. Өйүне-де гойбермез! Нәдейин мен, балам?!» дийип, ене ашак отурды.

Кыныш байың Узугың оглуны өз янына аланына бир йыла якын болупды. Ондан бәри Узук бир хили ягдайыны тапып гөрәймесе, бир гүнде-ики гүнде гөрүп-де билмейәрди. Оглы-да эййәм эҗесинден совашып гидипди. Эмма эне йүреги, хий-де, перзентден совармы?! Узук даш чыкып, оглунын янына уграды. Ёлда бирнәче гезек сагынаклап дурды. Ахыры, йүрегине даш баглап, Кыныш байың гапысыны ачды.

— Нирә гелдиң, түвмаяк?! Бар, өйүңде отур, гөмүл-де! — дийип, Кыныш бай оңа азгырылды.

Узук онуң азгырылмагыны йүзүне алман:

— «Оглум Дөвлетмырат җаны гөрейин» дийип геләйдим — дийди.

— Оглуң бормы сениңем, оварраңы чек, гөрүнме гөзүме! Ягшы-да бир огуллымыш экен-ә! — дийип, Кыныш бай нәче азгырылса-да, йүзүне алман, уклап ятан оглуна сын эдип, эп-эсли дурды.

Шол середип дуран вагтында йүрегинден: «Хош, балам, аман гал, айралык гүни гелди! Арман, биганаларың арасында еке галдың. Сениң бу ерде эҗеңем ёкдур, какаңам, доганыңам ёкдур, гарындашыңам» дийип, чыкып гайтды.

Өйүне телейде, Аманмырадың гарашып дуранына гөзи дүшүп, сакга сагынаныны дуйман галды. Үстүнден совук сув гуйлан ялы, инлери дагырдап, пагыш-пара болды. Сүңңи говшап, ысгынсыз ягдайда тас өзүни ашак гойберипди. Ене-де ниредендир эден-догум, гайрат, гүйч-кувват пейда болды. Сыр билдирмән, өзүни дүрседи.

Аманмырат юмшакдан ювашлык билен:

— Ханы ер сал. Яталы — дийип, йылгыран болды.

Узук сесини чыкарман, ер салды.

Аманмырат ерине гирди-де:

— Ханы гел, ят — дийип, сыр билдирмеҗек болды.

Узук:

— Сен ятыбер, мен даш чыкып гелҗек — дийип гитди. Гапының агзында дуруп, биразрак диңиргенди. Соңра өйүң сыртына чаласын доланды. Ене азаҗык диңиргенип дурды-да, аңры янындакы гүр багың ашагына ылгап барды. Бир ёгын эрик агаҗына япланып, төверегине середип, бир диңиргенди. Ана, эдил шол ерде көвшүни элине алды-да, «Ниредесиң шәхер» дийип, аягына бат берди. Ол эп-эсли вагт ёла дүшмән гачды. Демиртикен, гызган, яндак ялы тикенли чөплер аягыны перс-ала этсе-де, азасыны дуймады. Шол бармана саг аягының дараклыгындан уран чөңрүң уҗы парсылдап, ёкарсына чыкды. Узук эдил шол ерде ах чекип, ашак отурды. Ики эли билен дараклыгыны гысымланда, уран чөңрүң бир уҗуның дабанының ашагында эп-эсли сомалып дурандыгыны билип бегенди. Сомалып дуран чөңрүң уҗундан тутуп, зарп билен бир чекенинде, оны гопарып зыңды. Ызындан зоглап чыкан йылы ганы дабанының ашагына бир чалды-да, улы ёла дүшүп гачмага башлады. Хэзир ол «эели» харабаның үстүнден гечмели болды. Ол ерден гиҗеде-гиримде гечмәге эркек адамлар хем горкярды. Эмма бу махал Узук үчин иң горкулы җын Бекмырат байларды. Олары алданам, арвахданам, җынданам яман гөрүп, гаргыш, нала билен аяк алдыгына гачярды. Яңкы аягына уран чөңрүң агырысы-да, дынман дөкүлип барян гызыл ган-да мунуң гачмагына зыян бермейәрди. Ана, шол гачып баршына, яңкы «эели» харабаның душуна етен еринде, Бекмырат байың иниси Сапар пете-пет душ гелди. Узук оны гөренде-де, ичинден: «Вай, таңрым!» дийип сакга дурды. Сапар ёлдан совлуп, экинлериң ичи билен оба тарап өкҗэни гөтерди. Горкусына хер дөрт-бәш әдимден аяклары чалшып йыкылярды. Ене туруп, ызына серетмән гачярды. Шол бармана Узук

онуң ызындан чиркин сес билен бир җак-җаклап гүлди-де, өзем гөтерди өкҗәни.

Әлбетде, гүлмек билен ол өзүне эп-эсли пейда этди. Сапар Узугың чиркин гүлкүсини эшиденсоң, дүйбүнден хем гачып билмеди. Бирнәче вагтдан соң өйлерине зордан сүйренип барды. Баззык-буззук сөзләп, оңлы дилини хем дүшүндирип билмеди. Ахыры, «эели» харабаның янында җын гөрендигини дүшүндирди. Аманмырат онуң җын гөрендигине шүбхеленди.

— Барың, середиң, яңкы түвмаяк бармы? — дийип, хатарың угруны деррев барлатды. Эмма Узук тапылмады. Шол ерде Аманмырат дерде яран эркек гөбеклиси болса үйшүрди.

— Маңа гулак салың. Ол түвмаяк гачыпдыр. Гыкылык-говурды этмәң. Хич зат болмадык ялы болсун. Дөрт саныңыз атланып, икиңиз — илерки ёл билен, икиңизем гайракы ёл билен шәхере гаршы ураң. Йөне чыканыңыздан ат салып, обаны өрүзәймәң. Галанларыңыз яңкы «эели» тамың янына пыядалап барың-да, чөпүң ичи билен сеп тутуп, шәхере тарап ураң. Гитҗек ери екдур. Шәхере барса-да гутулмаз. Ким етсе, етен еринде, ким тутса, тутан еринде дүнйә инмедик ялы этсин. Шу гиҗәниң өзүнде габыр галдырман, текизләп гайтмалы. Вессалам, гутарды. Барың, ураң — дийип, өзем пыядаларың өңүне дүшүп гитди.

Узук илерки ёл билен гача-гача, халыс гүйч-кувватдан дүшүпди. Далҗыгып, йүреги орнунда ер тапман, уруп чыкайын дийййәрди. Онуң үстесине чөңүр уран аягы-да агырып, ере басдырмаҗак болярды.

Нәтмек герек?! Җан сүйҗи, өлүм аҗы, шонда-да ызындан авчы ковуп гелйән ярадар кейик ялы, бичәре гыз дынман, емпип гачярды. Ах-х! Хәзир Узук билен ызындан ковлуп гелйән агсак кейигиң арасында нәме тапавут бар?! Хич хили тапавут ек; диңе бири ынсан, бири хем хайван!.. Икисиниң-де башында аҗал каркарасы перваз уряр. Икисиниң хем максады ыгтыяр ёлунда, гутулмак ёлунда тә ахыркы демине ченли гачмак дәлми? Буларың ызындан ковуп гелйән авчыларың-да тапавуды ёк. Оларың икисиниң-де максады җан алмак, ган дөкмек, яшайыш шербединиң ичине зәхер гатмак. Оларың бириси хайван авчысы болса, бейлекиси — ынсан авчысы.

Нәтмек герек?! Ана, ынсан авчысының атының аяк сеси эшидилди. Бичәре гыз: «Эй-вай, таңрым!» дийип, сак-

га дурды. Башыны тутуп, ашак отурды. «Вай, гара багтым!» дийип, зөвве еринден галды. Нәтсин, нә алач этсин?!. Хәзирки якынлап гелйән авчы атларының аягының сеси бичәре гызың гулагыны гапып, бейнисини ярып, башыны чайкап барярды. «Нәтмек герек? Пурсат ёк. Гөрешмәге гурбат ёк. Я ене — гачмак, ахырына ченли гачмак, я-да гизленмек герек. Тиз бол! Гизлен, гизлен!..» дийип, бичәре гызың дуйгусы дуйдурды. Узук өзүни саг тарапындакы гүр хыщалыгың ичине урды. Атлы авчылар сагынман, онуң душундан гечип гитдилер. Энтек горкы-ховатыр совланокды. Горкының гүйчлүси өңдеди. Пыяда авчылар сүлгүн учурҗак ялы, хыщама-хыща, чөпме-чөп барлашып гелйәрдилер. Элбетде, олар, хөкман, Узугың үстүнден дүшмелидилер. Шол пурсатда хем бичәре гызың халас болуш ёлундакы иң соңкы херекети гутармалыды. Узук гүр хыщалыгың арасына айланып, бир дүзленип галан көне гурругың үстүнден барды. Онуң төверегем ичине тарап япгыт болуп гайдансоң, гар-ягшың сувы шоңа сырыгян болара чемели, чүнки ол ерде битен хыща, гамыш, яндак, акбаш, селме, сыркының гүрлүгинден ок урсаң гечҗек дәлди. Узук шонуң ичинде гизленмек иследи, эмма йүреги этмеди, ини сөймеди, чүнки ол йылан, ичян, мөй ялы захерли җандарларың диңе шуңа меңзеш габсал ерде мекан тутяндыгыны эшгәр билйәрди. Ынха, шейле яйдаян дуран вагтында, Аманмырадың:

— Шу хыщалыгың дашына айланың-да, бир-бириңе гөрүни берип, бир ерде бирикиң, — диен сеси эшидилди.

Шол халатда Узугың башына кыямат инен ялы болды. Асманда ай-да гизленип, бичәре гызы гараңка гаплап, саклайҗак ялы болуп гөрүнди. Бирденем ол төверегиндәки затлары селҗермән, түм-гараңкыда галан ялы болды. Эмма дашыны габап, пычакларыны гезешип гелйән душманларың гөзлерини-де, пычакларыны-да, рехимсиз, ган ийҗен гахар җеллат гөзлерини-де гөрүп дуран ялы болды. Бирденем дуран еринде җаныны дададалап: «Маңа дегмәң, мени өлдүрмәң. Оглумдан айырдыңыз, бесдир. Мен яшамакислейән. Менде гүнә ёк. Менде чыбык ялы гүнә ёк...— дийип, [illegible] [illegible], төвереги кем-кемден [illegible], [illegible] [illegible] гелди. Горсе, [illegible] еринде, гиҗәниң гараңкысын [illegible] [illegible], [illegible] оңки еринде. [illegible] дашыны габап гелйән җеллатларың хүмүрдиси эшидилди, [illegible] [illegible] гелйәрди — Эй гудратлы

аллам! Сен мени йөрите шейле сүтем бермек үчин яратдыңмы?! Эй гудратлы таңрым! Нәме үчин сен адамлары бир-бирине душман эдип яратдың?! Нәме үчин ынсанлары бейикли-песли эдип яратдың?! Киме герекди ол?! Ёк! Мен пес-де болсам, белентлере гызыл ганымы дөкдүрип шатландырман. Гой, мени ичянлар чаксын, мөйлер соксун, нәзик бедениме йыланлар зәхерлерини дөксүн. Ол зәхерли җандарлар хем Бекмырат байлардан ягшыракдыр. Олары аллахым шейле, зәхерли ярадыпдыр. Олар алланың буйругыны тутяр. Бекмырат байлар болса не алланың буйругыны тутяр, не-де адамзадың дүзгүнини тутяр. Зәхерли йыланлар, мөйлер, ичянлар, чакың, сокуң, өлдүриң мени!» дийип, зәхер чешмесине чүмүп, шол бада гөрүнмез болды.

Адам җанының кастына чыкан авчылар, сүлгүн гөзлейән ялы, хыщама-хыща, чөпме-чөп айланып, яңкы көне гурругың янына йыгнандылар. Эмма бу гурругың ичине гирип барламага оларың хич бириниң-де богны ысмады. Булар өзара сөзлешмәге башладылар.

— Бу гурруга бу махал йүрек эдип гирен адам болмаз.

— Нәме үчин болмаз?

— Нәме үчиндигини билеңокмы? Мунуң ичи йылан-ичян, мөйден долудыр.

— Айдяның нәмайт? Шол йыланың агзам болса гиреверсин.

— Ханы гир-де, барла-да онда.

— Мен «Гирҗек» диемок, йөне шонуң шу ерик гирҗекдигини билйән-дә.

— Ханы, Аманмырат кака, нәдерис? Өз-ә шунуң ичиндедир.

Аманмырат:

— Ичинде болса, отламак герек. Бириң күкүрде гидиң — дийди.

— Догруданам, шунча гөзлән, мунуң ичини барламан гитсек, гөзледигимиз болмаз.

— Догруданам, мен күкүрде гидейин, отлалың — дийип, бири ылгап гитди.

Бир-бирине гыҗалат берип башладылар:

— Гөзледигимиз болмаса гир-дә.

— Ханы гирәй-ле.

— Гирсем, гирәерин-дә.

— Гир, гир.

— Ёгсамам бу ерини барламан, гитмек болмаз—дийип, гана сувсанларың бири гүр чөпи ики яна бөлүп гирип башлады.

Узук бу махал пычагының ширмайы сапындан берк тутуп, ичинден дилиниң етишдигинден келемесини өврүйәрди. Арасында болса: «Гелмәң, гелмәң. Сизиң үчин йыланам, ичянам, мөем өзүм боларын. Чакарынам, сокарынам. Дири гойбермен. Элиңизе-де дири дүшмен. Дүшәйҗек еримде, шу пычагы өз йүрегимден санҗып өлерин» диенде, яңкы гурруга гирен Узуга якынлашды. Узук санчмага хәзир болуп, бир дызыны ере диреди. Гөзлегчи ене үч әдим әдәйсе, гөни Узугың янына гелйәрди. Йөне гөни илери сүйшмәге өңүндәки хыща ёл бермеди. Доланып гечҗек болды. Шол халатда бир-ики ерде әрбет шагырды пейда болды. Гырада дуранларың бири: «Гайт, хов, әрбет улы йыланың шагырдысы бар. Бирден билиңе чолашаймасын» дийип горкузды. Хакыкатдан хем, онуң аягына йылан чолашайҗак ялы, йүрегине ховсала дүшди. Гелен ери билен ызына чалт-чалт йөрәп, гыра чыкды. Шунуң билен Узугың өмри күкүрт гелйәнчә узады. Ондан соң отлы көйнек гейип, чыкып гачармы я болмаса, бейлеки җандарлар ялы сесини чыкарман, яныпбишип, мерт өлер гидерми, оны өңүнден айтмак аңсат дәлди. Йөне ол хәзир отлы көйнекден башга зада гарашмаярды. Душманлар отлы көйнеги бичмелиди, олам геймелиди. Башга алач ёкды. Ине, хәзир бир улы йылан онуң дызының үстүнден сувулыньп гечип гитди. Ол геплэп билйән болса, белки: «Узук, мен гачып барян, сенем гач. Биле гачалы, душмандан гутулалы» диерди. Ене бир йылан гелип, Узугың гапдалында гуйлуныл ятды. Ол-да геплэп билйән болса: «Узук, икимиз шу көне, чопли гуррупың ичинде яныл, арманлы өлер гидерисми?» дийип, белки, өз ахмырыны айдарды. Олар сөзлемеселер-де, Узук дүшүнди.

«Эй гудратлы таңрым, йылан, ичян, мөйлер маңа өз меканындан җай берди. Эмма бу адам ганына сувсан җеллатлар мениң гызыл ганымдан ганмага гарашып дурлар. Эй таңрым, нәме үчин Бекмырат бай ялылары ялатдың? Я буларам адамзат неслиниң ичинде герекмикә? Билмедим, нәмә герек? Эй таңрым, хенизем шүкүр. Сен иң гүйчли зәхериңи йылан, ичян, мөйлер ялы җандарлара берип ярадыпсың. Оңа-да шүкүр. Эгер-де шейле зәхериңи Бекмырат бай ялыларың агзына берип ярадан болсаң, бүтин

ер йүзүни зәхерләп чыкарды...» дийип, пикирини соңламанка:

— Күкүрт гелди — диен сес эшидилди.

Узугың дирилигиниң иң соңкы халаты гелди. Җан сүйҗи, хер хилем болса, адамлар өзүни өлүме буйран душманындан, көпленч өмүр сорап өлйәрлер. Эмма Узук душманындан өмүр сорамак ислемеди. Ол ода говрулып, мерт өлмәге тайын болды.

Гарашып дуранларың бири:

— Ханы гетирсене күкүрди басымрак — дийип гыгырды.

Күкүрт гетирен:

— Япдан бөкүп билемок — дийип җогап берди.

Отуранлардан башга бири бипервайлык билен:

— Бөк, шу яшыңда бөкмән, хачан бөкҗек? — дийип гыҗалат берди.

Ене бири ябың бәри гырасындан барып:

— Бөкүп билмейән болсаң, күкүрди зың бәрик. Онсоң өзүң бөкҗегем болма — дийип, элини узатды.

Ол:

— Ёк, зыңман, мен азап эдип, күкүрт гетиремсоң, өзүм отлаҗак — дийип, бөкмәге тайынланды.

— Вах, бадалгасы ёк-да, ёгсам-а, шу ерден бөкердим— дийип сагынаклады.

Бейлеки гырада гарашып дуран:

— Бөк, бөк — дийип гыссады.

Ол ахыры йүрегине даш баглап бөкенде, пажжыл эдип, сувуң ичине дүшди. Тиз шапырдап, ябың гырасына чыкды.

— Күкүрдем өл боландыр.

— Күкүрдем галмады-задам.

— Хәй, ягшы-да бир иш битирдиң-ә!

Суна йыкылан гейимини сыкмага бейләк гитди. Узугың өмүр пурсады ене узалмалы болды. Нәче вагта ченлидигини ким билйәр?

Дуранларың иң яшкичиси өзүни күкүрт гетирмәге ибәрлер өйдүп:

— Ай, шол шу ерде ёкдурам. Бу ерик гирип болмаз ахыры — дийди.

Икинҗи бир яшкичи:

— Ай, гиренем болса, шу ерден аман чыкаймаз. Эййәм мөй, йылан сокандыр. Өзем шу ерден чыкман өлүп галар. Гиҗе ярымдан агды. Йөрүң, гайдалың — дийди.

Аманмырат:

— Гайтсаңыз, гайдалың. Бу гүн болмаса эрте. Дири гутулҗак гүманы ёк — диенсоң, өз-өзлеринден маслахат тапышып гайдышдылар.

11-нжи бап

ГАПЫЛ ЙИГИТ

1918-нҗи йылың июль айының йигрими биринде гүн җанлы-җандара каст эдйән ялы, асмандан җөвза окуны герип, яндырып барярды. Гөк отларың япраклары сүллеришип, реңклери өченсоң, гамгын гөрнүше гечипди. Эмма бир-бирине сөенишип өсен гамышлар гүнүң яндырыҗы гүйҗүнден хедер этмән, саргылт-мелемтил реңкдәки гулпакларыны сүмсүле ялы саллашып, җыгаларына бат бершип, гедем гөрнүшде бипервай отырдылар. Бу вагт бүтин җандары херекетден кесен гүнортаның гараңкысыды. Хакыкатдан хем, томус айларында гүнүң бу вагты гүнортан гараңкысы дийлен ада мынасыпдыр, чүнки хәзир гиҗелер ятман, айың ышыгына хыруч эдип, ках-ках урян билбиллериң-де сеси эшидилмейәрди. Гушлукда сайрашян дүрли гушларың-да сеси галыпды. Оларың барысы җөвзаның петини ыссысының өтгүр тыгындан горкуларына өзлерини салкын ерлере, чөплериң дүйплерине атыпды. Олар гүн ялкымындан шейле хедер эденсоңлар, агызларыны ачышып, сувсузлык беласына-да чыдам эдйәрдилер. Ынха, шейле деми билен яндырып барян гүнортан петишинде яңкы отагаларына бат бершип отуран гамышларың арасында муртлары даг гочуң шахы ялы бурма тутан бир йигит хем мисли гушлар ялы сувсузлык беласына дөз гелип отырды.

Догры, өй-өвзар меселесинде бу отуран йигидиң-де гушлардан тапавуды ёкды. Йөне бу махал шу ерде бармага гапы тапман хем отурмаярды. Ол бәш ай мундан өң берип гелен гадасына непалы болмак максады билен яшлыкда гөңүн берен мәхрибанына гарашып отырды. Ак яглык хем [illegible] эринделди, йөне энтек гадада непалылык ёкды. Өтен агшам [illegible] гара ыкбалың гомлары [illegible] нирелередир алып гидипдир; кәйсы кенарлара [illegible] ташландыр, ол затлардан гапыл йигит бихабарды.

Хава, өтен агшам кеч ыкбалың [illegible] вәхерли йы-

лан, ичян, мөйлериң меканы болан көне гурруға элтип дыкыпды. Зәхерли мөҗеклер-де оңа рехим эдип чакманды. Аманмырат дагы болса говы чыг чекенсоң, нәлачлыкдан отламан гайдыпды. Узук дири галыпды. Эмма зәхерли мөҗеклер өз меканларында оны узак сакларлармы? Белки, әййәм нирелередир уградандырлар? Ёк. Олар хем аҗал каркарасы астында далда исләп гелен эҗиз мыхмана зат дегмедилер. Узук Бекмырат байларың элине дүшүп, арманлы өлениңден бу гүн хем зәхер гурругында мыхман боланыны говы гөрди. Ынха, бу затлардан бихабар, сөйгүли гыза гарашып отуран йигит-де Бердиди. Бу икисиниң арасы узак-да дәлди. Нәтмек герек, гапыллык беласы мыдама адамзадың душманы!

Берди өтен агшам Теҗенден гелшине, ак яглыгы белли шаха гыссырансоң, сага-сола доланман, шу ерде гарашып отырды. Ол гараша-гараша, икинди вагтына етди. Ана, гүнем тегеленип, янбашыны ере берди. Онуң эп-эсли вагт эгинип, кем-кемден батып гитмеги-де: «Берди, инди сен нәче гарашсаң-да, бу ерде Узук билен душушып билмерсиң. Ол сениң ёлуңа гарап, эдил мениң батышым ялы, арманлы батып гитди...» диен маныны аңладян ялы болды. Хакыкатдан хем, Берди гүнүң шу гүнки батышына шейле дүшүнди. Гүнузын дүйбүнде саялан хыҗасының бир гулпагының уҗундан дишләп, көп дурды. Пикир дерясыны гулачлап, аңырсына чыкып билмән, гарк болуп галды. Дынгысыз инип дуран хасрат кервениниң чүйрүк йүкүни чекип, өлчәп гутарып билмеди. Шейле ягдайда өзүнден өзи сөзлемәге башлады:

«Догры, болҗак ише чәре ёк! Эгер-де Мени Бухара ибермедик болсалар, Узугы Бекмырат байларың элинден гутарардым. Бир вагткы берен сөзүме ээ болардым. Белки, такдыр шейледир... Шейледир... Белки, такдырдан гутулмак болян дәлдир!.. Ёк, такдыр дийип, хич ким элини увҗап отурмая. Хер ким максат ёлунда илери баря... Догры, Узук я өлендир, я-да агыр сыркалдыр. Шонуң хайсам болса, билмек герек» дийип, Берди ёла дүшди.

Барып, көне харабаның арасындакы бир тамың гапысыны ачанда, Энекүти билен Габак шыха гөзи дүшди. Олар бимахал чак, гараңкының ичинде кимиң гелендигини селҗерип билмедилер. Икиси хем зөвве еринден галды. Шол халатда Берди:

— Салавмалейким — дийип, ич ишикде даянды.

Габак шых горкусына еңсә чекилди. Энекүти:

— Алейким, аманмысыңыз? — дийип, танамак максады билен илери сүйшди. Эмма кем шөхле чыраның ягтысына алагараңкы тамың ичинде Бердини бирден танап билмеди.

— Кимсиңиз, танап билмедим-ле? — дийип сорады.

— Танамадык болсаңыз, танаҗагам болмаң — диенден, Энекүти:

— Вай, танадым! Берди җан, сесиңден танайдым-да. Ишан агасы, танаямың Берди җаны? Шол ишанлардан Узукҗемалы Ахала алып гачып гиден йигит-дә — дийип, бир хе-хе эдип гүлди.

— Танадыңмы?

— Вах, танадым-ла, Берди җан. Ёкары геч, отур, ынха, чай демләйин.

— Чайы өзүңиз ичиң. Мени танан болсаң, инди танамалы дәл. Хич киме-де танатмалы дәл. Дүшнүклими?

— Дүшнүкли, җаным, дүшнүкли. Мен нәме дийҗек боляныңа гаты дүшүнйән — дийип, Энекүти ене ичгинсиреди.

Габак шых горкусына хас еңсерәк чекилди. Дуран еринде зордан:

— Дүшнүкли — дийип, гөзүни петретди.

Энекүти Бердиниң аң-маңыны бермән:

— Вах, Берди җан, мен хер гүн бәш вагт намазымдан соң: «Шу Узукҗемал җанам гара гүнден гутар-да, худай» дийип, дилег эдип гелшимдир. Ишан агаңам намаздан соң эдйән дилеги шолдур. Нэтҗек дагы? Адамзадың дилеги мыдам душ гелйәми нәме?.. — дийип, надаралык билен агламага башлады.

Берди оңа:

— Агламаңы гой-да, Узуга нәме болды? Шоны айт— дийди.

— Узук җан ёк.

— Ёклугына нәче гүн болды?

— Вах, җаным, мен оны айдып билҗек дәл. Шу гүн өвлүйә гелен аялларың бири: «Өтен агшамдан бәри ёкмуш» диййә, бири: «Өңки агшамдан бәри ёкмуш» диййә. Оның хайсы ялан, хайсы чын — мен оны айдып билҗек дәл. Пәне шоның гүррүңини э шу гүн эдип башладылар.

— Өвлүйә гелен аяллар дүйн гүррүң этмедими?

— Ёк, җаным, дүйн э гүррүң ёкды.

— Дүйн өвлүйә көп аял гелип гитдими?

— Көп эй... санасаң, согабы бар.

Берди сесини чыкарман пикире гитди: «Болжак ише чәре ёк». Эгер-де бир гүн өң геләен болсам, Узук билен гөрүшжек экеним... нәтмек герек?.» дийип, пикирини соңламанка, Энекүти сөзлемәге башлады:

— Берди жан, билйәмиң, ишан агаң халатлыдыр. Ак жын ёлдашлары бардыр, хе-хе-е. Ханы, ишан агасы, ак жынларыңы чагыр-да, сора. Узукжемал жан нә гүне дүшдүкә? Хе-хе-е. Вах, Берди жан, ёкары геч, отур, ынха, чайжагаз демләйин — дийип нәче алчаксырады.

— Гел басым, жынларыңы чагыр-да, сора — дийип, әрине азгырылды.

Габак ишан Бердиниң гахарлы йүзүнден ики гөзүни айырман, Энекүтиниң янына гелип, чөкүне дүшди. Бир доганы окап, жынлары билен геплешмәге башлады. Тамың бурчларына середип, дережеден дашарык гарап: «Узукжемал ниреде, айдың, басым айдың!» дийип сорады. Берди онуң хер бир эден херекетине гөзүниң гыйтагы билен середип дурды. Габак ишан иң соңунда:

— Ак жынларымың улусы бир ерик гидипдир. Бейлекилер хем гара жынлардан горкусына хич зат айтмаялар — дийип жогап берди.

Берди олара:

— Жынларың агам-гарасам, улусам-кичисем — сиз, өзүңиз. Дүнйәде сизден башга жынам ёк, ал-арвахам — дийип, зарп билен чыкып гитди.

12-нжи бап

АГСАК ЖЕРЕН

Он секизинжи йылың июль айының эртир йигрими икиси дийлен гиже сагат бирлерде отлы ёлуң демиргазык тарапындан Мары шәхерине гидйән улы ёл билен бир яш, түркмен гелни көвшүни элине алып, агсап барярды. Ол заманларда бимахал чак түркмен гелинлериниң узак өрүси дулдегшир гоңшусы боларды. Эмма хәзир бу гелниң гижәниң ичинде бейдип бармагы сәхра жерениниң шәхере гелмегинден хем гең хадысады. Ол горкы-ховсала астында агсаклап, чалт-чалт йөрейәрди. Кәте-кәте дуруп, төверегиние диң салярды. Мары шәхериниң гүндогар тарапындакы күрелериң деңине геленде, бираз демини дүрсемәге ёлдан соварак битен бир дүйп агажың ашагында гөк отлара букуп отурды.

Гүндизки петиш ыссы совлуп, бираз салкын арапды.

Гара ериң хем янгынлы гахары сиңшип, деми арам алярды. Асман дуруды, йылдызлар патрашып, айсыз гараңкы гиҗә өз гүйҗүне ягты салярды. Ховада гозгалаң ёкды. Эшеклериң, хоразларың узак ерлерден гелйән сеслеринден башга-да, якын ерлерде гымылды, шыгырды болса, эшидилип дурды. Умуман, тебигатың хәзирки ягдайы яшамак үчин җана шыпалыды. Өлмек хич вагт хем аңсат дәл, эмма тебигатың шейле җомарт, мылайым, мәхрем вагтында максадыңа етмән, дурмуш билен эбедилик хошлашмак хас хем агыр.

Түркмен гелни дынҗыны алып ёкары галды. Шол халатда отлы ёлуң аңрысындан гахар-газаплы, часлы сес эшидилди. Гелин: «Вай, таңрым!» дийип, агаҗың билини гуҗаклады. Эдил шол вагт тарк-тарк, тарк-тарк болуп, бирден атылан түпең сеси эшидилди. Ызы сүре «Ах-х!» эдип, адам сеси чыкды. Яңкы гелин: «Вай, би нә күлпет! Адам атдылар!» дийип, голтуклап дуран агаҗыны сыпдырман, сырылып, ашак отурды. Маңлайыны агаҗа дирәп доңуп галды. Ол рус дилини билен болса: «Эй җеллатлар, атың! Сиз бизи ёк эдип билерсиңиз! Эмма бизиң идеямыз довашатдыр!..» диен җүмлә дүшүнерди.

Гелин адам атыландыгыны эшгәр билди. Эмма өзүне иң якын, нәтаныш адамларың атыландыгындан бихабар галды. Элбетде, агсак җерен өлмесе, вагт гелер, хәзир бу ерде атыланлар миллионларча гыз-гелинлериң, эркеклериң азатлыгы угрунда җанларыны гурбан эден революция пидакәрлери — Полторацкий хем Мары ЧК-сының башлыгы Каллениченкодыгыны эшидер, окар, билер... Хәзир онуң өз башында-да өлүм гарычгайы пелпеллэп, инҗек болуп дурды. Ол шол ерден туруп, ене шәхере тарап йүз тутды. Отлы ёлы сыпдырман, Мургабың көпрүсине етди. Ол ерде:

— Дуруң, гелин, бимахал чак нирә барясыңыз? — дийип, бир түпеңли түркмен җигиди оны саклады.

Гелин нәме дийҗегини билмән, бир сагынды-да:

— Доган җан, мени сакламаң. Гойбериң, гечип гидейин — дийди.

Җигит гиҗәниң бу вагты гелниң йөнелиге бармаяндыгыны ачык билди, ене хем башына ненеңси күлпет дүшендигини билҗек болуп:

— Сиз нирә барясыңыз? — дийип сорады.

Гелин нәме дийҗегини билмән, бир алҗыраҗак ялы этди-де:

— Деряның аңры гыраҗыгында өйүм бар. Гечип доланаймалы. Мени сакламаң, гойбериң — дийип, өрән ховлугяндыгыны билдирди.

Йигит оны гойберҗекди, йөне гелниң шейле непис, нәзик якымлы сесине хем сөзлейшине ашык болуп, ене геплешмек иследи.

— Нәме бейле гичләпсиңиз, аягыңызам-а агырян ялы? — дийип сорады.

— Хава, аягым агыря. Хич ятырмады. Онсоң, гичләп, тебибе гитдик.

— Ким билен гитдиңиз?

— Адамым билен.

— Ханы адамыңыз нириде?

— Адамым башга көпрә гитди. Мениң аягым агырансоң, догрулаяйын дийдим — диенде, җигит күкүрт чакып, махоркасыны отлады. Шол ышыга гелниң йүзүне серетди. Олам габагыны чаларак галдырып серетди. Шол бакышда җигидиң дилини баглады. Ондан соңра сорамага сөз тапман:

— Барың, гелин, ёлуңыз ак болсун. Сиз ялы гелниң ёлуны беклеҗек гуллугың гырасында мен гөрүнмен — дийип, ёл берди.

Гелин көприниң үстүне аягыны басанда:

— Мениң ызымдан түркмен адамсы гелип гечҗек болса, гойбермәвериң — дийип, ховлукмач уграды.

— Өзүң ялы гелинлериң бир диенини йүз эссе битирмек кәшги мыдам маңа миессер болсун... — дийип, җигит сөзүни соңламанка, бир атайры ялы сатанлак гара адам дыкылып гелди.

Җигит онуң күкрегине найзасыны гезәге-де:

— Дур, нирә дыкылып гелйәсиң? — дийип, ызына доланҗак болды.

Ол адам элини узадып, найзадан тутҗак болды. Җигит еңсә чекилди-де:

— Элиңи узатма, әдил багрыңы гаралдаярын. Көприң янына элли әдим гелмели дәлдигини билеңокмы? — дийип, бәшатарына ок сүрди.

— Хов, иним, сен бир түркмен адамсы, гепе дүш. Маңа сениң бәшатарың герек дәл. Булар ялы бәшатарың йүзүси бизиң элимизе дегип гечди. Йөне адама гезәп йөрмәндик. Мен гечип гитҗек, гойбер — дийип, ене ховлукмач илери овсунҗак болды.

Җигит ене гахар билен:

— Гозганма! Сениң элиңе мүңүси дегенем болса, бир адамам атан дәлсиң. Мен элиме биринҗи дүшен бәшатар билен хәзир багрыңы гаралдарын. Ханы гозган, җаныңдан ирмедик болсаң. Ханха, көпри, бар геч-дә, гөрейин. Хөкман гечмесиз көпрүден гечмели болдуңмы? — дийип, атҗакдыгыны әшгәр билдирди.

Дызыныпгелен адам бир дымды-да:

— Хов, иним, сен бир түркмен адамсы, диле дүш. Мени түркүлетҗек болма, биз хол барян аялың ики гүнден бәри пыланча адам ызында ер-есир гөзләп йөрүс. Гойбермесең, ол ене сыпып гидйә — дийип, нәче ховлукмач җибринди.

Яңкы гелниң: «Ызымдан түркмен адамсы геләйсе, гойберәймәвергин» диен сөзүне җигит инди дүшүнип галды. Хәзирки дызыныпдуран гара адамы гойберәйсе, гелни көприниң үстүнден сыпдырман, каклап, деря атып гидибер җекдигине-де шүбхеленмеди. Гелниң яңкы габагыны чаларак галдырып, бир бакышына хем җигит җаныны гурбан бермәге тайярды. Шонуң үчин-де гелниң гарасы йитйәнчә, ол дызыныпдуран адамыны хер хили сөзлер билен гүймәп сакламагы йүрегине дүвүп, ич якгыч сораглар бермәге башлады:

— Нәме, онуң ызындан галман, ковалар йөр ялы, ол товшан дәл, кейик дәл ахыры. Аслында тутуп нәтҗек сен оны?

— Тутуп, этини ийҗек.

— Вай, яшулы, айдиның нәме? Этини нер ялы гоюнмы нәме ол? Нә-ә олар ялы перизат тапман, әнтәп йөр, сенем этини ийҗек болуп, ковалап йөрсүң. Болмаз ахыры [illegible].

— Мениң еримде сенем болсаң, дири кебап эдердиң!

— Бей дийме, яшулы. Өзүмиз-ә шолар ялы гелин зулпуни сыпап отуран болса, өйүмизденем чыкҗак дәл. Хөкүметиң шу гүнкүни гөтерип, сениң ялы-онуң ялы билен көприни тутуп дава эдип йөрмәни өзүмизе дереже билем[illegible].

— Хава, иним, гойберсене, [illegible] сыпҗак ене ол. [illegible]

— [illegible] Гойберсеңем [illegible]. [illegible] «Гойберме» дий[illegible]

— [illegible], мени гойберҗек болсаңда, [illegible]?

— Вах-эй-й... җан ага, сенем гойберҗек, гуллук-да, нәтҗек?

— Ханха гойбердиң-ә.

— Догры, гойбердим. Оны атылянам болсам гойберҗек. Ол түркмен гелни, әҗиз, начар, өзем сенден җаныны горажак болуп, гачып баря. Шонуң үчинем сени гойберип, мен атува гидип билҗек дәл.

— Гел, азрак лакгылдалы. Сен мени гойберҗекми, гойберҗек дәл?!

— Гойберҗек дәл!

— Ине, гойбермесең — дийип, көприң үсти билен окдурылайды.

Җигит:

— Дур! Дур, атарын — диййәнчә, ол эййәм көприниң ортасына етди. Җигит ызлы-ызына үч гайра атды, эмма уруп билмеди. Онянча җеллат гелне якынлашды. Гелин бичәре-де оны гөрүп, агсаклап гачды. Җигит көприниң ол йүзүндәки ёлдашына:

— Хай, Нурмәммет, ат, сыпдырма! — дийип гыгырды.

Онянча гелин гачып, көприниң аңры җылавына якынлашды. Эли ялаңач пычаклы ковалап барян хем араны йыгҗамладып, ураймага аз галды. Шол халатда Нурмәммет:

— Дур! Дур! Дур, атарын! — дийип гыгырды.

Ялаңач пычаклы гулак салмады. Нурмәммет гараңкы гиҗәниң ичинде бәшатарыны гөнелдәге-де, габсыдып гойберди. Ковалап барян, горп йыкылан ялы, көпрә сарсгын берип, агдарылып гитди. Пычагы зыңлып, Мургаба дүшди.

Гелин: «Вай!» дийип, гечип гитди. Шол вагт Нурмәммедиң гулагына бир вагт Ахалда, Бекмырат байлар билен уршуп, ярадар боланда, Узугың: «Вай, дайы җан!» дийип үстүне йыкылмасындакы сеси эшидилди. «Дур, атарын!» диенде болса, шол Ахалда уршан вагты, Нурмәммедиң арслан ялы атылып, «Залымлар!» дийип гыгыран сеси гелниң гулагына гелди. Арман, гараңкы гиҗәниң ичинде бейле башагайлыкда Узук билен Нурмәммеде ики агыз гүрлешмек несип этмеди. Эмма гаравулбашы геленсоң, Нурмәммет кими атып, ярадар эдендигини, кими өлүмден гутарандыгыны ачык билди. Аманмырадың адыны билмесе-де, онуң билен Ахалда мерт сөвеше гирип, өзүниң чаларак ярадар боланы, ызындан хем полиция начальнигиниң атып йыканы гөзүниң өңүне гелди.

Узук көпрүден гечен еринде чепе доланып, Шириновың хаммамының өңи билен гүнорта тарапа йүз тутды. Аманмырада ок дегенсоң, инди ызындан ковгы гелмеҗекдигине-де ынанды. Йөне ол кастына чыканларың еке Аманмырат дәлдигини хем ачык билйәрди. Шейле-де болса, элхал аркайынлашып, көчәниң угрунда эли таяклы дуран азербайҗанлы яшулының янында демини дүрсемәге аяк саклады. Гаравулчылыкда дуран яшулы гиҗәниң бимахал чагы түркмен гелниниң көчәниң угрунда гөрүнмегиниң адатдан дашары хадысадыгына шүбхеленмеди. Ол әвмезлик билен якын гелди-де:

— Ай, балам, мен түркмен гелнини гөрүрем. Билмирем, хагигатдан гөрүрем, я гөзүме гөрүнир. Дилленин, балам, гарангы гиҗеде, бурада не ишлийирсиз? — дийип, бираз горкарак сорады.

Узук онуң сорагына оңат дүшүнмеди. Шейле бир дүшүнҗегем болмады-да, өз хайышы билен йүзленди:

— Атам, бир бичәре, әҗизе көмек эдиң. Маңа Себеди тапып бериң. Маңа Себет герек. Шол ерде Берди диен оглан бардыр, шоны тапып бериң. Мениң юмшумы кын гөрмәң, атам — дийди.

— Ай, балам, сиз не сорайырсиз? Мен эйле, гөзүм үсте, Совети тапып верирдим, эйле ики гүн мундан габахҗа гелен олсайдыңыз. Инди ёх, Совет гутарды, ёхумды. Совет Мервден чыхды гитди Чәрҗуе. Ордан гидеҗекди, эйле Ташкенте. Ордан-да гидеҗекди Москвая. Ордан-да гидеҗекди лап эйле Петрбурга. Ордан о яна хара гидеҗекди, мен эйле билмирем, балам, башым чыхмыйыр.

Узук шейле бир оңат дүшүнмесе-де:

— Себет гитдими? — дийип сорады.

— Эйледи, балам. Совет гитди. Гелди Ашгабатдан меньшевиклер.

— Берди-де гитдимикә, билмедиңизми?

— Билмирэм, балам. Берди кимди, билмирем. Эйле түркменин ярымысы Бердиди-да — диенде, Узук ики эли билен йүзүни тутуп, гөзүнден гызгын яшыны дөке-дөке, аҗы-аҗы аглады.

Азербайҗанлы яшулы:

— Эй, балам, башыңыза гурбан олум, агламан! Мен сизиң җаныңыза гурбан, агламан, балам! Мен сизи өвиме апарым, агламан, балам — дийип хошамат этди.

Узук диңди. Ол агламакдан хайыр ёкдугына өң дүшүнипди. Бердиниң «Совет сениң ялың, мениң ялың аркада-

янҗы, хоссары» диен сөзүне берк ынаныпды. Шонуң үчинем ол Совети өзүне ховандар билип гелипди. Ине, хәзир ол Марының гараңкы көчесинде отыр. Советем ёк, Бердем. Хоссарам ёк, ховандарам! Нирәк гитсин, нирә гаҷып атсын, киме йүз тутсун? Ине, «Иш гайданда, дүйәң үстүнде ит ярар» диенлери гелди.

Гөрүң, адамзадың тәлейи терс геленде, шум маңлай нирелере идип гетирйәр. Нирелере гетирип, башындан ашырып, булап уряр... Эй, көне, харам летдә доланан терс тәлей! Сен нәме мени бейле гүне салярсың?! Эй, юмрулып барян гара гүнлер, сүйшүп барян гарныңа дыкян болсаң, дык инди! Хейхат саңа! Перят саңа! — дийип, Узук гараңкы гиҗеде гамгын көчеде отурып, гара ыкбалына нәлет окады. Азербайҗанлы гоҗа оңа дүшүнди, эмма не пейда?! Ол рехимдар йүрекден:

— Эй, балам, мен Сизин каддыбоюныза гурбанам. Сизин налышлы даньшан дилинизе гурбан. Эй, балам, сизин башыныза не ыгбал дүшди? Билмирем, балам, дердини алым. Турун, гидәх. Бурда бир түркмен варды. Мен сизи онуң өвине апарым. Чох ягшы, варлы кишиди. Гелин, гидәх — дийип, Узугы алып уграды.

Гиҗе әййәм ярымдан агыпды. Шәхер гафлат укусына гарк болуп ятырды. Херекет, сес-үйн екды. Көчелер гараңкы, кә ерде бир фонарь өчүгси ышыгы билен йылпылдап гөрүнйәрди. Бирнәче бүдүр-сүдүр, даражык гараңкы көчелерде болса асыл-ха фонар-да гөрүнмейәрди, өчүгси ышыгыны-да салмаярды. Узук идилип барян бурунлыклы губа ялы, гоҗаның ызына дүшүп барярды. Ыгтыяр өзгәниң элине гечди, буйтар-суйтара ёл галмады. Гоҗа көчеден көчә айланып, ким-де болса, бир нәтаныш түркмениң өйүне алып барярды. Ким ол түркмен? Ким билсин? Белки, бир гезип йөрен җалатайдыр? Белки, Бекмырат байың өйүне алып баряр? Белки-де, башга бир максат билен алып баряндыр? Бу затларың хич бири-де энтек мәлим дәлди. Овсар гоҗаның элинде, нирә итсе гидибермели. Гөрүң, ынсан баласы өз ыгтыярындан айрыланда, ненең гүне дүшйәр? Ахыры, гоҗа барып, бир гапыны какды. Эп-эсли вагтдан соң өйден:

— Хе-е, хәзир — дийип, эркек адамың сеси эшидилди. Хә диймән, гапы ачылды. Гараңкы өйүң ич ишигинде узын бойлы яш йигит салгым атып гөрүнди.

— Гириң, гириң — дийип, гадырлы мерхемет билен өе салды.

— Черкез гул, өзүңиз данышырсиз. Эйле бир язык түркмен арбадыды. Мен даяна билмирем. Гаравулам, чох телесирем — дийип, гоҗа ховлукмач чыкып гитди.

Узук җадылы айлава дүшүп галды. Ят кишиниң гараңкы өйүнде онуң пикир-зехини ишлемән, күтелип галды. Эмма йүреги, әле дүшен гушуң йүреги ялы, еринде орун тапман, тарсылдап, уруп чыкайҗак боларды. Узын бойлы яш йигит:

— Хәзир азаҗык дуруң — дийип, өзи икинҗи тама гирди. Чыраны якансоң:

— Гелибериң. Чекинмәң-де гирибериң — дийип чагырды.

Ыгтыярсыз галан бичәре гелин ички җая аягыны басандан, мерхемет эдип дураның Черкез ишандыгыны билип галды. Шол халат үстүнден совук сув гуйлан ялы ини дагырдап, сакга дураныны өзи хем билмән галды. Черкез ишан:

— Узукҗемал, сизмидиңиз? Аманмысыңыз? Чекинмәң-де, гечибериң. Гечең, отурың, чекинмәң — дийип, нәче юмшаклык билен сыпайычылык этди.

Узук шол дуран еринден чыкып, гараңкы көчелере гачмак иследи. Эмма ол гутулыш дүнйәсине алып барян ёлларының бири галман дүзленендигине тиз дүшүнди. Бирденем дүнйә опурылып, басмарлап гелйән ялы болуп гөрүнди. Агыр ховпдан өлүп гутулмак үчин, бүренҗегиниң ениндәки пычагы чаласын чыкарып, өз күкрегинден урмага чененди. Черкез ишан онуң гошарындан шапба тутуп саклады. Узук элини сыпдырҗак болуп, гурчук ялы товланды. Эмма Черкез ишан онуң гошарыны сыпдырман, хөре-көше эдип, несихат бермәге башлады:

— Узукҗемал, Сиз акылсыз болмаң. Огланлык этмәң. Мениң өйүме гелип, мени гөрен бадыңыза, өзүңизе пычак чекмек билен, мениң йүзүми ере салдыңыз. Мен Сизиң өңүңизде шейле бисырат, бетнышан экеним, хатда мени гөрениңизден өлүп гидениңизи говы гөрйәр экениңиз. Мен Сизиң шу ишиңизе диңе шейле дүшүндим. Ынха, элиңиздәки шу пычак Сизиң бедениңизе етмезден өң сакланды, эмма сакланман, мениң йүрегимден өтди. Хәзирем онуң сапы Сизиң элиңизде, эмма тыгы мениң йүрегиме санҗылып дур. Узукҗемал, Сизиң акылсыз машгала дәлдигиңизи мен билйән. Мениң айдан сөзлериме айдышымдан хем хас бетеррәк дүшүнендигиңизе-де шүбхәм ёк — диенде, Узук ере бакып дуран еринден йүзүни галдырман:

— Чөңүр чүмди — дийди.

Черкез ишан деррев примусы отлап, суз йылытды. Узуга аягыны йылы сув билен сабынлап ювмагы, дерман чалып, даңмагы маслахат берди. Соңра онуң өңүнде чай-чөрек гоюп, хаял этмән, көчә чыкса, эййәм яланчы ягтылан экен. Пиримли ишан юмшак, мылайым несихатлар билен Узугы ырандыгына шүбхеленмеди. Хакыкатдан хем, Черкез ишана үчүнҗи аял болуп бармакдан башга оңа ёл хем галмады. Ишан дүкандан палав үчин герек затлары гетирип, сөйгүли мыхмана нахар тайярламак ишине гиришди.

13-нҗи бап

УКУСЫЗ ГИҖЕ

Бу гүн агшам Сергей билен Гылычлы Огулныяз эҗәниң түйнүкли кепбесинде, пелтели чыраның өчүгси ышыгында маслахат эдип отырды. Гиҗе эййәм ярымдан агыпды. Кә вагт хоразларың, эшеклериң узак ерлерден гелйән сеслери хасратда дыман гараңкы гиҗә аз-кем гозгалаң салярды. Итлериң ятман, зарын-зарын, эйменч-эйменч увлашмаклары-да түркмен топрагында ган үстүне ган дөкүлҗекдигиниң налышы ялы болуп дуюлярды. Дүңклериң, җаңларың бир какувлы сесине гошуп гыгырян дүекешлериң гамгын овазлары болса агыр дөврүң агысыны аглаян ялы болуп яңланярды. Гылычлы бир дүекешиң зарын айдымыны эшидип, ювашҗа гозганды-да, ахырына ченли сесини чыкарман диңләп отурды. Соңра улудан бир демини алды-да:

— Хәзир мен шол дүекешиң янында болан болсам, салкын гиҗе, гиң мейдан сениңки. Гөвүн гөтериҗи, хесерли айдымлара гыгыр диердим — дийди.

Сергей оңа:

— Ай, Гылычлы, нәмәни айдясың, айдым-саз адамзадың гүн-гүзераны билен үзнүксиз баглы затдыр. Йүрекде җошгун болса, кейп көк болса, җошгунлы айдым чыкар. Йүрек дерт-гуссадан долы болса, гамгын, хасратлы айдым чыкар — дийип җогап берди.

— Догры, бизиң түркменлеримиз, бирине чыны билен гарганда, «Дүекеш боласың я-да тиръеки боласың!» диййәндир.

— «Тиръеки боласың!» диййилмеги дүшнүкли. Нәме үчин дүекеши тиръеки билен дең гөрүпдирлер?

— Бу ерде, Сергей, дүекешиң тиръекиң деңинде гаршыша гирмеги оны йигренмекден дәл-де, башга себәби бар. Дүекеш укуданам, вагтлы-вагтында дынч алмакданам махрум адамдыр. Шонуң үчин-де «Чопана мейлис харам, дүекеше — укы» дийлен накыл дөрәпдир.

— Догры, Гылычлы, мен ол накылың манысына гаты говы дүшүндим. Биз байлара укусыны, гүйҗүни, дынҗыны сатып, дөвүм чөрегиң ызында ылгап йөрен адамлары вагтында дашымыза үйшүрмелидик. Олара харбы дэп-дессур, дүзгүн-нызам өвретмелидик. Эмма биз шол иши вагтында ончаклы башармадык. Ана, шол-да бизиң улы ялңышлыкларымызың бири болуп чыкды.

— Аклар башарялармы?

— Аклармы?..

— Хава.

— Аклар... көплеңче бизден өкде башарялар. Олар түркмен байлары, ханлары, сердарлары билен бирлешдилер. Сейидахмет ишан ялы руханылары хем өз тарапларына чекдилер. Түркмен зәхметкешлеринем алдап билйәлер. Олара: «Сиз уруша гитмели борсуңыз» диеноклар. Ынха, сизе ат, ынха-да яраг, Чәрҗеви олҗа этмәге гитҗек диййәлер. Ынха, шейле алдав билен түркменден гошун йыгнаялар.

— Сениң айдяның догры, Сергей. Акларың хәзир түркменлерден йыгнаян адамлары не түпең атманы билйә, не-де — окламаны. Харбы нызам-дүзгүн өвретмән хем, уруша сүрерлер. Биринҗи чакнышыкда-да олар өз җанларына олҗа эдерлер.

— Оңа мен шүбхеленмейән, Гылычлы. Элбетде, биз хер зат этсек-де, уруш гансыз гутармаз. Догры, биз акларың уршуҗы гүйҗүниң сан тарапдан кән-де болса, хил тарапдан өрән песдигини язып, эййәм Черҗеве чапар атлы ибердик. Ине, бу улы иш. Ол хаты окап, бизиңкилер рухланар, батырланар, оңа шүбхе ёк.

— Хәзир аклара җигит дурян түркменлериң өңүни алып болмазмыка?

Сергей эп-эсли вагт пикирленип отурандан соңра:

— Ёк, болмаз — диййип, улудан бир демини алды. Шол сөз билен буларың икиси-де пикир дерясына гарк болуп, дымышып галды.

Бир каюкдан соңра Гылычлы сөзлемәге башлады.

— Гоюн дийлен җанавар бир хили хайван болар экен. Бир гоюн эрбет учурым гаядан зыңса, бейлекилериң барысы бир-бириниң үстүне зыңып, сүриниң гутарайян вагтам боляр.

— Муны нэмеден айтдың?

— Ай, бизиң түркменлеримизем бир тарапа эңсе, эдил гоюн ялы ыңайяр.

— Бейле дэлдир, Гылычлы, Ораз сердарың дүйнки йыгнагында Сейидахмет ишаның гаршысына айдан сөзүң иле өрэн гүйчли тэсир этди. Өлүп — шехит, өлдүрип, газы болҗак болуп дуран адамларың көпүси сениң шол сөзүңден соңра пикирленсе герек... — дийип, Сергей сөзүни соңламанка, еңседен ат аягының сеси эшидилди. Итлер габырдашып топулдылар. Бир адамың сеси эшидиленден, ими-салалык болды. Гылычлы диңиргенип:

— Итлериң сеси галды. Ким-де болса, бир таныш адам гелди — дийип, даш чыкды.

Салым гечмэнкэ, Берди билен тиркешип, өе гирди. Сергей Берди билен гадырлы гөршүп, саглык-аманлык сорашды.

Гылычлы нан-чай угруна чыкып гитди. Сергей:

— Дурды дагы Теҗенден гайдышларына гөни бенде гелдилер. Мен олары шол ерден хич киме билдирмэн, гума ибердим. Гелмеди, «Эле дүшэен болаймабилсейдир» дийип, сени гаты гайгы эдип отырдым. Сенем аман-саг гелдиң. Сизиң Эзиз ханың үстүне гидениңизи хениз хич киме билдирмэн, яшырын саклап гелшимдир. Хатда Гылычлам билйэн дэлдир — диенде, Берди:

— Ай, билдирмегем герек дэл. Энтек Байрамгылыч ханыңам такдыры мэлим дэл — дийди.

— Нэме, Байрамгылыч хан геленокмы?

— Ёк.

— Ол ненеңси бейле боля?

— Ай, биз бөлек-бөлек сыпмалы болдук — дийип, Берди Ораз сердарың Эзиз хана язан хатыны Байрамгылыч ханың окап бершини айдып берди.

Сергей Бердиниң гүрруңини үнс эдип диңлэнсоңам, ене көп пикирленип отурды.

Берди:

— Нэме пикире гитдиң? — дийип, ондан сорады.

— Ай, хич.

— Ёк, айт.

— Сен Байрамгылыч ханың хат оканыны гөрдүңми?

— Ёк, оканын-а гөремок. Нәме, шүбхеленҗек болмаң?

— Ай, шу Байрамгылыч хана гаты бил баглап билемок. Шол сизи ураддып, өзи Эзиз ханыңкыда галан болаймасын?..

— Ай, ёг-а, ол Эзиз ханың тарапына гечен болса, бизи тутмазмыды?! — дийип, Берди өр-гөкден гелди.

Сергей:

— Ким билйә?.. — диенсоң, буларың икиси-де пикире гитди.

Соңра Берди бир галкынды-да:

— Мен-э, Сергей, шол адамдан бир гөз гөрйәнчәм, дөнүкдир ойдуп, айдып билҗек дәл. Ондан бу янынам, нәме, биз оны барлап билерис. Ол Эзиз ханың янына гиденде, атыны Елөтенде гоюп гидипди. Хәзир Ёлөтене гитсем, онуң атыгына етерин — дийип, Сергейиң йүзүне серетди.

— Ёк, Берди, хәзир ондан хас бетер дервайыс ишлер бар. Ахаллар ярагы Мара гетирип докдүлер. Мерет арчын, Бегмырат бай ялы адамлар ярагы араба йүкләп алып гитдилер. Ол адамлар алан ярагларының бир топарыны Хыва — хан Җүнейиде ураддарлар. Шонуң үчин сенем шу ерден Дурды дагының янына гума гитмели боларсың.

— Гитмели болса гидерис, йөне хәзир ягдай ненең? — дийди.

Сергей:

— Ягдай яман, Берди — дийип, сөзлемәге башлады. — Совет хөкүметине ички душманың гүйҗүниң етмеҗекдигине дүнйәдәки бай дөвлетлериң барысының гөзи етди. Шол себәпден олар бизи гара гүйч билен ёк этмәге думлы-душдан топрагымыза аяк басып башлады. Герман дөвлети Украина топрагына эрк этмәге башлады. Иңлис, переңк, американ дөвлетлери Мурманск, Архангельск диен үлкелеримизе гирдилер. Узак Гүндогардан японлар хүҗүме башлады.

— Би нә болуш!..

— Хава, еке олам дәл, түрклерем Кавказа гирди. Умуман айданда, айратын-да иңлислер Түркүстаны ялын билен индырҗак болуп, эллеринден геленини эдйәлер. Ферганада басмачылар топарыны яраглапдырып, аяга галдырдылар. Бухара эмирине, хан Җүнейиде иследигиче яраг берип, бизиң гаршымыза тайярлап йөрлер. Иңлислериң ёл гөркезмеги билен атаман Дутов ене Оренбург шәхерини басып алды, Түркүстаны Орсыетден бөлүп ташлады. Че-

хословакия гозгалаңчы корпусының бир бөлеги акгвардиячылар билен бирликде Едисув үлкесини алды. Ынха, гапдалымыздакы Көпетдагың аңырсына иңлис гошуны гелип етишди. Сөзүң гысгасыны айданда, иңлислер бүтин Түркүстаны янгын билен яндырып, Совет хөкүметини ёк этмек чәресини берк гөрүп башлады — диенде, Берди онуң сөзүни кесдирип:

— Сергей, бейле янгыны сөндүрмәге бизде гүйч бармыка? — дийип сорады.

— Шол гара гүйҗүң зарбындан туташан янгына гаранда, оны сөндүрмәге дүнйәде башга гүйч ёк ялы болуп гөрүнйә. Эмма хакыкатда болса, бейле гүйч бар... — диенде, Берди ене онуң сөзүни бөлтәп:

— Ол ненеңси гүйч? — дийип сорады.

— Ол гүйчми?

— Хава.

— Ол гүйч — Ленин пайхасы, Ленин парасады, ишчи-дайхан достлугы. Душүнүклими?

— Душүнүкли. Ленин биз билен герек?

— Хава, Ленин биз билен, бизем Ленин билен.

— Шейле болса боля.

— Боля велин, энтек «велини» бар. Сен Мары шәхерине бардыңмы?

— Ёк.

— Барманыңам говы болупдыр. Баран болсаң, эле дүшердиң. Сен яралы ятыркаң, Теҗенде вагтыңда, көп үйтгешиклик болды.

Хәзир иңлислер түркмен топрагына аяк басмага бахана гөзлейәлер. Олар өтен айың он едисинде Ашгабат шәхеринде меньшевиклери, эс-эрлери гозгалаң этмәге галдырды. Йөне башга шәхерлерден бизе көмек бермәге яраглы гүйч етишенсоң, гозгалаңчылар барлышык этмәге меҗбур болдулар. Хут шол меселе барада өтен айың йигрими дөрдүне Дашкентден, Түркүстан хөкүмети тарапындан Фролов гелди. Ол Ашгабада баран бадына, яраглы гозгалаңдан соңра эс-эрлер билен ылалашыгы бозды. Шол гозгалаңдан соңкы дүзүлен совети чалшырып, тәзеден совет дүзди. Шәхерде айратын харбы ягдай ыглан этди. Соңра шейле ишлер гечирмәге Гызыларбада гитди.

Фролов хем Ашгабадың башга бирнәче җогапкәр ишгәрлери Гызыларбада уграндан соңра, эс-эрлер башга душман топарлары билен бирлешип, Совет хөкүметине гаршы тайярлык гөрүп башлаялар. Он биринҗи июлда

Гүнортадан, Гүндогардан хем Демиргазыкдан Советиң ерлешйән җайының үстүне хүҗүм эдип башлаялар. Түркмен миллетчилериниң отряды-да, дашнаклар-да аклар билен бирлешип, оларың гүйҗүне гүйч гошдулар. Түркмен гызыл эсгериниң отряды билен аз сандакы социалистик рота өзлеринден әнчеме эссе гүйчли душманың гаршысына чыкып, от-ялын билен җогап берди. Бизиңкилер, җанларыны азатлык ёлунда гоюп, гахрыманлык билен гөрешдилер. Революция пидакәрлериниң саны хер сагатдан азалып, гутарара аз галды. Шонда-да, Советиң ерлешйән җайына душманы гойбермән, онуң хер гапысының, хер дереҗесиниң өңүнде гайдувсыз уршуп, җайың полларыны, дивярларыны өз ганлары билен боядылар. Мейит үстүне мейит болуп йыкылдылар. Ахыры, он икинҗи июлда агшам сагат алтыда революция пидакәрлерини рехимсиз душман дербе-дагын этди. Түркмен гызыл эсгер отрядының арслан йүрекли гызыл командири Өвезберди Гулыев бир сой билен душманың арасындан дири сыпды. Эмма ол диричилиги-де узага чекмеди. Тиз душман элине дүшүп, Өвезберди Гулыев дири йитирим эдилди.

Душман элине дири дүшмеҗек болуп, Ашгабат шәхер исполкомының члени Асанов ялы өзүни гахрыманларча атып гутаран революция пидакәрлери-де болды. Ана, Ашгабат большевиклериниң башына шейле гара ыкбал инен болса, Гызыларбат большевиклериниң башына-да эдил шол тәлей инди. Фролов-да Гызыларбатда аялы билен гурбан болды — диенде, Сергейиң дамагы долуп, башга сөзлән билмеди.

Шол халат Гылычлам алып гелен чай-чөрегини гоюп, сөзлемән отурды.

Берди:

— «Вейранчылык болды» дийсене! — дийип, улудан бир демини алды.

Бу арада эп-эсли вагт геп-гүррүң болмады. Соңра Сергей:

— Хава, яман вейранчылык болды — дийип, ене сөзлемеге башлады. — Революционерлериң көпүси батырларча уршуп җан берди. Эле дүшмән, ек-түк сыпанларыны хем соңра еке-еке чөпләп атдылар.

Дашкентде Түркүстан хөкумети хем бу ишиң бейле яман ягдайда от болуп туташанындан долы хабардар болмандыр. Зәхмет Халк Комиссарлыгының башлыгы Полторацкиниң ёлбашчылыгында векил иберипдирлер. Ёлдаш

Полторацкий ишиң чендеи ашандыгыны Мара геленсоң билип галды. Биз бу ерде душманы Мара гойбермән сакламагы маслахат этдик. Мары станциясының бирнәче гуллукчыларының дөнуклик этмеги нетиҗесинде биз акларың Мара гиренини дуйман галдык. Шол вагт ёлдаш Полторацкиниң почтада Түркүстан хөкүметинден телеграмма үсти билен ярағлы гүйч сорап дурандыгыны хем әййәм аклара хабар берипдирлер. Ол хем дуйдансыз дурка, шол ерде душманың әлине дүшди — диенде, Берди өр-гөкден гелип:

— Ол хәзир ниреде? Гутармак чәреси болмазмы? — дийип сорады.

Сергей эп-эсли пикирлененден соңра:

— Полторацкиниң еке өзем дәл, онуң янында башга ёлдашларам бар. Шу гиҗе атаймасалар, эртир олары гутармак чәресини гөрмели — дийип, ене агыр пикире гитди. Соңра Сергей — «Чопана мейлис харам, дүекеше — укы» дийлен накыл хәзирки ягдайда бизе-де дегишли — дийип, ёлдашларына табшырык бермәге башлады.

— Гылычлы, сен шу ерден Сейидахмет ишаның янына гит. Ол халкың өңүнде: «Өлсең, — шехит, өлдүрсең, — газы» диен сөзүни гайдып алсын. Хәзирки башланан уршуң дини байдагыны гөтермейәндигини ненеңси ёл билен дүшүндирсеңем, өзүң дүшүндир. Дүшнүклими?

— Дүшнүкли.

— Берди, сенем шу ерден чөле гит-де, гөни Сарының гошуна бар. Шол ерде Дурды дагы бардыр. Олар әллерине нәче яраг дүшүрен болсалар, алың-да, шол ерден гөни Чәрҗеве уграң. Дүшнүклими?

— Дүшнүкли.

— Дүшнүкли болса, Чәрҗев Түркүстан мөчберинде ишчилериң хем большевиклериң иң гүйчли оҗагының биридир. Шол ерде айгытлы чакнышык болар. Шоңа-да сиз етишмелисиңиз. Дүшнүклими? Дүшнүкли болса, менем шу ерден шәхере барып, ненеңси гозгалаң бар, билейин — дийип, еринден турды. «Ёлдашлар, дөвүр агыр, басан ериң чукур. Ене гөрүшйәнчәк, бирек-бирекден разы болмалы» диен сөз билен чай-чөрегем иймән, ёла дүшди.

Берди билен Гылычлының арасында тәзеден гүррүң башланды:

— Берди, бизем шу ерден ёла дүшели.

— Ёла дүшенимиз хайыр вели... — дийип, Берди улудан бир демини алды.

— «Велиң» нәме? Чөле гидесиң геленокмы?
— Ёк, Гылычлы, иш чөле гитмекде дәл...
— Онда нәмеде?
— Бекмырат байлар мыдам бизден үстүн чыкя. Ана, иш шонда. Бир гөвнүм-ә: «Чөле гитмезимден өңүрти, шоларың тохум-тиҗинден әлиме дүшенини гырышдырып гидиберем» дийййә велин, олам бир хили-дә...
— Ёк, ол йөне бир хилем дәлдир, гаты әрбет бир хилидир.
— Ай, хер зат этсеңем, олаң өз эдйән бир хилесинден яман болмаз — дийип, Берди хаяллык билен йүзүни ашак салды.
Гылычлы Бердиниң Бекмырат байлара бейле яман гахарының гелмегиниң себәбини билҗек болуп, ене сорап башлады:
— Ханы айт ахыры, нәме бейле гахарың гелди? — диенде, Берди чалажадан:
— Ушугы гутарыпдырлар!.. — дийди.
— Бичәре гыз!.. Ахыры гутарыпдырлар дийсене!.. Иманы хемра бол-а — дийип, Гылычлы-да йүзүни ашак салды. Бирнәче вагт дымышып отурдылар. Бир хаюкдан соң Гылычлы: — Сен бу хабары хачан эшитдиң? — дийип сорады.
Берди оңа:
— Хәзир-ә гүн догды. Өтен агшам, шу ерик гелешимде, эшидип гелдим — дийип җогап берди.
— Анык билйәмиң?
— Шол гыз Бекмырат байларда ёк-да. Ондан соң ниреде болсун? Әлбетде, өлдүрендирлер.
— Догры, өлдүрендирлер — дийшип, икиси-де ене йүзүни ашак салды. Әп-әсли вагт дымышып отуранларындан соң, Берди агыр ягдайда сөзлемәге башлады:
— Хава, өлдүрилениние шүбхе ёк. Бичәре гыз арманлыңа гөзүни ачып гитди! Инди бир зат галды, ирде-гичде Бекмырат байың башына-да шу гызың тәлейини гетирмесем, мениңем Берди болмадыгым болсун! Шу сөзи ятдан чыкарма.
— Догры, Берди, Бекмырат байың келлесини алсаңам, сен йүрегиңдәки арман дерясыны эгсип билмерсиң. Сениң йүрегиңдәки арман дагыны юмурҗак екеҗе бир зат бардыр, ол-да болса диңе шол гызың дирилигидир. Гара ер [illegible], хакыкатдан хем, оны ювдан болса, ол вагт би-

чәре гызың гысгаҗык өмрүниң гара тарыхы шонуң билен хем гутарар.

— Ёк. Гутармаз!..

— Берди, гутармаса-да, сениң индики этҗек херекетлериң хич бири хем ол гызы дирилдип билмез. Өлүм тебигатың берк, чәресиз кануиларының биридир. Өлен гайдып гелмез, ол себәпден ики гайра-да өлүм болмаз. Йөне биз Узугы берк гөзләрис. Өлен болса, губурыны тапарыс, дири болса — өзүни. Бейле шүбхели гараңкыда галдырмарыс. Гел, инди шейле маслахат эдели. Сен хәзир чөле угра.

— Чөле гитмегиң гепи ёк, хөкман гидерин.

— Гепи ёк болса, мен Абадангөзели өйлерине иберип, Узугың өлүдигиниң-диридигиниң такыгына етдирейин. Бу хакда маслахаты ондан соң эдели.

— Боляр онда, мен чөле уграҗак. Шонуң такыгына бир ет бакалы... — дийип, Берди орнундан турды.

— Ёк, энтек туруберме. Нахар ийип гит.

— Ёк, ишдәм хич зат аланок. Мен бир гиң сәхра чыкайын, йөне такыгына етмән, Узугың эҗесине бир эшитдирәймәвериң.

— Ёг-эй, бейле зат болмаз ахыры.

— Хош онда.

— Саг бол, саглыкда гөршелиң.

Берди атланып, чөле уграды.

14-нжи бап

ГАРАШ, ГЫЗ

Гылычлы Бердини атарып, өе гиренсоң, аялы Абадангөзели янына чагырды. Ол биш-дүш ялы йөнекей бир иш билен чагырыландырын өйдүп, өе аркайын гирди. Эмма Гылычлының йүзүне середенден, нәме-де болса, бир айратын хекаят бардыгыны аңлады. Адамсына сарпа гоюп, ягшыдан-ямандан бир агыз сөзлемән, онуң янында санҗак ялы дим-дик дурды. Гылычлы гөз гыйтагы билен бир чаларак серетди-де, ене йүзүни ашак салды. Абадангөзел ене геплемән, адамсына сөзлемәге эп-эсли май беренсоң:

— Нәме, узын гиҗе ятман чыкаңызсоң, укың гелйәми? — дийип, өзи хабар гатды.

— Ёк, укым-а гелип дуранок.

— Онда нәме боля? Хезилиң ёкмы?

— Эй, ёк, җаным-а сағ.

— Онда нәме, вежиң-э ёк. Бир хили тукат гөрүнйәсиң.

— Нәтҗек-дә, Гөзелим, мыдам шатлык киме етдирйә? Дүнйәниң гурлушы шейле — дийип, Гылычлы улудан бир демини алды.

— Бей диймесене, ачлыкдан доклуга чыкдык. Инди бир өзүңи гайгы-гама басдырма — дийип, Абадангөзел Гылычла якынҗак отурды.

— Гөзелим, хич бир ынсан гайгы-гамы өзүне диләп алян дәлдир. Шатлыгам, гам-гусса-да дурмуш хумарының чүвшүне баглыдыр.

Кимлериң дилеги душ гелип баря, кимлериң тәлейи терс гелип баря.

— Бейле сөзлери агзыңа алмасана.

— Нәтҗек-дә, Гөзелим, бал диен билен агыз сүйҗемейә. Ынха, уруш башланды. Инди нәче ган дөкүлҗек, нәче чага етим галҗак, нәче яш гелинлер башы бош дул галҗак. Оның пенеҗеси пикирленмеҗек? — дийип, Гылычлы голтук җүбүсинден сагадыны чыкарды.— Ине, шу сагадың кичи дили йигрими дөрт гезек айлананда, гиҗе-гүндиз боляр; гүн яшя, гиҗе боля, гүн догя, — гүндиз. Оны гөзлүлер гөрйә, көрлер аңлая. Эмма адамзат дурмушының хем гиҗеси-гүндизи боля. Бизиң халкымыз болса дурмуш гүндизини гөрмән, мыдама дурмуш гиҗесиниң гафлат укусында оянман ятан гөзи баглы гуш — дийди-де, Гылычлы башыны яйкап, сагадыны җүбүсине салды.

Абадангөзел бу философия дүшүнмән:

— Нәме бейле сөзләп отырсың? — дийди.

Гылычлы:

— Гөзелим, сен дүшүнмедиң. Ынха, башгача айдайын — дийип, ене сөзлемәге башлады. — Ынха, хәзир бизиң түркменлеримизден бир топар гарып-гасар, эдере иш тапман йитэн йөренлер җигит дурялар. Шонуң биленем өз аякларындан өзлери теше саляләр. Олар шейле надан, хатда салан тешелери өз аякларындан дүшүп дур велин, шонам билмейэлер. Душнуклими инди?

— Дүшнүкли.

— Дүшнүкли болса, Гөзелим, максатсыз гымылды ёк. Хәзир мен еримден турсам, бир максат билен турян. Я бир ерик гитҗек, я бир иш этҗек, я-да отурып ядапдырын, аяк үстүне галҗак. Догры, оларың җигит дурмакларында-да бир максат бар, йөне шол максат оларың өзлерине пейдалымы-зыянлымы, ана, иш шонда. Бабала-

рымызың: «Еди өлчәп, бир бич» диен накылы шулар ялы затдан гелип чыкандыр. Оңа дүшүнмек герек — диенде, Абадангөзел:

— Эй худайым-а, ачлыкдан яңы чыкылды. Инди уруш нәмә герекдикә?! Өң илде етим галан чага азмы нәме? — дийип, адамсының йүзүне горкулы серетди.

— Нәтҗек-дә, Гөзелим; «Иле дөвлет гелер болса, багшы билен озан[1] гелер, илден дөвлет гидер болса, төре билен тозан гелер» дийишлери ялы, тозан гелди, совулды. Дөвлетем илден гитди, ене доланды. Йөне бу йыл гөрүлмедик бол хасылы йыгнап, аркайын сачак ачмак иле несип этҗек дәл. Ай, зыяны ёк... «Док чайканман, ач доймаз» дийййә. «Бозулман дүзүлмезем» дийййә. Дүзөлҗек болуп бозуляндыр. Ыпха, уршам гутар, оңатлыгам болар. Аҗам дояр, йөне башга бир зат бар... — дийип, Гылычлы сөзүни кесди.

Абадан онуң сөзүни кесишинден бир зат сызып:

— Нәме бар? — дийип сорады.

Гылычлы ховлукман, сарсман:

— Саңа бир юмуш бар. Сен шу ерден гидип, Кыныш бай билен мазалыҗа сөзлешмели борсуң — диенден, Абаданың үстүнден гызгын сув гуйлан ялы, бүтин сүңк-беденни билен янып-көйүп галды. Бир агыз сөзлемәге дили ысмады. Кыныш байың «Берди дага ичирсиң» дийип берен ики саны мергимуш көкеси болса онуң гөзүниң өңүнде сансыз гезек айланып, бирденем отлы товка өврүләге-де, бойнундан илен ялы болды. Бокурдагындан богуп, дем бермез хала етирди. Абадан Кыныш байдан мергимуш көкелерини алан вагтында, онуң какасы билен эҗеси мыдама гөзүниң өңүнден гитмән, «Екеҗе дөвүм чөрек» дийшип, голларыны сершип дурды. Онуң бүтин пәхим-пайхасы, акыл-хушы диңе шолары ачлыкдан өлдүрмән чыкармак угрунда ишлейәрди. Хәзир олар чөрекден дойды. Аннагелди уссаның дүканының гапысы ачылды. Ол гурбуның етдигинден ене күмүш енчмәге башлады. Хәзир Абаданың пәхим-пайхасы, акыл-хушы бүтинлей башгача ишләп башлады. Ол Кыныш байдан мергимушы алан вагтында-да, «Берди дага оны ичирин» дийип пикир этмәнди, йөне «Шу ишиң үстүнде мен лебзимден дәнмели боларын, ялан сөз-

---

[1] *Озан* — халкың гечмишдәки бетбагтчылыгыны, үстүнлигини, шан-шөхратлы гахрыманларыны, әден ишини уссатлык билен айдып берйән адам.

лемели боларын» дийип хем ойланманды. Ынха, хэзир өмрүнде ялан сөзлемедик сада түркмен гелнининң ялан сөзлемели халаты гелди. «Ынсаның эти харамдыр, лебзи халалдыр» диен дүшүнҗе «Эй, бихая, сөзүң үстүнде берк дур, лебзиңи харамлама, ялан сөзлеме!» дийип, сада гелниң башына сайгылап башлады. Абадангөзел яшлыкдан алан тербиесиниң таягына чыдаман отуран еринде бирден: «Вай, мен ненең ялан сөзлэйин?!» дийип, ики эли билен йүзүни тутуп, ичи-ичине сыгман, агламага башлады.

Гылычлы Абаданың бу болшуна дүшүнмэн, бирхили болды. Оны көшешдирип, дүшүнҗек болды. Эмма ол дииңип билмэн, аҗы-аҗы аглады. Ахыры, Гылычлы оңа совук сув берип, йүзүни ювдурып көшешдирди. Арадан салым гечди.

Абадан Кыныш бай билен эден ишини Гылычла бирин-бирин айдып берди. Сөзүниң соңунда:

— Ынха, шу гүне ченли бу ишлери мен саңа айтман, гизлэп гелдим. Шундан башга сенден гизлин мениң йүрегимде хич бир зат ёк. Шу сыры бирнэче ай сенден гизлэп сакланыма мен гүнэкэр — дийип, бираз хамсыгды.

— Онуң үчин хамсыгҗак болма, йөне мен сенден бир зат соражак, догрыңы айдарсың.

— Мениң йүрегим алла ненеңси аян болса, саңа-да шейле аян болмалыдыр.

— Боля, Гөзелим, сен мергимушы Кыныш байдан аланыңдан соң, Берди дага ичирҗек болуп сынандыңмы?

— Алла сакласын!

— Алан вагтыңда, «Ичирин» дийип, гөвнүңе дүвүпмидиң?

— Ёк, ёк. Мен шу мергимушы элими узадып аланымда-да, энем-атамы ач өлдүрмезликден башга, шол ики чувал уны алып, шолара бермекден башга акылым хич зат ишлемэндир.

— Болды, Гөзелим. Мениң өңүмде сениң гүнэң ёк.

— Йөне Кыныш бая ялан сөзледим-дэ, нэтҗек-дэ, агыр гүн сөзлетди — дийип, ене Абадангөзел хамсыкды.

— Гөзелим, мыдама ялан — эрбет, чын оңатдыр өйдүп йөрмегин. Ерине дүшен ялан мүң чындан оңатдыр хем гүйчлүдир. Хэзир аклар мени «большевик» дийип, тутуп экитселер, мен атылсамам: «большевик дэлдирин, бир большевигем танамок» дийип, ялан сөзлэрин. Белки, ол ялан мени-де, ёлдашларымы-да өлүмден гутар. Мениң жаныма талаш эдип дуран чын нэмэме герек? Сенем Кыныш

бая ялан сөзләп, энең-атаңы ачлыкдан чыкарыпсың. Өрән говы иш эдипсиң.

— Йөне унуны гайтарып берели.

— Ине, мунын боля. Унуны гайтарып берели, зәхеринем ода салалы. Гой, мундан бейләк Кыныш бай өзүниң зәхери билен адам җанына эришмесин. Болямы шол, Гөзелим?

— Боля.

— Болян болса, сен инди бу хакда Кыныш бай билен гүррүңлешме. Бир ерде душ гелип сөзлешҗегем болса, сен геплешме. Йөне башга бир иш бар.

— Нәме иш бар?

— Узук Бекмырат байларда ёкмуш.

— Нәмболупмыш?! — диййип, Абадангөзел өр-гөкден гелди.

— Нәмболандыгыны сен өйүңизе гидип, билип гелмесең, мәлими ёк.

— Өлдүрендирлер.

— Ким билйә? — диен сөз билен булар маслахаты җемледилер.

Шол ерден Абадан өйлерине уграды, Гылычлы болса Сейидахмет ишаның янына гайтды.

Гылычлы Сейидахмет ишаның хүҗресини ташлап гиденден соңра, бу ерик шу гүн биринҗи гезек гадам басыпды. Бу ерде өмрүниң иң гымматлы парчасының ахы-зар ичинде гечендиги ядына дүшди. Огулнәзик билен сөйшен гүнлери икисиниң хем хат элтип гойян ерине гөзи дүшенде болса, мисли йүрегинден ичян чакан ялы болды. Атының башыны чекип, эериң гашына середенини өзи хем билмән галды. Биринҗи сөйгиниң эййәм битип гиден ярасы йүрекде ене тәзеден ачылды. Огулнәзигиң иң соңкы хатында гана гатышан гөзяшының даман дамҗаларының менеклери-де, машк билен язылан зире-зире сетирлериң арасында хениз хем гураман дуран ялы, Гылычлының гөзүниң өңүнде пейда болды. Яссы намазына дурлан вагтында, огрын барып, Огулнәзигиң хүҗресиниң гапысыны усуллык билен итди. Нәзенин гелин окап отуран китабындан башыны галдырып, ай дек йүзүни өз сөйгүли йигидине өврүрди. Гылычла гөзи дүшенде, азаҗык йылгырҗак ялы этди-де, ене нәз-керешме билен эҗап лыбасыны япынан гара гөзлериниң үстүни бадам габаклары билен өртди. Шол халатда өңүне патлап дүшен хаты чаласын алды-да, башыны атып, разылык аламатыны билдирди. Гылычлы гапыны япып

гитмели болды, аяклары чекмеди. Бирден мүнүп отуран ябысының бурнуны паррылдадып ачмагы билен Гылычлы пикир укусындан oянды.

Биринҗи сөйгиниң хыялы халда бейле леззетли гайталанмасы дүйш гөрнүшинде гелип гечди. Йөне сөйгиниң айралык авусы ган билен гатышып, йүреге долды. «Хайхат, пелек, сениң терс айлан чархыңы оңуна айлан гүйч болмазмы?!» дийип, атыны ювашлыкдан сүрүп гитди. Барып, сарайда ябысыны даңды. Пыядалап угранда, Сейидахмет ишаның хүҗресиниң ачык дуран дережесиниң өңүнден гечмэге ёлы дүшди. Ол ере якын баранда болса, отагың ичинден гахар-газаплы сес эшидилмэге башланды. Гылычлы бираз аяк саклап середенде, хүҗрэниң ичинде Огулнэзигиң перишан халда отураныны гөрди. Онуң гара гөзүнден аҗы яшың монҗук-монҗук болуп, ызы үзүлмэн, тогаланышып гачып дураныңа гөзи дүшди. Сейидахмет ишан болса гахар-газап билен оны дири ювутҗак болярды.

«Ит бойнуна гөвхер даксаң, итем аглар, гөвхерем». Догры, ит гөвхериң гадырын нэбилсин? Эй, җисми пэк нурдан ясалан пери-пейкер, сениң такдырыңда шундан башга зат ёкмудыка!..» дийип, Гылычлы бираз салым олaрың гыкылыгыны диңлэп дурды.

— Хелейлере дил алла-тагала тарапындан диңе ягшы сөзлер билен эрине яранмак хем онуң гөвнүни гөтермек үчин берлендир. Билйэмиң шоны?!

— Хайсы сүреде язылыпдыр?

— Сем бол, дилиңи кесерин!

— Дилими кессең, хат билен дүшүндирин.

— Элиң кесерин, гапыл!

— Үм билен дүшүндирин.

— Нэмэни дүшүндирсиң?! Айт, гөрейин!

— Сениң эдйэн пыссы-пуҗурлыкларыңы дүшүндирин.

— Айт, гөрейин, мен нэме пыссы-пуҗурлык эдипдирин?!

— Узукҗемал өйүңде аманат гойланда, оңа эл урҗак болуп, йүзүңи дырнаҗакладаның ядыңдан чыкдымы?

— Мелгун, сени ёк эдерин! Иблис сен! Мениң хүҗрэмде иблисиң иши ёк. Ёк эдерин! — дийип, Сейидахмет ишан хасасы билен Огулнэзиги урмага башлады.

Хер гезекде Огулнэзиге деген таягың зарбасы йылан зэхерине өврүлип, Гылычлының йүрегине орнады. Ол гахар билен бир илери гобсунды-да: «Ёк, ол нэзик бедене

нәхак дегйән таягың сесини гулагым эшитсе-де, гөзүм гөрмесин» дийип, налач сакланмага мейбур болды.

Шол халатда Огулнәзигиң:

— Ур! Тә хасаң омрулянча ур! Болмаса, сениң харам хасаңы сада адамлар теперрик дийип, йүзлерине сылялар. Гой, омрулсын, кичи бөлегинден өзүңе месгав эдерсиң, улы бөлегинден эшегиңе гөтлүк эдерсиң. Сениң гөтерен хасаң башга зат этмәге мынасып дәлдир! — диен сеси эшидилип башланды.

Ишан урмасыны гоюп:

— Сениң дилиң кесерин! — дийип гыгырды.

— Дилими кесер ялы, мен: «Өлсең, — шехит, өлдүрсең, — казы» дийип, газават ыглан этмедим. Или алдап, гыргына ибермедим.

— Эй, тоба-тагсыр, шу дилиң билен сени зынҗырлап, дәлихана салмасам, болмадыгым болсун!

— Эртире гойма, шу гүн сал! Сениң йүзүңи гөренимден дәлиханада өмрүмиң өтени говудыр.

— Говы болса, дилегиңе перишделериң: «Омын!» диендигини эшгәр биләй — дийип, Сейидахмет ишан чыкып гитди.

Гылычлы шол ерден гозганманка, халатлар ичинде башындан дүрли-дүрли пикирлер, дүрли-дүрли хыяллар ат салып, гелип гечди.

— Ах, «Бир гыз әре гидер, мүң гыз — еле» дийлен бабалар сөзи макул экен. Халкымың шейле дүрдәне җүмлелеғи айдып гиден дана адамларына мыдамлык шөхрат! — дийип, дережәниң агзына барды.

Хүҗреден Огулнәзигиң зарын хиңңилдиси эшидилди. Ол Магтымгулының сетирлерини өз дурмушына уйдурып, хасратлы оваз билен хиңленйәрди:

Сап тутушып, хайбат атар тилкилер,
Арлы пелең, өлер болсаң, өл инди,
Арыф болуп, мест болупдыр тилкилер,
Дана болуп, билер болсаң, бил инди.

Җигерден айырдың, башым сындырдың,
Рехим этмән, йүрек-багрым яндырдың,
Зәхериңден йүз гөркезмән гандырдың,
Отлы гелин, янар болсаң, ян инди.

Белент башым агыр хала дөнүпдир,
Хак-хукуксыз дилим лала дөнүпдир,
Элип каддым мисли дала дөнүпдир,
Җан Гылычлы, бир ядыңа сал инди —

дийенинде, Гылычлы, «Хейхат, пелек, мен онуң гөзүне нәнеңси гөрнерин? Бичәре Нәзик агыр гүнүнде хенизем мени ятлаяр экен. Ёк, бейле ягдайда мен онуң гөзүне гөрүнмәйин...» дийип, гөни ызына доланды. Ябысының танапыны чөзүп, күлтерледи-де, эериң гашындан асды. Атланҗак боланда, нәме үчиндир, аягы галмады. Ене дуран еринде агыр пикире гитди. Өзүнден өзи сөзлемәге башлады:

«Эй, бетбагт, бичәре гыз, шумрой лолы пелек өзүниң битай терезиси билен багт пайланда, чашы гөзлери билен саңа шейле гахарлы гарапмыды я-да сен онуң нирә гараяндыгыны, киме середйәндигини билмән галдыңмы? Әлбетде, пелегиң бейле чылшырымлы ойнуна дүшүнмек аңсат дәлдир. Эй, бичәре, бетбагт гыз, сен хенизем умыт атыңы чар тарапа дарыдянсың. Догры, нәумыт адам яшап билмез, йөне диңе умыт биленем багта етип болмаз. Догры, багт ёлуна ымтылыш сенде-де аз дәлдир, йөне диңе ымтылмак билен-де багта етип болмаз. Багт ёлунда башлар кесилер, ганлар дөкүлер, җанлар берлер, ниче чагалар етим галар, ниче гелинлер дул галар, эмма оларың башына довлет гушы гонар. Гараш, гыз! Гараш! Довлет гушуна гараш! Асманы булут алды. Нур ягар, булут сырылар, Гүн чыкар. Сениң ялы гөзи яшлы бичәрелериң гөзяшы кепәр. Гараш, гыз! Гараш!» дийип, Гылычлы башыны галдыранда, Огулнәзигиң дережеден гарап дуранына гөзи дүшди. Ол шол дуран еринден гөни онуң янына уграды. Етип барярка, Огулнәзик оңа:

— Ненеңси алкышлы сөзлер айтдың. Дилегиң алла говушсын. Мен сабыр билен гарашарын — дийип, ажы яш ичинде үмезлән гөзүни гүлдүрди.

— Мениң сөзлерими эшитдиңми?

— Барыны эшитдим. Мен дәлиханада аягым зынҗырлы ятсам-да, сениң шу айдан сөзлериңи дилде текрар эдип ятарын. Ол сөзлер мениң яралы җаныма — мелхем, дердиме дерман болар, гамгын йүрегиме теселли берер — дийип, Огулнәзик аңырсыны бакды.

Гылычлы онуң йүзүни өвүрмегине дүшүнмән галды. Ишаның аялы болансоң, маңа йүзүни гөркезмеҗек болямыка я-да «Сен — бигайрат, мени алып билмедиң» дийип, өйке-кине эдйәмикән?.. Догры, «Сен мени гарры итиң өңүне атып гитдиң дийййәндир» дийип пикир этди.

Ол:

— Огулнәзик, сеңки хак. Хер хилем болса, бир бәриңи

бак. Ики агыз сөзлешели... — дийип, пикирини соңламанка, бичәре гелин яш тупаны басан гөзлерини сүпүрип етишди. Агландыгыны билдирмеҗек болуп, бәрсине йылгырып бакды. Хер хилем болса, ол огрулыкда үстүни алдыран ялы, галагоплук билен аркайын дуруп билмеди; гаршы Гылычлының йүзүне середип, ене утанҗындан ере середйәрди.

Гылычлы:

— Гургунмысың, Огулнәзик? — диен сораг билен сөзе башлады.

— Шүкүр, җаным-а саг.

— Җан саг болса, башгасының бир зады бор.

— Ай, нәбилейин-дә...

— Ёк, хеммесиниң сакасы җаны саглыкдыр.

— Саг хассалыгам боляр ахыры...

— Дүшүнйән, Огулнәзик, сабыр эт.

— Сабыр билен габра гирмели болайҗак өйдйән...

— Ёк, Огулнәзик, башың яш. Гөрҗегиң өңүңдедир.

— Аза билен сезадыр.

— Ёк, айшы-ашратдыр.

— Ниреден?

— Думлы-душдан.

— Агзыңдан худай эшитсин.

— Шүбхесиз, эшидендир.

— Гылычлы, гидишиң гидиш болды. Нәме гара салмадың?

— Гара салар ялы болдуммы? Гызгын тамдыра өврүлен йүрек бу ерлерде гезмәге гоймады.

— Нәтҗек-дә, Гылычлы, сен гутулдың, мен тутулдым.

— Сенем гутуларсың, иншалла. «Ыхлас билен бир максада баш гоян етер максадына, етмеен галмаз».

— Агзыңдан худай эшитсин. Өленогам ол өлмән гечен чал.

— Душманың өлүмин диләниңден җаның саглыгын дилегин.

— Шейле гүнде саглыкдан не пейда!

— Огулнәзик, сабыр эт, максадың шу гүнден гутулмак болса гутуларсың.

— Гылычлы, дүшүндирсене, ненеңси гутуларын?

— Огулнәзик, бу ерде сениң билен көп геплешип дурмага ягдай ёк. Сабыр билен гараш, гелҗек йылың өзи саңа гутулыш ёлуны айдар.

— Белки, худай. Гылычлы, инди сен бу ерлере гелмезмиң?

— Ким билйә, Огулнәзик. «Ат басман диен ерине мүң басар» дийипдирлер.

— Йигидиң сөзи ачык болар. Шүбхе билен сөзлеме, себәби мениң бүтин яшайшым шүбхе билен гечип баря.

— Огулнәзик, хәзир уруш башланды. Мазлумлар: «Хүв!» дийип, аяга галды. Хәзир азатлык байдагы асмана галды. Аңырсы бир йылдан сенем шол байдагың саясына барарсың.

— Ненеңси барарын?

— Азат болан мазлумлар сени чагырар.

— Мен ол сеси эшидеринми?

— Шүбхәм ёкдур.

— Агзыңдан худай эшитсин.

— Хош, Огулнәзик, сабыр эт, мерт бол. Ериң гиңинде сөзлешсек, икимизиң гүррүңимиз гутармаз. Арманлы матлаплар гат-гат болуп ятандыр. Олар энтек ачылман, йүрекде галя — дийип, Гылычлы уграды.

Огулнәзик хүҗреден үрпүнҗек атылып чыкып гитди.

Гылычлы мыхманхана барса, Сейидахмет ишаның еке өзи отуран экен.

— Эс-саламин алейкүм — дийип, Гылычлы ичери гирди.

— Валейкүм эс-салам — дийип, ишан саламыны алды.

Икиси гадырлы гөрүшди. Саглык-аманлык сорашдылар. Онянча чай гетирилди. Чай башында ювашлыкдан гүррүң гызып башлады:

— Гылычлы, Сизден тамамыз гаты гүйчлүди велин, ол тамамыз-а чыкмады. Сизи алым эдип, өз метҗидимизе ымам беллемек максадымыз барды, олам болмады. Ел урдурдыңыз. Гараз хай, соңкы вагтда ёл урдурян көп боля, билмедик-дә... Черкезем ёл урдурды, Сизем. Бизиң медресәмизден айрылып гидениңизден соң, «Шәхерден небит чекйәмиш» дийип эшидәйдим өйдйән. Догрумыдыр шол?

— Догрудыр, ишан ага.

— Шол эрмениң сув машынына чекйәмидиңиз?

— Хава, ишан ага.

— Эй, тоба! Медресәниң шейле зехинли талыплары динден йүз өврүп, кәфире хызмат эдйән болса, кыямат ахырың якынлап йөрдүгидир. Черкезем чыкды гитди. Хол шәхерде яшап йөр. Яман замана гелди.

— Ишан ага, дөвүм чөрек газанып иймәниң айбы ёк болса герек?

— Гойбериң гошарымы — дийди.

Черкез ишан:

— Узукҗемал, багышлаң мени. Мен Сизиң гошарыңыздан диңе Сизи бисырат өлүмден горамак максады билен тутдум — дийип, гошарыны гойберди.

Узук өзүниң терс гелен такдырына йүрекден нәлет эденде, гара гөзүнден аҗы яш биыгтыяр дөкүлмәге башлады. Ол аглаяндыгыны билдирмеҗек болуп, деррев ики эли билен йүзүни тутды.

Черкез ишан оңа ене гөвүнлик бермәге башлады:

— Узукҗемал, мен Сизиң гөзяшыңыза геңиргенемогам хайранам галамок. Сизиң яшлыкдан башлап чекен йүкүңизи, белки, даглар-дашларам гөтерип билмән, егшерип, ер билен егсан боларды. Сиз өрән мерт, гайратлы, эдермен экениңиз. Сизден башга бири болан болса, эййәм дәлирәп, дүзе чыкып гидерди я-да өзүни ода-сува уруп, өлер гидерди. Эмма Сиз дурмуш билен мерт сөвеши алып барясыңыз. Шөхрат Сизе! Аперин Сизе! Мен кайыл!.. — дийди.

Узук агыр ягдайда сөзлемәге башлады:

— Сиз нәме мени өвйәсиңиз? Мен алланың гахар эден гырпагы. Мениң өмрүмде екеҗе-де өвгә мынасып зат ёк. Мен — бир гаргыша гапланан бетбагт. Мениң угран угрум гөмүлйә, оң дийип эденим терс боля. Хыдыр дийип тутаным хырс боля. Хәзир мен шу пычагы өзүме чекенимиде билмәндирин. Сиз мениң гошарымдан берк тутаңызсоң, элимде пычак бардыгыны билип галдым. Гөнертләп башланыңыздан соң, өзүме пычак чекендигими билип галдым. Мен өң өз-өзүме каст этмезлиге эхт эдипдим. Ханы ол эхтим? Онуң үстүнде-де дуруп билдимми? Ёк!.. Ондан соң мен ненеңси өвгә мынасып болуп билерин?! Ёк!.. Ёк!.. Бир адама гаргаҗак болсаң, «Башыңа Узугың гүни гелсин!» диймекден бетер гаргыш болмаса герек?.. — дийип, Узук демини соҗап алды.

— Ёк. Узукҗемал, бейдиймәң. Бейле агыр гүнлери Сиз өз башыңыза алладан диләп алмадыңыз. Бекмырат байлар индерди. Адамы агыр гүнде танамак болар. Агыр гүнлер адамзады танамак үчин сынаг дашыдыр. Сизиң яш башыңыздан башлап, деңсиз гара гүйч билен гайдувсыз гөрешип гелшиңизе, максатдан дөнмән, гайрат билен өлүме догры баршыңыза мен кайылдырын. Аперин Сизе! Аперин! Рехимсиз гара дурмуш Сизиң нәзик голларыңыздан тутуп, өз дашына өвүрмек билен айлав

гапыңызы йитирип гойберди. Шонда-да Сизиң башыңызың айланмышына, энтиреклемэн, аяк үстүнде берк дурушуңыза, пэк ахлагыңыза, эхти-вепаңыза, эден ыкрарыңыза мен кайыл болдум. Дүнйэ безеги Сизиң җисми-җеседиңизде бесленипдир. Сиз гөзеллик мүлкүне эрк эден сахыпҗемалыңыз билен Черкез ишаны хем гысымыңыза гысып, эрксиз-ыгтыярсыз бир эҗиз гул эдип гойдуңыз. Ондан соң, Узукҗемал, Сиз нэме үчин өзүңизи бетбагт хасап эдйэсиңиз?! — дийип, Узугың гөвнүни тапҗак болды.

Узук Черкез ишаның максадына дүшүнди. Онуң тарыпларының кичи дилден бэрде болман, түйс йүрекден чыкяндыгына-да шүбхеленмеди. Шейле-де болса, ягшыдан-ямандан бир агыз сөз хем айтмады. Узук сесини чыкарман отурансоң, Черкез ишан онуң йүрегинде разычылык бардыр өйдүп дүшүнди. Хэзир гидере ёл галман, онуң чыкгынсыз гүне дүшендигини хем ачык билйэрди. Шоңа гөрэ-де онуң йүрегиндэки разычылыгы гүйчлендирип, өзүне ырмак үчин ол гүррүңини довам этдирди:

— Узукҗемал, алла-тагала бендесини ярададанда, багт пайыны бериp ярадармыш. Соңра хер ким өз багтыны гөзлэп тапмалы болармыш. Элбетде, багтсыз ярадыланлар нэче гөзлесе-де тапмаз. Эмма багтлы ярадылан адамларың хем багтының үстүнден дүшүп билмэн, хорланып йөренлери болармыш. Сиз дүнйэ багтлы инен җенан болмалы, оны акыл-хушуңыз, бой-сыратыңыз айдып дур. Йөне сиз багтыңызың ниредедигини тапман, нэме эдеңизде оянҗагыны билмэн, хорлук-харлыга сезевар болуп йөренлериң бирисиңиз. Сиз мениң үстүме ики гайра гелдиңиз. Билсеңиз, Сизи мениң үстүме багтыңыз гетирйэ. Шол өңки гезек мениң диенеими эден болсаңыз, бу махал ал-яшыл, гызыл-эланың ичинде яг ийип-йүпек геер йөрердиңиз. Бу җебри-сүтем, хорлуклары хем гөрмездиңиз. Ынха, ене-де багтыңыз Сизи мениң үстүме айлап гетирди. Инди ене-де мениң диенеими этмесеңиз, өз багтыңызы өзүңизиң ятырдыгыңыз болар. Инди Сизе шу ерден чыкмага ёл ёк. Төверек-дашыңыз баглы, гөмүк. Шу ерден чыкан ериңизде, Сизе бир зат гарашя. Хорлугы хасап эдемок, рехимсиз өлүм гарашя. Инди Сизи Бекмырат байлар нтреде гөрсе, хорлугыңызам-харлыгыңызам, өмрүңизем шол ерде гутаря. Мен бу затлары Сизе горкузҗак болуп айтмаян. Рехимим инип, дөзмэн айдян — дийип, Черкез ишан Узугың йүзүне серетди. Эмма онуң йүзүнде хич бир хили үйтгешиклик гөрүп билмеди. Соңра ол:

— Узукҗемал, мениң маслахатымы ненеңси гөрйәсиңиз? — дийип сорады.

Узук улудан бир демини алды-да:

— Маңа багтыңызы баглаҗак болмаң. Мениң пес маңлайым Сизиңем дөвлетиңизи чайкар — дийди.

— Узукҗемал, аркайын болуң. Сиз маңа гелмәге разы болсаңыз, мүшгил ишиңиз асан болар.

— Ай, мениң ишим аңсат болмакдан өтүшендир.

— Ёк, Узукҗемал, эдил хамырдан гыл согран ялы эдерин. Даң атса, талак хатың мениң элимде болар.

— Ол ненеңси болар? Олар мени талак этмек ислемейәлер, өлдүрмек ислейәлер.

— Узукҗемал, мен ол затлара гаты оңат дүшүнйән. Йөне мен Сизиң талак хатыңызы алып берейин. Онуң үчин болса Сизиң маңа гелмәге разычылыгыңыз герек, башга зат герек дәл.

— Сиз талак хаты ненеңси ёл билен алып берерсиңиз? Мениң шопы эшидесим гелйә.

— Эртириң өзүнде бирки саны атлы-абрайлы ишаны Бекмырат байың үстүне иберсем, талак хатыңызы алып, гетирип билер.

— Ёк, онда Бекмырат байлар мениң ниредедигими билерлер, дерревем гелип өлдирлер.

— Узукҗемал, аркайын болуң. Мениң өйүмде хич ким Сизи өлдүрип билмез.

— Ёк... өң Ахалда бир гарыбың өйүне барып, онуң башына нә гүнлер гетирдим?!. Инди мениң гараматым башганың башына дүшмесин. Нәхили яманлык гелсе, гой, өз башыма гелсин.

— Узукҗемал, Сиз горкмаң, себәби Сиз хәзир Ахалдакы гарыбың өйүнде дәл, мениң өйүмде. Мен хадысы, мугтесери, «Куръаны» гөтәрин, шеригатың өңүнде-де, ковахадың өңүнде-де Сизи горарын. Сиз—Бекмырат байларың Эйрандан гетирен гырнагы дәл. Сиз — долы хак-хукуклы түркмен гызы. Бир-э, Бекмырат байларың Сизи сүйремәге хакы ёкдур. Онсоңам зор билен ника гыймага хакы ёкды. Ника разычылык биленем болса, Сизиң соңракы нәразычылыгыңыз боюнча олар талак хатыңызы бермели, зор билен аял эдинмәге хаклары ёк. Шундан башга канунам ёк, хадысам ёк, мугтесерем. Хава, ене бир канун бар, олам: Сиз — эҗиз, олар — гүйчли. Сиз — аз, олар — көп, Сиз— гарып, олар — бай. Эмма ол канун маңа йөремез, эҗиз гелер. Дүшүндиңизми, Узукҗемал?

— Дүшүндим.

— Дүшүнен болсаңыз, бейдип, өзүңизи хорлап йөрмәң-де, мениң айданыма разы болайың.

Узук сесини чыкармады. Черкез ишан ювашлык билен:

— Нәме дийийәсиңиз, Узукҗемал? Пикир эдйәсиңизми и-да энтек говы дүшүнмедиңизми? — дийип сорады.

Узук улудан бир демини алды-да:

— Дүшүнйән, «Үчүң бири болай» дийийәсиңиз—дийди.

— Догры, өзүңиз-ә дүшүнипсиңиз. Йөне үчүң бири болаңызда нәме, икиң бири болаңызда нәме? Шу гүнүңизден йүзүң бири болуп яшаныңыз оңат. Онсоңам, Сизе бир зат айдайын. Шу ичине гүл пүркүлен ялы ики саны отагы гөрйәмисиңиз? Шунуң эеси Сиз өзүңиз боларсыңыз. Бейлеки аялларымың шәхере гелҗек гүманы ёк, Сизиңем оба гитҗек гүманыңыз ёк. Мен өзүмем айда-йылда бир зерур ишим чыкып гидәймесем, асыл оба гидемок. Ондан соң Сиз нәнеңси үчүң бири боляныңыз? Ханы бир пикир эдип гөрүң — дийип, Черкез ишан нәче ичине-дашына гечди.

Узук сесини чыкармады. Черкез ишан: — Аял адам нәз-керешме билен эркек адамдан сырыны саклая. Бирден «Боли, мен разы» дийәймәге эҗап эдйә. Инди мунуң гитҗек ери ёк — диен пикир билен аркайынлашды.

Узук шол вагт габагыны чаларак галдырды-да:

— Инди Себет гелмезмикә? — дийип сорады.

Черкез ишана бу сораг ярамады. Хер хилем болса, ол Узуга ялан сөзлемек-де ислемеди. Өз дүшүнҗесине гөрә җогап бермәге башлады.

— Узукҗемал, мен Сизе Советлер хөкүмети гелерем дийип айдып билмен, гелмезем. Хәзир уруш башланды. Советлер еңерми я меньшевиклер еңерми, мен онам айдып билҗек дәл. Уршам нәме хумар ойны ялы бир зат. Хава, атылан үч ашык гелҗекми, ала отурҗакмы, тә ере дүшйәнчә, оны салан адамам билмейә. «Гачанам худай диер, кованам» дийийә. Догрусыны айтсам, Узукҗемал, «Советлер гелер-гелмез» дийип, Сизиң өңүңизде ялан сөзлесем, йүзүм гара болар — диенде, Узук йүзүни чаларак чытып, бир гозганды. Ол бу өе гелели бәри, чөңүр чүмен аягыны гөркезмеҗек болуп, гизләп отырды. Эмма аягының гуршугына чыдаман, узаданда, Черкез ишаның оңа гөзи дүшүп:

— Аягыңыза нәме болды? — дийип сорады.

Узук бир йыгрылып, ашаклыкдан йүзүни өврүди-де, чалаҗадан:

— Айбы ёк, йөне кәфире хызмат этмегиң гүнәси бар.
— Догрудыр, йөне бизиң бир дүшүнмейән задымыз бар?
— Хава, нәме дүшүнмейән задыңыз?
— Шу Ораз сердар дагы яла хызмат этмек ненеңсикә?
— Ораз сердары кәфире деңемек болмаз. Мусулмана кәфир диймек динден чыкмакдыр.
— Сизиң айдяныңыз догры, ишан ага, йөне бизиң башга бир дүшүнмейән задымыз бар?
— Хава, нәме дүшүнмейән задыңыз?
— Ораз сердарың атаєына Дыкма сердар диер экенлер.
— Хе-е, хава.
— Ахалда Гөкдепе галасы йыкылып, Ахалы орс аландан соңра, бирнәче йыл геченсоң, шол Гөкдепеде орс билен уршан хан-сердарлары орс патышасы пайтагты Петербурга чагырыпдыр.
— Хе-е, хава.
— Шонда чагырылан түркмен хан-сердарлары орс патышасы ак патышаның янына көп халат-серпай билен гидипдирлер. Хәзирки Ораз сердарың атасы Дыкма сердарың алып гитмәге зады болмандыр. Яңкы Ораз сердар шонда кичиҗик огланҗык экен, ол шоны алып гидиберипдир.
— Хе-е, хава, онсоң?
— Онсоң Петербурга барып, түркмен хан-сердарлары өлтен халат-серпайларыны патыша берипдирлер велин, Дыкма сердарың бермәге зады болмандыр. Ол: «Ынха, патышам, бив-ә сизе огул гетирдик» диийип, яңкы оглы Оразың элинден тутяр-да, патыша берәййә.
— Әлхепус!.. Тоба!..
— Ана, шонда кичиҗик Оразҗык: «Вай, кака!» дийип аглап, ызына дызанмыш велин, патыша элинден берк тутуп сыпдырмандыр. Ол әлден-аякдан сыпып, аглап ызына дызанмыш. Ана, шонда патыша шапбат билен онуң дулугына бир гайра берк чекипмиш. Патышаның аялы болса хайдан-хусур онуң элинден алып гуҗакланмыш. Башыны сыпалап, маңлайындан өпүп, патышаны уран болупдыр. Оразҗык өзүне хоссар тапылансоң, агламасыны гоюпдыр. Шол халатдан башлап хем, патышаның аялыны өнеке тутуныпдыр.
— Әй, тоуба! Кәфириң элине өзүниң мусулман перзендини берен ненеңси адамка? Бар гүнәси шонуң өзүне-

дир, Ораз сердарда гүнә ёк. Серет кэфирлериң пиримини. Патыша уран болупдыр, аялам хоссар чыкан болуп, нерессе чаганы өзүне уйдурыпдыр. Ёк, Ораз сердарда гүнә ёк.

— Ягшы, «Ораз сердар ол махал яш экени, онда гүнәде ёк» диели. Соңра ол шол көшкде болян адамларың ененини ийипдир, иченини ичипдир, гараз, шоларың эденини эдип тербиеленипдир. Шол ерде окап, болкөйнеклик[1] дережесине етипдир. Шейле адам шу гүнки гүн дин байдагыны гөтерип билермикә?

— Йүреги дөнмедик болса, дин байдагын гөтерип билер.

— Йүрегиниң дөнендигини-дөнмәндигини ненеңси билмек боларка?

— Хер сөзүниң арасында: «Иншалла, несип этсе, худай бизден болса» диййә. Шол сөзлериң хеммесем мусулманы сөзлер-дә.

— Ол сөзлери орсларам диййә, йөне орслар орс дилинде диййә, биз арап дилинде диййәс.

— Арап дилини орс дили билен деңеҗек болмаң. Арап дилинде Мухаммет алей-эссалам сөзләндир.

— Сизиң айдяныңыз догры, ишан ага. Биз орс дилини арап дили билен деңеҗек болуп айтмадык, йөне «Ораз сердар арап дилинде дөрт-бәш келеме сөз айданы билен дин байдагыны гөтерип билерми?» дийип сораҗак боляс.

— Диле гелен сөзлер гөвүн нагшыдыр.

— Эмма дил гөвнүң ыгтыярында дәлдир. Гөвүн бир зат дийип билер, дил башга бир зат дийип билер.

— Сиз нәме айтҗак болясыңыз?

— Биз, ишан ага, бир зады билмек ислейәс: «Шу гүнки гүн сачыны гойберип, дар гейимде дик дуруп бушугып йөрен Ораз сердар, доңуз этини ийип, арак ичип йөрен Ораз сердар дин байдагыны гөтерип, газават ыглан эдип билерми?» дийип, Сизден сораҗак боляс.

Сейидахмет ишан оңа җогап бермән, отуран дүшегиниң йүзүни дырмаламага башлады. Гылычлы болса сесини чыкарман, җогаба гарашды. Арадан эп-эсли салым гечди, сөзлешик болмады. Ахыры Сейидахмет ишан дилленди:

— Сизе җедид диерлер. Молла Гүлшем, молла Аннагылыҗам, Абдырызагам, Черкезем , шоларың үстүне Сизем ахун-моллалары кемситҗек болясыңыз, шек етирйәсиңиз.

---

[1] *Болкөйнек* — полковник.

— Ишан ага, ялңышсак, гүнәмизи өтерсиңиз. Сизиң билимиңизе шүбхәмиз екдур, йөне яңкы адыны тутан адамларыңыз ислесе, обада яшар, ислесе, — шәхерде. Онуң үчин иле зерре зыян етмейә. Йөне ол гүн Сиз магундан чыкып, Ораз сердарың гапдалында: «Адамлар, газават башланды. Уршуп өлсеңиз, шехитсиңиз, өлдүрсеңиз, — казы» дийип, ыглан этдиңиз. Сизиң шол сөзүңиз үчин бирнәче адамлар өлдүрип, казы болмага, өлүп, шехит болмага урша гидйә.

— Тоуба!

— Хава, ишан ага, Сиз бираз отурып, ойланың. Сизиң шол айдан сөзүңиз шу гүнки гүн иле мерги кеселинден яман дегди.

— Тоуба!

— Шейле, ишан ага, бу уруш дини ислам үстүнде туран уруш дәл. Хич ким бизиң үстүмизе «Диниңизден дөнүң» дийип, хүҗүм эдип гелмеди, бизем хич кимиң үстүне «Диниңизден дөнүң» дийип бармадык. Ондан соңра бу урша «газават» диймек болмаз. Ынха, ишан ага, биз-э сизиң яныңыза йөрите шу меселе барада гүррүңлешмәге гелдик.

Сейидахмет ишан геплемән, көп отурды. Ахыры, ойланып, гачалга тапды:

— Биз Сизиң айданыңызы диңледик. Ялңышаяндырыс өйдүп хем көп ойландык. Эмма биз ялңышмандырыс. Биз: «Ораз сердарың башлан уршы хакыкы газаватдыр» диен болсак, элбетде, бизиңки галат боларды. Йөне биз бейдиймедик. Биз: «Эзиз хан дин-ислам тугуны гөтерип гелди. Газават башланды» дийдик. Ол сөзүмизиң галады ёкдур.

— Эзиз ханың нәхак өлдүрен адамыны хасапласак, Ораз сердарыңкыдан әнчеме мертебе көпдүр. Шейле рехимсиз, бисоват адамданам дини исламың тугуны гөтерен болармы?

— Галат сөзлемәң, Гылычлы, пыгамбер худа-да соватсыз боландыр. Эзиз ханың ягырнысында хезрет Алының бәш пенҗесиниң ызы бармыш.

— Сиз гөрдүңизми, ишан ага?

— Ёк, биз гөремзок, мусулман бенделериң сөзүне ынаняс.

— Гөрени гөрдүңизми?

— Ёк! Сиз биз билен җедел этмәге гелдиңизми? — дийип, Сейидахмет ишан гахарланды.

— Ишан ага, гахарланмаң, газават меселесинде Сиз улы ялңышлык гойбердиңиз, шоны субут этмәге гелдик.

— Сиз бизиң ялңышымызы дүзетҗек болсаңыз, гидип, Бухарайы шерифде медресейи алыны битирип гелиң. Ондан соңра бизиң ялңышымыз хакда сөзләң.

Хәзир дини исламың говшап баряндыгындан Сизиң хабарыңыз бармы?!

— Дини исламы ким говшадяка, ишан ага?

— Сизиң ялы медресәни ташлап гидйән җедидлер говшадя!

— Ёк, ишан ага, газавадың нәмедигини билмән, халкы гыргына берйән дин векиллери говшадя. Халк ол затлара хә диймән дүшүнерем, диниң шейле векиллеринден җогап хем сорар.

— Сизиң билен геплешмек пәл дәлдир. Дин говшан заманында, дини беркитмек үчин бир адам дөремелидир. Ол адамың ягырнысының гөзүнде хезрет Алының бәш пенҗесиниң ызы болмалыдыр. Олам Эзиз хандыр. Сизиң ялы медресәни ташлап, кәфире хызмат эдйәнлер Эзиз ханың элине дүшмелидир. Газават хакында Сизиң билен Эзиз ханың өзи сөзлешер. Биз халкың өңүнде җогап берйәнчәк, Сизе меңзешлер Эзиз ханың өңүнде җогап берер — дийдиде. Сейидахмет ишан хасасына сөенип галып башлады.

Гылычлы оңа:

— Онда Черкез ишанам бизиң билен биле җогап бермели бор-да? — дийди.

— Хава, Черкезиң бермели бор. Асла Сизиң йүзүңизи гөрмек пәл дәлдир. Отуруң, ынха, иныңыза гүррүңдеш гелер. Биз хүҗрә бармалы — дийип, Сейидахмет ишан еринден турды. Гылычлы-да орнундан туруп, Магтымгулының шыгрындан бирнәче бейт окап берди:

Намарт эхли горкар, ёкдур гайраты,
Сөвеш болса, хара дөнермиш аты,
Кимлер тутар болса ягшы ниети,
Муфтүлер ниетин бозабашлады.

Сүйтхор болмуш адамларың барысы,
Йүрегинден чыкмаз болды гарасы.
Бу заманда молла, муфти — барысы
Зекат диийп, иллер [illegible]

Анча несихаты [illegible]
Нейлесин зарыма дүшмен [illegible]
Селле орап, төре [illegible]
Өзи пай астындан [illegible] —

диенден, онуң гүррүңдешин

— Сиз маңа сопы Аллаярдан, Ахмет Ясавыдан окаң. Өзүңиз ялы азгын моллаларың язан задыны окамаң — диниң, гахар билен чыкып гитди. Гылычлы-да шол ерден өйлерине гайтмалы болды.

15-нжи бап

ҖАДЫЛЫ АЙЛАВ

Черкез ишан палав биширип, Узугың өңүнде гоянсоң, бир ат гошулян кәлисгесини мүнүп, талак хаты алмагың угруна чыкды. Йөне ол бу иш үчин ишан-ахуны гәрмек ислемеди, чүнки хәзирки ягдайда Узуга талак хат сорап, Бекмырат байлара бармак өрән горкулыды, себәби олар бейле уч аңанларындан соң, Узугы нирeден гөзлемелидигини ачык билҗекдилер. Бекмырат байлардан Узугың талак хатыны алып болмаҗакдыгына-да Черкез ишаның гөзи әшгәр етйәрди. Шейле ягдайда ышыкдан хумар болан ишан Узугы бир ёл билен ырып билэйсе, соңра үстүне асман йыкылҗак болса-да, онуң пикирини этмейәрди.

Бу сапар Узугың гола берк дүшендигине, хич ягдайда онуң сыпып билмеҗекдигине-де шүбхеленмейәрди. Йөне оңки гезек «өели» хүҗреде гойберен ялңышлыкларының барысыны назарда тутуп, айратын ювашлык, оны сыпайычылык билен эле салмагың көйүнде дүрли пикирлер эдйәрди.

Узукҗемал хәзир яман агыр гүне дүшди. Онуң өз рағына гарап якынлашмасам, дашыны алдыран ичян ялы, өз бейнисинден өзи сокуп, өзүни өзи хеләк этмеги-де мүмкиндир» диен этияч-да Черкез ишанда аз дәлди. Умуман, ол өз атлы кәлисгесини сүрүп, шейле пикир билен эййәм шәхерден чыкыпды. Хәзир онуң Узук хакында эдйән пикирине зыян берйән җандар екды. Сөйгүден долы йүреги деңиз толкуны ялы җошуп, кәте-кәте рухубелентлик билен хиңленйәрди, кәте-де өз-өзүнден сөзлейәрди:

«Ах, Узукҗемалың мени ташлап, перилер багына учуп гиденине инди дөрт йылдан гечди. Бәшинҗи йылың ичинде дөвлет гушы гелип, ене мениң башыма гонды. Эй гудратлы аллам, сен өң ышкдан долы кәсәми элимден алдың, ене өгсилмедик ышк кәсесини маңа багыш этдиң, шоңа шүкүр. Мени кәте ышк көвсерине гарк эдип, кәте-де ышк тамы-

гына атясың, оңа-да шүкүр. Ынха, хәзир мениң йүрегими перилер көшгүне өвүрдиң. Узукҗемал болса шол көшгүң төрүнде йүз дүрли нәз-керешме билен сүйнүп-саркып отыр. Ол маңа бир сөй билен екеҗе гезек гаранда, кирпиклери гезелен ок дек багрымдан өтүп, йүрегимде мекан тутя. Җадылы гөзлери әрк-ыгтыярымы алып, өзүне гул эдйә. Ширин мылакатлы бир агыз сөзи мисли готан ягы ялы, сүңңүме орнап, дердиме дерман боля» дийип, башыны галдыранда, саг тарапдакы инчеҗик ёл билен эгни бәшатарлы, гыр атлының гелйәнине Черкез ишаның гөзи дүшди. «Ким ышк ёлунда, ким уруш ёлунда. Хер кимиң ниети ёлдашы болсун» дийип, Черкез ишан вагтыхошлук билен атына бир гамчы чалды. Эмма онуң бу сөзи «Дашдан гарап, «биҗин» дийме» дийлен аталар сөзүне лайык гелди. Эгни бәшатарлы йигидиң пәк йүрегинде биринҗи сөйгиниң айралык дагы битмез тагмасыны гояндыгындан Черкез ишан, әлбетде, бихабарды. Нәче йыллардан бәри ышк ёлунда чекен җебир-сүтеми онуң арасса, сап йүрегини гахар-газапдан, ар-намысдан хем адалатдан ер гойман долдурыпды. Хәзир оңа Черкез ишан ялы ышк севдасының диванасы-да диймек болмаярды. Ол хакыкат ёлундакы гөреш мейданына билини берк гушап, орта чыкан адалат байдагының хырыдарыды. Ол хәзир Сергейиң табшырыгы боюнча Гарагум чөлүнде революцияның душманы хан Җүнейиде еке ок, бир яраг гойбермән, тутуп алмак угрунда гордан гызгын чәгә багрыны берип, гайдувсыз гөреш этмәге барярды. Ынха, бу йигит Бердиди. Берди Черкез ишан кимин ата мүнен дәли ялы, ышк ёргасыны бирсыхлы сайгылап, порхан болуп йөрмейәрди. Йөне Бердиниң-де яш йүрегинде башдан ышк булагыны акдыран Узукды. Хениз хем ол ышкың җошгуны песелмейәрди. Хәзир болса ол бичәре гызың кеч такдырыны ызарлап, агыр ой-пикире батып гелйәрди:

«Мен Сейидахмет ишанларда Узук билен Ахала гачҗак болуп отыркам, «Бекмырат байларың намысына — намыс, арына — ар, этмишине этмиш билен җогап берерин» дийип, намысымдан ант ичипдим. Мен шейле сөзлерим билен Узугың гара гөзүнден дынгысыз акян аҗы яшыны кепедипдим. Хәзирем мен шол ёл билен барян. Йөне Узук диримикә я-да залым ганхорлар өз демир пенҗелерини начар гызың нәзик бедениндеп гечирип, гызгын ганыны сордулармыка?! Билмедим... Ах!.. Шу мейданда «Узук җан!» дийип гыгырсам, онуң бир ерлерден начар сеси

эшидиләйсе!.. Ек, мен өзүме табшырылан иши битирип, ызыма доланарын. Дири болса тапарын. Эгер-де бу дүнйәде ёк болса, мазарыны тапарын. Баш уҗунда отурып, «Узук җан, мен сөзүмиң үстүнде бардырын. Менден разы болгун!..» дийип, иң соңкы сапар хошлашарын, йөне дерексиз йитирмен» дийип, ёлуң чатрыгына етенде, Черкез ишан кәлисгесини сүрүп, пете-пет габат гелди.

Берди оңа:

— Салавмалейким — дийип, салам берди.

— Валейким, аманлыкмыдыр?

— Шүкүр.

— Ягшы йигит, угур хайыр бол-а?

— Хайырдыр, иншалла.

— Нирә уградыңыз?

— Ёлум узак.

— Хайыр бол-а?

— Хыва барян — дийип, Берди оңа догрусыны айтмады.

— Ёлуңыз-а узак экени. Ай, «Якындан шер геленден узакдан дер гелсин» дийипдирлер. Сөвда билендир?

— Ай, ек, сөвда билен-ә дәл.

— Җигитмисиңиз?

— Хава, җигит.

— Кимиң атлысындан борсуңыз?

Берди ене догрусыны айтман:

— Эзиз ханың — дийди.

— Хе-е, Эзиз ханың нөкериндирин дийсеңиз-ләң.

— Хава, Эзиз ханың нөкери.

— Бу «Эзиз ханың ягырнысында хезрет Алының бәш пенҗесиниң ызы бармыш» диййәлер. Догрумыка шол?

— «Бармыш-а» диййәлер. Бизем өзүңиз ялы эшигмиш.

— Ай, нөкери болаңызсоң, сорайдым.

— Ай, нөкери болаңда-да, аркасыны ачып, гөркезип дуранок. Онсоң нәбилҗек — дийип, Берди йылгырды.

— Бир адамың арвахы гөтерилсе, ил гошуберйә-дә, «Хезрет Алыдан соң дин байдагын гөтерҗек Эзиз ханмышам» диййәлер.

— Догрумыка шол?

— Ай, инди Сиз нөкери болаңызсоң, «догры дәлдир» диймегем бир хили боля. Ёгсам бу башланан урушда өзүмиз-ә диниң байдагыны гөремзок.

— Догрудыр, сиз өзүңиз нирә барясыңыз?

Черкез ишан Берди ялы сада йигитлер билен вәширәк сөзлемәни говы гөрйәрди. Ол бираз пикирленди-де:

— Мен гаты говы ере барян. Мениң барян ерим — Эремиң багы — дийип йылгырды.

Берди бәлчирәп берлен җогаба деррев дүшүнди:

— Бе, Эрмиң багыны «Гаты говы ер-ә» диййәлер велин, яшыңы соңламан гидибермегем бир хили-дә. Иррәк дәлмикә? Белки, хәзирки башланан урушдан гачып барянсыңыз? Биз-ә шу уршы соңламан, гидип билҗек дәл; йөне мениң тарапымдан хүйр гызлара бир салам айдарсыңыз-да — дийди.

Черкез ишан басыландыгыны билип:

— Болды, ягшы йигит. Җогабың түйс ерине дүшди — дийип, гүлди. — Адыңы айт, ягшы йигит, буча боланына гөрә адыңам бир билип галалы — дийип, Берди билен «сен» дийип сөзлешмәге башлады.

— Адыма Ёлхан диерлер — дийип, Берди адыны дogры айтмады.

— Болды, түйс адыңа мынасып Ёлхан экениң. Сениң билен ёлдаш болан ядамаз — диенде, ёлдан хас соваракда ишләп йөрен бир дайханың телпегини булап, «Хай, йылан бар, хов!» дийип гыгырян сеси эшидилди.

Берди:

— Сиз гидибериң. Мен шол гыгырян адамың янына барайын — дийип совулды.

Черкез ишан ичинден: «Ким — зәхере, ким — сөйгә» дийип, көлисгесини сүрүп гитди.

Нәтаныш дайхан бир ченден эмәрт гара йыланың уллакан дүйп йылгының дашына бирнәче гезек өврүлип ятаныны гөркезди. Берди оңа бир ок беренде, йылан йылгының дашындан зордан күлтемини язды, эмма сүйшүп билмән, гуйрук тарапындан гапдалыны ере берди. Мәхнет йыланың келле тарапы хениз хем әйменчди.

Берди нәтаныш адама:

— Барың, инди келлесини оврадың — дийди.

Нәтаныш адам якынрагына барып:

— Ай, мен-ә шонуң янына барҗак дәл. Инди өзи өлер-дә — дийип, ызына доланды.

Соңра Бердиниң өзи онуң келлесини овратды.

— Йылан: «Алтын келләм саг болса, алты гүнден сагаларын» дийипдир. Келлесини овратмасаң, йыланы өлдүрдигиң болмаз — дийип, Берди ёла дүшди.

Нәтаныш адам узын бойлуды. Ол йыланың гуйругын-

дан тутуп, элини ёкары галдыранда, онуң келле тайындан ярым метррэги ерден сайланман галды.

Черкез ишаның гарасы йитипди. Бердиниң онуң билен сөзлешеси гелип, атыны даяв сүрүп гитди. Өң янларындакы улы нобурың көпрусине мүненде болса, тэсин вака гөзи дүшди. Алты саны җигит дөрт саны дайханың оңат ябысыны алып, өз ярамаз ябыларыны берипдир. Черкез ишаның хем демир-гыр алашасыны алып, бир күле алака ялыҗак хорашаҗа ябыны берипдирлер. Черкез ишан оны алман гойберипдир. Ол бейле янында отлап йөрди. Дайханлар гол говшурып, баш эгип, җигитлере ялбарярдылар, эмма олар диңлемек хем ислемэн, гайтам, бимесреп сөзлер айдып гүлүшиэрдилер. Черкез ишан сесини чыкарман, гедемлик билен муртуны сыпап дурды. Берди булара бирселлем сын эдип дурандан соң, бу вака дүшүнди.

— Йигитлер, бентмесеңиз болмадымы? Дайханың ябысы билен өкүзини алаңсоң, нэмеси галя? Ондан җаныны алан ягшы дэлми? — дийди.

— Биз ерине ябы берйэс ахыры.

— Җан еринде болса, ябы тапылар, ягшы йигит.

— Ягшы йигит, җаны зер биленем алып болян дэлдир.

— Ай, о зейилли газанып дуран гыр алашаң үстүнде бейле сөзи хер кимем тапар.

— Ягшы йигит, бир серет, шейле ябылар билен сен өзүң урша гидермиң? Урша бармак үчин ковсаң етйэн, гачсаң гутулян, чапсаң ядамаян, өвүңки ялы ат герек — дийип, Бердэ җигитлериң хер хайсы бир сөз айтды.

Берди олара:

— Ким сизе: «Урша гит» диййэ? Отурсаңыз болмадымы өйүңизде? — дийди.

Бердиниң бу сөзүне җигитлер гөвнүетмезчилик билен гүлүшүп башладылар.

— Сенем-э асыпсың Ораз сердарың кесевисини. Саңа урша ким «Гит» дийди?

— Маңамы?

— Хава, саңа.

— Маңа шу сизиң өңүңизде делмурышып дуран дайханлар ялы атсыз-өкүзсиз, ерсиз-сувсуз галан бичэрелер «Урша гит» дийди. Онсоңам мен урша бу гүн гитмели дэл, бирнэче йылдан бэри уршуп гелйэн — диенде, Черкез ишан:

— Дүшүндиңизми бу йигидиң сөзүне? Сиз дайханларың ябыларыны берип гойбериң. Мен: «Өз алашамы бе-

риң» дийип, сизе бир агыз сөз айтман. Холха, алаша, алып гидиң. Ол ерине берен ябыңызам идеге алып гидиң. Маңа сизиң ябыңыз герек дәл. Йөне дайханлары көсемәң. Онсоңам мениң алашамы мүнүп, сиз урша гитмерсиңиз, оңа-да акылыңыз етсин. Мара баран бадыңыза, Бекмырат байың өзи мениң алашамы гетирип, газыгында даңып гидер — дийип, гедемлик билен муртуна эл етирди.

Җигитлериң бири:

— Сизе ким диерлер? — дийип сорады.

— Маңа ким дийселер, шоны дийсинлер. Мен айтҗагымы айтдым — дийип, Черкез ишан бейлесини бакды.

Җигитлериң ене бири юмшаклык билен:

— Ёк, ат сораланда, айтмазлык ягшы дәл, адыңызы айдың — дийди.

— Маңа Черкез ишан диерлер. Анха, алаша, кәлисгесинем алып гидиң — дийип ардынды.

Җигитлер ерли-ерден:

— «Танамаз — сыламаз» дийипдирлер.

— Ишан ага, гүнәмизи гечиң — дийшип, Черкез ишаның алашасыны деррев кәлисгесине гошуп бердилер. Эмма дайханларың ябыларыны бермедилер.

Черкез ишан кәлисгесине мүнүп:

— Нәме бейдип, масгара болуп йөрсүңиз? Оларыңам ябыларыны берип гойбериң — дийди.

Җигитлер:

— Бекмырат бай: «Маңа нөкер болҗак болсаңыз, ябыңыз ярамаз болмасын. Гидиң-де, говы алашалара чалшың, бермеселер, зорлап алың» дийип гойберди. Бизем онуң буйругыны берҗай эдйәс. Оңа-да Ораз сердар хөкүм эдипдир — дийишдилер.

Берди ене мылайым йүзленди:

— Йигитлер, диңлесеңиз-ә, сизе бир маслахатым бар. Сизиң элиңизе бир сандан галан ябы билен бәшатар берипдирлер велин, тоя гидйәмикәк өйдйәсиңиз. Эртир сүрүп урша элтенлеринде, ол ерде атбашчыдакы ялы кесек зыңылмаяндыгына тиз дүшүнерсиңиз, йөне гич болар. Ың говусы, сиз: «Бекмырат бай, ынха, ябың, ынха-да бәшатарың» дийиң-де, обаңыза гайдың... — дийип, сөзүни соңламанка, гөвнүетмезчилик билен җигитлериң хер хайсы бир зат диймәге башлады:

— Ягшы йигит, ол акылыңы өзүңе берсең болмадымы?

— Ёк, хов, ол Чәрҗеви олҗа эдиленде, аз етер өйдүп горкяндыр.

— Биз өзүмизе етен олҗаны саңа берэерис.

— Маңа олҗа-молҗа гүррүңини этмәң. Чәрҗеве етмэнкәңиз, сизиң өз җаныңызы олҗа эдерлер. Шу дайханларың ябыларының биринем шу ерден алып гитмерсиңиз. Дайханлар, чекилиң бир яна — дийип, Берди гөни ызына доланды. Атыны нобурың бир өврүминде баглап, өзем райыша япланды. Җигитлер хем ерли-ерден райыша япландылар. От-ыссының ичинде ики тарапдан атышык башланды. Черкез ишан дайханлар билен бейле яндакы алаңың үстүнде бу атышыга сын эдип дурды. Атышык бир сагадрак чемеси довам эденсоң, Гатыой диен ерде отуран обадан бир ак телпекли чыкып, атыны гамча басышына Черкез ишан дагының янында башыны чекди. Геле-гелмәне:

— Атышык нәме? — дийип сорады.

Бейлекилере сөзлемәге ганалга бермән, етмиш яшларындакы бир яшулы онуң сыныңдан япышды.

— Кейигим Сүлгүн хан, гузым Сүлгүн җан, еке йигидиң дадына ет. Бекмырат байың алты саны җигиди бизиң ябыларымызы алды. Нirедендир бир еке йигит гелип, бизиң ябыларымызы алып бермек үчин еке өзи алты җигит билен урша гирди. Кейигим Сүлгүн җан, алла көмек этсин, эренлер яран болсун. Еке йигиде көмек эт, дадына ет — дийип, яшулы өзеленип ялбарды.

— Барлы өлсе, улы или ярандыр,
Гарып өлсе, онуң ызы вейрандыр,
Бу ишлере акыл-хушум хайрандыр,
Гайгыдыр, күлпетдир халы екэниң.

Магтымгулы, ялан-яшрык сөзлеме,
Ногаиның ичинден хайыр гөзлеме,
Энесин дердини, дийгин, гизлеме,
Улус илдир досты, яры екэниң —

дийип, Сүлгүн хан дуран ериндeн ат гойды. Икитараплайын атылян окуң ортасына етип барярка, түпеңиниң билен ден тутуп, ёкары гөтермек билен атышык галсын диен ышарады этди. Атышык галды. Сүлгүн хан өңүрти Бердиниң янына барып, бирнәче сөз айдандан соңра, җигитлериң янына барды.

— Барың аяк үстүне галың — дийип буйрук берди.

Җигитлериң үч санысы галды, үч санысы агыр ярадар болуп, галып билмеди.

Сүлгүн хан олара:

— Йигитлер, сиз алты яраглы болуп, бир адамың дашына гечмек билен, намартчылык эдипсиңиз. Мерт уруш этҗек болсаңыз, Алының ала мейданына еке-екеден баша-баш чыкмалы экениңиз. Мертлик бейледе дурсун, сиз алты адам болуп, бир адамдан басылыпсыңыз. Үчиңиз ярадар болупдыр. Сизиң гаршыңыза ок атян адам абат галыпдыр. Ол: «Келлелериңден урмак ислемедим, ёгса барысыны алярдым» диййә. Йигитлер, бәшатар ики таңрылыдыр. Кимиң элинде ишләр, кимиң элинде ишлемез. Ким атса, нышана дегер, ким атса, пешана-да дегмез. Сиз кимиң атлысындан борсуңыз? — диййип сорады.

— Бекмырат байың.

— Бекмырат байың атлысындан болсаңыз, шу ерден барың-да, ярагларыңызы ызына табшырың. Сизден уршуп, ягы гайтаран болмаз. Мени танамаян болсаңыз, маңа Сүлгүн хан диерлер. Дайханларың ябыларыны ызына бериң. Мениң диеними этмесеңиз, хәзир мениң билен атышмалы боларсыңыз. Адамлар, алып гидиң ябыларыңызы — диййип, Сүлгүн хан бәшатарына ок сүрди.

Дайханлар ябыларына атланышып, ёла дүшдүлер. Җигитлерден гаршылык болмады. Бу меселе шунуң билен чөзүлди. Сүлгүн хан билен Бердем Гатыой диен ере барянча, гүррүңлешип гитди:

— Мен сени бир вагт Мерет арчынларда гөрен болсам герек, шейле дәлми?

— Хава, Мерет арчынларда гөрүпдиң.

— Шонда бир гыз хакында гүррүң берипдиң. Шол гызың такдыры ненеңси чөзүлди?

— Ай, Сүлгүн хан, ол гызың такдыры шу гүнки гүн гаты гараңкы.

— Ол ненеңси гараңкы?

— «Бекмырат байлардан гачыпмыш» диййәлер. Ким билйә, гачыпмы я өзлери ёк эдип, «Гачыпдыр» диййәлерми?..

— Өлдүрендир харамзадалар. Мен шонда саңа «Гызы алмага көмек эдейин» дийдим велин, сен гөвнемедиң.

— Ай, Сүлгүн хан, «Атамың өлҗегини билен болсам, дуза сатардым» диййипдирлер. Биз меселәни башгарак чөзҗек болдук. Олам болмады, нидип болса уруш башланды. Ишлер булашды, хас кыналды.

— Бекмырат бай-да отряд йыгнаяр. Бейдип, еке гезип йөрсең-э, сени тиз гола салар.

— Ай, Сүлгүн хан, «Серчеден горкан дары экмез» диййә.

— Гөр-дә, хәзиррәк болмасаң, Бекмырат байда азм-а бардыр. Ынха, шу ере Гатыой диййәлер. Мен өзүмем — мыхман, йөне мыхманам болсам, мыхман чагырарлыгым бардыр. Йөр, чай ичип гит.

— Таңры ялкасын. Мениң ёлум узак.

— Онда алла ярың.

— Алла ярың. Эден көмегиңе таңры ялкасын — диййип, Берди догры чөле сүрди. Сүлгүн хан мыхман ериие доланды.

Черкез ишан җигитлерден сыпып, гөни өз обаларына сүрди. Ёлда гидип барярка, диңе Бердиниң адалатлылыгы хем эдерменлиги хакында пикир этди. Ол пикири хем узага чекмеди, ышкың мөвч уран сили ювуп-йылмап, сырып гитди. Ене калбына Узук гирип, үнҗә гойды. Ол Узуга гидере ёл галмандыгыны ачык билсе-де, оңа долы ыгтыяр эдерин диййип, шубхесиз ынаныл билмейәрди. Ене «әсли» хүҗрәни ядына салды.

Бир махал мен оны сөйги мукамлы сөзлер билен ырҗак болуп башармандым. «Гүл йүзүңи бир гөрейин» диййип, нәче ялбарсам-да, диңлемәнди. «Гөвнүм үчин маңа бир серет» диййип, нәче ялбарамда, бир гезеҗигем гөз гыйтагы билен гараманды. Хенизем ол нәме үчиндир, геплемейә, мыдама дымып отуря. Геплемейәнден, гүлмейәнден, гахары гелмейәнден горкмалыдыр. Ненеңси-де болса, онуң йүрегинде бир гизлин сыр бар. Зыяны ек. Талак хаты бир әлтип берейин, ондан соң гөрүберйәс-дә — диййип баршына, Черкез ишан өйлерине етенини дуйман галды.

Талак хаты өз әли билен язды. Хич киме гөркезмән, атасының мөхрүни басды. Өз тамына гелип, ене бир гайра окады-да, эплэп, кисесине салды. «Инди ненеңси сөйги мукамына гапланан мәхрем сөзлер билен Узукҗемалың калбында орун тутуп билерин? Ынха, инди шол хакда ойланмалы» диййип, Черкез ишан чеп элини маңлайына етирди.

Шол вагт аялы чай гетирди.

— Нәме бейдип отырсың? — диййип, оңа сөз гатҗак болды.

Черкез ишан гахар билен:

— Бар! — диййип, оңа гапыны гөркезди.

Ол бичәре сесини чыкарман, усуллык билен чыкып гитди.

Аялы чыкып гиденсоң, ол ене-де Узук хакындакы арзувы билен гүмра болды: «Ах, эгер-де сөйги дар танапы бо-

лан болса, Узукҗемал ялы нэзенинлере хер гүнде йүз мертебе бойнумдан салдырып дартдырардым. Ганым тогтап, демим тутулса, шол дар танапыны дартян нэзенининң дөреден ышк ховасындан дем алардым.

— Ах, Узукҗемалың янына тизрэк етейин-ле — дийип, Черкез ишан гөни шэхере гайтды. Ховлусына гелип, ховлукмач дүшҗек боланда, бир ит пишиги ковалап, өзүни атың ашагына урды. Дуйдансыз дуран яш алаша үркүп, кэлисгэни агдарды. Черкез ишаның аягы дөвүлдими я бир еринден чыкдымы, гараз хай, галып билмеди. Узук бу хадысаны дережеден гарап дуран еринде гөрди. Ишаның галып билмэн, урнуп ятанына дөзмэн, оңа даянар ялы хаса гетирип берди. Соңра ишан мертлиге салып, хык-чок этмэн зордан галды. Элбетде, бу эмгек Черкез ишаның Узуга оянан ышк җошгуныны бирнэче вагт, шүбхесиз, паявладар.

16-нжы бап

ШЕЙКЕЛЛИ ЕЛ

Гүн от совруп, өз узак ёлуны өтенсоң, хол илерки белент япының үстүне багрыны берди. Илки ол көз реңкде, мисли тамдырдан чыкан нан ялы, тес-тегелек болса-да, деррев ашагы гэдилип башлады. Шол гэдик хем кем-кемден улалып, дүнйэни якып-яндыран от бөлегини ювутды — гүн гөзден йитди. Элем йүзи үйтгешик гөрнүше гечди. Җанлы-җандар аркайынлашып, рахатланан ялы болды. Узаклы гүн говрулып галан горсав чэгелер-де, мисли совук сувдан ганан ялы, демини арам алмага башлады. Чети-черкезлериң гүндизки өлүгси көлегеси йитип, Гарагумуң йүзи бүтинлей сая өврүлди. Шол көлеге гойрала-гойрала, гүнүң батып гиден угрундакы ялын чабран ялы чог-гызыл шапагы-да кем-кемден гараңкы голтугында яшырды. Айсыз гараңкы гиҗеде асманың йүзи сансыз йылдызлар билен безелди. Гарагум мейданы айратын гөрке гелди. Нирелердендир өвсүп гелйэн мылайым шемал гүне көен йүзлери якымлы сыпаламага башлады.

Июлың шейле якымлы гиҗеси Сары чопаның гошунда дөрт саны йигит отырды. Буларың гызгалаңлы гүррүңини вагырдашып топулан итлер бозды. Дурды бэшагарына ок сүрүп, итлериң топулан тарапына уграды. Меле, Торлы,

Аллак — үчүсем хүшгәрлик үчин гошдан бираз чекилди. Ит үйрүзип, буларың отурышларына бимазалык салан хем Берди болуп чыкды. Шейлелик билен, дөрт елдаш бәш болды. Ене гоша гелип отурышансоңлар, Дурды:

— Шәхерде нәме тәзелик бар? — диййип сорады.

Берди:

— Тәзелик көпелди — диййип, олара гүррүң бермәге башлады. — Ишлер яман: деңизден башлап, тә Мара гелйәнчә, аклар гызыллары дерби-дагын әдипдир. Мары совети даргады. Ким әле дүшди, ким гачып гутулды, энтек дүшүнер ялы дәл...

— Дүшүнер ялы болмаса, нәме бизе хабар этмәндирлер? Я инди биз совете герек дәлмикәк? Олар ялы болса, барып, аклара гошулмак герек — диййип, Торлы Бердиниң сөзүни бөлтеди.

Берди оңа:

— Гызыберме-де, гүррүңе гулак сал — диййип, сөзүни довам этҗек болды.

Эмма ол:

— Нәме гулак салып, маңа эййәм дүшнүкли — диййип, кесерилип отурды.

Берди оңа бир серетди-де, ене сөзүни довам этди:

— Акларың Мара гиренинем бизиңкилер дуймап галыпдыр. Дашкентден гелен улы большевигем аклар тутуп атыпдыр өйдйән. Башга-да бизиңкилерден атылан бармы, гараз, дүшүнер ялы дәл, буйр-булашык болупдыр.

— Буйр-булашык болан болса, «Бозуланың өңүнден» диййә — диййип, Торлы ене-де Бердиниң гүррүңини бөлтеди.

Дурды оңа:

— Торлы, сен диңлемеҗек болсаң, хол чете чык — дийди.

— Чете-де чыкҗак дәл, диңлеҗегем дәл — диййип, Торлы гандалыны чәгә берип, йылдызлары санамага башлады.

Берди ене сөзүни довам этди:

— Хава, Эзиз хан өзүниң нәче йүз атлысы билен Мара инди. Ораз сердар диен бир полковник акларың гошун башлыгы болупдыр. Бекмырат баям җигит йыгная. Гараз, Мары булашды. Ит эесини, пишик бикесини тананок — диенде, Дурды:

— Инди биз нәме этмели? — диййип сорады.

— Бизиң этҗек задымыз белли: Ораз сердар болкөйнек болса, ол хемме зады өңүнден билйәндир. Барып, шо-

ңа гошулмак герек — дийип, Торлы Бердә етирмән җогап берди.

— Торлы, нәме этмелидигини хәзир мен Бердиден сораян, гой, соралян адамың өзи җогап берсин. Сенден сораланда, сен җогап бийрсиң — дийип, Дурды оңа гахарланды.

— Мен айтҗак сөзүми адамдан сорап айтман — дийип, Торлы хем гызарылды.

Берди:

— Гоюң, бейле сөзлер герек дәл — дийип, ене сөзлемәге башлады. — Мары совети сизи шу ерик ибереңде, «Хыва, хан Җүнейиде бир ярагам гойбермели дәл» дийип табшырыпдыр. Инди биз элиңизе дүшен ок-яраглары алып, Чәрҗеве уграмалы. Сергей мени йөрите шол иш үчин иберди. Теҗенден гелип, Сергейиң янына бараныңызда болса, ол сизи иңкисе гоймайын дийип, соңкы болан ишлер хакында гүррүң этмәндир.

— Ягшы, шу гүне ченли элимизе ок-яраг дүшмедик болса нәме? — дийип, Торлы сораг берди.

— Ок-яраг дүшмедик болса, өзүмиз Чәрҗеве уграмалы.

— Белки, аклар гызыллары Чәрҗевде-де гойман ковандырлар. Амыдан аңрык гечирендирлер... — диенде, Дурды Торла:

— Амыдан гечирен болсалар, бизем гечерис — дийип җогап берди.

— Сен Амыдеряны гөрүпмидиң? — дийип, Торлы гышык сораг берди.

Дурды оңа:

— Гөрүпдим! — дийип азгырылды.

— Нирде гөрүпдиң?

— Эмир Бухара өйлененде, мени чагырыпды. Шонда атымы Амыдерядан урдурып гечeним үчин, биринҗи байрагам мен алыпдым — дийип, Дурдам Торлының сорагына гөрә җогап берди.

— Бе, башга ненеңси байрак алыпдың?

— Эмир Амыдеряның аңры гырасында келлесинде юмуртга гоюп дурупды. Менем бәри гырасында дуруп, шоны урaным үчинем биринҗи байрагы алыпдым.

— Эмир батыр экени дә онда?

— Хава, атыламадык окуң өңүнде батырды... — диенде, Берди:

— Торлы, Дурды, шу махал бейле сөз герек дәл — дийип, оларың яңка-яңкасыны кесдирди.

Дурды Торла гахары гелип, туруп гитди. Бу арада бираз салым сөзлешик болмады. Торлы халатдан хайырланып, ене чыны билен сөзлемәге башлады:

— Адамлар, мениң-ә маслахатым шейле: гызыллар Амыдан гечип гитсе-де, Жүнейит хан хич ере гитмез. Гелиң, элимизе дүшен ок-ярагы экидип саталың-да, пулуны пайлашалың. Акылсыз болмалың — дийип, сөзүни соңламанка, Сары аңырдан ховлукмач гелип:

— Бәш дүе йүкли ок-яраг билен хәзир сөвдагәрлер гуя инди — диен хабары берди.

Бу хабары эшидип, отуранларың барысы бир хили болды.

Берди:

— Олар нәче адам? — дийип сорады.

— Он адам.

— Он адам болса, олар бизден ики эссе көп экен. Хыва яраг экидийән адамлары сиз өзүңиз ягшы билйәсиңиз. Өзлерине гаты гөвни етйән адамлар яраг билен иш салышялар. Зыяны ёк, геп онда дәл, иш олар билен хачан сынанышмалы, ана шонда. Хәзир гараңкыда чозарысмы я «Гиҗәниң хайрындан — гүндизиң шери» эдип, эртир ягтыда? Ынха, шу хакда пикириңизи айдың — дийип, Берди ёлдашларына маслахат салды.

Отуранлардан эп-эсли вагтлап сес чыкмады. Соңра Дурды ашак отурып:

— Яраг сөвдасыны эдйән адамлар Хыва чай, тиръек экидип, ерине багана, дон алып гайдян адамлар дәл. Бердиң айдышы ялы, яраг сөвдасыны өзүне гаты гөвни етйән адамлар эдйә. Зыяны ёк. «Әр гезен еринде әр гезер» дийййә. Ок-яраглардың бирини хем сыпдырман алмалыдырыс. Шонуң хөтдесинден гелҗекдигимизе-де ынанмалыдырыс — дийди.

— Нәдип гелмели? — дийип, Торлы сорады.

— Нәдип гелмели? Ана, ишем шонда. Йылың бу пасылында сөвдагәрлер гүнүң ыссы вагты дынч аларлар, салкында йөрәрлер. Шонуң үчин-де биз тә эртир ыссы дүшйәнчә, оларың ызындан гарама-гара гидерис. Хайсы ерде ятсалар, шол ерде-де гүпбасды эдерис.

— Гаравул гойсалар нәдерис? — дийип, Торлы ене сораг берди.

— Гаравул гойсалар, гүйҗүмизи гөркезип аларыс — ди-

енде, «Догры шол» дийшип, ёлдашларының барысы онуң пикирини оңлады.

Шол маслахат билен хем булар сөвдагәрлериң ызына дүшдүлер. Эртеси гүн гызанда, олар барып, бир гуйының башында дүшледилер. Нахар эдиненлеринден соң, чети-черкезиң саясында хер хайсы бәшатарыны голтуклап ятышдылар, эмма бири ятмады. Хер хилем болса, узак ёлуң укусыз ядавлыгы, гүнортаның җокрама ыссысы гаравул гойлан адамың хайыны алыпдыр. Ол укламаҗак болуп, нәче гезмелесе-де, ахыры, бир черкезиң саясында отуруп, гөзүни сүзди.

Берди дагы гүр чети-черкезиң арасы билен булара якынлашдылар. Аңырда беллешишлери боюнча, Дурды билен Торлы гаравулың еңсесинден гелип, гыгыртман, йүзүни чәгә сүсдүрәге-де, гүйлүп ташламалыды. Гаравул дуйса, оны деррев атып, бейлеки ятанлара топулмалыды. Шол махал Берди дагы хем ятанлара якынлашмалыдылар. Мүмкин болса, оярман, барының голтугындан ярагларыны согруп алмалыды. Оянсалар болса, эли яраглысыны атмалыды.

Ынха, шейле план билен олар херекет этдилер. Дурды топбак битен черкезиң саясында иркилип отуран гаравулың еңсесинден билдирмән гелип, онуң йүзүни чәгә дыкды. Шол халатда Торлы онуң дашыны сарап, агзына яглык дыкып ташлады. «Җыңкыңы чыкарсаң, атарыс!» дийип, эллери ятанлара тарап херекет этдилер. Шол пурсатда Берди билен Аллак хем олара аралашды. Меле болса бәшатарына ок сүрүп, хәзир болуп дурды. Бир эллери наганлы еке-екеден оларың түпеңлерини голтукларындан согруп башладылар. Буларың арасында ука гиденден соң, бейлесине агдарылып, бәшатары еңсесинде гума булашып ятанам барды. Гараз хай, еди санысының бәшатарыны уссатлык билен эле салдылар. Берди секизинҗи адамың голтугындан ярагыны согурҗак боланда, ол: «Хай!» дийип, галҗак болды, эмма наган билен гулагының дүйбүне бир гоянда, онунам башы гума сүсдүрилди. Бейлеки ики яраглыны Дурды билен Торлы уруп йыкды. Булары еке-екеден чете чыкарып, эллерини аркасында даңдылар. Эллерине өңки дүшен ок-ярагларыны хем оларың баш дүесини йүкләп, нирдесиң Чәрҗев дийип чекдилер. Гүн яшды, гүн доглы. Эртеси гүнорта якын бир гуйының башында дүшледилер.

— Бу ерде Торлы өз пикирини гиң ачык айтмага башлады.

— Адамалар, мен-ә өз акылсызлыгымызы ики агыз сөз билен айтҗак. Биз нирә баряс?

— Биз Чәрҗеве баряс.

— Берди җан, мен Чәрҗеве баряндыгымызы билйән. Шу ок-ярагларыы хем Совете табшырҗак, шейле дәлми?

— Шейле.

— Шейле болса, Берди җан, саңа ене бир совалым бар. Биз шунча ок-ярагы табшыранымыз үчин, Совет бизе нәме берер?

— Совет бизе саг болсун берер.

— Башга нәме берер?

— Башга хич зат бермез.

— Ягшы, гуры «саг болсундан» бизиң эгнимизе — дон, сачагымыза нан болямы нәме? Бейле гуры «саг болсуның» бизе гереги ёк. «Гуры чемче агыз йыртар» диййә. Ине, бәш дүе йүки «саг болсуны» алла берди бизе, чекелиң Хыва — дийип, Торлы нәче җибринди.

Берди гиңлиге салып:

— Хыва чекип нәтҗек? — дийип, соран болды.

— Сатҗак, хакыт хыва базарында гертдирип сатҗак!

— Сатып нәтҗек?

— Сатып нәтҗегими билеңокмы?

— Ёк.

— Билмейән болсаң, багана чалшага-да, Эйрана әлтибем, тиръеге чалышҗак.

— Онсоң?

— Онсоң Мара гетирип, яңкы тиръеги сатарын велин, Бекмырат бай гелип, маңа ики бүкүлип, салам берер — диенде, Бердиниң Торла яман гахары гелди. Онда-да сыр билдирмән:

— Бекмырат байың саламыны нәтҗек? — дийди.

Бу ерде Меле-де:

— Ёк, хов, Торлы агаң айдяныының җаны бар, хов — дийип, сөзе гошулды.

Аллак оңа:

— Сен отур! — дийип азгырылды.

Торлы Аллагың йүзүне бир серетди-де:

— Меле, Бердиң берйән совалыны эшитдиңми? «Бекмырат байың саламыны нәтҗек?» диййә. Пәхей, өлҗекми-йитҗекми?!. Бизиңки өң-де бир дайханыңка барар, Берди җан. Ынха, гулак сал — дийип, хекая айтмага башлады:

«Бир гарып дайхан бир байың ерини экерине алыпдыр. Ол оглы билен ер сүрүп йөркә, бир хум тылла тапыпдыр.

Атасы:

— Муны патыша элтип берели, ол бизи сылар — дийипдир.

Оглы болса:

— Ата җан, бизе мундан артык сылаг герек дәл, бир хум тылла бесдир — диййипдир.

Атасы этмән, хумы оглуның аркасына йүкләп, патышаның янына алып барыпдыр. Патыша-да: «Сиз тапан алтыныңызың барыны гетирен дәлсиңиз, гизләнсиңиз» дийип, булары зындана салыпдыр».

Бизиң шу ишимизем эдил шол зейилли болар, гөрерсиңиз—дийип, Меләниң йүзүне серетди.

Берди Торла:

— Сен узын сөзүң гысгасыны эшитҗекми? — дийди.

— Хе, айт, гөрейин.

— Сен болсады экмәге гаты өкде экениң. Бир-э мен Эйрандан тиръек гетирип, халкымы зәхерләп, чөрек чейнемен. Эйрандан тиръек гетирйән сөвдагәр шу чөлде душ геләйсе-де, эдил дуран еринде ит атан ялы атарын. Гой, мениң халкымы аҗы тиръек билен зәхерлемесин. Мениң эдермен, гайратлы, ар-намыслы халкымы аҗы тиръек хелейине эрк эдип билмейән, арсыз, бинамыс ыснат этмесин, дүшүнклими?

— Дүшүнкли.

— Дүшүнкли болса, шу яраглардың бирине бүтин Хываның алтын-күмшүни берселер-де, яраг-а бейледе дурсун, екеҗе окам гитмез. Маңа Хываның алтын-күмши герек дәл.

— Онда нәме герек?

— Маңамы?

— Хава, саңа.

— Маңа Бекмырат бай ялы илиң намысыны басалап йөрен харамзадаларың әзенегиниң аганы герек. Шолар ялы ныжжансызлары дыза чөкерип билсем, ана, шол вагт мениң дүнйәм алтындан долар. Ондан бәрдәки алтын-күмүш, дүнйә маңа герек дәл!

— Хаи, Берди җан, дүшүн ахыры. Шолар ялы харамзадалары дыза чөкермек үчин оларың өзүнден хем бай болмак герек.

— Ек, оларны байлык билен дыза чөкермели дәл, хак хукук, гүйч билен дыза чөкермели. Сен бу затлар хакында дава этме. Сен энтек бу затлара дүшүнмерсиң. Мен өзү-

мем шейле бир дүшүнип барамок, йөне, хер хилем болса, шужагаз дүшүнҗәм-ә уйярын.

— Уйян болсаң боля — дийип, Торлы йүзүни ашак салды.

— Хол, иллер ятып уклады, бар, сенем дынҗыңы ал. Ынха, ёла дүшемизсоң, мен озуп, Чәрҗеве гидерин, сизем дүелер билен барарсыңыз — дийип, Берди Торлыны ятмага угратды. Өзем гаравул болды.

Торлы: «Берди озуп, Чәрҗеве гидәйсе, бейлеки ёлдашларымам ырарын. Дүелери Хыва тарап доларын» диен пикир билен нәче ятса-да, чиримем этмән турды.

Агшам салкыны дүшенде, Берди ёлдашларындан озуп, Чәрҗеве гитди. Ярагларың ыгтыяры Дурда галды. Олар узын гиҗеси билен ёл йөрәп, эртеси ягшы гүн гызансоң, ене дынч алмага дүшледилер. Бу ерде Торлы ене шол хеңңама тутуп башлады:

— Сиз маңа гулак салың. Адамы адам эдйән мал-мүлк, алтын-күмүшдир. Шу пылан кес дийилйән адамларың элинден байлыгыны алсаң, өзүмизче я болар, я болмаз. Шоңа нәме диййәсиң, Меле җан? — дийип, оны өзүне ырҗак болды.

— Догрудыр, Торлы ага, шу ерде отуранларың барысыны шу гүне салан Бекмырат байың пулы дәлми нәме? Ханы гайратлы болса, шу ерик гелсин-де, гөркезсин-дә гайратыны... — дийип, Меле сөзүни соңламанка, Аллак:

— Бейдийме, Меле — дийип, онуң сөзүни бөлтеди.

— Ёк, Аллак кака, шоны гаты дийҗек.

— Дийсең, хол Марыда отряд дүзүп йөрмүш. Гелсе, шу махал нирә гирҗегиңи билмерсиң.

— Вах, Аллак какамың айдяныны, онуң отряды кимден?

— Хер кимден болсун, гараз, сени гачыр-да—диенде, ене Торлының чырасына яг дамды. Илери-илери омзап, сөзлемәге башлады:

— Догры, Бекмырат бай ялыдан гачмаҗак болсаң, илки билен, бай болмалы. Марың илатына бир серет. Бир адам нәче баяса, шонча-да мертебеси артя. Гелиң, мен сизе байлык хакында бир гүррүң эдип берейин — дийип, ене хекая башлады:

Бир чопан чөлден гаты ядап гелйәр экен. Ядавлыгындан яңа онуң аягам эдилмейәмиш. Таягынам гөтерип билмән, сүйрәп гелйәр экен велин, яңкы чопан бир ерик геленде, бирденем таягыны эгнине атып, «Яровҗана» гыгырып

гидиберипдир. Муны бейлесинде бир дайхан гөрүпдир-де, оглуна: «Пилиңи ал-да йөр» дийипдир. Барып, яңкы чопаның «Яровжана» гыгырып башлан ерини газыпдырлар велин, бир хум гызыл чыкыпдыр. Гөрйәсиңизми алтының гүйжүниң ненеңсидигини? Ериң астында ятырка, чопан үстүнден басан бадына, «Яровжана» гыгырдыберипдир — диенде, Дурды ондан:

— Нәме дийҗек болясың? — дийип сорады.

— Бәш дүе йүки алтын элимизде велин, биримизем бөкемзок дийҗек болян.

— Бөкмезлигимиз оңатмы я эрбетми?

— Бөкмезлигимиз — акмаклык, наданлык!

— Акыллы болуп нәтҗек?

— Акыллы болуп, Хыва экитҗек-де, хакыкат гертдирип сатҗак!

— Онда шол акылыңы өзүңде сакла!

— Дурды, сен гаты гидиберме. Ок-ярагы бөлүп, бәшден бирини маңа бериң, мен өз акылымы өзүмде сакларын.

— Екеҗе окам берилмез саңа. Ок-яраг бизиңки дәл! Дүшүнүклими?!

— Кимиңки?!

— Советиңки!

— Совет бу яраглар үчин келлесини этегине салдымы?!

— Хава, салды!

— Шондан башга геп тапаңокмы?

— Тапамок!

— Тапмаян болсаң, боля — дийди-де, Торлы улудан бир демини алып, йүзүни бейләк совды.

Соңра буларың арасында эп-эсли вагт геп-гүррүң болмады.

Ене Торлы дуруп билмән:

— Бе-е... мен хич зада дүшүнмейәмикәм?..— дийип, ер чызып башлады.

Дурды оңа:

— Саңа антек дүшүнерче вагтам геченок. Сен хениз Серегейиң сөзүни диңлемелидиң. Онсоң дүшүнсеңем аз дәл — дийип, бираз ымыкалатам берди.

— Серегейиң сөзүни көп диңлән болсам, менем сизиң ялы жалы билен бағланардым-да.

— Сен гаты догры айдясың. Биз жалы билен бағланан, шол жалы билен хем өлмели.

— Белли. Чарасыз барып, мени Совете иманлаярсыңам.

— Ек, иманламан. Мениң бейле намартлыгымы гөре-

нем дэлсиң, гөрмерсиңем. Белки, соң бир вагт акылыңа айланарсың.

— Билмедим велин, сенем бир вагт акылыңа айлансаң герек.

— Торлы, гел, икимиз бу яңка-яңканы гоялы. Мунуң овалам болмаз, ахырам — диенде, Аллак:

— Догры айдя Дурды. Яңка-яңкадан геп болмаз. Гоюң — дийип, маслахат берди.

Соңра ене эп-эсли вагт геп-гүррүң болмады. Аллак барып, бир ерде гышарды. Торлы-да барып, бир сазагың дүйбүнде ятды.

Дурды:

— Меле җан, бар, сенем ят. Мен гаравул боларын — дийди.

Меле:

— Ёк, ёк, гаравул мен боларын — дийип, хас ишдэмен айдансоң, Дурдам бир сазагың дүйбүнде гышарды. Гышаран гышаран еринде деррев укласа-да, Торлының гөзүне укы гелмеди. Мелэни өз тарапына чекҗек болуп, онуң янына барды.

Меле шүбхе билен:

— Ери, Торлы ага, ятмадыңмы? — дийип сорады.

— Ай, шу Берди билен Дурда гахарланып, укымам гелмеди.

— Ай, Торлы ага, онуң үчин гахарланып отурмазлар. Оларам бир максада баш гоян адамлардыр.

— Ёк, хов, Меле, сен өзүңем бир пикир эдиң гөр. Большевиклер басҗакмы-басылҗакмы, ким билйэ? Большевиклер басылайса, шу адамлар ене-де байларың гапысында энтэп өмрүни өтүрмели я-да атың үстүнде мекансыз өлүп гитмели. Бизиң хич биримизе-де шондан башга ёл ёк.

— Сениң ол айдяның-а догрудыр, Торлы ага.

— Догры болса, айт-да Дурда. Җэхеннем, җуда болмаса, бир дүесини бизе берсинлер. Биз Хыва алып гидели. Дөрт дүесинем олар экидип, Совете берсин. Биз шоны Эйраны-Тураны билен айлалы. Горен пейдамызам шолар билен деӊ пайлашалы.

— Ай, Торлы ага, оңа разы болмазлар.

— Ёк, «Разы болмазлар» дийме. Ики болсак, разы этдирис. Аллак агаң ахыры, айтдыр-да оңа-да.

— Ай, Торлы ага, Аллагам элеси ёк. Онсоңам булар көпден бэри биле тиркешип йөрлер. Бир-бириниң сөзүнден чыкар өйдемок. Аллагам Дурды билен ган доган болуп-

дыр. Бердиңем Ашгабатда газаматдан гачмагына Сергей көмек эдипдир, җан ялы достлары. Булар Сергейиң сөзүнден чыкар өйдемок. Онсоңам Берди бу затлары Дурда табшырып гидендир. Бу ерден бир зат чыкарҗагам болуп отурма. Бары бир, пейдасы ёк — диенде, Торлы бирхили болды. Шол халатда Меле онуң гөзүнден бир эрбет аламат аңды. Хер хилем болса, сыр билдирмән, аркайын отурды. Эп-эсли дымып отурандан соң, Торлы ене Мелә несихат бермәге башлады:

— Гөрйәсиңми, Меле, сизиң бириңизиң хем хелейиңиз ёк. Ики дүе ярагы икимизе берип гойберселер, олар Мара баран гүни өйленердилер хем маллы-мүлкли болуп, ил хатарына гошулардылар. Сен шол хакда пикир эдйәмиң?

— Торлы ага, ёлдашларым нәхили пикир эдйән болса, менем шейле пикир эдйән.

— Менем ёлдашың-да.

— Сенем ёлдашым, эмма мен сениң ялы пикир эдемок. Бар, ят, басым ураңмалы боларыс.

Торлы:

— Сизиң бири-бириңизден тапавудыңыз ёк — дийип, туруп гитди. Ол барып ятса-да, уклап билмеди.

Булар агшам салкынында ёла дүшдүлер. Эртеси гүн гыванда, ене дүшледилер. Торлы бу ерде яраг хакында бир агыз хем гүррүң этмеди-де, гаравул болҗак болуп дызады. Ол хыялам болмады. Бу сапар Аллак гаравул болды. Шу гезек саг-аман ятып-турсалар, Чәрҗеве етйәрдилер. Эмма Торлы диениниң эдилмеҗегине ачык гөзи етенсоң, бу ерде бет пәле мүнди. Ёлдашларының үчүсинем хеләк эдип, ок-ярагы Хыва алып гитмеги йүрегине берк дүвди. Шонуң үчин хем ол уклан киши болса-да, Аллагы гөз астындан сыпдырмады. Аллак бир белент алаңың депесинде битен топбак гүр сазагың янындан айрылмаярды. Тиз-тизден туруп, төверегине серетсе-де, ене шол сазагы саялаярды. Бу ягдай Торла бет пәлини амала ашырмага улы еңиллик берҗекди, шонуң үчин хем ол усуллык билен ериңден туран-да, чети-черкез ялы өсүмликлере букулып, тиз Аллага якынлашды. Етип барярка, Аллак ериңден турды. Торлы бир гүр сөвүе букулды. Аллак [illegible] узаклара середенсоң, гапдалында ятан душманына гөзи [illegible] душман, ене ашак отурды. Шол халатда Торлы [illegible] болса-да, Аллагың еңсесине түвениң гундагы билен бир гоянда, ол япыдан ашак агдарылман гитди. Эмма онуң тегелмини, ахыркы ятан ери душман үчин аматлы болмады, чүнки ёлдаш-

ларының бири ояныл, середәйсе гөрҗекди. Шол себәпден хем Торлы оны гөтерип, эп-эсли ере әкидип ташлады. Ол ерден Дурды дагының хем чәресини гөрмәге ховлукмач ылгады. Якынлашан вагтында, Меле ысса чыдаманмы я дүйшүргәпми, бирден дик отурды. Укудан ачылман, келлесини сыпалашдырды-да, ене гышарды. Шол махал Дурды хем ыңрылҗырап, бейлесине агдарылды. Торлы дуран еринде ховсала басдырып, өзүни йитирди. Аллак туруп геләер өйдүп хем, аз этияч этмеди. Шейле галас-гопаслыкда эп-эсли ок билен он ики саны бәшатары ябысына йүкләп гачды. Укуда ятан ёлдашлары оянмаздан өң, Аллак хушуна гелди.

Ыраң-дараң эдип баршына, зордан Дурдыны оярды. Дурды яш башындан аҗыны-сүйҗүни гөренсоң, өзүни йитирмеди. Деррев төверәге ыз чалып, хайсы тарапа уграндыгыны билди. Ёлдашларына:

— Мен гелйәнчәм, сиз ураман. Шол Гөроглам болса, инди мениң өңүмден гачып гутулмаз — дийип, атына мүнди-де, гамча басды. Шол чапып гидип баршына-да, онуң ызыны йитирмеди. Ягшы бир салым ковансоң, бир гиң алапың ичинде Торлының гарасы гөрүнди, эмма энтек ок мейданындан аралары ачыкды. Дурды гаралашса, биринҗи окунда оны какҗакдыгына шүбхеленмейәрди. Шол бармана бирден Торлының хем Дурда гөзи дүшди. Алып барян бәшатарларыны агдарып, атыны гамча басды. Дурды онуң өзүни алман гайтмазлык максады билен ок мейданына гаралашҗак болуп, галман ковды. Шол ковалашып гидип барышларына өңлеринден бир сув акан көне җаран чыкды. Торлының аты ондан бөкүп гечди. Эмма Дурдының баран ери хас чуңрак хем гиңрәк душды. Бөкдүренде, атының ики арт аягының ашагы опурылып, җараның дүйбүне агдарылып дүшди. Җанавар гобсунып-гобсунып, зордан галса-да, арт аягының сагыны ере басып билмеди. Дурды хасанаклап туршуна:— Хай, харамзада, Торлы, багтың гетирди өйдйән — дийип, атының баканындан язан аягыны эллеҗек боланда, хайван дагырдап башлады. Итгыраның чөлүнде гоч йигит — ганатдан, бедев ат аякдан айрылды! Бу хасратлы айралык Дурда яман агыр дегди. Атының бойнуны гуҗаклап, онуң өлүм такдырының гара язгысыны окамага дурды:

«Мелегушум, гышың совугында, томсуң ыссысында мениң аркаңа алып, басмадык ериң галмады. Мениң учарлы ганатымдың. Сениң билен гачсам гутулардым, ковсам

гердим. Хош, Мелегушум, менден разы бол! Кеч гердишиң буйругы билен душманың кастына саклаян окларымың бирини саңа мынасып гөрмели болдум! Сени аҗала табшырмага гөзүм гыймая, йүрегим этмейә, йөне шейле ягдайда ташлап гитсем, хәзир бөрүлер гелип, дерби-дагын эдерлер. Алдаҗы ялы ач гуртлар геленде, сен эйменч-эйменч кишңәп, мени чагырарсың! Сениң сесиңден голлар-гомлар, гаялар эңрәр: эмма алдаҗы гуртлар саңа рехим этмез! Мен шол эйменч, апат горкудан сени өз элим билен өзүм гутарайын. Хош, Мелегушум! — дийип, атының чатмаңлайындан бир ок бермәге тайяр болды. Эмма онуң гөзяшыны боюр-боюр гойберип дуран гамгын, гарамтыл гөзүне гөзи дүшенде, түпеңиниң гундагыны ашак гойберенини өзи хем билмән галды. Онуң ялбарып дуран чыглы гөзүне середип, ене эп-эсли дурды. — Мелегушум, хәзир сениң якын достуң бир окдур, аглама... — дийип, чат-маңлайындан сугшурды. Мелегуш агдарылып гитди. Соңра Дурды: «яңкы ташланан ок-ярагларыны тапайын» дийип, җардан чыкса, Торлының оны эйям чөплешдирип, алып барянына гөзи дүшди. Ара ок мейданындан ачык болансоң, ахмырлы гарап галды.

Ёлдашларының янына пай-пыяда барансоң, ене Чәрҗеве ниятландылар.

17-нҗи бап

БИРИНҖИ ЧАКНЫШЫК

1918-нҗи йылың июль айының йигримилериниң төвереклеринде отлының үстүнде ишлейән адамлар Ашгабатда Совете гаршы гозгалаң турандыгының хабарыны Чәрҗеве-де етирипди. Шондан соң узак вагт гечмәнкә, чәрҗевлилер Дашкентден гелйән адатдан дашары комиссар Фроловы отряды билен гаршылап, Ашгабада-да уградып гойберипдилер. Онуң ыз яныидан болса «Фролов өлдүрилди, Ашгабатда, Гызыларбатда Советлер хәкимиети дарғадылды» диен акымсыз хабар хем гелип етипди. Чәрҗев Советиндәки меньшевиклер, [illegible] эсерлер «Ашгабатда тәзе гуралан хөкүмети кабул этмели, ол ишчилер хөкүмети, онуң башлыгы [illegible] машинист «Фунтиков» дийип, гыгырмага башладылар. Чәрҗев большевиклери оларың гыкылыгына гулак салман, Ашгабатда болан вакаиның яг-

дайыны билмэге үч адамы векил иберипдилер. Олар аман-саг гайдып гелен батларына, Чәрҗев ишчилериниң митингини чагырып, Ашгабадың ягдайы хакында сөзләпдилер. Шондан соң деррев гызыл гвардия отрядыны дүзүп, ярагланмага башладылар. Бир эйямдан бәри сакчысыз ятан топчулар складындан бир топ, үч саны абат пулемёт гөзләп тапдылар. Гудратларының етдигинден ярагланып, гызыл-гвардиячылар Чәрҗевиң Мары тарапында бәш километрликде, Бәшарык диен ерде горанмага тайяр болдулар.

Июль айының йигрими алтысына аклар Чәрҗеве хүҗүм эдип башладылар. Бәшарыгың гырасында йүз элли адамдан ыбарат Чәрҗев отряды акларың хүҗүмине гаршы дурды. Берди хем Чәрҗеве гелен гүни, шу отряда гошулыпды.

Хениз уруш гөрмедик, аклардан алданан түркмен атлылары биринҗи гүн уршуң нәмедигине дүшүндилер. Өңүнден чыканы атып, чапып барышларына Чәрҗеви олҗа этҗек йигитлер пулемётың окуның астына дүшенде, эдил палач атырылан ялы болуп йыкылып башладылар. «Ханы олҗа?» диййип сорамага оларың янында Ораз сердар-да, Бекмырат бай-да, Эзиз хан-да болмады.

Берди түркменлериң түвдүрилип гидйән тохум атларыны, агдарылып гидйән агзы сары йигитлерини гөренде: «Хениз уруш гөрмедик, агзы сары огланлара нызам-дүзгүн өвретмән, алдап, гассапхана сүрйән провакаторлара нәлет! — диййип, тас ериңден галыпды. — Мен шейле болҗагыны билен болсам, өлҗегиме гөзүм етип дуран-да болса, Бекмырат баям, Эзиз ханам өлдирдим. Белки, онда мунча агзы сары түркмен йигитлери алданмаздам. Бекмырат байың өз гызы-да дири галарды — диййип пикирленен вагтында, бир түркмен йигиди ылгап гелшине ятды-да, атып гойберди. Ок гелип, Бердиниң алкымыны тозатды. Ол гөзүни бир овкалап ачынча, яңкы йигит ене Бердә тарап ылгап, атҗак боланда, Бердиниң янында ятан бир рус ишчиси оны габсадып гойберди. Ине, эдил шу халатда-да Берди өзи билен эгиндеш ятанларың барысының доганлыгына, гаршысына ок атянларың барысының душманлыгына берк дүшүнди, чүнки «Гапдалыңда ятан сени гораяр, сенем оны гораярсың. Душман болса хем сени атяр, хем сени гораяны атяр» диен дүшүнҗе шу башланан уршуң биринҗи гүнүнде Бердиниң бейнисине берк орнады.

Бәшарык горанмак үчин нәче аматлы ер болса-да, акларың сап тутуп, хүҗүме башлан гошунының гаршысында дурмак аңсат дәлди. Хер ничик-де болса, Чәрҗев демир

Ёл ишчилеринден дүзүлен йүз элли саны гызыл гвардиячы етерликче ярагланан болмаса-да, душманың гайдувсыз хүҗүмини саклады. Җокрама ыссының ичинде агшама ченли ач-сувсуз уршуп, бир дабан-да гайра сүйшмедилер. Хениз уруш гөрмедик, алданып гетирилен түркмен атлы җигитлериниң көпүси болса биринҗи гүн мәйүң чагасы ялы дув-дагын болды. Эртеси гүни билен олары йыгнамак аклара аз иш болмады. «Ат-ярагыны алдык. Шундан говы олҗа бизе герек дәл. Чәрҗеви болса, гой, Ораз сердар Эзиз хан билен өзлери олҗа эдинсин» диййип, гөни гумуң ичи билен ызларына гайданларам аз дәлди. Гумуң ичи билен бейле гачып гайтмак гүнүң гүнүне диен ялы довам эдип дурярды.

Биринҗи гүн хүҗүме гирен аклар өңүнде горанып ятан гызыл гвардиячыларың ягдайы билен таныш болмансоң, ыздан өзлериниң эсасы гүйчлерине гарашдылар. Шейлеликде, биринҗи гүн уруш белли бир тарапда айратын үстүнлик болман, шейле гутарды. Эмма ягдай яман агырды. Ак гвардиячылар шәхери алайсалар, Чәрҗев большевиклерине Самаркантдан бәрде даянмага мүмкинчилик ёкды. Шонуң үчин-де гызыллар ыза чекилмели болаян еринде, Амыдеряның көпрүсини йыкмагың ёлбашчылыгы Советиң члени Вострухова табшырылыпды. Элбетде, Дашкентден гүйч гелип етишмедик махалында, шондан башга ёл-да ёкды. Меселәни икинҗи гүн чөзмелиди, чүнки акларың эсасы гүйҗи икинҗи гүн хүҗүме башлаҗакды. Чәрҗевиң ялңыз өз гүйҗи билен сакланып билмеҗекдиги эшгәрди.

Эртир йигрими едиси диййлен гиҗе Дашкентден яраглы гүйч гелип башлады. Икинҗи гүн ирден башлан уруш гүйчлене-гүйчлене, гүнорта чагларында душман хүҗүме гечди. Эмма Гызыл Гошун бир дабан гайра басман, горанып, агшама етди. Үчүнҗи гүн ики тарапдан башланан хүҗүм гүнорта ченли довам этди. Душманың иң өңден сап тутуп гелйән гүйҗүни ёлдаш Тимошковың командасы бөлди. Гызыл эсгерлер оңа рухланып, илери сүрмәге башлады. Гүндиз сагат икилерде атышык хаяллады. Гызыллар ятан ериндеи гозганмады. Эмма душманың агыныкы саны ерли-ерден ыза чекилди. Гиҗе Зыковың хем Эзиз ханың командасы билен дөрт йүз чемеси ак гвардиячы Чәрҗевиң депосыны хем отлы ёл устаханасыны човуп алды. Ында галан эсгерлер хем-де отлы ёл ишчилери уршуп Зыков билен Эзиз ханы-да ковдулар.

Июль айының йигрими [illegible] гүнортан, атышык

говшан вагты, Эзиз хан билен Зыковың масгара болуп гачаныны эшидип, гызыл эсгерлер хас-да рухланды. Ядавлык ятдан чыкарылып, хүҗүме башланды. Агшамлык душманы ятымындан чыкарып, Бархан станциясына ченли ковдулар. Ол ерден хем душмана урушмага маң бермэн, Гаравул гуйы, Пески, Репетекден гечирип, Үчаҗа гетирип дыкдылар. Ине, эдил шу ерде Бердини ызына, Чәрҗеве ибердилер. Берди нәме үчин чагырыляндыгыны билмэн, агыр иңкисе дүшүп гайтды.

18-нҗи бап

ГАРАШЫЛМАДЫК ДУШУШЫК

Июль айының йигрими алтысында гиҗаралар түкениксиз гиден аңңат-аңңат гумуң ичи билен бир топар атлы гүнбатар тарапа барярды. Булар Бәшарыгың боюнда, шу гүнки чакнышыкда Бекмырат байың дарган атлыларындан бөлүнип гачан адамлардан бир бөлекди. Буларың энтек хич бири-де башлык дәлди, белки, Гарагумуң гиң чөлүниң ичинде Мара гачып барянчалар, башлыгың гереги-де болмаз. «Биз урушдан бөлүнип гачдык» дийип, буларың хич бири-де пикир этмейән болара чемели, чүнки ядав халда-да бир-бирлерине ёмак атып, гүлшүп барышларындан шатлыкдан башга гам-хасрат дуюлмаярды. Элбетде, от-ыссының ичинде урушдан сыпып гайдан адамлара хайсы-да болса, бир чопаның гошунда гарынларыны дойруп, бир гиҗе аркайын дынч алмак зерур герекди. Ана, ол максатларына-да сезевар болдулар. Алаңың гутаран еринде, гумуң этегинде, бир чопаның гошунда дүшледилер. Мунча хорлукдан соң отдан чыкан күлли чөрек билен яглы бөрсүкден гарынларыны гөҗек ялы этдилер. Соңра гөк чайың башында дил ачып башладылар.

Чопан җошан гара таңканы отдан сүйшүрди-де:

— Йигитлер, мыхманың хабар-а... угражак боланда алыняндыр велин, адатдан чыкып, нирден гелип, нирә баряныңызы сорайсагам, чөлүң ичинде айбы ёкдур-да хернә? — дийип, гайнамы сынан таңкасына элинде тутуп дуран чайыны атды.

Чопаның мыхманларының көпүсине «Хениз, өйлеринден чыкып, ятымлык ёла гиден дәлдир» дийсек-де болман дурмаярды, чүнки оларың аглабасы ачлыкдан соңра йыкы-

лара чукур тапман, акларың алдавына дүшен агзы сары огланларды. Йөне араларында хас экабыррагам ёк дәлди. Бекмырат байың иниси Сапар ёлдашларына гөрә көпи гөрен, ичинден от-ялын гечен йигитди. Шол себәпден ол чопаның сорагына:

— Ай, чопан ага, сораныңызың айбы ёкдур. Гелшимиз урушдан, йүзүмиз Мара бакадыр — дийип җогап берди.

Чопан демләп таңкасыны Сапарың өңүне чалт сүйшүрди-де, өзем бир илери гобсунды.

— Бе-е... би ат-яраглы болуп гелшиңизи бир хили гөрүп, ховлуган ялы сорашымам шондан болды. Эмир билен орс урушяндыр?..

— Ёк, агам, эмир билен орс-а уршанок.

— Онда ким билен ким уруша? — дийип, чопан ене Сапара тарап омзады.

— Орс билен орс уруша, түркмен билен түркмен уруша. Гараз, дүшүнер ялы дәл.

Чопан бираз ынҗалып орнашды-да:

— Иним, эмир урушмаян болса, ягшыдыр. Бухарайы шериф еди шерифиң биридир. Бухарайы шериф чайканса, ер-гөк чайканар. Бухарайы шериф йыкылса, ер-гөк йыкылар. Бухарайы шериф заманамызда ериң-гөгүң диреги-дир — дийип, элине алып отуран чапыны овуртлады.

Отуран җигитлерден бири чопана тарап элине диренди-де:

— Чопан ага, бу йыл бахар Марыда Байрамгылыч хан диен адам: «Эмир билен урушмага гитҗек» дийип, җигит йыгнады. Шонда менем тас җигит дурупдым. Дурманымам говы болан экени — дийип, горкы-ховатыр астында гөзүни тегеледи.

— Говы болупдыр, иним. Өрән говы болупдыр. Мениң агам Бухарайы шерифи гутаран улы молла. Бу затлары мен шондан огланлыгымдан бәри эшидип гелшимдир.

Сапар гөвнүетмезчилик билен:

— Хава, говы болупдыр. Җигит дураян болса, Бухар эмирини йыкарды. Ер-гөгем йыкыларды — дийип, батныксыз гүлди.

Адамларың көпүси эййәм укдан галыпды. Сапарың гүлкүси чопана ярамансоң, ол:

— Ядансыңыз, инди ятышайсак нәдйә? — дийип, бейләк барды-да, гоюн багыны бир гойнуң бойнундан салып, бейлеки уҗунам гошарына даңына гышарды.

Гиҗәниң бир вагты, гөюнлар өренде, яңкы гоюн дызап, чопаны оярды. Ол сүрүниң ызына дүшүп гитди.

Эртеси ирден мыхманлары чолук нахарлады. «Инди уградың» дийип дуркалар, узакдан ики саны атлы гөрүнди. «Дүйнки урушдан гачып, азашып йөренлердир, чагыралың, ёлдаш болар» дийшип дуркалар болса, ене бир пыяда бәш саны йүкли дүйәни идип, сыртың аңырсындан чыкды.

Сапар деррев дүрбүсини алып серетди-де:

— Адамлар, олҗаны худай бизе чөлде етирди. Ики дүйәң йүкә — кечә доланан узын зат; ярагдыр. Үч дүйәң йүкем гапырҗак. Олам окдур, худай етирди! — дийип, ене дүрбүсини тутды.

Соңра Сапарың дүрбүсини алып, ёлдашлары еке-екеден середип гөрдүлер. Хеммеси «ок-яраг» дийишдилер. Сапар шатлыгындан учара гелип, ёлдашларына йүзленди:

— Адамлар, олар — үч, биз — докуз. Сиз атланың-да, хол сыртың үстүне барып гарашың. Мен гөни оларың янларына барып, йүклериниң нәмедигини ачык билейин. Ок-яраг болса, өзлери берсә берерлер; бермеселер, зорлап аларыс. Ондан соң шу ерден гөни Хыва сүрерис. Бу ерик гелип, бош гитмек айыпдыр. Атланың-да уграң — дийенден, ерли-ерден атланып, шол гөркезилен сырта тарап сүрдүлер. Сапарың өзи болса йүкүң айыгына етмәге уграды.

Узакдан гөрнен ики атлы, бир пыяда Дурды дагыды. Торлының башбозарлык эдип, яраг алып гачанлыгы зерарлы, олар Чәрҗеве бармалы вагтындан бир гүн гиҗә галып гелйәрдилер.

Бир топар ярагдыларың өңлерини габатлап ат салмагы, бириниң хем, ала-бөле сайланып, өзлерине тарап гайтмагы Дурды дагыны иңкисе гойды. Шонуң үчин-де тиз горанмак чәресини гөрүп башладылар. Дүелерини бир ойда деррев чөкердилер. Дурды дүшманың хүҗүм этҗек ериниң габат өңүнде өзүниң ятҗаклыгыны айтды. Онуң саг тарапында, элли әдим мөчбери ыракда Аллак ятмалы болды. Чеп тарапда Аллага габатма-габат Меле ятмалы болды. Шейлеликде, дүелер үч адамың горагында ортада галды.

— Икимиз өлүп, биримиз галсак-да, ахыркы деме ченли урушмалыдыр. Ок-яраглар Чәрҗев Советинден башганың элине дүшмели дәлдир. Сиз шайыңызы тутуң-да, ериңизе барып, атышыга тайяр болуң. Мен ол гелйән атлының өңүнден чыкайын — дийип, Дурды атыны даяв сүрүп уграды.

Сапар билен Дурды бир-бирлерине габат гелип, араларында дөрт-бәш гадам галанда, икисем атларының башыны чекип даянды. Сапар өңүнде гелип даянан бугдай реңк, мылайым йүзли, яңы сейрегрәге-де мурт табан йигиде середенде, онда шейле бир гөзи эгленмеди. Эмма Дурды өңүнде дуран адамың пишге ялы гара муртлары билен реңкдеш гара йүзүне, ичине ган өйлүп, дарав-дарав болуп дуран окара ялы гахарлы гөзлерине середенде, бир ерде гөренине меңзетҗек ялы этди-де, ниреде гөренини ядына салып билмеди. Хер хилем болса, өзүнден улыны сыламак адаты боюнча:

— Салавмалейким — дийип, салам берди.

— Валейким, нирә барясыңыз?

— Чәрҗеве баряс.

— Нәме име барясыңыз?

— Ишимиз бар.

— Йүкүңиз нәме?

— Ок билен яраг.

— Йүкүңизи гөрмек болармы?

— Йүкүмизи гөрмек болмаз.

— Сиз өзүңиз ким?

— Биз өзүмиз большевик!

— Хе-е, большевик... онда йүкүңизи гөрмек болмаҗак-да? — диенде, Дурды Сапары ачык танады.

— Сен өзүң ким болмалы? — дийип сорады.

Онда ол:

— Мениң кимдигимиң саңа гереги ёк. Йүкүңизи гөркезмесеңиз, мен кимдигими сизе өзүм танадарын — дийип, атыны ызына долап, сүрүберҗек болды.

Дурды оңа:

— Дур, атарын! — дийип хемле урды.

Сапар атыны ызына долап, Дурдының йүзүне гахарлы серетди-де:

— Өң нәче адам атыпдың? — дийди.

— Мениң нәче адам атанымың саңа гереги ёк. Йөне адыңы айт-да, кимдигиңи танат.

Сапар адыны айтмага намыс этди, эмма Дурды оңа иселейән сорагыны бермәге намыс этмеди. Хер нийик-де болса, сорамалы болды:

— Сен бирнәче йыл мундан озал Сухан гатының хатарындан гыз сүйрәпмидиң? Йөне мерт болсаң, догрыңдан гел — дийди.

— Сүйрәпдим.

— Сен Бекмырат байың инисими?

— Мен Бекмырат байың иниси, шонда этҗегиң нэме? — дийип, мердем сөзледи.

— Мен сизиң өзүңиз ялы намарт болмайын. Хол япының аңырсына геч-де, яплан, шоңа яплан. Эмма шондан аңрык бир әдим этлесең, арманлы боларсың. Мен гызы нәнеңси сүйрелиэндигини шу ерде саңа өвредерин. Уграбер, ругсатдыр — диенде, Сапар Дурдының йүзүне бир серетди-де:

— Онда ол янам сениңки — дийип, атыны даяв сүрүп гитди.

Оларың икисем япа япланды. Дурды телпегини бир четэ габат гойды-да, өзи бейлерэкде нышана гарашды. Сапарың атан бэш окуның үчүси телпеге дегип, ики саныСам якын яныны тозатды. Бирденем ол чала келлесини гөркезди велин, Дурды шол халат чат-маңлайындан бир окы сугшурды. Онуң атынам ийдеге алып, ёлдашларының янына гелди. Ене үч адама үч ат болды. Мелегуш Бозгуш болуп, ерине гелди.

Дурды дагы өзлерине эршилиэндигини ачык билди. «Уграбермелими я-да шу ерде беллисини этмелими?» дийип, өз араларында маслахат этдилер. Элбетде, чененип дуран ат-яраглы секиз саны душмандан хедер этмэн, уграбермек аңсат дэлди. Дүрли пикирлерден соң Дурды душманың янына гөни бармагы гөвнүне дүвди. Ёлдашлары-да шоны маслахат билдилер.

Дурды бәрден баршына:

— Салавмалейким — дийип, атының башыны чекди. Эмма онуң саламыны оңлы алмадылар.

— Өлмэге гелдиңми?!

— Атың!

— Бир ок бериң!

— Бизиң ёлдашымызы атды. Бизем аталың — диен гыкылык чыкып, дашына өврүлҗек болдулар. Дурды атының җылавындан берк чекип, еңсэк басдырага-да, олардан сайланышына.

— Адамлар! — дийип йүзленди.

— Атланып дүзе чыкан мерт йигитде мерт йигидиң сыны болмалыдыр. Эмма хэзирки болшуңызда мен мерт йигидиң сыныны гөремок. Илиң хер нэче йигренйэн адамсынам намартлык билен өлдүрсең, ил: «Намарт» дийип, гүррүңиңизи эдер. Мерт өлдүрсең, мертлик гүррүңиңизи

эдерлер. Намарт болуп, ил ичинде гезенден боглуп өлен ягшыдыр — диенде, адамлар бираз көшешди.

Арасында бири:

— Сен бизиң ёлдашымызы мерт өлдүрдиңми?! — дийип гыгырды.

Дурды оңа аркайын җогап бермәге башлады:

— Догры, ягшы йигит, мен сизиң ёлдашыңызы өлдүрдим, эмма ол сизиң ёлдашыңыз дәл. Ол — Бекмырат байың иниси. Ол — бай адам. Ол — сизиң душманыңыз. Сиз болсаңыз барыңыз — еңи ёлук пукара огланлар. Сизиң ёлдашыңыз, ынха, мен. Сиз ёлдашыңызы танаң — диенде, бири:

— Көп геплетмәң, атың! — дийип гыгырды.

Дурды оңа середип:

— Боля, атың. Ынха мен барып, хол япа япланайын, ондан соңра ким атҗак болса, нирәмден барса, барыберсин, йөне мен сизиң яныңыза атышмага гелмедим, сөзлешмәге гелдим — дийди.

Җигитлериң арасында гепе дүшйәниниң бири:

— Адамлар, догры гелен кейигиң ики гөзүнден башга айбы ёкдур. Бейдип дүблешип дурмалың. Бир адам үстүңизе догры гелипдир, сөзүни диңлемек герек — дийип, маслахат тапды.

Ене бири:

— «Илчә өлүм ёк» диййәр. Диңлемек герек — дийди.

Дызыныпып дуранлар бираз суслашды. Ене шол илки дөвлетли маслахат тапан җигит:

— Сизе ким диерлер? — дийип, ювашлык билен сорады.

— Маңа Дурды диерлер.

— Ана, бизиң гүрлешип дуран адамымыз, гөрүң, ким болуп чыкҗак? Сен Сухан гатының гойнуны бакан Мырат аганың оглумы?

— Хава, мен шол Мырат аганың оглы.

— Атдан дүш, Дурды җан, Мырат ага — мениң атам, сенем — мениң доганым. Мениң адым — Байрам. Сухан гаты Мырат аганы чопанчылыкдан ковуп, өлүме иберенде, менем шонуң билен биле ковлан болупдым... — дийип, Байрам сөзүни соңламанка:

— Маңа серет, танаяныңмы? — дийип, бири дыкылып гелди.

Дурды оңа середенден:

— Эсен җан! — дийип гарса гуҗаклады.

— Дурды җан, Мырат агам билен чопанчылыкдан ковланымызда, мен кичиҗик огландым. Шонда ёл айыртда отурып, чолугы Аманмухаммет нерессэниң өлдүрилишини гүррүң эдип берипди. Шол гүррүң мениң ядымдан хич вагтда чыкмаз. Мен Мырат агадан чагалык гөзяшымы дөке-дөке айрылыпдым. Ондан айра гүнүм гечмез өйдүпдим. Хава, ондан соңам йыкма-йыкылма гечди. Дурды җан, сениң какаң агалык мэхрини сенден маңа көп сиңдирди. Мырат ага мениң — атам, сенем — мениң доганым. Ынха, инди өлүме гитсеңем, мен сениң якын ёлдашың — дийди.

Дурды:

— Башга-да маңа ёлдаш болҗагыңыз бармы? — дийип соранда, ене ики саныcы: «Бизем бар» дийип чыкды. Шейлелик билен, Дурды дагы еди адам болуп, Чәрҗеве ýградылар.

19-нҗы бап

ЕЛХАН

Эгригүзер бендиниң белентден шаглап инйән сувы өзүниң майдаҗык җыбарлары билен дымык хова гатышып, өз мөчберинде салкынлык дөредйәрди. Бу гүн агшам Мургабың гырасында битен агачларың сува дүшен көлегесиниң арасында ай-да асмандан инип, гөзел гөркүне буйсаняи ялы, көз реңкинде тегеленип дурды. Сергей мыдама томсуң дымык агшамлары бендиң салкын ховасындан гана-гана дем алып дурарды. Бу ериң гөзел гөркүне нәче сын этсе-де, дуюп билмезди. Хәзир хем ол шол ерде дурды. Эмма бу агшам бендиң агачдан эдилен ян көпрүсине япланышына, башыны галдырман, агыр пикире батыпды, себәби ол шу гүне ченли Берди дагының хал-ягдайынданам, Чәрҗев сөвешиниң ненеңси гечешинден хем бихабарды. Марыда болса уруш хакында ялан-яшрык сөз нәче дийсең барды. Оларың хайсы чын, хайсы ялан, баш чыкармак хем аңсат дәлди. Сергей бу махал диңе шол затлары пикирленип дурды.

Сергейиң агыр пикирини гиҗәниң ичинде якынлап гелйән ат аягының сеси бозды. Ол башыны галдырып бир диңиргенди-де, япланып дуран янкөпрүсине аркасыны бе-

рип, атла гарашды. Салым гечмәнкә болса, дабырап гелйән гыр алашаның үстүндәки адамың Бердидигини танады. Олар бир-бирлерини йитирип-тапан ялы, гадырлы гөрүшдилер. Соңра болса Сергейиң гапысындакы уллакан агач кетиң үстүнде сорашып башладылар:

— Ери, Берди, гелиш ниредендир?

— Гелиш-ә Чәрҗевдендир.

— Еке өзүң гелдиңми?

— Хава, еке өзүм.

— Чәрҗевде уруш ненеңси гечди?

— Чәрҗевде акларың агыз-бурнуны ган ялан ганҗыга дөндердик. Масгара болуп гачдылар.

— Хәзир аклар ниреде?

— Үчаҗыда болаймаса я-да Равнинадамы, Репетекдеми, гараз, шол ерлерде илери-гайра сүйшүп йөрлер.

— Ел агырдыр?

— Сув ялы акып ятан чәге, от ялы говруп барянам ыссы-да, онсоң ёлуң ненеңси агырдыгыны өзүң билибер.

— Ай, агырдыр-ла. Биз-ә сениң чыдайшыңа хайран, Берди җан.

— Нәтҗек-дә, чыдамалы-да, уруш — уруш.

— Вах, билйән-ле, нәме ише гелдиң?

— Иш кән, Сергей... — диенде, Нина чай гетирди.

Берди чәйнеги өңүне чекди-де:

— Ынха, Нинаның чайы шу махал хемме вагтдан гыматлы — дийип сөзлемәге башлады:

— Бизиң бу гелшимиз «хем зыярат, хем түҗарат». «Мара гидиң-де, небит, отлының тигрине гуюлян яг гетириң — дийдилер. — Нәдип тапсаңызам тапың-да, йөне шол затлары гетириң» дийдилер, янгыч ёк. Янгыч болмаса-да, өзүң билйәсиң, иш харап. Дурды дагам бирнәче гүнден багана билен инерлер. Бағананы болса янгыҗа чалышмалы. Дурды дагы гелйәнчә, шу ватларың гамыны иймели — дийип, Берди Сергейиң йүзүне серетди.

Сергей әп-әсли вагт пикирленип отурансоң:

— Бу хакда эртир ирден Гылычлы билен маслахат эдели. Онуң содагәрлер билен-хем, аклар билен-хем гиңден ганышлыгы бар — дийди.

Берди [illegible] пикирленип:

— Догры [illegible]. Жер [illegible] иш бар. Бу ишимизи Гылычлы [illegible]. Йөне еңе бир иш бар — дийип, Байрам[illegible] башлады — Ёгсамам, ханы Байрамгылыч [illegible] нәме хабар бар? —

диенде. Сергей оңа бирден жогап бермән, бираз диңиргенди.

Берди бир хили ховлуган ялы, онуң жогабына гарашман:

— Нәме диңиргендиң? Әзиз ханыңкыдан гайдып гелмедими? — дийди.

— Әзиз ханыңкыдан гайдып гелди, йөне шол адама өңден гаты бил баглап билмишим ялам болуп чыкды өйдйән, мен-ә...

— Нәме үйтгешик гөз гөркезди?

— Байрамгылыч ханың Ёлөтене геленини эшидип, биз онуң янына Гылычлыны ибердик. Олам: «Маңа большевигем герек дәл, меньшевигем» дийип жогап берипдир...

— Хәзир ол Ёлөтендеми?

— Ёк, отрядыны алып, гума чыкып гидипдир.

— Галяны нәтдикә?

— «Галя» диййәниң аялы дәлми?

— Хава.

— Онуң аялам рус экени. Оны гойжак гүманы бармы! Алып гидипдир — диенде, Берди улудан бир демини алды.

— Байрамгылыч хан ялңышыпдыр. Бир зат бардыр, ол большевикди — дийип, Берди пикире гитди.

Бердиниң пикире гиденини билип, Сергей Байрамгылыч хан хакында өз пикирини айтмага башлады:

— Берди, сен Байрамгылыч ханы өрән оңат гөрйәсиң. Догры, ёлдашы говы гөрмели, йөне нәхили ёлдашы? Ана, меселе-де шол ерде... — дийип, Сергей сөзүни соңламанка, Берди:

— Догры, мен Байрамгылыч хандан тә гөз гөрйәнчәм, «Яман» дийип айдып билмен — дийди.

— Боляр онда, Байрамгылыч хан хакында хер ким өз пикиринде галыберсин.

Берди Сергейиң бу сөзүнден соң әп-эсли вагт геплемән отурды. Соңра бир ардынып, ене сөзлемәге башлады:

— Сергей, Чәржевде мени Мара иберҗек боланларында, мен олар билен Байрамгылыч хан хакында-да гүррүңлешдим. Оны отряды билен алып гайтмагы-да бойнума алдым. Шонуң үчинем мени Дурды дагы билен ибермән, өңүрти ибердилер. Инди, хер хилем болса, мен Байрамгылыч ханы гөрүп, гүррүңлешмели боларын.

— Берди, Байрамгылыч ханы гөрүп сөзлешмегиңе мениң гаршылыгым ёк. Эгер-де оны разы эдип, өз тарапымыза гечирип билсең, элиңи берк гысып гутлаҗак. Йөне мен

саңа ол хакда өз пикирими айтдым. Белки, мен ялңышяндырын.

— Ягшы, бейле болса, оны нireден тапмак болар?

— Оны Ёлөтен, Түркменгала себитлеринден еңсерәклерде гумуң ичинден тапмак болар.

— Боляр онда, бу хакда гүррүңимиз галсын. Несип болса, эртир нireде-де болса, мен оны тапарын — дийип, бир салым сесини чыкарман отурды-да:

— Узукдан нәме хабар бар? — дийип сорады.

— Узук шу гүнки гүне ченли иңңе йитен ялы йитди. Йөне шол гызың ёк болан гиҗесиниң соңкусы гиҗе Мургабың отлы гечйән көпрүсиниң үстүнде Аманмырат бир аял машгаланы ковалап баряка, гаравуллар оны атыпдыр. Аял адам болса сыпып гачыпдыр. Элбетде, шол аял машгала Узук болмалы. Шол вака гаранда, Узук нireде-де болса, дири болмалы. Йөне ене бир ягдай болуп билер. Узугың соңам оларың элине дүшен болмагы мүмкиндир. Эгер-де шейле болан болса, онда Узук бу дүнйәде ёкдур. Гараз, шол гызың тәлейи хакында ачык бир зат айтмак кын-да. Шу гүне ченли уч билип боланок — дийип, Сергей сөзүни соңлады.

— Дөвүр агыр. Башагайлык, хер ким етишиксиз гара гүнде, ёгсам-а онуң өлүдигини-дiridигини билмег-э боларды. Мен Байрамгылыч ханың янына бир барып гелейин. Бу хакда соң оңатҗа гүрлешерис, мен гаты ядапдырын, хәзир яталы — диенсоң ятышдылар.

Берди нәче ядан да болса, аңсат ука гидип билмеди. Онуң гөзүне Узук яшаҗыклыгында гораглы багларда битен гызыл гүлүң гупчасы ялы болуп гөрүнди. Соңра бахарың сахер чагында даң сазының шөхлесинден рөвшен алып ачылан меленше гүлүң өвүшгини ялы болуп гөрүнди. Соңкы йылларда болса вагт билен йүз-гөзлери, бой-сыраты үйтгәп, ол гөрениңден бу гөрениңе оваданланып, нәзениннер нәзенини болуп гөрүнди. Иң соңкы язлагда душушанлары ядына дүшенде болса, Узук онуң гөзүне реңбе-рең гүллериң җемленен гүл чеменинден зыяда, нәзик-нефис, уят-хая көшгүниң гейди-хавынасына эрк эден җандан әзиз җанана болуп гөрүнди. Соңкы гүнлери ядына дүшенде болса, Узугың гара чадыра доланып, ахы-перят, нала-гирян ичинде, ажы гөзяшлар дерясына гарк болуп барышы онуң гөзүниң өңүне гелди. Шейле [illegible] дуран агыр аладалар Бердиниң башына ерлешип, йүрегине уруп, мис җемавар ялы җошдурды. Ол улудан бир демини алып, бей-

лесине агдарылды. Укусызлык лешгериниң гаршысында ичини геплетмәге башлады:

«Бу деңсиз дурмушдан хошал, лагшан, лолы дүнйә диңе быждансызлар үчин гуралан экени. Бимесреп харамылар, ахлаксызлар ёлы билен йүзлерини белент тутуп, бипервай гадам уранларында, ким аяк астында галя, ким гара гума гарыля, ким ара-намыса галя, оларың асла пиңине-де дәл. Оларда не хая бар, не-де — уят; не ыкрар бар, не-де — мезхеп. Барыны сопының гушагы ялы эдип, кейпи-сапаларының билине ораялар. Олар илиң мәхир багында гораглап өсдүрен гөз гуванҗыны, гызыл гүлүни басалап торч эдйәлер. Барысы оларың кейпи-сапасы, ышкы гүйҗи астында ер билен егсан болуп гидйә» дийди-де, улудан бир демини алып, ене бейлесине агдарылды. Эмма пикир лешгериниң хүҗүми совулмады. Берди ене ичини геплетмәге башлады. — Олар кеззаплар базары гызанда болса, эшеги «ат» дийип, гечини «гоюн» дийип сатялар. Бахасыз галп дашлары «гөвхер» дийип сатялар. Ханы адалат?! Ёк, «Бедев — җул ичинде, гөвхер — күл ичинде». Эй, быждансыз көне дүнйә! Сен адалат мыдама зулумың өңүнде чөк дүшүп, башына енчдир дурар өйтмегин. Херки задың чени-чакы бар; өңи-соңы бар. Гой, адалат ёлунда шу башым гурбан болсун!» дийип, ятан еринде эхт эдип, ука гитди.

Эртеси ирден Сергей дагы чай ичип отыркалар, Гылычлы гапыдан гиришине гадырлы саламлашып, Берди билен шапба гөрүшди.

— Берди, би-йә «Гурт агзасаң, гурт гелерлери» болайды. Яңы сени агзап отырдык — дийип, Сергей Гылычлының йүзүне серетди.

— Ай, «Аякда боландан агызда бол» диййә. Ягшыдан-ямандан агзалсак боля.

— Ёк, агзышымыз-а... ягшыдыр. Ынха, Бердини «Небит, отлының тигрине гуюлян яг гетир» дийип иберипдирлер. Ынха, басым Дурды дагам Чәрҗевден багана билен инйәлер. Инди шол бағананы ненеңси эдип, сыр билдирмән, небите, яга өврүп болар? — дийип, Сергей Гылычла маслахат салды.

Гылычлы эп-эсли пикирлененден соң:

— Еңил иш-ә дәл экен. Келләни этеге салып, угруна чыкмалы болар-да — дийди.

— Ай, Гылычлы, ол болманда-да биз хер гадамы келләмизи этегимизе салып басяс. Бу-да шол гадамлардан

үйтгешик боласы ёк-ла — диййип, Берди долы кәсесини гөтерди.

— Догры, хер хилем болса, өңүнден геплешмек герек. Эгер эле дүшүлэен ерде «Җүнейит хан үчин алдык. Хыва алып гитҗек» диен сөзден башга бир агыз сөз айтман, хер ким атув болса, атува-да гитмелидир... — диййип, Сергей гепини соңламанка, Берди:

— Элбетде — диййип, онуң сөзүни оңлады.

— Йөне бу иши Черкез ишаның үсти билен дүзетсек, кем болмаз өйдйән. Онуң ат-абрайындан башга-да, аклар билен ичгин танышлыгы бар. Мениң танышымча, өзем намарт йигитдир өйтмейән — диййип, Гылычлы өз пикирини орта атды.

Ёлдашлары дүрли тарапдан өлчерип, иң соңунда, Гылычлының пикирини оңладылар. Гылычлы билен Берди шол ерден чыкып, гөни Черкез ишаныңка уграды. Үчүсиниң биле тиркешип бармагыны болса хич бири-де оңламады. Ёла дүшүп угранларында, Берди Гылычла:

— Биз Черкез ишаның янына барамызда, мениң адым Ёлхандыр. Шоны билип гой — диййди.

Гылычлының:

— Боля — диймеги билен, гүмүрдешип гитдилер.

20-нҗи бап

ГОВА ДҮШМЕДИК УЧГУН

Черкез ишан аягы дөвленсоң, гозганып билмән, бирнәче вагт ятды. Өйде биш-дүш, чай-сув диен ялы ишлериң барысыны Узук этди. Эмма көчә чыкып, дуканлардан алмалы затларың барысыны рус гоңшусының аялы гетирип дурды.

Черкез ишан ятансоң, оны сорамага гелип-гидйән адам көп болды. Шонуң үчин-де Узугы хич киме танатмаҗак болуп, йүзүне долы үрпүнҗек атып гезмәни оңа маслахат берди. Оңа-да гөвни җай болман, түркмен гейимини бүтинлей чыкарып, азербайҗан аялларының эшигини гейип, башына чадыра атмагы маслахат берди. Узук-да өзүни танатмазлык угрунда нәме гейип-нәме чыкармалы болса, гашыны чытман этди. Гелен мыхманлара-да чай-чөрек эберенде, гара чадырыны бүренип, танатман гелип гидйәрди. Адамлар догрулап сорап билмеселер-де, — Черкез ишан азербайҗан гызына өйленипдир — диййип дүшүнйәрдилер.

Ынха, шейле ягдайда ярым ай чемеси гечди. Черкез ишаның аягыны усса Хайты оңарансоң, тиз вагтың ичинде ызасы кемелип, сагалмага башлады. Инди болса бирнәче гүнден бәри эли таяклы юваш-юваш басып, көчелерде гезйәрди.

Черкез ишан гозганып билмән ятан вагтында-да, Узук онуң яныны алып отурмады. Нәме юмшы болса эдип, икинҗи җая чыкып гидйәрди. Эмма мыдама гулак асып отурансоң, Узукҗемал диен сес чалаҗа чыкандан, онуң янында хәзирди. «Сув» дийсе, сув, «Чай» дийсе, чай шол халатда тайярды.

Черкез ишан-да аягы дөвлели бәри, «Бу зады экидиң, ол зады гетириң» диймекден башга Узуга екеҗе агыз-да артыкмач сөз айтмады. Эмма аягының агырысы көшешип, азаҗык рахатланан вагтында, Узугың бой-сыратына, гадам басышына, эглип-галшына сын эдип, нәзикден-непис якымлы сесини эшитмек үчин, йөрите чагырып, бир юмушҗык буюрярды. Бу гүн әртир билен болса оны өз янына чагырып, сөйги мукамында геплешмеги гөвнүне дүвди. Дашкы җайында чай ичип отырка:

— Узукҗемал, ханы бәрик бир гелип гидиң — диййип, юмшак, мәхирли сес билен чагырды. Эмма ол сес Узугың йүрегине мәхир билен орнаман, әрбет дуйгы дөретди. Хер хилем болса, хаял этмән, шол бада Черкез ишаның янында пейда болды. Ишан сыпайычылык билен: — Ханы ашак отурың, бир-ики агыз гүррүң эдели — диййип, ашаклыкдан серетди. Узук гөвүнли-гөвүнсиз кесерибрәк ашак отурды. Черкез ичгинсирәп, юмшак сес билен: — Ханы инди шейдер йөрерисми? Ника ишимизи ёла салмарысмы? Ынха, талак хат-а тайяр — диййип, мөхүрли кагызы гөркезди. Узук гөз гытагы билен чала середип, ене габагыны гойберди. Черкез ишан Узугы ийәйҗек ялы, ышк гөзи билен середип, — Узукҗемал җан, нәме геплемейәсиң? — диййип, узакда отуран еринден герлип, онуң элинден тутды-да, өз янына чекҗек болды. Узук элини силкип алып, еринден турды. Черкез нәче: «Отур» дийсе-де этмеди.

— Айдыбериң сөзүңиз болса, дик дуран еримде-де диңләрин — дийди.

Черкез ишан онуң элинден тутмагыны бираз ерликсиз билип, башга ёл билен ырмага башлады.

— Узукҗемал, «Талак хат гетир» дийдиңиз, талак хат гетирдим. Хәзир Сиз башы бош гелин. Бир йигиде башыңызы баглап, түйс айшы-ашрат сүрҗек вагтыңыз. Гүнүңи-

зи бош гечирмәң, бу гөзеллик Сизе-де вагтлайын берлендир. Бу шамар ялы гара сачлар мыдам гаралыгына дурмаз. Ол сачлара-да гаралык вагтлайын берлендир. Яшыңыз нәче? Он докузмы я йигрими? Ай, йигрим-ә яшан дәлсиңиз. Гепләң ахыры, Сизде шу сөзлемезлик хәсиети бар-да — диййип, Черкез ишан онуң бир агыз сөзүне гарашды.

Узук геплемәнсоң, ене онуң йүрегиниң ачарыны тапҗак болуп, өзи гүрлемәге башлады. — Узукҗемал, хәзир уруш башланды. Сизиң ол гөвүн берен огланыңыз — Берди-де большевиклер билен гачып гидипдир. Инди ол гелҗекми-гелмеҗекми, ким билйә? Белки, гумуң ичинде ок дегип өлүп галҗак. Онсоң Сиз Берди диййип, дүнйәде ёк адамы ятлап, гүл өмрүңизи күл эдәйҗекми? — диенде:

— Ёк, Берди өлмез... — диййип, Узук бир хили болды.

— Нәме үчин өлмез? Аҗалы етсе өлер-дә.

— Ёк, алла рехимдардыр. Олар ялы йигитлере ол яшда өлүм буюрмаз.

— Догры, алла рехимдардыр, йөне Сизе шейле гөрк-гөрмек, сын-сырат әчилип, шейле агыр гүне салмага дөзен алла Бердиниң җаныны алмага дөзмез өйдйәсиңизми?

— Ах, бейдиймәң.

— Мениң бейдиеним билен болуп, бейдиймәним билен болман дурмаз. Мениң диеним болян болса, Сизиң йүрегиңизде мени сөймәге өлчегсиз сөйги дөредердим.

— Ёк, бейдиймәң, дөремез...

— Белки, Берди Сизи сөййәнем дәлдир. Эгер-де сөййән болса, өййәм Сизи Бекмырат байларың элинден халас эдерди — диенде, Узук:

— Догры, Бердиниң мени сөймәге-де хакы бар, сөймезлиге-де — диййип, бир хили үйтгеди.

— Мениң хакым ёкмы?

— Ёк...

— Узукҗемал, эгер-де сизи мениң сөймәге хакым ёк болса, бейдип өйүмде саклап йөрҗек дәл. Хәзир барып, Бекмырат байлара айдайын, нирә алып гитсе-де, мениң өйүмден алып гитсин — диенде, Узугың башы айланып, ашак отурды. Ики эли билен маңлайыны тутуп, әп-эсли отурандан соң:

— Сизде түркменчилик ёкмуды? — диййип, башыны галдырды.

— Менде түркменчилик бар. Сизде рехим ёкмы?

— Мен Сизе нәме каст этдим?

— Чише дүзүп, сөйги одуңыза кебап этдиңиз. Ондан

бетерем каст этмек болармы? — диенде, Узук улудан бир демини алып, Черкез ишаның йүзүне биринҗи гайра ачык серетди.

— Догры, мен Сизи көп гынадым. Элбетде, язгытдан чыкып болмаҗак экени-дә. Мен Сизе разы болдум, йөне ника гыймага адам тапың — дийип, чалаҗа ыылгырҗак ялы этди.

Черкез ишан:

— Боляр онда, Узукҗемал, хәзир ника гыйдырмага үч-дөрт саны адам алып гелейин — дийип, чалт чыкып гитди. Өз көчелеринден доланылян бурча етенде, ызына өврүлип серетсе, гапысында ики саны адамың дуранына гөзи дүшди. Оларың бириниң Гылычлыдыгыны танады, эмма ара ачыграк болансоң, Бердини гөрен адамсына меңзедип билмеди. Шол халатда дуран еринде газап атына атланды.

— Гылычлы!.. Ол көп билмишлик эдип, гөрүнмәси ерде гөрүнйә. Узукҗемала хоссар чыкан болуп, алып гитҗекдир. Бейле гайратлы болян болсалар, Бекмырат байлардан алсалар болмаямы? Ёк, инди мениң элимден Узукҗемалы хич ким алып билмез! — дийип, дуран еринде бурча өврүлэге-де, сапанчасына ок сүрүп, юваш-юваш ызына уграды. Олар өе гиренден, йөришини чалтландырып башлады.

Гылычлы бир-ики гүн мундан озал совук сув ичип, сесини гырыпды. Шонуң үчин хем ол гырылҗык сеси билен:

— Ишан ага-а — дийип, ичерик гиренде, Узук оны сесинден танамады. Гайтам, «Вай, таңрым-эй!.. Ника гыйҗак адамлар эййәм гелди. Мен нәдейин?!» дийип, ички җайда чадырасына букуп сакланҗак болды. Эле дүшен чебшек ялы дагырдап дурка, Гылычлы ички җайың гапысыны ачды.

Узук шол халатда:

— Гидиң! — дийип, тас чадырасыны зыңыпды. Арман, гапыллык! Эгер-де йүзүни ачып, бәрисини бакаян болса, шол бада: «Берди!» дийип, гуҗак ачып топуларды. Ол вагтда Узугың башына гелен хорлукларының барысы гелмедик ялы болуп гечип гидерди я-да эдил шол халадың ичинде ганлы говга гопарды.

Гылычлы: — Ишан ага-ха ёк экени — дийип, гапыны япып, бәрисине доланды.

Черкез ишан дашардан гелди. Узук ички тамда галды. Саглык-аманлык сорашдылар. Черкез ишан өзи үчин якымсыз адамларың гелмегини нәче халамаса-да, түркмениң мыхманпаразлык дессурыны бозуп билмеди. «Дүшек үс-

түне гечиң, отурың» дийип, даш гөрнүшден кемини гойман отуртды. Узук билəер өйдүп, Гылычлының адыны тутман, «Сиз» дийип геплешди. Бердиниң кимдигини билмəн, онуң адыны Елхан дийип тутды. Черкез ишан нəче аркайынсырап болса-да, хəзирки отурылышыгың өрəн əрбет нетиҗе билен гутарҗагына хер минутда гарашярды. Ганлы гаршылыгың туруп-турмазлыгам диңе гапының ачылып-ачылмазлыгына баглыды. Бердиниң сесиниң ички тамда таналмагы билен хем гапының хич ачылмаҗак гүманы ёкды. Ынха, шейле гылдырган үстүнде Черкез ишан сыр билдирмəн, ачык йүз билен мыхманыны кабул этди:

— Әлкинчелик биленем өвренишипдирис — дийип, өзи чай гайнадып, мыхманларының өңүнде гойды.

— Мен Ёлханы өмрүмде екеҗе гезек гөрдүм. Ёл угрунда биразрак гүррүңдешем болупдык — дийип, Черкез ишан Бердиниң йүзүне середип йылгырды.

Берди-де йылгырмак билен җогап берди.

Чай башында орнашансоңлар, Гылычлы:

— Ишан ага, бир ере барямыдыңыз, ёлуңыздан гояйн-а дəлдирис-дə хернə? — дийип сорады.

— Ай, ёк, бир ерик барып гайтҗакдым, сизи гапың агзында гөрүп доланайдым — дийип, Черкез ишан сыпайычылык этди.

— Бизем көп отурҗак дəл, шу йигит Хывадан гелипдир. Харыды — багана.

— Хача.

— Инди шоны небиге овүрҗек боля. Җүнейит хана янгыны герекмиш. Хоз отлының тигрине гуюлян гара ягам герек.

— Ол нəмə герекдикə, онуң нəме отлусы бармы?

— Ай, олам тутумыны улалдяр өйдйəн. Әлбетде, башга хили машыны бардыр-да.

Черкез ишаның сөзи копелдип отурасы гелмеди.

— Боля, үчүнҗи гүн «Елбарслыда» гөршелиң — дийип, гөз гытагы билен Узугың отуран тамының гапысына серетди.

Гылычлы дагы Черкезиң ыныҗалыксыз отурандыгыны [illegible] — Бизем [illegible] үчүнҗи гүн «Елбарслыда» душушарыс-да — дийип, орунларындан турдулар.

— Отурың-да, [illegible] болмады — дийип, Черкез олары [illegible] билен [illegible], [illegible] доланды.

Биразрак гиденлеринден соң, Берди [illegible] сакланды-да:

— Гылычлы, сен [illegible] болсаң гал, мен-ə шу

ерден оба тарап, гөни Байрамгылыч ханы гөзлемэге гидерин — дийди.

Гылычлы:

— Боля-да, гитсең, йөне басымрак шэхерден чык — дийип айрылышдылар.

Черкез ишан: «Алла-алла» билен аман-саг ела салдым-ов» дийип, ички тамың гапысыны ачса, өйде Узук ек. Аңыркы гапыдан ылгап ховла чыкды, Узук ёк. Хасырдап, көчэ чыкды. Узук ек. Ёк Узук! Апа, узын бойлы, гүлер йүзли, гөзеллик мүлкүниң генжи-хазынасына эрк эден бетбагт гыз чакмак дашындан чыкып, гова дүшмэн, йитип гиден учгун ялы йитди гитди! Деврүниң гара ери сарсдыран эйменч гара ыкбалы өзүниң гудратлы голлары билен чекип, нирелере алып гитди, ким билйэр?!

Черкез ишан өйүниң ортарасында дуруп, өз янындан сөйги хакында сөзлемэге башлады:

— Зылыха Юсубы нэче сөйсе-де, Юсуп оңа гөвүн бермеди. Өзүни сөймэни үчин, Зылыха газап билен оңа кырк гамчы урмагы буюрды. Эмма Юсуба деген хер бир гамчының зарбасы от болуп, Зылыханың өзүни яндырып башлады. Зылыха ода өврүлен сөйгиниң дагына чыдаман: «Овф» диенде, онуң деми-де ода өврүлип, өз деми өзүни яндырмага башлады. Эмма Юсуба дөрэн сөйгүси шейле от ичинде-де оны дири саклады. Ана, сөйгиниң иши. Сөйги — довзах хем женнет, бал хем зэхер, гүл хем тикен, от хем буз... — дийип, инче тама билен ене-де ховла серетди. Эмма Узугы гөрмеди.

Узук гитди! Узук йитди!

21-нжи бап

ДАХЫЛ ГУЙЫ

Гүн икинди ерине якынлап, агшам салкыны дүшүнди. Оба адамларының кимси — агшам от, кимси башга-башга ишлери билен, хер хайсы өз ишине мүбтелады. Узаграк өрэ гиден чопанлар-да малларыны сүрүп, оба якынлашыпды. Ынха, шейле вагтда отуз чемеси атлы гелип, обаның бир бай адамсының өйүне дүшди. Олар үчин четрэкде гөгерип отуран агажың гиң көлегесине дүшек атылды. Адамлар ярагларыны харбы дүзгүнде бир-бирине сөешдирип гойдулар. Хэ диймэн, өңлерине сачак атылып, чай чекилди. Бир тарапдан болса гоюн өлдүрилип, газан атарылды.

Ойнеси:

— Байрамгылыч хан, гелҗн билен өе барайсаңыз нәдйә? — дийди.

— Ай, өе барайсагам, болман дурҗак дәл. Галя, йөр, гиделин — дийип уградылар.

Байрамгылыч хан узын бойлы, гараягыз, кырк яшларындакы туйлан гуршун ялы сагдын адамды. Онуң аялы Галя рус болса-да, түркмен дилине аз-кем дүшүнйәрди. Йигрими ики яшларында, инчемик, узын бойлы гөрмегей гелинди. Гүн чабыран ал яңаклары гырмызы-ак өвүшгинлер ялы яныл дурды. «Казбек» папиросының ак кагызының үстүне дүшен күли ялы мавыдан-гөгүмтил өвүшгинли гөзлерине гөзүң дүшенде, җадылы гүйч билен өзүне чекйәрди. Гүн гүйҗүне сеневар болан йүпек ялы меле сачлары ак меңзине безег берйәрди.

Байрамгылыч хан аялы Галя билен өйүң көлегесинде чайа өңлерине алан бадына, «Гыр алашалы, эгни түпеңли бир йигит гелйән, атакда дүшди» дийдилер.

Ойнеси:

— Ким ол? «Гелиберсин» дий — дийди.

Байрамгылыч хан:

— Догры гелен кейигиң ики гөзүнден башга айбы ёкдур — дийип, кәсесини гөтерди.

Онунча узын бойлы, эгинлек йигит етип гелди-де:

— Эссаламалейким — дийип, Байрамгылыч хана гуҗагыны герип уграды.

— Валейкимэссалам — дийип, икиси гуҗаклашды. — Ери, Берди, сен нире, бу ерлери нире? — дийип, Байрамгылыч хан йитирини тапан ялы болды.

— Ай, хан ага, бу ерлер көп дөвнэн еримиздир.

— Ай, нәбилейин, Түркменгала гелмейәнсиң өйдүпдик.

— Догры, соңкы вагтларда гелемок — дийип, Берди шондан ачык гүлди.

Ол араларында этмели гүррүңиң кәндигини буларың икиси-де билйәрди. Йөне хәзир ол гүррүңлериң ери болмансоң, месаны гүррүң эдип отурдылар. Бирден «Хай, аландыр-ла, хов! Хай, Эзиз хан инендир-ле, хов!» диен гыкылык чыкып башлады. Хер ким дуран-дуран ерден атланып, обадан сайланды.

«Байрамгылыч ханың келлесини гетир» дийип, Эзиз ханың Абды ханы иберендигини Байрамгылыч ханың өзи өң эшидипди. Йөне онуң чындыгыны, яландыгыны энтек ачык билмейәрди. Ынха, инди ол-да эшгәр болды. Ана,

Абды хан атлысындан сайланып өңе чыкды. Байрамгылыч ханам орта чыкды. Икисиниң арасында гыгырышып сөзлешере мейдан галды.

— Байрамгылыч хан, Эзиз хан мени тутуп атҗак болды. Мен атлыларым билен гачып гайтдым. Сен Теҗенде Эзиз ханың гошунына гошуланда, мени өз яныңа чекип, «Эзиз ханы өлдүрели» диенмишиң. Менем шоңа разы боланмышым. Бир дейюс, харамзада Эзиз хана мени шейле дийип яманлапдыр. Мен сениң билен бирлешип, Эзиз ханың гаршысына урушҗак... — дийип, Абды хан гепини түкетмән, өңе йөрәп башлады. Байрамгылыч хан оңа гысга җогап берди.

— Абды хан, дур, гозганма ериңден! Инди бәрик бир әдим әтлесең, атамам болсаң сыламан. Мениң билен сөзлешҗек болсаң, чөлде тапарсың — дийип, Байрамгылыч хан дуран ериндеи атыны долап, гөни ызына гайтды. Нөкерлериниң янына гелип, гөни чөле тарап йүз тутдулар. Ягшы иңрик гараландан соң, бир ерде аяк саклап, Байрамгылыч хан нөкерлерине йүз тутды:

— Йигитлер, шу гүн бизе мыхман гелен йигиди сиз танамаясыңыз — дийип, Бердиниң йүзүне серетди. — Хәзир бизиң арамызда дуран мыхман йигит — мениң якын достум. Сиз шу ерден яңкы нахар бишен ере барың-да, мүмкин болса, нахар эдиң. Йөне Абды хандан әгә болуң. Эртир атлар үчин беде, арпа алып, гүнорта галман, Тутлы гуя барарсыңыз. Мен хәзир арзылы мыхманымыз билен уграян. Тутлы гуюда душушарыс. Биз гитдик. Сапарлы, сен мениң ериме галясың — дийип, Байрамгылыч хан, Берди, Галя — үчүси гөни Тутлы гуя уградылар. Ядав барансоңлар, олар узак гүррүң этмән ятдылар. Эртеси сәхер вагты туруп, Байрамгылыч хан, Берди, Галя — үчүси Тутлы гуйының оюнда о яна-бу яна гезип гүррүңлешмәге башлады.

— Байрамгылыч хан, мениң сенден гизлин гүррүңим ёк. Өзүмем гызылларың айратын табшырыгы боюнча Мара гелдим. Чәрҗевден гайтмазымдан озал, Сизиң билен гүррүңлешмәге штабдан ругсат алдым. Шол ругсат боюнча-да Сизиң яныңыза гелдим. Ругсат болса, ики келеме сөвүм бар — дийип, Берди Байрамгылыч хана йүзленди.

— Сөзүң болса ругсатдыр.

— Байрамгылыч хан, «Йигит йигидиң дулуна бир гечер» диен накылы ятланымызда, мен сениң билен бир гезек душушанымда, танадыммыкам өйдйән. Мениң мерт, әдерменн җан ялы гөрүшйән ёлдашларым аз дәл. Гысгасыны ай-

янымда, сенем шол ёлдашларымың бири болайсаң, гаты говы горҗек — дийип, Берди Галяның хем Байрамгылыч ханың йүзүне серетди. Эмма өз сөзүниң олара ненеңси тә-сир эденини билип билмеди.

Байрамгылыч хан эп-эсли вагт ойлананындан соңра, ховлукман, сөзлемәге башлады.

— Берди, офицерлик окувыны гутаран адамлар ак па-тыша кыянат этмән, оны горамакдыгына эхт этмели бол-ярлар. Эмма шол эхти мен этмедим. Шонуң үчин-де маңа офицерлик хукугыны бермедилер... — дийип, гечмишиниң бир парчасыны ятлады. Берди оңа гулак салярды-да, өрән беленде гайып йөрен бир бүргүде середйәрди. Яңкы бүр-гүт гүйр-денесине геленде, сакга дуруп, оны атҗак болды.

Байрамгылыч хан: «Атма» дийип, онуң элине япышды.

— Атайын.

— Ёк, Берди, атма. Ол ал хованың эркин хәкими. Эгер-де ганатым болса, менем шол бүргүт ялы ал ховада эркин гайярдым. Эмма гара топрагың үстүнде эркин гезмек аңсат дәл — дийип, йүрегинде дыкылы матлапларың бардыгыны билдирди.

Берди оңа:

— Эрк-ыгтыяр угрунда гөрешмек герек — дийди.

— Догры, Берди, шол эрк-ыгтыяр дийип, Гарагумуң гиң сәхрасына чыкдым. Демир ёлуң бойлары маңа дар гел-ди — дийип, Байрамгылыч хан улудан бир демини алды.

Галя эриниң хасратлы йүрегини аңып, башыны онуң эгнине гойды. Соңра башыны галдырып:

— Байрам, сен гамгын болма, бизе-де ёл тапылар — ди-йип, гөвүнлик берди.

— Догры, Галя, бизиң үчин тапылан ёл хич бир яна долашман, гони шу гуйының башына алып гелди. Мундан бейләк нирә алып гитҗек, оны билмедим — диенде, Берди оңа:

— Гидели — дийди.

— Нирә гидели?

— Элбетде, гызыллара. Мен йөрите шонуң үчин гел-дим.

Байрамгылыч хан эп-эсли пикирлененинден соңра, оңа җогап бермәге башлады.

— Берди, сениң өңүңде мениң яшыр-юшур гүррүңим ёк. Мен большевиклере дуйгудашлык эдйәдим. Колесов ва-гтында өзүм отряд дүзүп, кейпихон гитдим. Эзиз ханы өлдүрмеге келләми этегиме салып гитдим. Элбетде, ол иши

башармадык. Соңра гайдып, Ёлөтене гелсем, Мары Совети гачыпдыр. Мен Гушгы советине: «Кабул эдиң» дийип йүзлендим, олар этмеди. Соңра «Мени кабул эдиң» дийип, Ораз сердара хат язып, адам ибердим. Ол болса: «Элиме дүшэйсең, атувдан башга зада гарашма» дийип, җогап языпдыр... — диенде, Берди оңа:

— Мерт җогап берипдир — дийип, йүзүне серетди.

— Догры, өлсемем, шолар ялы мердиң элинден өлсем арманым ёк. Йөне Абды хан ялы намардың элинден өлсем, арманлы гидерин.

— Сен Абды ханы Эзиз ханың иберендигини ачык билйәмиң?

— Ачык билйән. Мен оңа үч гүнден бәри гарашядым. Зыяны ёк, ынха, адамларым көпрәк азык алып гелсинлер бакалы. Мен ондан гачан болуп, гумуң ичрәгине чекип билсем, арманым ёк. Ондан соң бир адамсыны сыпдырман, шу гумуң ичинде авлаҗак боларын... — дийип, юмругыны дүвди-де, элини силкип гойберди.

Берди оңа ене маслахат бермәге башлады:

— Байрамгылыч хан, сениң Абды ханы алҗакдыгыңа шүбхэм ёк, йөне максат нәме?

— Менде максат галмады, Берди. Шонуң үчин гума чыкдым.

— Байрамгылыч хан, сен бир билимли адам. Мениң саңа несихат бермегим ерликлем дәл. Шейле-де болса, биз кын ерлерде душушдык. Икимиз бир максатда горкулы гадамлар басдык. Бир максатда дөшүмизи ока герип, душмана ат гойдук. Шу гүнки гүн икимизиң ёлумызың айра дүшенине мен гаты гынаняң. Хениз сен азашып, узага гиденок, долан! Долан, доган! Доган, долан! Мен сени хич яна гойбермен. Икимизиң ёлумыз бирдир — дийип, Берди Байрамгылыч ханы гуҗаклады. Икиси гуҗаклашып, айрылышып билмән, бирнәче вагт дурды. Чөл-бееваның ичинде, агыр гүнде ики саны мерт йигидиң йүреги йүреге гойшупа Галя бипервай середип дуруп билмеди.

— Сен — мениң доганым! Доганым сен мениң! — дийип, Байрамгылыч гөзүнден боюр-боюр гойберип, Бердини гуҗаклап сыпдырмады.

Берди элини юмшаклык билен Галяның эгниниң үстүнде гоюп:

— Сен мениң уямсың. Бизиң ёлумыз-да, максадымыз-да бирдир. Биз шу ерден Чәрҗеве гидерис. Сен шол ерде галарсың. Биз Байрамгылыч хан билен уруша гидерис —

дийип, оңа гөвүнлик берди. Соңра Галя Бердиниң несихатыны диңләп, адамсының йүзүнден өпүп ялбарды.

Байрамгылыч хан:

— Боля, Галя җан, мен Бердиниң несихатыны алайын — дийип, улудан бир демини алды.

Шол дуршуна башыны галдырман, пикире гитди. Бир салымдан соңра башыны галдырып, агыр ягдайда сөзлемәге башлады:

— Берди, ёлсуз мензиле йүз тутандыгыма өзүмем дүшүнйән. Йөне Ораз сердара шейле хат язамсоң, «Мен инди большевикдирин» диймәге выжданым чатмая. Ондан соң мен агып-дөнүп дуран терези болманмы?

— Байрамгылыч хан, дурмуш ёлы яман чылшырымлы, айратын да хәзирки дөвүрде. «Азашан ызыны тапса, айбы ёкдур».

— Догры, «Азашан ызын тапса, айбы ёкдур». Мен сениң несихатыңы алдым. Ынха, гүнорта галман, адамларым гелер. Шу ерден Чәрҗеве уграрыс — дийип, Берди билен элини берк гысышды.

Галя бегенҗинден адамсыны гуҗаклап, йүзүнден өпди. Шол халатда белент сыртың үстүнден отуз чемеси атлы инди.

Галя:

— Гелйәлер — дийип, бегенҗинден дуран еринде бөкмәге башлады.

Байрамгылыч хан дүрби билен серетди-де:

— Диймек, мениң адамларымың арасында Эзиз ханың ичалысы бар экен. Бизиң бу ердедигимизи Абды хана хабар берипдирлер — диенде, Галя ховлукмач:

— Абды ханмы? — дийип сорады.

— Хава, Галя, Абды ханың атлылары — дийди-де, агыр ягдайда Бердә йүзленди.

— Берди, сен биз себәпли хеләк болма. Гач, башыңы гутар. Биз баша гелени гөрмели боларыс.

— Ёк, Байрамгылыч хан, «Мерт сөвешде белли, дана — геңешде» дийипдирлер. Баша гелен ыкбалы деӊ пайлашмалы боларыс.

— Онда шу белент депәни эеләлиң — дийип, дырмашып башладылар. Абды ханың атлылары, хаял этмән, булара тарап ат гойды. Душман ок мейданына геленден, Берди биринҗи окунда иң өңдәки атлыны агдарды. Байрамгылыч хан икинҗисини түвдүрди. Үчүнҗи түвдүрилене киминң окуның дегени мәлим болмады. Белки, Галяның

окы дегендир. Үч билен отузың арасында сөвеш гызып башлады. Топлум болуп, ат салып гелйән душман үч-дөрт адамың йыкыланы билен доланмады. Эмма ызлы-ызына атлар тувдурилип, адамлар агдарылып гидиберенсоң, йүзлериниң угруна алаймаҗакдыкларына гөзлери етди. Соңра атларындан дүшүп, ерли-ерден хүҗүме башладылар. Атышык ярым сагат мөчбери довам эденсоң, Байрамгылыч ханың чат-маңлайындан ок дегди.

Галя:

— Вай, арзылым! — диййип, оны гуҗаклады.

Ол адамсының эййәм гутарандыгыны билип, хаял этмән, ене атышмага башлады. Рехимсиз душман сагдан--солдан хем гаршыдан хүҗүме башлады. Ене аз салымдан даш-төверееклериниң алынҗакдыгына шүбхе галмады.

Берди ховлукды. Душманы нышанадан сыпдырман, ятан еринде:

— Галя, Байрамгылыч ханың окларыны маңа эбер. Өзүңден хабардар бол. Онуң атыны идеге ал. Өз атыңа атлан-да гач, башыңы гутар. Тэ ок дегип йыкылянчаң дурмагын. Сен араны ачянчаң, мен душманы сакларын — диййип, чалт-чалт табшырды.

Галя адамсының мейдини гуҗаклап, онуң ганлы йүзүнден ызлы-ызына үч гайра өпди.

— Ах, яшлыкда гөвүн берен сөйгүлим, хош гал! Хош гал! Мен сени намартларча ташлап гачмалы болдум! Менден яман гөрме! Яман гөрме! — диенде, ене Бердиниң:

— Гач! Галя, гач! — диен сеси эшидилди.

Шол халатда Галяның:

— Гачян, Берди, кимиң башына өлүм гелсе, разы болсун! — диен сесем Бердиниң гулагына эшидилди.

— Разы бол, Галя! Гач, тиз гач, Галя! — диййип гүррүңлешип ятан еринде-де Берди душманы нышанадан сыпдырмаярды.

Галя атланышына гамча басды. Алты саны душман хем оны гөрүп, ызындан ат гойды. Эмма Берди олардан бихабар галды. Ёгсам өзем туруп, шол вагт оларың ызындан ат гоярды. Галя гачандан соңра-да, ол үч-дөрт минут атышды. Атланып, гамча басандан соң, Галяның ызындан ковуп барян атлылары гөрүп, өз ягдайының хем кыналандыгыны билип галды. Ол Галяны горамак үчин — өңүндәки душманлары, өзүни горамак үчин болса ызындакы душманлары атмалы болды. Шол бармана бирденем Галяның аты тувдурилип гитди. Өзем гаты йыкылып,

сеңселәп галды. Шол ерде Галя гола дүшди. Байрамгылыч ханың аты Бердиден галман, гачып гайтды.

Ине, шу ерде Берди:

— Вах, Дурды җан, сенем янымда болмадың-да!.. — дийип, өзүниң гөвүн диен гайратлы ёлдашыны ятлады.

Ине, шейле вакадан соңра Берди Дахыл гуйы диен гуя барып дүшди. Ол ерде өз атына хем Байрамгылыч ханың атына ийм, сув берип, өзи хем чопанлардан нахарланды. Агшамлык атланып, Байрамгылыч ханың атыны идеге алан вагтында, Берди чопанлардан:

— Сизиң Марыда Сейидахмет ишаны таняныңыз бармы? — дийип сорады.

Чопанлар бир-бириниң йүзүне середип:

— Гурбаны гитдигимиң адын-а эшидйәс — дийип җогап бердилер.

— Адыны эшидйән болсаңыз, шонуң оглуна Черкез ишан диййәндирлер. Сиз мениң шу төверекде өленими эшидәйсеңиз, Черкез ишана хабар етирсиңиз. Шол Гылычлы диен йигиде «Берди өлди» дийип айтсын. Якын төвереклериңизде өленими биләйсеңиз, өзүңиз җайларсыңыз, болмаса-да, мөҗеклере шам болуп гидерис-дә, ягшы, саг болуң — дийип, Берди Галяны гутармага ене ызына уграды.

Чопанлар ерли-ерден:

— Өлмерсиң, иним — дийдилер.

— Узак яшарсың.

— Ёлуң ак болсун — дийшип галдылар.

Берди гиҗәниң бир вагты Тутлы гуя якынлашды. Атларыны бир букы ерде даңып, өзи Галядан нышан билмәге уграды. Илки билен, Байрамгылыч ханың өлүп ятан ерине барып, гөтерип алып гитди. Элтип, бир чукура ерлешдирди.

Йүзүни йүзүне гоюп, усуллык билен башыны галдырды. Ики гөзүни ондан айырман, пышырдап, хошлашмага башлады: «Хош, достум! Сени гара ере табшырмалы болдум. Азашдың, ене догры ёла дүшдүң, эмма максадыңа етмедиң. Бу дүнйәде кәплер максадына етмән, арманлы өлйәндир. Сенем шоларың бири болдуң. Достум. «Сениң сөйгүли ярың Галяны душманың элинден гутарын» дийип, саңа сөз берйән. Ят аркайын ериңде, иманың хемра болсун» дийип, үстүне гум сүрди.

Соңра Берди Галяны тапмага уграды. Ене-де шол Байрамгылыч хана ок деген ере якынлашанда, ол ерде бир га-

ра гөрүнди. Берди гылыҗыны сырып, букдаклап уграды. Якынына баранда болса, онуң аҗы-аҗы аглаяныны билип галды. «Галядан башга ким аглаҗак!» дийип пикирленди. Соңра:

— Аглама, Галя — дийип, янына барды.

Галя бир горкҗак ялы этди-де:

— Доган җан, җан доган! — дийип, Бердини гуҗаклады. Йүз-гөзлеринден өпүп сыпдырмады.

— Галя, гачалы.

— Гачалы, Берди.

Берди Галя билен атларыны даңап тарапына уграды. Бир ерик баранларында, Галя:

— Дур, Берди. Шу ерде Абды хан ятыр. Айланып гечели — дийип, сакга дурды.

— Ниреде?

— Хол топбак четиниң аңырсында, яңырак ука гитди.

— Еке өзүми?

— Еке өзи.

— Еке өзи болса, Галя, сен азаҗык дур — дийип, ювашлык билен гылыҗыны сырып уграды. Эп-эсли ерден онуң хорруллдысыны эшиденден, чалт баршына чаласынлык билен келлесини кесип доланды. Абды ханам шейле гутарды.

Берди билен Галя атланып угранында, даң ягшы саз берип, еңсе агарып башлады. Бирден: «Хай, гитдилер!» диен гыкылык чыкды. Душман ерли-ерден атланды. Берди билен Галя-да атларыны гамча басды. Шол гачха-ковлук билен гидип барышларына яланчы ягшы ягтылып, нышана ачык гөрүнди. Душман ок атып башлады. Берди Галяны өңден гачырып, өзи ыза галды. Ыздан ковуп гелйән душманлар Бердиниң окундан горкуп, үче бөлүнди. Бир топары — сагдан, икинҗи топары чепден Галя якынлашҗак болярдылар. Абды хан өленсоң, «Галяны ким тутса, шол алар» диен пикир оларың хер хайсының-да башында барды. Шол ковалашып барышларына Дахыл гуя етдилер. Эдил шол ерде Галяның атыны уруп йыкдылар. Ерли-ерден Галя тарап ат салдылар.

Галя:

— Мениң эримиң ганына галан хайынлар, сизиң хич бириңизиң элиңиз мениң нэзик бedenиме дегмез! Мениң эрими өлдүрен душмана хелей боланымдан өленим ягшыдыр! — дийип, ылгап, гуйының башына барып, бир дурды. — Эй ягты дүнйә, хош гал! Мен адамыма вепадарлык

билен гутарян — дийип, өзүни Дахыл гуя дик-башак гойберди.

Шонуң билен Түркменгаланың еңсе янында, гумуң ичинде Галяның гара тарыхы япылды! Ол гуйы Галяның габры болуп, дүзленип галды. Бейле янындан тәзе Дахыл гуйы газылды. Байрамгылыч ханыңам, Абды ханыңам габры йитди гитди. Эмма Галяның габры йитмеди. Түркменлер: «Ынха, өз адамсына вепадар рус гызының өзүни оклап өлен гуюсы» дийип, дүзленип гиден Дахыл гуйының оюны шу гүнлерем гөркезйәрлер.

22-нжи бап

СЫРЛЫ ДОСТ

Берди өзүниң дурмушда азашан досты Байрамгылыч ханы догры ёла салмак угрунда элинден геленини этди. Эмма ол бу ёлда эйменч, хасратлы ваканың шаяды болмакдан башга максада етип билмеди. Хәзир ол илсиз-гүнсүз чөл-бееваның ичинде еке өзи атыны сүрүп гелйәрди. Бейле агыр вакадан соңра ахмыр, арман лешгериниң рехимсиз хүҗүмине дөз гелип, агыр ой-пикирлериң астындан чыкып билмейәрди. Вагтал-вагтал өз янындан сөзлейәрди:

«Гөреш ики гүйҗүң чакнышмагыдыр. Элбетде, ики гоч гөтинләп, зарба билен баш уранда, бириниң я шахы учмалы, я-да оңургасы омрулмалы боля. Хакыкатданам, хер бир чакнышыкда адалат гүйҗи үстүн чыкып дуран болса, вййәм-эййәмлер дүнйә дүзелер гидерди...

Хава, Галя-да Дахыл гуя өзүни оклап, кырк гулачдан чуңрак дар гуйының дүйбүнде эбедилик мекан тутды! Ол өлмек ислемейәди. Шонуң үчин-де яшайыш ёлунда ел кимин йүвүрди. Эмма гутулып билмеди! Өлүм аждархасының агзына арманлы гирмели болды! Өлүм ондан — йүврүк, мениденем гүйчли чыкды! Мен оны гутарып билмедим!..» дийип, Берди башыны гөтеренде, байгушларың, зәхерли йыланларың меканына өврүлен харабачылыгың арасындан баряндыгыны билип галды.

Өз дөврүнде гыкылык-галмагал, шовхунлы шәхериң сессиз-үйнсүз, лам-җим болуп дымып ятмагы Бердә үйтгешик тәсир этди:

«Нне, Галя-да, эдил шу шәхер ялы, эбедилик дымып

галды. Белки, Узук-да шейле дыманларың әлемине арманлы гадамыны басандыр?!» диен пикир Бердиниң башында пейда болды. Мары шәхериниң тарыхы хакында эшиден гүррүңлери онуң ядына дүшүп башлады.

«Хакыкатдан хем, Гылычлының айдышы ялы, ики-үч мүң йылдан бәри Мары шәхериниң энчеме гезек бозулып, энчеме гезек дүзүлени шүбхесиздир. Хәзир гүнорта болды. Шол эртирден бәри атымы биёл сүрүп гелшиме, гумларда-да, дүзлерде-де шаграп ятан күйзе җәчлериниң, яйрап ятан керпич дөвүклериниң арасындан сайланып билмедим. Ине, буларың барысы-да мүңлерче йыллардан бәри Мары шәхериниң, энчеме гезек дүзүлип, энчеме гезек бозуландыгындан хабар берйә. Догры, ол дөврлериң ынсанларындан нам-нышана галмандыр. Хатда оларың габырлары-да дүзленип, ер билен егсан болупдыр. Оларың бина болан зәхметлери вагшы гүйчлер тарапындан вейран эдилсе-де, шу гүне ченли йитмән гелипдир. Ине, яйрап ятан керпич дөвүклери, ана, шаграп ятан җәчлер, буларың барысының-да: «Биз ынсан зәхмети, ынсан зәхметине хыянат этмек дүнйәде иң яман хайынлыкдыр!» дийип эңрейән сеслери гулагыма гелип дуран ялы» дийди-де, Берди ене усуллык билен башыны галдырды. Гөрсе, солтан Санҗарың мавзолейиниң гапдалындан баряр экен. Ол ерде атыны отламага гойберип, өзи мавзолейиң салкын саясында бирселлем дынч алмага отурды. Бу ерде-де секизинҗи асырлардан бәри дең-душундан, хесердешинден айра дүшүп, ялңызлыкда галан мавзолей, гам-яса батып, гечмиши хакында Бердә сессиз сөзләп дуран ялы болуп дуюлды.

Мары Санҗар дөврүнде гара бага басырылып, көчелерине гүн дүшмейән шәхерди. Бахар паслында дүрли гүллериң ысына гапланян гүлзарды. Реңбе-рең гүллериң ышгында билбиллер сайрашып, сымах боляп, акар сувлы, сергин саялы, ширин мивели меканды. Йигитлери герчек, гызлары гөрмегей, шахы җаханды. Непис нагышлар чекен чепер эллериң, йити зехинлериң, пәхим-пайхасың генҗи-хазынасыды. Омар Хайям, эмир Муиззи... кимин сайрак билбиллери җошдуран ышк мүлкүниң шан-шөхратлы көшгүди. Мен өзүм болсам Хорасан үлкесиниң гуванҗы Мары шахы җаханың тәҗидим. Эй Санҗарың илинден дөрән гочаман йигит, сен мени керпичлери тәсин гойлан йөне бир манзаралы ымаратдыр өйтмегин. Мениң хер бир керпи-

җим сениң ата-бабаларың ган дери гатышып кемала гелендир. Йүзүмдәки непис нагышларым сениң ата-бабаларының чепер голларының солмаз сенединде галан бозулмаз ызыдыр. Ынсан неслиниң пәхим-пайхасының рөвшен җөвхеридир...

Сөзлесем, сөзүм кән, ичим хупбатдан долы. Ине, шейле гөзел шәхери Чингиз хан йыкып-юмруп, вейран эденден соң, хәзирки сениң отуран ериңде дуруп, мениң гөзел гөркүме сын этди. Эмма ол менде хич бир үйтгешик зат гөрүп билмеди. Өзүниң чөл-бееванларда дикип йөрен акҗа чадырыны менден говы гөрди...» дийип, мавзолей дымып галан ялы болды. Берди орнундан туруп ёла дүшди.

Байрамгылыч хан билен Галяның башына дүшен хасратлы вакадан соң, дымып ятан вейран харабаларың арасындан сайланянча, Бердиниң башына шейле пикирлер гелип гечди.

Берди гич өйләнлер, салкын аранда, Оразсолтан эҗәниң өйүне гелип дүшди. Элбетде, бир вагт, Узугың гирип чыкян девринде, буҗагаз гараҗа түнек Бердиниң гөзүне шаларың лаглы-мерҗен безегли көшгүнден-де зыят гөрүнйәрди, чүнки бу гарып өйүң безеги алтын, күмүш-де, лаглы-мерҗенде дәлди, оларың барысындан зыят он бәш яшлы Узук гызды. Хәзир болса гарып өйи гөрке салан гөзел гыз ёкды. Онуң нирдедигем, ненеңси ыкбалың совук голтугына гысанам Бердә мәлим дәлди.

Хәзир бу өйде Бердини берк баглап, өзүне чекип дуран гүйч диңе Оразсолтан эҗәниң энелик сөйгүсиди. Оны хем гөрди, чәйнек чайыны ичди, Дурдының аман-эсен гезип йөрендигинден хабар берди. Гылычлы-да өйде болмансоң, бу ерде узак отурасы гелмеди.

Берди Гылычлы билен Черкез ишаның өйүне баранда, онда ненеңсидир бир хили совуклык сызыпды. Эмма өң, ёл угрунда душушанларында болса, онуң геп уршы, җигитлер ябысыны аланда, аркайын дуруп, гедем сөзлейши яранды. Гараз, нәме үчиндир, Ёлхан ады билен ене бир гезек онуң янына барып, гүррүң эдеси гелйәрди.

Умуман, дурмушда бир чаларак таншан адамың билен кәте ене гүррүң эдесиң гелйәр, эмма хас таныш боланыңдан соңра, ондан баш алып гачасың гелйән вагтам болман дурмаяр. Ким билйәр, Черкез ишан Бердә яраҗакмы я-да онуң билен мазалы гүррүңлешенден соң, зут гачҗакмы, оны өңүнден айтмак аңсат дәлди. Йөне хәзирки ягдайда шәхере бармак, онда-да оңат танамаян адамың янына бар-

мак Берди үчин чеиден горкулыды. Шейле-де болса, ол тэзе достуның янына уграды.

Догры, Черкез ишан бор-болмаз ере бирине яманлык этҗек болуп йөрен адамлардан дәлди. Йөне өз гепини гөгертмек угрунда нәме этмелем болса, гача-да дурмаярды. Узук меселесинде болса башына ненеңси горкулы, яман иш гелсе-де, онуң өңүнде әр кимин дик дурмагы йүрегине берк дүвүпди. Шонуң үчин-де Бекмырат байларың түпеңиниң гызарып дуран мисинден-де горкман, оны алҗак болупды. Догры, хэзир ол Узугы йитирди, эмма онуң йүрегинде оянан ышк гүйҗи эгсилмеди, гайтам, барха бетер гүйҗеди. Бу гүнлер ол сораг-идег үсти билен ассырынлыкдан оны гөзлейәрди. Ынха, бу ягдайда Черкез ишан Бердиниң кимдигини танайса, әртеки гүн Узуклы ишиниң өңүне гермеч гермемез ялы, ненеңси чәре-де болса, гайгырман гөрҗекдигини әшгәр айдып дурды.

Элбетде, Берди бу затлардан бихабарды. Янгыч тапмак ишинем Черкез ишан битирмеги бойнуна алансоң, онуң бу ерик гелмегинде гарашылмадык горкудан башга үйтгешик зат ёкды.

Ана, Берди шейле сырлы достуның янына салам берип гелди. Черкез ишан хорматлы мыхманыны гадыр билен гаршы алды. — Охо-ов!.. Ёлхан, Сизми? Гелиң, гелиң, хош гелдиңиз, сапа гелдиңиз. Гечиң ёкары, ёкары гечиң — дийип, Бердә ачык йүрекден мерхемет эдип, төре гечирди.

— Аман-эсен гезип йөренмисиңиз, ишан ага, саглык--гургунлыкмыдыр?

— Шүкүр худая. Гаты говы гелдиңиз, вагтында гелдиңиз. Бизиң түркменлеримизде бир адат бар. Мыхман аҗам болса, докам болса, сораман, өңүнде гөк чай гойялар. Йүреги гөтерсе-де, гөтермесе-де, ичмели боля. Мениң бейдиймәмиң бир себәби бар. Бираз адатдан чыкайҗак боляи.

— Ай, зыяны ёк, чыкыбериң, ишан ага.

— Нәме... хэзир палав бугланып дур. «Бу гүн нахары еке иймели болаярынм-ов? Хий, бир гайын энеси сөен ырсгаллы йигит геләймезмикә?» дийип, гарашып отырдым. Оңат Сиз геләйдиңиз. Неме... мен нахары еке иймеги бир хили халамаян. Ёк, «Чай ичерис» дийсеңиз, демли чаям дур — дийип, дик дуран ерден Бердиниң йүзүне середип, икинҗи җая уграҗак болды.

— Ишан ага, маңа гарамаң-да, нәме гөвнүңиз ислесе,

өзүңиз эдибериң. Чай билен нахарың арасында адат бозулмаз.

— Боляр онда, өңүрти нахар эдәели — дийип, Черкез ишан икинҗи җая гирип гитди. Ол ердәки табага салнып башланан палавың айрагын якымлы ысы Бердиниң отуран җайына габсап урандан, агзыны сувартмага башлады. Хәдиймән, сүлгүн этине бишен сарымтыл өвүшгинде сечеленип ятан палавдан «Алың-алың» билен алып башладылар. Ховлукман, гезекме-гезегине алып отурышларына Черкез ишан палавың тарыпыны этмәге башлады:

— Ёлхан, мен өзүм бир дервиш кысымы гезендерәк адам.

— Хе-е.

— Мен мунуң Дашкендини, Самаркандыны, Бухара, Хывасынам гөрдүм. Бекинем гөрдүм.

— Хе-е.

— Хер ериң өзүниң бир палав бишириши бар. Хер хайсам өз еринде говы нахар, кеми ёк.

— Хе-е.

— Йөне шу хывалылар ялы палава өкде халкы мен гөрмедим. Догры, пүрсянларам өкде.

— Хе-е.

— Мунуң этиниң, ягының, кәшириниң, гуюлҗак сувуның барысының өлчегини тапмалы.

— Хе-е, догрудыр.

— Ене бурчмы, бехими, гаралымы, эрикми, кишмишми, гавунмы, ене дүрли-дүрли ыс, тагам берип дуран отларың хем өз өлчегини тапып атмалы боля.

— Хе-е, би палава гавунам атылямы?

— Атыляндыр, бугланда, йөне үстүне яплашдыраймалыдыр. Палав гавуның ысыны өзүне дартып аля. Гавун болмаса, оңат ыслы какы хем агдаран вагтың атаймалыдыр.

— Хе-е, шейдийсене.

— Онсоңам хер хайваның этиниң өз тагамы боля.

— Хе-е, догрудыр.

— Товшаның эти әг дәлдир. Нәме этсеңем, оңлы агзың дадынмаз, йөне палава атсаң велин, гелшер дурубер. Бир ширелирәге-де юмшаксы палавы болар велин, ийипдоюп билмерсиң.

— Хе-е, догры.

— Аслында сүлгүн палав үчин ярадыландыр. Палава сүлгүниң этине гелҗек дүнйәде эт болмаз. Ине, шу пала-

вам сүлгүниң этине бишен — диййип, Черкез ишан шапладып, бармагыны ялады.

— Хе-е, өрән говы болупдыр, ийип дояр ялы дәл.

— Хава, монҗугатды ойнанда, гызларың бир санаважы бардыр:

Мүнен атың ховайыдыр, ховайы,
Үстүндедир мүң түменлик дерайы,
Иениң кәкилик этиң кебабы,
Ичениң леңңеч супы шерабы —

диййип санаяндырлар. Бизиң Марымызда кәкилик ёк, йөне бир гайра Ашгабада барамда, кәкилик этинден кебап этдирип хем ийип гәрдүм. Ай, үйтгешик шарасы бар-а, эдил сүңклеринем чейнәп-чейнәп ювдаясың гелйә.

— Хе-е, догрудыр — диййип, Берди элини сүпүрди-де, еңсә чекилди.

— Гайра чекилмәң, ийиң!

— Ай, көп ийдик, берекет бер-э.

— Алың, ене бир-ики агыз ийиң!

— Ай, кемини гоймадык, берекет берсин. Өрән говы нахар болупдыр, ийип дояр ялы дәл.

— Онда менем болайжак. Хапы омын эдиң.

— Эдибериң — диййип, Берди элини галдырды.

Черкез ишан аят окап, төвир галдырды. Сачак йыгнанды. Ондан-мундан гүррүң эдип, эп-эсли отурдылар. Палав җошансоң, мумыя ялы гөк чай гелди. Гүррүң гызышып башлады:

— Инди бизиң түркменлеримизде бир адамың йүзүне середип, өвүп-яманлап отурмак говы гөрүлмейән задың бири. Йөне шол бир гезек ёл угрунда душанымызда, адалатың тарапыны тутушыңыза мениң писиндим отурман дурмады. Җүнейит ханам нәме бир адам билен иш салшанда, танамаи салышян дәлдир — дийди-де, бирденем Бердини йүзүне өвүп баряндырын өйдүп, — Җүнейидиң гошуны көпми? — диййип сорады.

Берди Җүнейит хан хакындакы гүррүңи башга яна совҗак болуп:

— Ай, онуң гошунам кәте кәпелйә, кәте азаля. Бу «большевик» дийди, «гара гейим» дийди, буларың пайлашып билмейән зады нәмекә? — диййип, онуң өзүне сораг берди.

— Булар нәме үчин урушяндыкларына өзлеои душүнйәндирлер. Йөне бизиң түркменлеримизиңки «Ики ат де-

пишер, арасында әшек өлер» диенлери болуп баря. «Ораз сердардырын» дийди, «Эзиз хандырын» дийди, «Бекмырат байдырын» дийди, или гыргына салян хем ынха шолар. Ораз сердар дийлен адам-а фронтуң ызында ак магундан чыкман, агындан, гызылындан гарып ичип ятса боля. Ил гырылямы, ган дөкүлйәми, онуң первайына-да дәл. Эзиз хан дийилйән адама-да ыгтыяр етәйсе, илки билен дар агаҗыны дикҗек. Ызынданам адам асҗак, соңкы этҗек ишем өзүне шан-шөхрат газанмак, башга максады ёк, Бекмырат бай дийилйән адамам семрәп, гөзи гызаран хайын! Бизиң түркменлеримизде бир накыл бар. «Семизлиги диңе гоюн гөтәр, онда-да гара гоюн» — дийди-де, Черкез ишан Бекмырат байларың Узугың башына салан агыр күлпетлерини Бердә гүррүң бермәге башлады. Берди сыр билдирмән диңледи. Ол ахыры, Узугы өзүниң «эели» хүҗрә чагыран ерине гелди.

— Магтымгулының:

> Хер нәрсәни бир сөй билен йыкар сен,
> Җүлгәни сил билен, дагы ел билен...—

дийши ялы, аллахым, херки зады ярадан-да, гапдалындан оңа ягы-да ярадя. Мени ышк одуна якып-яндырмак үчин, Узукҗемал ялы нәзенин гызы ярадыпдыр. Онам бир сөй билен айлап, мениң әңүме гетирйә-де: «Ынха, ян, көй, туташ» [illegible]. Мен онуң ышгына ловлап, янып дуркамам, [illegible] әңүнден гайып боля. Ине, аллаһың [illegible] нәме диерсиң? — дийип, Бердә се[illegible] [illegible] ялы болуп уран га[illegible] [illegible] гөзи дүшенде-де, [illegible] онламады. Йөне оңа өз гүррүни [illegible] айратын тәсир әдендирин өйтди. Гапдалында [illegible] алып, маңлай дерини бипервай сүпүрди.

[illegible] дамарлары кириш ялы чекилишип, йүреги [illegible] ярып чыкара гелди. «Сен шейле яман гүне дү[illegible] әҗиз гызы «эели» хүҗрә алдап чагыран болсаң, ханы сениң Бекмырат байлардан тапавудың, выждансыз ха[illegible]?» дийҗек болды-да, [illegible], [illegible]рдан сакланды. Черкез ишан бу затлардан бихабар ене сөзлемәге башлады:

— Хава, ол гыз [illegible] гачып гиден соң, [illegible] көшешипди. Ол [illegible] Бекмырат байлардан [illegible] ене мениң өйүме [illegible] — [illegible]. Берди оту-

ран ериңде гобсунаньны өзи хем билмән галды. Хер ничик-де болса, ол сыр билдирмән сакланды.

— Хава, яңкы перизат сиз Гылычлы билен дүйнки гелениңизде-де, икинҗи җайда отырды. Сизи уградып, өе гирсем, эййәм хачан зым-зыят болупдыр, ёк!.. Эдил чакмак дашдан чыкан учгун ялы йитди гитди. Эйәм берсин, нирә гитди, ким билйә?!. Ынха, инди гөзүм ёлунда интизар болуп отырын. Акылым хайран, нирeден сорап, нирeден идеҗегими билемок. Йөне инди мен оны ере гирсе-де, асмана учса-да сыпдырман. Ахыры, бир гүн мениң элиме дүшмелидир — дийип, Черкез ишан Бердиниң йүзүне бир серетди-де, долдуран кәсесини гөтерди.

Берди деря кимин долуп-дашян гахарлы сырыны гүйч билен яшырып:

— Инди оны нирeден тапарсыңыз, Сизиң элиңизден сыпыпдыр — дийди.

Черкез ишан агыр ягдайда хырчыны дишләп, башыны бир яйкады-да, ене сөзлемәге башлады.

— Ким билйә, Ёлхан, җерен бир-де, авчы кән. Оңа узап дуран үч саны гол бар. Ганлы гол, чорлы гол, юмшак гол. Ганлы гол Бекмырат байларыңкы, оңа дүшсе, өлүм билен гутаря. Сөйгүли гол өзүмизиңки болмалы. Оңа дүшсе-де, багт көшгүне чыкмалы. Чорлы голам бир энтэп йөрен харам чопаныңкы. Йөне шол харам чопан шейле нэзик гызың күкрегиндәки сөйгүден долы йүреҗигини өзүниң кирли эли билен алып гидипдир. Инди онда гайры адама багыш этмәге сөйги-де ёк, йүрек-де. Шонуң үчин ненеңси ёл билен болса-да, онуң сөйгүсини-де, йүрегини-де нежис чопандан алып, орнуна салмак герек. Онуң үчин бир ёл бар, ол-да шол чопаны ёк этмекдир. Мен шоңа-да тайяр — диенде, Берди дуруп билмеди, азм билен:

— Ёк этмәге гайратың етсе, шол харам, нежис чопан-а мендирин! — дийди.

Черкез ишан агзына етирип барян чайыны овургламан:

— Сен Бердими?! — дийип, гахарлы серетди.

— Хава, Берд-ә мен, эжеңизи эдибер!..

— Гайрата етмек билен ялңышайын болма; белки, гайдып аларсың.

Берди:

— Ялңышянам дәлдирин, гайдыбам алман!.. — диенде, Черкез ишан ериңден чалт турды-да, сандыгың үстүне галдырылан ёрганың арасындан браунинг сапанчасыны

алып, Бердә гөни дикәнләп гысды. Сапанча гөчмеди; икинҗи гезек ок сүрүп гысянча, Берди донуның ичинден гушагына гысдырылан яланач наганы чаласын алып, оны ондан өңүртди. Черкез ишаның сапанчасы зыңлып, хонда дүшди. Берди шол халатда гараңка гатышып гитди.

Ёлда Сергейиң янына барып, болан иши гүррүң берди. Сергей оңа кәйинмәге башлады:

— Сен түркменчиликде телек айдылан екеҗе агыз сөзүң ган билен гутаряндыгыны билмейәмиң нәме?!

— Билеңде нәме, ол-а сениң йүзүңе середип, «харам, пеҗис чопан» дийип, сөгер отыр. Сенем сесиңи чыкарман отурмалымы?

— Герек болса, отурмалы. Түркменчилиги ташлап, медениетлирәк болмалы.

— Медениетли болҗак болуп, җуда бинамысам болаймалы дәлдир.

— Берди, дүшүн, улы максада етмек үчин, ниреде әден-гайрат герекдир, ниреде болса совук ганлылык, канагатлылык герекдир. Герек еринде бинамысрак, горкаграгам боланың зыяны ёкдур. Йөне ниреде ненеңси болмалыдыгыны билмек үчин хем пәхим-пайхас, акыл герекдир. Шуларың барысына-да түркменчилик: даргурсаклык, соңуны саймазлык дос-догры зыян эдиән затдыр. Биз хәзир Черкез ишаны өзүмизе душман этмек билен, аз зат йитиремзок ахыры. Шол хакда аңырсыны-бәрсини өлчерин, бир пикир эдип гөрсең болмадымы? — диенде, Берди улудан бир демини алды-да туруберди. Сергей нәче гойбермеҗек болса-да, отурман, чыкып гитди.

Шол гидишине гөни Гылычлының янына барды. Оңа-да әден ишини хем ялңышыны билеликде айдып берди.

Эргеси Гылычлы ирден Черкез ишаның янына гелди. Онуң хал-ягдайыны сорап, боланише өкүнч билдирди.

Ок Черкез ишаның чеп элиниң орта бармагы билен огулхаҗадының ортарасыны сырып, сагының аясындан гечип гиден экени.

— Ай, ишан ага, муңа-да шүкүр эдиң. Хернә агыр ярады болманыңызы. Ол огланам әден ишине ямаи пушман эдйә. Өтен агшам: «Ишан аганың янына барың-да, гүнәми гечмегини сораң» дийип, мениң яныма гелип гитди — дийип, Гылычлы Бердиниң гүнәсини гечмегини сорады.

Черкез ишан эп-если вагт җогап бермән отурды. Соңра элини бижайрак тутанмы агыртдымы-нәдими, йүзүни чаларак чытды-да, хоңкурман гепләп башлады.

— Гылычлы, шол медреседе окаян дөврүмизден бәри, икимизиң достлугымыз довам эдип гелйә. «Задың тәзеси говы, достуң — көнеси» диййә. Хәзир-ә мен чаларак яралы болдум. Догрусыны айданда, яралы болмагыма-да өзүм себәпкәр. Онсоңам ара ган дүшәенде-де, бир адамың төвелласыны алҗак болсам, өңүрти сизиңкини алардым. Йөне сиз шу ишиң арасында төвеллачы болмаң... — диенде, Гылычлы онуң сөзүни бөлтәп:

— Бей диймәң, ишан ага, бу арада ярашмаз ялы улы зат ёк — дийди.

— Догры, дашдан серетсең, шейле бир зат ёк ялы, йөне онуң билен мениң арамда ярашык болмаз. Сизем ярашдырҗагам болуп отурмаң — дийип, Черкез ишан пикире гитди.

Гылычлы-да нәме дийҗегини билмән дымып галды. Соңра ишан ховлукман, ене гепләп башлады:

— Мен ярашманым биленем, оңа шейле бир яманлык этҗек болар йөрер хем өйтмәң. Озалы билен-ә, шол мени атан адам Берди болян болса, ол большевик, йөне хәзир Марың көчесинде гезип йөренини гөрсем-де, мен оны гарагейиме[1] яманлап тутдурман. Онсоңам хич вагт үстүнден шикаят эдип, онуң билен ишиклешмен. Бу затлар түркмениң дүнйәде иң яман гөрйән зады. Илиң яман гөрйән задыны менем яман гөрйән. Онсоңам Сизиң хатыраңыз үчин мен шондан ар алҗак болмайын, йөне Сизем маңа: «Яраш» диймәң — дийип, долдурып гоян чайлы кәсесини агзына етирди.

— Яманламаҗак, ар алмаҗак, шикаят этмеҗек болсаңыз, ярашдыгыңыз бор-да!—дийип, Гылычлы йылгырды.

— Ёк, Бекмырат бай, Берди, Черкез ишан — үчүсиниң арасында ярашык болар өйдүп, пикир этмәң — дийип, олам йылгырҗак ялы этди.

Черкез ишаның нәме үчин «Ярашык болмаз» диййәнини Гылычлы дүшүнсе-де, дүшүнмедиксирән болуп:

— Нәме үчин ярашык болмаз? — дийип сорады.

— Ярашык болмаҗакдыгының себәбини, Гылычлы, мен Сизден яшырып отурҗак дәл. Узукҗемал Бекмырат байлардан гачды. Шоны билйәсиңизми?

— Билйәс.

---

[1] *Гарагейим* — түркменлер шол девүрде аклара «гарагейим» диййәрди.

— Билйэн болсаңыз, шол гыз олардан гачандан соң, бирнэче вагт мениң өйүмде болды. Соңам гачып гитди. Онам билйэнсиңиз?

— Онам билйэс. Дүйн Берди айтды.

— Берди айдан болса, ол хакыкат йүзүнде Бердэ вепадар гыз. Эмма менем — шол гыза вепадар йигит. Мен шоны хер эдерин-хесип эдерин, аларын. Ондан соң Берди икимизиң арамызда ярашык болуп билерми?

— Агыр меселе, онда хэзир ярашҗак болуп отурмалы дэл. Бу болан ишиң үстүнде Бердиде кастыңыз ёк-да?

— Ёк, аркайын гезиберсин, йөне мениң Сизден бир хайышым бар.

— Айдың.

— Айтсам, Берди мениң өйүмде отуран мыхманымды. «Мыхман — атаңдан улы» диен сөз бар. Мыхмана эдип билсең, эне-атаңа билеликде эден хорматыңданам зыят хормат этмелидигинем мен билйэн. Шоңа гарамаздан, өз өйүмде отуран мыхманыма яраг тутмак билен мен ил шермендеси болдум. Ынха, мениң инди Сизден этҗек хайышым: шу ишиң шейле боландыгыны Берди хич ерде гүррүң этмесин.

— Хатырҗем болуң, Берди хич ерде дил яздырмаз — дийди-де, Гылычлы хошлашып чыкып гитди.

Хер ничик-де болса, янгыч меселесинде Черкез ишан намартлык этмэн танып берди.

23-нжи бап

ГИҖЕДЕН ЭШИДИЛЕН ТОП СЕСИ

Түркүстан зәхмет халк комиссары Павел Герасимович Полторацкиниң мазарының үстүне энтек от-да битмэнди. Биз шол төверәге шол багчага баранымызда, онуң йүзлей җайлананлыгыны билип, губурының үстүне элимиз билен төверегинден гум сүрердик. Белки, шонуң үчин от битен дэлдир? Ёк, онуң үчин дэлди — Белки, от битер ялы вагт гечен дэлдир — дийсеңиз, онуң атылан, үстүне гум сүрленине йигрими бәш гүн гечипди. От битерче вагт болупды. Йөне шол арада гечен йигрими бәш гүнүң җокрама ыссысы, ялын-энтеги тэзеден от гөгертмек дэл, гайтам, бахарда майсалан назык отлары хем [illegible], гурадып ташлапды. Гиҗе ярымдан агандан атылан бешлап топла-

рың саргынлы сесиниң дынгысыз чыкып дуршуны эшиденде велин, оңа ок салып, атып дуран адамлара от-ялын, ыссы-да кәр эдиән дәлдир өйдиәрдиң.

Ана, йигрими алтынҗы июлда Чәрҗевдәки биринҗи чакнышыкдан соңра революция пидакәрлери Гарагумуң яндырыҗы, горсав чәгесине дабанма-дабан багырларыны берип, хүҗүм үстүне хүҗүм билен җан үстүне җан берип, догры йигрими гүнүң ичинде Байрамалының этегине гелип етипдилер. Элбетде, җөвзаның петиш ыссысында, ялын ялы чабрап, яндырып барян эпгегинде, салым бермән, юмуртганы биширйән горсав чәгеден багрыңы галдырман, шончаклы ёлы сүйшүп гечмегиң ненеңси гүзапдыгыны язып суратландырмак билен долы гөз өңүне гетирмек өрән кын. Җөвзаның асмандан инйән яндырыҗы ялына чыдаман, пулемётлар семавар ялы гайнаярды. Түпеңлериң ниллери гызып, тениңе деген ерини якып-яндырып барярды. Шейле от-ыссының ичинде Руссияның салкын ховасындан гелен революция пидакәрлери-де гызгыны етмиш градуса етйән горсав чәгә багырларыны берип, эртирден агшама ченли азатлык окуны дынгысыз атярдылар. Хер ким өз бедениниден дынман акян гара дери гөрүп: «Ах, гара ерем адамзат ялы өз бедениде шейле көп сув саклаян болса болмаямы? Онда Гарагум чөллери-де чешмеләп, булаклар акдырарды» дийип, диңе сув хакында арзув эдиәрди. Тәзеҗе геен гейимлери тиз вагтың ичинде дериң шоруна эпрут болуп, эгинлеринден дүшүп галярды. Ботинкалары чәгәниң гызгынына гурап, бөлек-бөлек дөвлүп, аякларындан дүшүп галярды. Кәте болса пулемёта гуймага-да сув тапылман, адамларың ганы гатап, ровгатсыз ягдайда гызгын чәгә дулукларыны берип ятярдылар. Кимиси гүн уруп, агыз-бурунларындан ган акып, өзүнден гидип йыкылярды. Кимлер болса агыр ярадар халда: «Екеҗе овурт сув берин, мени атың!» дийип ялбарярды. Хакыкатдан хем, салымыны бермән, юмуртганы биширйән гызгын чәгәниң үстүнде яндырып барян гүнүң астында адамларың бедениие дүшен кичиҗик ярадан-да сувук ган дынман акып, ахыры, өлүм билен гутарярды. Элбетде, шейле ягдайда — Сув! Сув! Сув! — дийип, кем-кемден өленден тарпа-тайын өлен ягшыды. Гарагум чөллеринде гечен ол уршуң ненеңси зулматдыгыны окыҗым маңа нәче кәиинсе-де, долы язып, суратландырмага менде гүйч ёк. Йөне Чәрҗевден тә Хазара ченли шол үргүн чәгәниң, шол яндырыҗы гүнүң ховруны йүреклеринде өмүрлик ерлеш-

дирен аталарымыздан сорасак, «Азатлык» диен сөзүң хакыкы гымматыны шолар ялңышман айдардылар.

Ине, бу гүн болса 1918-нҗи йылың август айының он лерди. Гызылларың Мары шәхерини ташлап гачанына йигрими бәш гүн болупды. Гиҗе сагат гөни икиде болса олар бүтин гүйч-кувватыны, эден-гайратыны йыгнап, ерли-ерден Байрамалыны алмага хүҗүме гечипдилер. Акларың горанян ерлери өрән беркди. Өңлери тикенли сим билен гораглыды. Гызыллар оларың ики тарапындан хем хүҗүм эдип, тагадасыны тапса чозярдылар. Зораякдан урша алнан түркменлер мүмкин болан еринде гызылларың тарапына гечип, ярагларыны аклара тарап өврүйәрдилер.

Акларың штабы хениз хем Марыдан чыкманды. Гызылларың улы тайярлык билен айгытлы хүҗүме гирендиги акларың штабына эййәм аян болупды. Шонуң үчин-де Марының арчынларыны, танымал яшулуларыны, ишан-моллаларыны чагырмага гиҗәниң ичинде бүтин обалара чапар атлы иберипдилер. Эмма чагырылан шонча адамың хеммесинден хем илери тутуп, Черкез ишаның еке өзүни гиҗәниң ичинде чагырдылар. Ол штаб-вагона геленде, Ораз сердарың янында Бекмырат байдан башга-да бирнәче түркмен, рус хем ики саны иңлис офицери барды. Ораз сердар Черкез ишаны гадыр-гыммат билен гаршылады. Еңилҗе ыймыт билен, булгурҗыга гуюп, коньяк хөдүрледи.

— Ханы шуҗагазы Сизиң хорматыңыза гөтерелиң — диййип, булгурҗыгы галдырды.

— Ёк, сердар ага, мениң хорматыма гөтерениңизе йүрекден миннетдардырын, йөне «Ич» диймәң — диййип, Черкез ишан гачалак этди.

— Ханың, ичиң-дә, бейле зат болмаз ахыры.

— Җаным билен ичердим, йөне бу гүнлер хезилим ёк. Чакышмаларымы «Ичди» диййип кабул эдерсиңиз.

— Белки, совуклансыңыз, ачыларсыңыз.

— Ёк, совукламак дәл, доктор гадаган этди — диййип, Черкез ишан сыпайычылык билен булгурҗыгыны чакышдырып гоюды.

Соңра Ораз сердар юмшаклык билен максадына якынлашмага башлады:

— Хава, маглым[1]. Сизи гиҗе укудан турзуп, бимаза этдик, оны гечирерсиңиз.

---

[1] Ишан-пирлериң мүритлерине хормат билен йүзлениленде, адыны тутман, «маглым» диййип йүзленйәрдилер.

— Ай, зыяны ёк, сердар ага, Сиз өзүңиз гиҗелери ятман гечирйәсиңиз.

— Хава... Сиз бизе гаты герек болдуңыз, шонуң үчин чагырмалы болдук.

— Герек болса, сердар ага, хызматыңыза гелдик.

— Хава... Магсым... — дийип, сердар сагадына бир серетди-де, азрак ойланып сөзлемәге башлады. — Ене аңырсы ики сагатдан шу ерик Марының атлы-абрайлы яшулулары, ишан-моллалары хем арчынлары йыгнаня. Шоларың өңүнде Сиз ики агыз нутук айтмалы боларсыңыз. Худая шүкүр, Мары илатының арасында абрайыңыз гүйчли. Сейидахмет ишаның оглы дийсең, танамаянлар хем таная — дийип, сердар азрак пикирленип, ене сөзүни довам этди. — Хава, бизиң шу алып барян улы ишимизе көмек этмегиңиз герек. Сиз шу гүне ченли четде дурдуңыз. Онуң үчин, әлбетде, гүнә бизиң өзүмизде, себәби биз Сизи чагырмадык. Белки, бизден яманам гөренсиңиз. Ол ялңышымыз үчин өтүнч сораярыс.

— Ёк, сердар ага, мен адым тутулманы үчин, хич кимден хич зады гаты гөремок.

— Хе-е... яман гөрмедик болсаңыз, өрән ягшы. Онда шу гүнден башлап, бизиң штабымызда боларсыңыз — дийип, сердар сөзүни соңлады.

Черкез ишан сесини чыкарман, пикире гитди.

Ораз сердар эп-эсли гарашандан соңра:

— Бизиң маслахатымызы ненеңси гөрдүңиз? — дийип сорады.

Черкез ишан юваш лыкдан:

— Мен бир өз угруна гезип йөрен галандар адам. Мени өз угрума гойсаңыз, шондан говусы болмаз — дийип, гачалак этди.

Ораз сердар оңа:

— Бизе галандар-да герек, келантер-де — дийди.

— Ягшы, мен бир харбы адам дәл, Сизиң штабыңызда мен нәме иш эдип билерин?

— Штабда Сизиң үчин иш кән. Ене ики сагатдан яшуларың өңүне чыкып нутук айдарсыңыз.

— Ягшы, ол нутугың мазмуны ненеңси болмалы?

— Хәзир гызыллар Байрамала хүҗүм эдйә. Эртир сагат он бирде азындан мүң атлы шу ерде хәзир болмалы. Шолам Мары илатындан йыгнанмалы. Ана, нутугың мазмуны — диенде, Черкез ишан ене пикире гитди.

— Нәме пикире гитдиңиз?

— Сиз илки Мара гелеңизде, мениң дәдем халкың өңүнде нутук сөзләпди. Гой, ене-де шол сөзлесин.

— Сиз сөзлесеңиз, хас говы боларды.

— Ай, мениң нутугымың гереги ёк. Хич кимем гулак асмаз.

— Нәме, халкыңа хызмат этмек ислемейәсиңизми?

— Халкымың ёлунда башым гурбан болсун, йөне мен бейле нутук сөзләп билмен.

— Онда Сиз өз ватаныны сөййән адам дәл-дә?

— Гөзүми гапса-да, ватанымың тот-тозаны гапсын. Эгер кысмат чекип, Америкада өлсемем, «Ләшими өз топрагыма гетирип җайлаң» диен весъет билен өлерин.

— Онда нәме, холха, Байрамалыны гызыллар алып баря. Ол нәме Сизиң ватаныңыз дәлми?

— Байрамалы — мениң ватаным, Шагадамам — мениң ватаным. Йөне мениң ватаныма большевиклер ээ болҗакмы, меньшевиклер ээ болҗакмы я-да иңлислер ээ болҗакмы, мен оңа дүшүнмейән. Эмма, әфсус, мениң халкымың нәхак дөкүлен гызгын ганы гуры ере сиңип гидйә! — диенде, Ораз сердар: «Хүм-м...» эдип эп-эсли отурды. Соңра бирден:

— Белки, Сиз большевиксиңиз? — дийип, йити гөзи билен чиңерилип серетди.

— Мен большевигиң-де, меньшевигиң-де нәме максат тутяндыгына дүшүнемок. Сизиңем, акларың тарапыны тутуп, гызылларың гаршысына нәме үчин урушяндыгыңыза-да дүшүнемок. Иңлислериңем нирелерден гелип, бизиң топрагымыза-да җан алып-җан берип йөрмеклерине-де дүшүнемок.

— Сиз гаты говы [illegible], жагсым! Сизе большевик диерлер!

— Белки, [illegible] билемок.

— Хүм-м... Онда нутук айтҗак дәл-дә?

— «Сөзле» [illegible], йөне шу ердәкиден үйтгешик зат айтмаң. [illegible] «Уруша гидип, ган дөкүң» дийип, халкыма йүзленип [illegible].

— Боля, [illegible], Сизде башга максат бар, магсым...

— Максатсыз адам [illegible], сердар ага.

— Боля, гидибериң — дийип, сердар йүзүне ашак салды.

Черкез ишан:

— Саг болуң — дийип, [illegible] гитди.

Бейле вакадан соңра [illegible] довам

этди. Ораз сердар улудан бир демини алып, ериндеп турды. Чагырылан адамлар гелмедимикә дийип, вагоның айнасындан серетди.

— Адамлар гелшипдир, йыгнагы башлабермек герек— дийип, ызына доланаида, Бекмырат бай оңа аграс йүзленди:

— Сердар ага, магсым биленем геплешдиңиз.

— Хава, магсым биленем сөзлешдик.

— Онуң большевикдигине шүбхе галдымы?

— Мүмкин.

— Ёк, сердар ага, ол түйс большевик. Оны сыпдырман, басмак герек.

— Хәзир яшулулар билен йыгнак гечирелиң. Оны басмага вагт тапарыс — дийип, Ораз сердар уграды. Топар болуп даш чыкдылар.

Ораз сердар:

— Яшулулар, ишан-моллалар, арчынлар, биз сизи бу гиҗе ятырмадык, гечирерсиңиз — дийип, геленлере йүзленди.

— Хәзир большевиклер Байрамала хүҗүм эдйәлер. Шу гүн Байрамалыны алсалар, эртир Марыны аларлар. Аял-оглуп-ушак диймән гырарлар, мал-мүлкүңизи аларлар. Шейле есир гүне дүшмеҗек болсаңыз, аңырсы алты сагадың ичинде хер арчын[1] йигрими бәш саны атлыны шу ерде тайын этсин. Кимиң өз ярагы бар болса, бу ерик гелмән, гөни урша ограсын. Хайсы илат шу буйругы ерине етирмесе, шол илатың арчыны, яшулусы, ишан-молласы җогапкәр болар, дүшнүклими?

— Дүшнүкли, сердар ага!

— Дүшнүкли болса, хер арчының янына ики саны ат-яраглы җигит гошян. Кимде-ким диениңизи этмесе, шол җигитлериң өңүне салып гойбериң. Биз өзүмиз чәресин горерис, дүшнүклими?

— Дүшнүкли, сердар ага!

— Дүшнүкли болса, хаял этмән ограң — диенде, Черкез ишан:

— Маңа сөз бериң — дийди.

Ораз сердар:

— Адамлар, Сейидахмет ишаның оглы Черкез ишанам ики агыз сөз айтҗак, онам диңләң — дийип, адамлары саклады.

---

[1] Шол вагт Марының халкы элли үч арчынды.

Черкез ишан:

— Адамлар, шу ган дөкүшлик герекмикә? Мениң дүшүнишимчә, шу ган дөкүшлик герек дәл, урша адам ибермегем герек дәл — диенден, Ораз сердар Бекмырат бая гөз гыпды. Ол Черкез ишана чалаҗадан бир зат-бир затлар дииип, сөзүни кесдирди.

Шол халатда дуран офицерлер ерли-ерден илери сүйшдүлер. Черкез ишан оларың еңсесинде галып, көпчүлигиң гөзүнден йитди.

Ораз сердар дуран еринден:

— Адамлар, бириңем шәхерде бир минутам эгленмән, гөни обаңыза барың-да, хөкүми ерине етириң, дагаң! — диенден, адамларың барысы дагап гитди.

Черкез ишан үчин болса Марының тагтабитли газамадының гапысы йөрите ачылып-япылды. Ол шол газаматда отуран вагтында, Ораз сердарың гаршысына шу шыгры язды:

Ораз сердар — ады, өзи — бөрмели,
Үзүм сувы дийип, шәхер дөрмели,
Агындан, гызылдан гарып бермели;
Ичип-ичип, аркан гайдар сердарым.

Магсым ишан язар хөкүм хатыны,
Җигитлери чапар хер ян атыны,
Говруп берсең ала доңзуң этини,
Ийип-ийип, чашып ятар сердарым.

Ватан сатар иңлислериң пулуна,
Гарамады түркменлериң халына.
Эгер дүшсең большевигиң элине,
Чише дүзүп, кебап эдер, сердарым.

Деникини чагыр, Ашгабат барып,
Шампански ичер коньяга гарып,
Эсен бай ызында галды саргарып,
Энзелиден гөчүң гечер, сердарым...[1]

. . . .

Ораз сердарың хөкүмини эшидип гиден адамлар барып, обаны гыран-җыран этдилер. Байлар, моллалар, арчынлар билен тиркешип, ниреде гарып болса, шонуң үстүнден дүшйәрдилер. «Пыланының ярагыны[2] ал, пыланы-

---

[1] Бу шыгрың [illegible] Муны хем мен 1950-нжи йылда [illegible] Гурбан Кащак диен яшулы [illegible] (Автор)

[2] Ол заманларда [illegible] үчден ач-ачан [illegible]

һам ябысыны мүн-де, урша угра» диййәрдилер. Боюн товлаҗак боланына-да, «Өзүң гитмеҗек болсаң, я ат тапып бер, я-да — яраг» диййәрдилер. Хич биринем тапып билмейән гарыбың өзи урша гитмәге меҗбур болярды. «Хич биринем этҗек дәл» диени болса җигидиң өңүне салып, шәхере еллаярдылар. Ол ерден хем гөни урша иберйәрдилер. Шейле ягдайда он дөрдүнҗи август дийлен гүни обаларың арасы, елларың угры яраглыдан яңа сом-саяк болуп галды. Буларың арасында большевиклериң йөрите дүшүндириш гечирмек үчин иберен җигитлерем аз дәлди. Гараз хай, ол гүн ким — большевик, ким — меньшевик, ким — хич бирем дәл, кимиси урша баря, кимиси гачып гелйәр, — оңа дүшүнер ялы болмады.

Бирнәчеси обада дуруп билмән, акларың, байларың берен яраглары алып, гума гачып барярды. Эйсем-де болса, Сейидахмет ишан ялының вагыз-несихатына ынанып, өлүп — шехит, өлдүрип казы болмага барян лакаша гаррылар хем ел угрунда бирлән-икилән гөзе илмән дурмаярды.

* * *

Шол гүн Марыдан Байрамала тарап хайсы ёл билен уграсаң-да, нобурларың, улы япларың гырасында яраглы отуран җигитлере саташман гечҗек гүманың ёкды.

Ана, эгни еке нил ав түпеңли, башы шырдаклы, аягы көне чокайлы, сакгалы кирләп булашан лакаша гарры адам ядап гелшине сувлы гүзере инди. Ол өңүрти сувы гапып ичди. Эмма ганып билмәнсоң, еке нил түпеңини гапдалында гоюп, гошавучлап ичмәге башлады. Гананындан соң, ики әли билен сакгалыны сыпап, гүзерден зордан ёкары чыкды-да, гапдалындакы агаҗың дүйбүнде гавун ийип отуран үч сапы ныяда:

— Аманлыкмысыңыз? — дийди.

Отуранлардан бири:

— Шүкүр худая. Яшулы, гелиң, гавун иелиң — дийип чагырды.

Яшулы отуранлары бир сынлап:

— Гавун-а ийэймели экен велин, сув ичэйдим-дә — дийип, үч йигидиң янына барды.

Сергей оңа:

— Ханы отурың, дем-дынҗыңызы бир алың. Онсоң гидерсиңиз-дә — диенсоң, яшулы:

— Эй-вей-эй-й!.. — дийип, элини ере дирэп, ашак отурды.

Сергей ондан:

— Яшулы, нирэ барясыңыз? — дийип сорады.

— Урша барян.

— Хе-е... большевик өлдүрмәге баряс дийсеңизлэң.

— Хава, өлдүрип билсег-э өлдүрҗекдирис — диенде, Берди:

— Яшулы, түпеңиңизиң угры ёк экени, шулар ялыҗак бэшатар билен гитсең болмадымы? — дийип, элиндэки ярагыны гөркезди.

Яшулы өчүгси гөзи билен бэшатара бир серетди-де:

— Иним, олар ялы түпең бизе етдирмез. Етдирэенде-де, биз оны оклабам билмерис, атыбам — дийди.

Онянча Гылычлы бир кэсе гавуны яшулының өңүнде гойды. Буларың гүррүңлериниң үстүне зораякдан урша ибериленлериң бир топары йыгнанды.

Берди ол яшула:

— Ханы урша барманкаңыз, түпеңиңизи атып бир гөрүң ахыры. Хол... агаҗың башында отуран чайкели нышана алайың — дийди.

Яшулы:

— Ай, бизиң түпеңимиз онуң орта ёлуна-да етмез — дийип, бир керч гавуны агзына салды.

Т[illegible]кде дуранлар:

— О[illegible] бэшатар[illegible], етенде-де, гаты мерген адам бо[illegible] — [illegible].

[illegible]

— [illegible] у[illegible]ша нэме иши бар? [illegible]. Сер[illegible] большевигиң [illegible] — дийип, бэшатарыны өврүп, [illegible] душди.

Дуранлар [illegible] бир хили болдулар. Сергей бу [illegible] болуп, ене яшулы билен гүррүңини [illegible]:

— [illegible]?

— [illegible]?

— [illegible].

— [illegible].

— [illegible]?

— [illegible].

— [illegible] айрылдым.

Индем шоңа гахар эдип, урша барян — дийип, «ширин-набат» этди-де, ширели эли билен сакгалыны сыпады.

Гылычлы бир йылгырҗак ялы эдип:

— Яшулы, өңде бири битине гахар эдип, ичмегини ода салыпдыр. Сизиңкем шо зейилли болаймасын? — диенде, дуранлар гүлүшдилер.

Яшулы илиң гүлкүсине үнсем бермеди-де, дердинмәге башлады.

— Ай, өңде бири битине гахар эдип, ичмегини ода салан болса, бизиң хожайынымыза гахар эдип, өзүмизи ода салҗак болшумыз геңем дәл. Инди бир ичмек бизден арзылы болды. Ёлда ятан поссуны өң етен гөтәр, бизиң йүзүмизе ким середйә? Иним, яшым ончаклы кән болмаса-да, кишиң агыр зәхмети бизи яшлыкдан майырды. Ёгсамам мен: «Большевик өлдүрин» дийип, урша барамок. Шол ерде өлсем боля — дийип, улудан бир демини алды.

Сергей оңа:

— Нәме, яшамак исләңокмы? — дийип сорады.

Яшулы бираз хамсыгҗак ялы этди-де:

— Ёк, яшасым геленок. Бу дүнйәниң маңа гызыгы ёк. Гурбаны гитдигим Сеидахмет ишан: «Урша гидип өлен — шехит, өлдүрен — казы» дийипдир. Өлүп шехит болсак боля. Бизе казылыгам герек дәл, бейлекилигем. Инди казы болуп, иле кетхуда болмаҗагымыза гөзүмиз етйә — диенде, Гылычлы бир хили болды. Аслында дана дөрән яшулының агыр дурмушдан басылып, теркидүнйәлиге йүз урмагы оңа яман тәсир этди. Түпеңиниң гундагыны ере дирәп отуран еринде бир гозганды-да, сораг бермәге башлады.

— Яшулы, шахыр молла Зелили дийип эшидипмидиңиз?

— Ким?

— Молла Зелили.

— Нә халк ол?

— Гөклең.

— Гөклең обасы Марының ниресинде отуря? Вах, Гөгагар диисене.

— Ёк, олар Марыда отурмая.

— Марыда отурмаян болса, мен ниреден танайын?

Яшулының хер сорагына, хер җогабына дуранлар гүлүшйәрдилер, эмма оларың гүлмеги яшулының аладасына-да дәлди.

Улы ёл билен урша барянларың бирем бу гүррүңчилигиң душундан гечип гитмейәрди.

Яшулының бүтинлей билинмән галан дападыгыны билип, Гылычлының оңа хас-да небси агырып, ене сораг бермәге башлады.

— Шахыр молла Магтымгулыны билйәсиңизми?

— Мен онуң шахырдыгыны-дәлдигини билемок, йөне молла Магтымгулыны танаян.

— Нireден танаясыңыз?

— Бир вагт, гай туранда, онуң бир бөлек гойны бөлүнип гидипдир. Шонда гоюн гөзләп йөркә, мениң гошума дүшүп гечипди. Өзем, җаным, ... «Ванаш илатындан борун» дийәйди өйдйән.

Адамлар гызыл-гыран гүлүшдилер, Сергей бәшатарының гундагыны бир гөтерип ере урды-да:

— Адамлар, түркмен илинде шейле гараңкыда галан сада адамлар бар. Онуң хер айдан сөзи сизе гүлки боля. Сизиң гүлкиңиз-мениң йүрегиме найза болуп санҗыля! Сизиң барыңызам гидер ёлуңызы тапман, гараңкыда серменишип йөрен адамлар. Сиз хәзир урша барясыңыз. Белки, баран бадыңыза, топуң бир окы ортаңыза дүшүп ярылар, шол халатда шу гүлшүп отуран адамларың бирем болмаз. Сиз бу яшула гүлүшмәң. Сизиң бириңизиңем шу яшулудан артык билйән задыңыз ёк. Сизем урша барясыңыз, бу яшулам урша баря. Нәме үчин барясыңыз? Чагаңызы етим гоймага барямысыңыз?! Аялыңызы дул гоймага барямысыңыз я-да эне-атаңызы «балам» дийип, бозлатмага барямысыңыз?! Бириңизем билеңзок. Гелиң, гүлүшмәлиң-де, шу йигиди диңләлиң. Ол адам шу яшулы билен сизи гүлүшдирҗек болуп, гүрлешип отуранок — диенде, адамлар «Гүлүшмек герек дәл» дийишдилер.

Соңра Гылычлы ене яшулы билен гүрлешмәге башлады:

> Магтымгулы диер мениң адыма,
> Бир ах урсам, әлем янар одума,
> Ярадан, я, җепбар, етиш дадыма,
> Йылдыздан ёл ясап, Ая саташдым —

дийип айдым айтманмыдыңыз, яшулы?

— Вах, айдандырыс велин, баш чашыпдыр, иним.

— Айдан болсаңыз, ана, шол бейди мундан ики йүз йыл чемеси озал түркмениң гөклең илинде Магтымгулы диен шахыр айдып гечипдир. Онуң егенем шахыр болупдыр. Онуң адына молла Зелили диер экенлер. Сиз шехит болмага барян болсаңыз, шонуң язан гошгусындан бир бейт окап берейин, диңләң:

Зелили, бар затдан өлүмдир гаты,
Өлүмден-де гаты киши миннети,
Моллалар өверлер ол кыяматы,
Гойсалар, бу ягты җахан ягшыдыр.

— Дүшүндиңизми, яшулы, молла Зелилиниң айдан задына?

— Дүшүндик.

Гылычлы:

— Дүшүнен болсаңыз, барың, гидибериң шехит өлмәге. О дүнйәде Сизе хүйр гызлар гарашяндыр — диенде, дуранларың бири:

— Бу дүнйәде гыз етмедик болса, ол дүнйәде хүйр гызыңам етеси ёк — дийип гүлди.

Бейле янында бири:

— «Сейидахмет ишан Кәбә гитҗекмиш» диййәлер. Якын ерде шехит өлҗегини билсе, шолам юрт сөкүп, Кәбә гитмезди — дийип, улудан бир демини алды.

Сергей оңа:

— Якын ерде шехит өлүмиң ёкдугыны билйән болсаңыз, нирә барясыңыз? — дийип, кәйинҗек болды.

—Хов, җан агам, гитмәниңе гояноклар.

— Обада арчынлар җигитлери ызларына тиркешип, айланышып йөрлер.

— Гитмесең, тутуп, Ораз сердарың әлине табшырялар.

— Ким өз разычылыгы билен урша гитҗек? — дийшип, отуранлар ерли-ерден вагырдашдылар.

Сергей олара:

— Җигитлериң җаны ики-де, сизиңки бирми? Гоймаян болса, багрыны гаралдаймазлармы? — дийди.

— Вах, оларың Ораз сердары бар?

— Ёгсам этҗегимизи билйәс-ле — дийип, ене галмагаллашдылар.

— Этҗегиңизи билйән болсаңыз, аркайын эдибериң. Шу гиҗәниң өзүнде Ораз сердарыңам галаҗок, бейлекиңем. Бары Марыны ташлап гачып гидйә.

— Халыпа, сиз өзүңиз ким, шонам бир айдың?

— Ким, бизми?

— Хава, сиз?

— Биз, — догрымызы айтсак, большевик. Өзүмизем сизи өлүмден гораҗак болуп, шу ерде келләмизи этегимизе салып отырыс. Ёк, большевикде кастыңыз бар болса, өлдүриң хол йигиди — дийип, Сергей Бердини гөркезди.

Дуранлар ерли-еринден говурдашып, геплемэге башладылар:

— Ёг-эй, большевикде кастымыз ёк.

— Гайтам, сиз бизе ягшылык билен ёл гөркезйэсиңиз.

— Бизиң адам өлдүрмек максадымыз ёк... — дийшип, ерли-ерден сеслендилер.

Шол вагт Гылычлы еринден туруп, геплемэге башлады.

— Адамлар, мен Сейидахмет ишаның хүҗресинде окап гутаран адам. Сизе бир говы маслахат берейин. Шу ерден дөрт-бэш атлы болуп бөлүнишиң-де, ызыңыза уграң. Өңүңизден чыкана-да: «Шу гиҗе аклар Марыны ташлап гачямыш, урша гитмэң» дийип хабар бериң. Онданам говусыны этҗек болсаңыз, акларың дашындан айланың-да, барып, гызыллара гошулың. Гачан билен гачандан кован билен кован ягшы. Өзүңизем саг болуң. Биз гидйэс — дийип, Гылычлы дагы башга бир ёлуң угруна гитдилер.

Сергей дагы: «Саг болуң» дийип уграянчалар, бу ерик йыгнанан адамларың саны йигрими-отуза етипди. Яңкы гүррүңден соң оларың ызына гайданам болды велин, көпүси гызыллара гошулмага уграды. Ызына гайданлар халкың арасында оңат вагыз-несихатчы болдулар, гызыллара гошуланлар болса ак йүрекли җигит болуп, сөвеш мейданына гирдилер.

Он дөрдүнҗи августда гүнортана ченли «Большевиклер оглан-ушак диймэн, өңүнден чыканыны гырҗакмыш, чагаларың гырланыны гөренден, эли яраг тутан эркек гөбекли Байрамала барып гырылмалы» дийип, акларың яйрадан мышы хөкүм сүрүпди. Гүнортадан соң болса «Большевиклер хич киме хич зат дегҗек дэлмиш, хер ким отуран еринде отурыбермелимиш» диен хабар йылдырым ялы чаласын яйрады. Биринҗи мышың чешмеси Ораз сердарың өзи болан болса, икинҗи хакыкаты яйрадан большевиклериң халкың арасына йөрите иберилен Сергей дагы ялы вагыз-несихатчысыды. Йөне бу иш-де гансыз гутарманды. Обаларың арасында гызылларың вагыз-несихатчылары ол ерде-бу ерде акларың җигитлери билен душушып атышярдылар. Элбетде, атышык боландан соңра, ики тарапданам ярадар-да барды, өленем барды. Эмма халк ики тарапданам өлени болса, рус-түркмен диймэн җайлаярды, ярадар боланына рехимдар гөз билен середйэрди.

Фронтда болса он дөрдүнҗи августда гызылларың гиҗе сагат икиде башлан хүҗүми секиз сагат довам эденсоң, аклар өзлериниң берк ятымындан чыкып гачыпдылар.

Гүндиз сагат он икиде болса большевиклер Байрамалыны алыпдылар. Даң атанда, он бәши дийлен гиҗе Арыгың җарының гырасында гүйчли уруш довам этди. Марының обалары сүйренип гелен яралыдан долуп галды. Топ-түпеңиң сеси барха якынлаярды. Мары илаты шонда-да гозганман отырды. Эмма гөзе укы гелмейәрди. Гиҗе ярымдан агандан соңра, акларың җигитлери гачып, обалара яйрап башлады. Екерәк ерде отуран өйлерден йүзлериниң угруна гыз сүйрәп, алып гиденлерем болды. Гыз сүйреҗек болуп, җанларыны гурбан эден җигитлер хем аз болмады. Ине, эдил шол халатда гыз сүйремек билен аклар Мары халкының йүрегинде өзлерине эгсилмез йигренч дөретди. Ондан соңра гозганман отуран халк шәхер якынындан гиҗәниң ичинде гөчүп айрылмага меҗбур болды.

Он алтынҗы августда ир сагат секизде аклар Марыны ташлап гачды. Шол гүн Черкез ишаны газаматдан чыкарҗак боланларында, ол: «Мениң элиме ак[1] байдак бериң» дийди. Черкез ишан ак байдагы гөтерип, гөни гызылларың штабына барды. Чеп элинде ак байдагы тутуп, штабдакы адамларың барысы билен гөршүп чыкды. Соңра «Биз аклыга чыкдык» дийип, обаларың арасында белент тамларың үстүнде ак байдак дикди. Шол байдаклары гөрен халк большевиклериң ягшы ниет билен чагыряндыгына сөзсүз дүшүнди.

24-нҗи бап

КАКАДА

«... Закаспи областының чет юртлар ишлери боюнча комиссары Дохова... Сизиң хайышыңыз боюнча серхетде дуран пыяда отряда Закаспи областына гечмәге перман бердим. Бизиң сизе көмек берҗек боляндыгымыз хеммелере аян болсун.

...Мен, Великобританияның векили, сизе пул хем харбы көмеги бермәге боюн болдум... Шу арзаның копиясыны Исполнитель комитетиң башлыгына хем-де уршуң харбы командованиесиниң башлыгы полковник Ораз сердара табшырмагыңызы хайыш эдйәрин».

Великобританияның Эйрандакы харбы миссиясының башлыгы генерал-майор Маллиссон».

Иңлис хөкүмети шу борчнаманы бойнуна аландан соңра, большевиклер Кака бармазындан озал, ол ерде берк

[1] *Ак* — умуман оңатлык манысыны берйәр. Меселем, «Ёлуң ак болсун» хем ш. м.-лер.

ятым гуршап, горанмак үсти билен гызылларың харбы гүйҗүни ысгындан дүшүрмеги максат эдинди.

Большевиклер Байрамалы чакнышыгындан соңра хүҗүм үстүне хүҗүм билен барып, Теҗени алдылар. Ондан хем аңрык гөни Кака сүрдүлер. Бу ерде бэрден гылавлы барышларына душманың гүйч-кувватыны, ятым ягдайыны оңат хасаба алман, хүҗүме гиришдилер. Эмма иңлислериң дишлерине ченли ярагланан гошуны — сыпайылар аклар билен бирликде оларың гайдувсыз хүҗүмлериниң өңүни алып, ызына гайтардылар.

Биринҗи чакнышыкда Жлобин отрядының командири, көне революционер Яков Розенберг гахрыманларча сөвешип гурбан болды.[1] Украинада бу отряд илки дүзүленде, онуң командири болуп, Яков Розенберг шол ерде немец гошунының хүҗүминиң өңүни алып саклапды. Шондан бэри элинден ярагыны ташламан гелшине, ахыры түркмен топрагында иңлислериң окундан гара ере гарышып гитмели болды.

Биринҗи хүҗүмден соңра гызыллар гиҗе-гүндиз разведка гечирип, душманың ниресинден бармалыдыгыны өврендилер. Август айының йигрими секизинде икинҗи гайра хүҗүме гиришдилер. Демиргазык тайдан хүҗүме башлан отряд Кака гирди. Алынкы сепдэки барянларың гранаты үйтгешик гаты зыңянлары акларың вагонларыны ярмага башлады. Бердиниң хер зыңан гранаты бош гечмеди. Ол эҗизрэк зыңян ёлдашларындан хем алып, душманың бирнэче вагоныны ярды. Шол халатда иңлислер: «Сулх» дийип, ак байдак гөтердилер. Атышык галды. Ики тарапдан геплешик болуп, эп-эсли вагт гечди. Шейле бош гечен вагтдан хайырланып, иңлислер тэзе гүйч билен гарашылмадык ерден хүҗүме гирди. Гызыллар агыр йитги билен ене ызына чекилмэге меҗбур болдулар.

Иңлислериң ине шейле алдавына дүшүлен чакнышыкда болса Газан отрядының комиссары Александр Гинцбург ярадар ягдайда душманың элине дүшүп атылды. Ол хер бир хүҗүмде эсгерлере гөз гөркезип, өң хатарда батырларча гөрелде гөркезерди. Чозулан вагтда, илден өңүрти туруп, душмана хайбат билен: «Ура!» дийип топуларды. Ол Газанда социал-үпҗүнчилик комиссары везипесинде ишлэп йөрен вагтында, аклара гаршы гөрешмэге газанлылардан биринҗи отрядың дүзүлмеги билен, оңа өзи дөвталап бо-

[1] «Яков Розенберг икинҗи хүҗүмде өлди» диен ятлама хем бар.

луп, харбы хызмата гирипди. Шондан бәри мыдам от ичинден чыкман гелшине, ахыры максадына етмән, Какада берк тутан ярагыны әлинден гачырды! Газанлы йигит революция ёлы билен йөрәп, ахыры түркмен топрагына гарышды.

Гызыллар әп-әсли тайярлык гөрепилеринден соңра, сентябрь айының икинҗи хепдесинде үчүнҗи гайта хүҗүме башладылар.

Өңки гечен ики хүҗүмде көп адам өлүп, ярадар болуп, хатардан чыкыпды. Үчүнҗи хүҗүме гезек геленде болса, топларың, пулемётларың янында хызмат әдйән адамларың көпүси тәзеленди. Шонуң нетиҗесинде-де бир вагт Ашгабат түрмесинден өзүни сыпдырып гойберен надзиратель Вацлов Ранкович билен Берди ене душушды. Пулемётчы Ранковиче Берди икинҗи номер болуп, сөвеше гиришди.

Берди дагының пулемётчылар взводы әртир ирден демир ёлуң саг тарапындан хүҗүме башлады. Душманың чагба ялы гуйлуп дуран окуның астында командириң өңе дийип гыгырян сеси әшидилип дурды. Әсгерлер еке-екеден эглип, ылгав билен илери сүйшйәрдилер. Гүн гүнорта болды. Душман билен ара якынлады. Хер ким: «Ине, ине чозмага команда болар» дийип гарашярды. Эмма душман окы башыңы галдырмага май бермейәрди. Оларың ятан ерлери горанмак үчин өрән аматлыды. Ара узак болмаса-да, чөп-чаламсыз текиз мейдан болансоң, чозуп, ол араны гечйәнчәң, душманың пулемётының оруп ташлаҗакдыгы әшгәр гөрнүп дурды. Шонуң үчин гүн илерик агса-да, чозмага команда болмады. Ыздан ичмәге сув гелип етишмеди. Хер ким өз яны билен аланҗа сувуны ичип гутарды. Пулемётларың бирнәчеси әрәп сандан чыкды. Эмма Берди ок берип етишсе, Ранкович атып етишйәр. Бирденем душман саг тарапдан хүҗүме башлады. Ранкович билгешләнден олары хас якына гойберди. Алынкы саплары гыгырышып чозанда болса, пулемёты чаласын өврүшине салым бермән, палач ятыран ялы этди. Икинҗи гайра чозанларың башына-да шол ыкбал гелди. Эмма Ранкович агыр ярадар болуп, гызгын ере дулугыны гойды. Бир дем пулемётың сеси кесилди. Шол халатда өңлеринде ятан сыпайыларың хем бир сепи туруп чозды. Берди олара пулемёты өвренден, гыр-япы этди.

Гүн илериде ягшы аягыны саллапды. Шейле башагайлыкда Берди дагы дөрт адам болуп, пулемётлары билен душманың ортасында галандыкларыны билип галдылар.

Булар демир ёла тарап гитселер, өзлериниңкә тиз барып гошулжакдылар. Эмма ара юмуртга тогалаймалы дүз мейданды. Гума тарап гитселер, ялпаграга-да яп угры барды. [illegible] ызлы-ызына ики гайра чозан сыпайыларам әййәм буларың душундан гечип гидипдилер. Шейле ягдайда нәтижелерини билмән дуркалар, бирденем гызыллар буларың өңүнде гөрнүп ятан сыпайылары топа тутдулар. Ана шол пурсатдан пейдаланып, Берди Ранковичи аркасына хопба эдип, гума тарап сүйшмәге башлады. Дурды пулемёты сүйрәп уграды. Бейлеки өзбек ёлдашлары болса бир ящик окы [illegible] сүйшүп уграды. Гызыллар сыпайыларың [illegible] болянчалар, булар ябың ичи билен [illegible]. Эмма гума барып гиренсоңлар, пулемёты [illegible] агыр дүшди. Хер ничик-де болса, Дурды [illegible] сүйрәп экитди. Ахыры халдан дүшүп, бир ерде демлерини дүрсмәге отурдылар.

[illegible] еринде, арасыны кесип-кесип: «Сув! Сув! Сув бериң!» дийип, ёлдашларының йүзүне хантама гөзүни [illegible] серетди.

Ёлдашлары онуң гашының гатап, агзының ичинде нем галмандыгыны, [illegible] билйәрди. Эмма алач ёкды. Өзлери-де рагбатдан дүшүп, янларыны ере берип отурдылар.

Берди [illegible] ере дирәп дикелди-де, Ранковичиң йүзүне серетди, [illegible] вагт [illegible], дымып отурды. Шол халда [illegible] бәри тә шу гүне гелйәнчә, башындан [illegible] йүкли кервен болуп, гөзүниң өңүнден [illegible]. Онуң [illegible] билен чекен йүкүни хатарлап [illegible] чокүшип отуран ялы болуп [illegible]. Шонда ол [illegible] бир демини алып: «Эй дырнагы демирден, йүреги дашдан долы дүнйә, сен киме ал шерабыңдан долы бадалар берип, нәме үчин мей мести эдйәсиң? Кими болса зәхер-заккумдан долы, әгсилмез ховзуңдан ха[illegible] бугурың билен тыгаиман, пүре-пүр сусуп бермек би[illegible]?! Бу затларың хеммеси дүш[illegible] ганан көне дүнйә, инди саңа бадак са[illegible]. Шол бадагдан [illegible], сүйр-денаң ере дегенде, сениң [illegible] бугурыңы-да. Шол халатда сениң зәхер-[illegible] гара ере [illegible]. Ондан соң [illegible] гитжерис, өзүмиз [illegible] билен ал шерапдан сусарыс. Бер[illegible] сагат йүрегиме [illegible] дийип, [illegible] бир гөзүни айланда,

иңрик гаралып, гиң мейданы даралдып баряндыгыны билип галды.

Эртирден бәри гүнүң ховруны ювдуп ятан чәгелериң деми хениз хем от болуп чыкярды. Селин-сазаклар эпгек шемалың яндырыҗы ховруна чыдаман, шейле гамгын оваз билен шувлаян ялы болуп дуюлярды. Эмма Берди бүтин өмрүни Гарагум чөллеринде гечиренсоң, чөлүң бу гамгын мукамы, хасратлы симфониясы онуң гулагына айратын юмшакдан-непис хем мәхрем эшидилйәрди. Хакыкатдан хем, паслың салкын вагтлары белент алаңларың үстүнде гүләлеклерден безелен гиң мейдана сын эдип, йити гулак, йити дуйгы билен чөлүң шелпесини какян шемалың гиң айлавлы сазыны диңләниңде, үйтгешик тәсир эдйәндигине шүбхе ёкдур. Йөне хәзир онуң диңленҗек вагты дәлди. Ана Ранкович рагбатсыз ятан еринден: «Сув! Екеҗе овурт сув!» дийип, ювашҗа сесленди. Берди оңа мытарасының дүйбүнде галан сувдан ики гайра овуртладып, артыкмач бермеҗек болды. Ранкович мытарадан берк япышып гойбермеди. Ол: «Ене ики гайта овуртлайын» дийип ялбарды. Берди оңа ене ики овуртладып, элинден алды. Өзлери-де агызларыны чайкап дөкдүлер. Бу ерде пулемётың тигирлерини айрып, беллиҗе ерде гөмдүлер-де, ене уградылар.

Бу гүн өйләнден соң иңлислериң хем акларың бирлешен гүйҗи гызыллары сүрүп, Армансагадың орта ёлуна элтипди. Душман алан еринден ыза чекилмән ятыпды. Тә душманың ятан ериниң душундан аңрык гечмән, Берди дага гумдан чыкмак мүмкин дәлди. Үргүн чәгеде аркаң йүкли йөремек кынды. Хер хилем болса, бүтин кынчылыга дөз гелип, аякларының эдилдигинден гидип барярдылар. Бир ерде белент сырта ярмашып баряркалар, Бердиниң йүки агыр болансоң, аяклары гума батып халдан дүшди. Бирденем гараңкының ичинде аягы көке илип, йыкылышына Ранкович билен билеликде ашак тогаланып гайтды. Ярадар йигит шонда-да бүтин аза-сезасыны өз йүрегине орнадып, «ах» дийип агзыны ачмады. Берди хасырдап туршуна тогаланып барян ёлдашыны гуҗаклап саклады.

— Багышла, Вацлав, мен гүнәкәр. Аягым көке илди. Яраңа чөп-чалам дегип агыртмадымы? — дийип сорады.

Ранкович эдил шу ерде гечмишини ятлап бир аглады.

— Берди, сен нәме мени гөтерип, бейле хорланярсың? Маңа екеҗе овурт сув бериң-де, атып гидиң! Мен дийип, сиз бир өлмәң, бары бир мен өлҗек — диенде, Берди:

«Вацлав, бейле сөзлери агзыңа алмагын. Сенден яман гөрерин» дийди.

— Берди, сен нәме үчин яман гөрҗек? Ядыңдамы, мен бир вагт газаматда сени өлүм далашына салыпдым, инди сен болса мени өлүмден гутарҗак болуп, мениң дирилигимиң ёлунда өз җаныңы гойярсың. Ёк, мени атың! — дийип гыгырды.

— Вацлав, ол затлары яда салып, өзүңи гыйнама. «Ягшылык ерде ятмаз, яманлык узак гитмез». Шейле акгын үргүн чәгеде сени гөтерип, шунча ёл ашаныма өзүм хем хайран галярын. Белки, сениң шол газаматда эден ягшылыгың маңа эгсилмез гүйч-кувват берйәндир. Мени бошатмага башга чәре тапман, Орёл билен өлүм далашына гойбермегиңе-де сен гүнәкәр дәл. Дөвүр гүнәкәр. Хәзир икимиз-де дөвре ачык гөз билен гараярыс — диенде, Вацлав бираз көшешип, «Берди, маңа ене ики овурт сув бер» дийди.

Берди оңа лайык ики овурт сув берди. Өзлери хем агызларыны чайкап дөкдүлер. Шонуң билен бир дамҗа-да сувлары галман гутарды. Гарагум чөллеринде сувуң гутарды, дем алмага ховаң гутардыгы дәлми нәме?..

Вацлав ятан еринде ювашҗадан арасыны кесип-кесип сөзлемәге башлады.

— Ах, мен өлүмиме гынанмаярын. Этлерим тиз гүне бишип, акар гидер. Ер хапаланмаз, чәгелер салымыны бермән сорар. Сүңклеримиң үстүне болса үргүн чәге сырап гөмер. Мени җайламагам герек дәл. Мен өленимден соңра, алада этмәң. Чәгелер сырап гөмер. Йөне өлмезимден озал, мен сизе агыр хосса болдум, ах-х!.. — дийип, Ранкович гөзүни сүзди.

— Вацлав, сен бейле затлары агзыңа алма. Ынха хәзир дынҗымызы алып, сени гөтерип экидйәс.

— Ёк, мени экитмәң. Мени атың, ташлаң. Мен өлйәрин, йөне арманлы өлйәрин!..

— Ёк, өлмерсиң.

— Ёк, мен өлйәрин. Онда-да «Екеҗе овурт сув» дийип өлйәрин. Ах!.. Революцияның гөгерден азатлык багында арасса ховадан дем алып, асуда гезҗекдим!.. Тер ачылан багында чеменлер богуп, чагаҗыкларымың элине берҗекдим!.. Ах-х, болмады, сувсуз өлмели болдум!..

— Вацлав, өлмерсиң. Ынха, гиделиң — дийип, Берди оны гөтерҗек боланда, ол «Дегмәң, дегмәң!..» дийип, бир иңледи. Бирселлем гөзүни юмуп ятды-да, ене сөзлемәге

башлады. «Ах-х... мен эллинҗи йыла ченли яшан болсам, етмише етен адам болардым. Ол вагт мен азатлык сөзүниң гымматыны соңкы несле хекая эдип берердим. Екеҗе дамҗа сув хакында йыллап-йыллап гүррүң берердим.

Ах... Айлар гечер, йыллар гечер. Бизиң бу дөврүмиз узакда галар. Белки, шол вагткы өсдүримиң арасында аталарының азатлык багыны ганы билен суварып өсдүрендигини ятламан, ол багың етишен мивесиниң гымматыны билмән, шахасыны дөвен хем болар...» дийип, гөзүни гиң ачып, төверегине бир серетди. Бир гозганҗак ялы этди-де, «Иңлислер чозяр!» дийди.

Дурды оңа:

— Хич ким чозанок — диенсоң, Вацлав Ранкович гөзүни ювашлык билен довамат юмды...

Азатлык пидакәриниң үстүне гум сүрүп, үч ёлдаш ене уграды. Бир меңзеш аңңатларың арасыны сөкүп, даңданың өң янында Армансагада гелип, өзлериниңкә гошулдылар.

Умуман гызылларың Каканы алмага эден хүҗүмлериниң хич бири-де шовлы болмады. Эсгерлерде агыр ядавлык пейда болды. Гошуның улы бөлүмлеринден бирнәчесини Мары, Чәрҗев ялы шәхерлере дынч алмага угратдылар. Душманың гаршысына Душакда бирнәче майдарак бөлүмлер галдырылды. Берди дагам шол ерде галды. Шейле пурсатдан хайырланып, акларың хем иңлислериң бирлешен гүйҗи октябрың орталарында Душагы алмага хүҗүме гиришди. Бу чакнышыкда иңлислер билен аклар бир бада Душагы алдылар, йөне ене оны ташлап, ыза чекилмәге меҗбур болдулар. Бу ерде ики тарапдан хем йитги аз болмады, йөне душмандан гырыланың, айратын-да иңлис гошунындан харап боланың саны ченден-чакдан кән болды. Иңлислериң сыпайылардан дүзүлен атлы полкы бирнәче пулемётың гүйчли одуның астына дүшүп, эдил палач ятырылан ялы болды. Бу пулемётларың арасында Бердиниң пулемёты хем аз ишлемеди.

Душакдакы чакнышык улы үстүнлик билен гутаранда болса, эсгерлер баш ачык-аякяланач галды. Янгыч запасы гутарара аз галды. Душак станциясы янып гутарды. Отлы составларыны сакламага улы станция болмады. Ене шолар ялы себәплере гөрә гызыллар Теҗени, Марыны-да ташлап, ыза чекилмели болдулар.

25-нжи бап

АЛТЫ ДОГАН

Гүн улы гушлук вагтларында Гарыбата тарапдан топларың иңңилдәп гелйән сарсгынлы сеси халкы ене ынжалыкдан айрыпды. Демир ёлуң якынында отурян обалар уршуң өңүнден гөчүп айрылмага әййәм тайын болуп отырдылар.

Мары шәхерине ызы үзүлмән гелип дуран харбы отлулары етишибилдигинден Чәрҗев тарапа уградярдылар. Эмма шонда-да вокзалың говзаляны билдирмейәрди. Уграмага мәхетдел болуп дуран хатар-хатар гызыл вагонлар гошундан хырын-дыкын долуды. Оларың үст-башы битин, тәзе геймлисини гөрмек аңсат дәлди. Бириниң җалбары әлхал сырдам-битин болса, көйнеги омурданындан дүшүп, чигни гызарып дурды. Ене бириниң ботинкасы ямалы битин болса, икинҗи бириниңки, йөрәнде дилини саллап, ери ялап барярды. Башы ачыгына зыяны ёк дийсең, Мары станциясының от ялы гызгын цементине аяк ялаңач басып йөренлери хем аз дәлди. Шейле эсгерлере дашдан харбы гөз билен сын эдениңде, хор-харлыкдан яңа рухдан дүшүп, дарган гошундыр-да диймекден башга айтмага сөзем ёк ялыды. Йөне велин шол аяк ялаңач-башы ачык, үфлис геймли эсгерлер гызыл вагонларың агзына үйшүп, революцион айдымлары айдан вагтларында, депәңден дабаныңа ченли үйшенип, аягың астында гара ер хем эндирәп дуран ялы дуйгы берйәрди. Догры, бу дурмушдан узакда дуруп сын этмек билен, бейле башы ачык, аягы ялаңач гошуның рухубелентлик булагының мөвч урян чешмесиниң ненеңси чешмедигини биләймек-де аңсат дәлди, хакыкатда болса, ол эгсилмез чешме эртирки гүнде гуралҗак багт көшгүне дөрән шүбхесиз сөйгүди. Ана, акларың, иңлислериң, түркмен бай-ханларының от совруп гелйән бирлешен гүйҗүниң өңүнден гачып барян Гызыл Гошуның гейими-де, эшиги-де, хуршы-да, рухубелентлиги-де ялңыз шол сөйги, шол революцион ынанчды. Соң-соңлар, йигриминҗи йылларда-да бириндeн кейпиң ненең дийип сораланда: «Кейпим-э эдил большевик эсгерииңки ялы» диерди. Бейле диймек билен, «Өзүм хоррак яшасам-да, кейпим көк, рухдан дүшемок» диен маныны аңладарды.

Хава, Гарыбата тарапдан топ окларының иңләп гелйән сеси хас якынлашды. Пулемётларың-да сеси эшидилип

башлапды. Марының станциясында дыкын алып дуран составлар-да сейрекди. Эмма вокзалың өңүндәки мейданчада дөрт саны җигит хәлиден бәри алты саны аты саклап дурды. Булар киме-де болса, ики саны адама гарашян болара чемели, чүнки адам санындан ики саны ат артыкды. Гарашып дуранларың бири еринден туруп, бир геринди-де:

— Гелмедилер-ле — дийди.

Икинҗиси:

— Көп эгиндилер — дийип, башындакы телпегини чыкарды-да, маңлай дерини сүпүрди.

Онянча Сергей чеп эли билен гылыҗының билинден гысымлап, перронын басганчагындан ылгап инди. Янындакы узын бойлы гараягыз түркмен йигиди хем ондан галмады. Сергей гарашып отуран ёлдашларының янына гелшине олары соңкы ягдайдан гысгаҗык хабардар этди:

— Ягдай ченден агыр. Екары тарапа гиден разведкадан хабар гелди. Душман гумуң ичи билен гелип, Семенликде Гушгы ёлуны эелэпдир. Биз шу ерден ашак тарапа гитмели. Эгригүзер, Чайырлы, Сыгырлыны барлап, Пешанала ченли бармалы. Душман инен болса, Мара тизден-тиз хабар етирмели. Хәзир душман ики тарапдан гелип, Байрамалы билен Мары арасындан отлы ёлы кесер диен ховп абанды. Шейле ховп хакыката өврүлип, габава дүшәйсек, онда биз тә Дашкентден, Чәрҗевден тәзе гүйч гелйәнчә, Марыда горанмалы боларыс. Атланың! — диенден, бары атың үстүнде пейда болды. Олар угран батларына, яңкы узын бойлы гараягыз йигит:

— Ёлдашлар, бирек-бирегиң адына белет болмалы. Мениң адыма Ага диййәлер. Лакамым билен тутсаңызам, Ага дәли диййәлер. Дәли лакамам Эзиз хана галанда, дәлиниң хем дәлиси. Өзүм Теҗенден. Амашагапан обасындан борун.

Барымызам келләмизи этегимизе салып, от өңүнде йөрүс. Ким билйә, бир гүн аҗал етип, пеймана долса, өлүп галсак, бирек-бирегиң хоссарына хабар етирмели — дийди.

Берди саг эгнинден ызына гарап:

— Догры айдясың, мениң адым — Берди, гапдалыңдакы ёлдашың ады — Дурды, габадыңыздака Аллак диййәлер, онуң янындака Меле диййәлер. Өңүнден сүрүп барян ёлдашыңа-да Сергей диййәлер — дийип, бары билен танышдырды.

Булар Мургабың гүнбатар тарапы билен рус мазарлыгының гапдалындан гечйән ёла дүшүп, шәхерден сайланды-

лар. Гоңруң нобурының чеп якасыны сырып гидйән улы ёл билен Сертибиң обасының душундан гечдилер. Соңра үч километр якын сүрүп, Полат байың обасының өңүндәки гүзерден атларыны сува индердилер. Ол ерден чыкып, ене Пешанала тарап ики километрден узаграк сүренлеринде, оларың өңүнден бир эшекли яшулы чыкды. Сергей ондан хабар алмага башлады:

— Яшулы, нирә барясыңыз?

— Шәхере барян.

— Шәхер хәзир от болуп, туташҗак болуп дур. Бейле одуң ичинде шәхерде нәме ишиңиз бар? — диенде, яшулы җогап бермән, Сергейиң йүзүне бир серетди-де:

— Ином, Сиз догрыңыздан гелиң. Ябыларыңызың ялы-гуйругы гыркылан велин, большевик болайман? — дийип сорады.

— Хава, биз большевик.

— Большевик болсаңыз, нирә барясыңыз? Холха, өңүңиздәки Хамат есириң обасына иңлис гатышыклы җигитлер гелип дүшди. Дурмаң, ызыңыза доланың — дийип, яшулы элини шәхере тарап ховлукмач салгап гойберди.

Сергей ховлукман:

— Яшулы, гелип дүшен кимиң атлысы? — дийип сорады.

— Бекмырат байың атлысының бир бөлегимиш. Арасында иңлисем бармыш. Дурмаң, гачың.

— Атлың саны нәче?

— Нәче болса-да, сизе гүйҗи етҗек-дә. Дурмаң, гачың.

— Нәче атлы мөчбери бар?

— Мөчбери отуз-кырк атлыдан агдык.

— Яшулы, Сиз нәме үчин шәхере барясыңыз?

— Ай, гепи көпелтмән-де, тизрәк гидип, көпрәк атлы болуп гелиң, болмаса, сизи аларлар.

Сергей яшула ынанҗагыны-ынанмаҗагыны билмеди. Ол ене чинчгәп сорамага башлады:

— Яшулы, нәме үчин шәхере баряндыгыңызы айтмадыңыз-ла?

— Ай, иним, сиз ховлукмаян болсаңыз, мен ховлугамок. Мен-ә: «Гарагейим гелди» дийип, сизе хабар бермәге барян. Сизем сорагыңызы түкетмедиңиз.

Мениң ер йүзүнде екеҗе оглум барды. Онам Эзиз хан большевик дийип атды. Инди түркмени, орсы-иңлиси ёк, гарагейим болса, мениң душманым. Дүшнүклими инди? —

дийип, Сергейиң түкениксиз сорагына нәразылык билдирди.

Элбетде, бейле җогапкәрли табшырыгы хер бир өңүңден чыканың сөзүне ынанмак билен ерине етирип болмаҗакдыгы харбы адамлар үчин әшгәрдир. Шонуң үчин-де Сергей «Нәдерис?» диен маныда Бердиниң йүзүне серетди.

Берди:

— Яшулы, сиз гидибериң — дийип, оны гойберди. Өзлери болса шол ерде дуруп, маслахаты җемледилер. Дурды обаны барламага уграды. Бейлекилер болса нобурың бир өврүмине барып, хыщалара букуп дурдулар.

Хамат есириң обасы өңли-ызлы отуран улы күренди. Дурды онуң бәри четиндәки хатара барып, бир адамы чагырды. Ол адам иңлис гатышыклы җигитлериң отуран ерине ченли салгы берди. Шол халатда атылан ок Дурдының ябысының дөрт аягының арасына җаст эдип дүшди. Ат чарпая галшына алып гөтерди. Онуң ызына дүшен иңлис гатышыклы җигитлер нәче атсалар-да, бидерек болды. Дурды ёлдашларының янына аман-саг гачып атды. Нобурың хыщалы өврүминде алты саны йигит райыша япланып, душман билен мерт сөвеше гирди. Иңлислер сагдан — сейрегрәк, түркмен җигитлери болса онуң чепинден топлумрак ат гоюп гелйәрдилер. Берди дагы бир ок чыкарман, олары ягшы атым мейданына гетирди. Бирден хем «атың!» диен команда болды. Шол халатда ок гуйдулар. Душманың бирнәчеси атдан агдарылып гитди, бирнәчесиниң аты түвдүрилип гитди. Шейле гарашылмадык ягдайда душман ызына серпикди. Бирден хем нобурың райышына тарап ат гойдулар, чөп-чаламы пеналап, хүҗүме башладылар. Сергей дагы атланып, шәхере тарап гачдылар. Душман хем буларың ызындан ат гойды. Сергей дагы гачып барышларына-да ызларына доланып атярдылар. Шол гач-ха-ковлук билен баряркалар, хәлки сува инен гүзерлериниң душуна геленлеринде, Ага дәлиниң аты түвдүрилип гитди. Ат җанавар зордан үч аягына галды[1]. Ага дәлиниң өзи-де туруп, атына тарап бир топулды, эмма онуң үч аякда дураныны гөрүп, нобурың райышына гаршы ылгады. Он-йигрими метр гечмәнкә, өзи-де түвдүрилип гитди. Бир галҗак болуп, ене йыкылды. Оны гөрен ёлдашлары ене нобурың өврүм райы-

[1] Аганың ялы-гуйругы ак, меле ябысы бар экен. Ок дегенде, гүнорта тарап бакып галды. Үч гүнләп шол гүнорта бакып, гозганман дурды. Оба адамлары от-сув элтип берйәрди. Үч гүнден соңра мен ол обадан гайтдым.

шына япландылар. Душманың хүҗүми сакланды. Чабга ялы гуюп дуран окуң астында Дурды ылгап барды-да, Аганы эгнине атып, ене шол ылгавына саг-аман өврүме гирди; Аллагың өңүне гоюн басылышыны эдип басдыда, «Сүр» дийди. Аллак шол ерден Аганы шәхере алып гайтды.

Үч саны душман Аллагың ызындан дүз мейданда ат гойды. Сергей дагы оларың үчүсинем атып, атдан агдарды. Нобурың гырасы билен басмарлап гелйән хүҗүмиң гаршысында дөрт мердан берк дуруп, ярадар ёлдашы ягшы араны ачянча, гайдувсыз сөвешди. Сан тайдан бирнәче эссе артык душман дөрт доганың дашына айланып башлады. Сагадың хер секунды «горкы, горкы» дийип урмага башлады. Доганлар чаласын атланып, шәхере тарап басдылар, эмма душман сыпдырмады. Атышык ат үстүнде довам эдйәрди. Шол гачха-ковлукда дөрт доган бендиң габадына баранында, нобурың гүндогарына гечмек максады билен көпрә дырмышдыларам велин, Сергейиң аты түвдүрилип гитди. Өзем агыр ярадар болуп, нобура агдарылышына сувуң ичинде гөрүнмез болды. Дурдыны шейле агыр ягдай-да хопукдырмады.

— Берди җан, душманы екеҗе минут сакла — дийип, Сергейиң ызындан сува урды.

Берди көприниң үстүнде душмана гөвсүни герип дуршуна:

— Меле, дурма, Аллагың ызындан ет, душмандан гора — дийди-де, шол вагт дыкылып гелен душманың ики санысыны уруп, атдан агдарды. Арадан халат-да гечмеди. Меләниң бендиң көпрүсинден зымдырылып гечени Бердиниң гөзүне чала каклышды. Онуң ызындан ики саны иңлис билен үч саны түркмениң сыпдырман ковуп баряны хем гөзүне илди. Шол халатда дөрт-бәш саны түркмен җигиди-де барып, бендиң көпрүсиниң үстүнде даянды. Берди габава дүшендигини билди. Инди онуң үчин екеҗе ёл барды. Олам бендиң эдил үч йүз метр ёкары янындакы белент учурым гаядан атыны бөкдүрип, саг-аман сува дүшүп билсе, Мургабың гүндогар кенарындакы япгыт инишден чыкып гачмага мүмкинчилик барды. Ана, Берди нобурың көприсиниң үстүнде дуран еринден гөни шол гая тарап атыны гамча басды. Ызындан җаст-җаст эдип гелйән оклардан эесини аман гутармак үчин йылдырым ялы сүйнүп гелйән вепадар ат берк учрумдан ёлбарс кимин бүкдүрилип зыңды; шол халатда деряның чуң сувуна гатышып, эесем,

өзем гөрүнмез болуп гитди. Бир хаюкдан соң ат җанавар гулагыны силкип чыкды. Берди агыр гейим-эшиги, гылыч--бәшатары билен били-эгни хатарлы атындан хас аңырракдан чыкды. Акыллы хайван гарк болуп барян эесини ташлап гидибермеди.

Берди кәте чүмүп, кәте чыкып, гыра чыкмага ымтылярды. Эмма бендиң часлы сувы оны еләэ тарап чекйәрди. Ол шонда-да ярагыны ташламаярды. Аты-да онуң ызы билен ыклап йүзйәрди. Шол гидип барышларына бент бир демине чекәйсе, ат-да, эеси-де, ок-ярагы-да — барысы бирден гарк болярды. Гөни барага-да «мүн аркама» дийәймәге ат җанаварың дили-де ёкды, акылы-да етмейәрди. Хер хили-де болса, ол айланып, эесиниң элине ялыны табшырды. Берди онуң ялындан тутуп, бойнуның гапдалына бир маңлайыны гойды. Элбетде, онуң ысгындан дүшендигине шүбхе ёк, йөне вепадар атының өзи билен билеликде гарк болҗак болуп дурандыгыны ятлап, гөзүнден бирнәче дамҗаны җошгунлы сува гошант эден болса герек. Эмма онуң үчин сув-да месемеди, бизе ол ягдай эшгәр-де болмады.

Ат Бердини гыра алып чыкып барярка, душман оны сувуң ичинде ысгынсыз халда эле салды. Шейле ягдайда Берди рехимсиз душманы Бекмырат байың элине дири дүшди.

Худайберди аганың етим галан чагаҗыкларының гүни дүзелипди. Олар Нинаның элинде тербиеленип, эййәм соватлы болупды. Олара эртирки ачылҗак совет мекдеби гарашярды.

Хава, адамзат ягшы ниет эдип билйәр, эмма мыдама максады миессер болуп дурмаяр. Худайберди аганың огулҗыкларыныңкы хем шейле болды: Хакмыратҗык билен Дөвлетмыратҗык бентден узакда болмадык көне ябың якынында ёл үстүнде ойнап йөрди. Олар агасының ок өңүнден гачып гелйәнини гөрүп, ёлундан совулдылар. Икиси-де: «Меле кака!» дийип гыгырышып галды. Шол халатда онуң ызысүре ковуп гелйән душмана гөзлери дүшди. Олар душманы атларыны үркүзип сакламак үчин икиси-де көпрүниң ашагына гирди. Ковгы көприниң үстүне геленде, бирденем көйнеклерини ёкарык гөтеришип, галгашып чыкдылар. Иңлислериң бириниң аты үркүп, үстүнде отуран эесини пылчап урды. Ол иңлис гахарланып, Хакмырат билен Дөвлетмырадың хер хайсына бир окы сугшурды. Оларың икиси-де бири-бириниң үстүне йыкылып, шол халатда җан берди.

Маяҗык бейле хасратлы ягдайы гөрүп, ылгап гелшине:

— Вай, мениң доганҗыкларым! — дийип, икисини бирден гуҗаклады.

— Вай, галың! Галың! — дийип, башларындан гөтерип галдырҗак болды. Галмадылар. — Җан җигиҗиклерим, екеҗе агыз бир сөзләң! — дийип сөзлетҗек болды. Сөзлемедилер.

Ана, дүрдәне гызың ачлыкда әзенегинден асып, гапы-гапы гедай гезип, өлдүрмән чыкаран җигиҗиклериниң икиси-де бир ерде рехимсиз иңлисиң зәхерли окундан гурбан болды.

Душман Меләни шәхере якынлаянча ковуп, ызына нетиҗесиз доланды. Ковгы галандан соң, Меле бирнеме аркайынлашып, Аллагың ызындан шәхере гирәен еринде етди.

Аллак:

— Меле җан, ханы ёлдашларың? — дийип сорады.

— Ай, Аллак кака, ёлдаш галан дәлдир.

— Барыны алдылармы?

— Ай, кимине ок дегди, ким өзүн Мургаба атды, гараз, дүв-дагын болдук-да!.. — дийди.

Олар агыр ягдайда гүррүңлешип гелишлерине Марының шәхер кеселханасының душуна етдилер. Бу ерде Аганың ярасыны даңдырҗак болуп аяк сакладылар. Аллак ярадар ёлдашыны әгнине алып, кеселхананың ховлусына гирди. Меле болса атлары саклап, көчеде гарашды. Ана, шол халатда Мургабың отлы гечйән көпрүсиниң бәрки җылавындан булары ока тутдулар. Меле кеселхананың демиргазык тарапындан гүндогара гидйән көчә чаласын доланмак билен окдан сыпды. Аганы сестралара табшырып, Аллагың өзи хем Меләниң янына хаятдан зордан бөкүп дүшди.

— Бу нә болушдыр?

— Акылым хайран.

— Белки, бизи танаян дәлдирлер?

— Ёк, Аллак кака, атянларың арасында ак пагонлысы бар — дийип, дүшүнишмән дуркалар, көчеден гечип барян бир әрмени: — Әй, атларының гуйругы гыркылан кишилер, гачың! Гызыллар шәхери бошатды, аклар гелди — дийди.

Онянча яңкы көприниң янындан атянлар якын гелип, булары ока тутдулар. Аллак дагы дуран ерлеринден атларыны шырпа-да шырпа бердилер. Шол гидишлерине олар аман-саг Байрамала бардылар. Ине, разведка гиден алты догандан аман-әсен гутулан хем шу икиси болды.

Көприниң үстүнде ок дегип, нобурың чуң сувуның астына гиденден соңра, Сергей бизиң гөзүмизе гөрүнмән галды. Оны душмандан горажак болуп, сува өзүни дик-башашак гойберен йүрекдеш досты — Дурды-да шол ерде галды. Олары ненеңси такдырың голтугына гысаны энтек бизе мәлим дәл. Йөне Бекмырат бай Бердини эле салды. Инди оңа азажык-да рехим этмежекдиги әшгәрди, эмма ненеңси агыр жезаны ойланып тапжакдыгыны велин өңүнден билаймек аңсат дәлди.

Ага дәли Марының кеселханасындан аман-эсен чыкып биләйсе, оңа етеси багт ёкды. Йөне Эзиз хан биләйсе велин, онуң ганыны готура дерман этжекдигине-де шүбхе ёкды.

Ага Ханжа (Ага дәли) билен Эзиз ханың арасындакы гөреш өңрәкден башлапды. 1917-нжи йылда Тежен халкы яман ачлыга сезевар боланда, халка азык пайламак ишини Тежен Совети Ага Ханжа билен Хангелди голага табшырыпды. Шол вагтда Эзиз хан азык пайламак ишини Советлериң элинден алып, халкың өңүнде улы абрая өзи эе болмагы максат эдинипди. Шонуң үчин-де Тежен Советиниң гаршысына элинден гелен хыянаты этмәге гиже-гүндиз тайярланярды. Эмма Тежен Совети-де ахмал дәлди.

Бир гиже Ага дәли билен Хангелди голак өз отряды билен Эзиз ханың отрядының үстүне чозды. Шонда Эзиз хан зордан гачып гутуландан соңра, Хывада Жүнейит ханың янына барып, бир бәрсини бакыпды. Эмма он секизинжи йылың гражданлык уршунда Эзиз хан улы гүйч болуп, орта чыкды. Ол большевик адыны диңе йигренч билен тутды. Ага дәли Теженде үстүне чозандан соңра болса, оңа айратын өч билен гарады. Ана, хәзир болса Ага дәли Мары кеселханасында ярадар гуш ялы, пенжиреден гиң асмана гарап ятыр. Уйлукдан омрулан аяк гозганмаяр. Ол душманың арасында ялңыз галандыгына дүшүнйәрди. Агыр ярасының аза-сезасына дөз гелип ятмага-да разыды. Эмма Эзиз ханың киржиген гара-готур кешби онуң гөзүниң өңүнден гитмән, рахат ятмага гоймаярды. Дашардан эшидилен хер бир аяк сеси оны тисгиндирип, ызасына ыза гошярды. Хер гезек гапы ачыланда, Эзиз ханың аягы чокайлы, гөк чәкменли, гоңур телпекли, тутуш, сагдын гөвреси гөрүнәйжек ялы болуп дурды.

Ага дәли бу затларың болжакдыгыны бүтин дуйгусы, дүшүнжеси билен сызярды. Хер ничик-де болса, ол нәумытлыга бүтинлей йүз урайман, умыт шербетинден хем гана ичип, өз-өзүне гөвүнлик берйәрди. Кәте болса хыялы хал-

да Эзиз ханың элине дүшүп, онуң гахар-газабының өңүнде әр кимин дик дурярды.

Хава, бейле түкениксиз хыялы пикирлер узага чекмеди. Вагт гелди. Гапы ачылды. Эзиз ханың дөрт саны җигиди гелип, агыр ярадар йигиди пайтуна басып алып гитди.

Эдил шол гүнүң өзүнде болса Марының базарында Кероглы җарчы: «Шу гүн Эзиз хан Топбы байың сарайының өңүндәки мейданда той тутяндыр-ла, хов!.. Тоя томаша этҗеклер барыберсин-ле, хов!» диййип, дынгысыз гыгырярды.

«Той» гөрҗек адамлар Топбы байың хәзирки Ашгабат көчесиниң угрундакы сарайының өңүне кем-кемден йыгнанды. Сарайың эдил өңүнде Эзиз хан өзүниң везир-векиллери билен бир хатар атлы болуп, демиргазык тарапа бакып дурды. Оларың йүзи гахарлыды, атлары мисли гаңтарылан ялы газанышып дурды. Эзиз ханың еди-секиз метрлик габат өңүнде бир гараягыз дешли йигит гума булашып отырды. Иетиш ыссының ичинде чеп элини ере дирәп отурышына, кәте төверегине гөзүни айлап, «Хий, маңа бир сув берип билҗек ёкмы?» диййип, ене башыны ашак салярды. Бу өлүме гарашып отуран йигидиң җан дилемән, сув дилейшине бир «абы-худайы» диййип, сувсана сув берип йөрен ялаңаҗың небси агырып, бөкүп орта дүшди. Ол ялаңач ачык беденине зарба билен дегйән дүрре гамчылара, түпең гундагларына гарамаздан, ылгап баршына күрүшгесине серин сувы гуйды-да, Аганың элине тутдурды, тә ичип болянча-да, үстүне ховала болуп, дүрре гамчыларың зарбындан оны өзүниң ялаңач тени билен горады.

Ага күрүшгәни эесине берди-де, өзүниң уллакан гара гөзүни гиң ачып, онуң йүзүне бир серетди. Йөне ягшыдан-ямандан бир агыз сөз-де айтман, ене ере бакды.

Эйсем-де болса, өлүм яссыгына баш гоюп, дилден галан хасса агзына пагта билен сув дамдырып, кепән додакларыны сув билен сүпүрип отуран адама өзүниң асса урян йүрегиндәки миннетдарчылыгыны дил билен айтмага меҗал тапярмы нәме?! Элбетде, онда меҗал болмаяр. Эйсем болса өлүп барян хасса агзына сув дамдырып отуран адама бир ягдайда гөзүни ачып, гарап билсе, шол дүнйәде иң белент миннетдарчылыгы дәлмикә? Ана, Ага-да шол тертипде иң соңкы датҗак дамҗа сувуны гетирип берен адама йүрекде дөрән миннетдарчылыгыны айтмага дилде сөз болмансоң, рехимли назарыны дикмек билен, гара гөзүни гиң ачып серетмек билен аян этди.

Аганың сабыр билен өлүме гарашышына ил чыдап билмеди.

— Бейле зулум болмаз!

— Бейле зулумы ер гөтермез!.. — диен сеслер гүйжәп башлады. Шол халатда Эзиз ханың эмри билен ики саны атлы гелип, Аганың өңүнде дурды. Бир пыяда барып, онуң хер аягындан сыртмак салды-да, йүпүң икинҗи уҗуны атларың бойнуна баглады.

Эзиз хан:

— Динден чыкан большевиклигиңи, капырың капыры боландыгыңы иле аян эт! — дийип, егын сес билен хемлели гыгырды.

Аганың саг аягы окуң зарбына уйлугындан омрулан-да болса, чеп элине даяныптеп аягына галды. Бир аягының үстүнде дуруп билмән энтирекләнде, көпчүлигиң арасындан бир яшулы етишип, оны йыкман саклады.

Ага гысгаҗык сөзледи:

— Эзиз хан, мен — большевик! Мен сенден өмүр дилемен, йөне мениң башыма гелен өлүм сениң хем башыңа гелер! Шонда эр кимин дик дуруп, мерт өлмәни большевикден өврен! Сүр, җеллат! — дийип гыгыранда, Эзиз хан хем:

— Сүр! — дийип, элини галдырды.

Атлар алып гөтерди. Ага дуран еринде диң-аркан гайдып, шол зарбада гутарды.

Революция пидакәрлериниң мертлик билен өлши хич вагт халкың ядындан чыкмаяр. Ага Ханҗаның мерт өлшүни түркмен халкы шу гүне ченли ятлап гелйәр. Эмма шейле мертлери намартлык билен билдирмән сатян выждансызларың хем башындан халкың гаргышы гитмейәр.

Йүрекде берчигип дуран зәхерли хыянатыңы яшырмак үчин халамаян адамың билен яландан, ил йүзүне чына беримсиз өңүшмек дүнйәде иң яман хайынлыкдыр. Ана Ага Ханҗаның өлүмине де шейле хайын себәп болупды.

26-нҗы бап

УЧУКСЫЗ СОВУЛМАДЫК БЕЛА

Дурды Сергейи сувдан кынчылык билен чыкарандан соңра, душман гөзүнден чекерәк сакламак максады билен Огулныяз эҗәниң өйүне алып барды. Хакыкатдан хем, шол ягдайда онуң үчин Огулныяз эҗәниң машгаласының арасы иң абадан ерди. «Шугулчы гулагы голайда» диен

түркмен накылының йөнелиге айдылмандыгы хем мәлим. Хер бир җемгыетде «Ер астында йылан гәвүшейәрмикә?» дийип, гулагыны гара ере гоюп, диңләп йөрен азгынлар боляр. Умуман, адамларың йүз кешбиниң бир-бирине меңземейши ялы, хүй-хәсиети хем бир-бириниңкиден тапавутлы боляр. Бири — эркек, бири — өкүз, ене бири хораз урушдурмагың кейпине дүшүп йөрен болса, бейле янында башга бири ит урушдырмагың угрунда энтәп, кейпимезач болуп йөрйәр. Догры, хайванларың вагшы далашына томаша этмек билен шатлыгындан бутларына чарпышып, гыгырышып йөрен адамларың келпез хәсиетини өвмәге-де манылы сөз тапаймак аңсат дәл. Бир адамың башына бетбагтчылык гетирмек билен, онуң нерессе чагаҗыкларының гөзҗагазындан аҗы гөзяшыны боюр-боюр дөкдүрип, оны мей дерегине гана-гана ичип, хумар болян выждансыз венеззыналары гөрениңде велин, ол вагшы сөвеше гызыгып йөрен келпез хәсиетли топары хем тойласың гелйәр. Ана, ким-де болса шейле венеззыналарың бири Сергейиң ярадар ятаныны шугуллапдыр. Гүнортанлар Бекмырат байың еди саны атлысы Огулныяз эҗәниң хатарының угрунда пейда болды. Сергей агыр ягдайда ятан еринде бир тирсегине галды-да:

— Огулныяз эҗе, гапыны яп-да, маңа кичи ярагы әбер. Дурды билен Гылычлы тамда ятан болса, тизрәк оярың. Олар гапыллыкда тутулаймасын—дийип, ярагына ок сүрди.

Огулныяз эҗе дашарык чыкды-да, гапысына гулп урды.

Җигитлериң бири:

— Нәме гапыңа гулп урясың? Өйүңдәки ярадар орсы гулп билен саклаҗак болямың? — дийип, хемлели сөзледи.

Огулныяз эҗе әвмезлик билен:

— Өйүмде орс-да ёк, хырс-да. Гапымы бир ерик гитҗек болуп гулпладым — дийип, ураберҗек болды.

Җигитлериң башга бири:

— Гапыңы овратдырмаҗак болсаң ач! — дийип гахарланды.

— Гапымың янына-да бармарсың. Мениң өйүмде тиръек ёк я бәшатар ёк. Гидибериң, дызыныһ дурмаң-да — дийип, Огулныяз эҗе яландан ураҗак болды.

Җигитлериң ене бири:

— Дайза, бейдип давалашып дурма-да, гапыңы ачай. Өйүңе бир середели, бизиң гөзлейән адамымыз болмаса, гулпла-да, гидибер — дийип, юмшаклык билен сөзледи.

— Сизе ким герек?

— Бизе хол бентде болян орс герек. Адына Сергей диййэлер.

— Мениң өйүмде Сергей-де ёк, пиргей-де, мениң башымы агыртмаң.

— Дайза, гапыны ач, ёк болса, ёклугыны билерис.

— Мен гапымы ачман, аркайын гидибериң — диенде, Оразсолтан эҗе-де сөзе гошулды.

— Нэме бириниң үстүне гелип, дызынышып дурсуңыз? Утанаңзокмы?! — дийип, сөзүни соңламанка, Гувван:

— Ковус, серет, ол аялы танаямың, ха-ха-ха! Шол сүйрэп алып гиден гызымызың эҗеси, ха-ха-ха! Бу гапысыны ачмаҗак болян дайзамам шонда пычак алып топулан батыр дайзам, — дийип, батныксыз гүлди. Ол ене-де бир зат дийҗек боланда, Огулныяз эҗе май бермэн:

— Хэй, сувүмсиз гүлкиң башыңы ийсин, келпез келлеси кесилен! Бар-да, энеңе гүл. Саңа меңзеш огул догран йүвел хелее улы ил гүлйэндир. Уграң, шу ерден абрайыңыз барка! — дийип, хүҗүме башлады.

Гувван гахар билен барып, гапыны депди. Серґей сүйренип, ич ишиге гелипди. Ол ики яна ачылан габсаң аңырсында галды, Гувваны атмага май тапмады. Онянча Огулныяз эҗе бир дегенек билен Гувваның ёнуның угруна сугшурып түвдүрди. Ол чаласын галып, Огулныяз эҗэниң эдил күкрегинде гоюп отлады. Огулныяз эҗе бичэре йыкылышына гутарды. Гайын рехимсиз залымың окундан вепат болды. Сергей ич ишикден атып, Гувваны серрелтди. Онянча аман галан алты җигит алты ерден Огулныяз эҗэниң өйүни ока тутды.

Дурды дагы Огулныяз эҗе херки ишиң хөтдесинден башарныклы гелйэн пэхим-пайхаслы аял болансоң, бу иши хем еңил-елпай совар өйдүп гарашыпды. Эмма вака агыр хасрата өврүлди. Инди гарашара ягдай галмады. Дурды араларындакы екеҗе бэшатар билен алты саны бэшатарлының гаршысына чыкды. Отуран җайларының пенҗиресинден ики ок чыкаранда, ики саны җигиди агдарды. Аман галан дөрт җигит ерли-ерден шэхере тарап атларыны гамча басды. Дурды тамың дережесинден чаласын чыкышына гачып барян җигитлериң ене бирини агдарды. Огулныяз эҗэниң дерегине дөрт җан алдылар, йөне аңырсыз-бэрсиз огул-гыз, агтык-човлугың дөвлетли энеси гөреш билен гутарды!

Ана, иң соңкы гезек гөтерип, оны гара өйүне салды-

лар. Дөвлетли аял билен узак вагт өмүр сүрен дөвлети өй бош галмалы болды; онуң диреги йыкылды, түйнүги гышарды, дүзүси гырылды, угы чагшады! Ана, ак сачлы, ак гыңачлы, хениз йүзүниң нуры өчмедик адалат ожагы учгунсыз-учуксыз, буз болуп ятыр. Йөне онуң рехимдар йүрегинде адалат алавы хәзир-де гүбрәп дуран ялыды. Хакыкатда болса, инди онуң үчин ачык хова-да, ягты җаханда, гүн шөхлеси-де хичди. Хәзир онуң үчин гараңкы... гараңкы... умгур гараңкыды, чүнки онуң адалат генҗи болан рехимдар йүрегини душман гүллеси паралан вагтында, гөрер гөзүниң нуры хем өчүп гидипди!..

Онуң бүтин небересиниң яс толкуны гара өе сыгман, ярып барярды.

Сергей өз җанының азасыны ятдан чыкарды. Ол Огулныяз әҗәниң үстүне абаныпып, эл яглыгы билен йүзүни тутды-да, рагбатсыз ягдайда бир элини ере дирейшине доңуп галды. Кәте өзүни расланда болса, яша долан гөзүни сүпүрйәрди-де, мәхрем энәниң нурана йүзүне середип: «Огулныяз әҗе, нәме мениң җанымың ерине өз җаныңы бердиң?! Сениң йүрегиңи паралан ганымың окы мениң йүрегими паралан болса, сен дири галардың. Огулныяз әҗе... җан әҗе!» дийип, ене отуран еринде доңуп галярды.

Бу дагың Оразсолтан әҗә дегшини дилде айтмак кын. Ол өзүниң ил ичинде иң якын хесердешини, эгиндешини алдырды! Узук сүйрелели бәри, гам-хасратыны деңң пайлашып йөрен мәхрибан йүрекдешини алдырды!

Ол Огулныяз әҗе йыкыланда, хеммелерден өңүрти барып гуҗаклады; өлендигини биленден соң болса:

Агыр йүкүм гөтерен,
Мүшгил ишим битирен,
Екеликден гутаран,
Оянсана, җан доган!
Җанберейин, җан доган! —

дийип, йыкыландан соңра, оны хушсуз ягдайда өйүне әлтип ятырдылар.

Хава, Огулныяз әҗәниң неберреси яса батса-да, өзүни йитирмеди.

Гылычлы гапыдан гиренден:

— Гоюң, бириңем агламаң! — дийип, әҗесиниң башуҗунда чөке дүшди. Эмай билен онуң йүзүне маңлайыны гоюп, ене усуллык билен башыны гөтерди. Улудан бир демини алып, әҗеси билен иң соңкы гезек хаялҗа хошлашмага башлады:

— Эҗе җан, сен адалатлы адамдың. Сен хак диййп, хакыкат ёлунда җан бердиң. Эҗе җан, сен «Перзентлерим мени өз эли билен җайламады» диййп, бизден нәразы болмагын. Сениң эдерменлик билен гурбан болан сөвешиң энтек гутаранок. Рехимсиз душман хениз хүҗүмини кесенок. Эҗе җан, сен перзентлериңе ругсат бер. Гой, олар душман элинден аман гутулсын. Гой, эдермен энәниң перзентлери хем айгытлы гөреше чыксынлар — диенде, Оразсолтан эҗе гелди.

Гылычлы ериндеп турды-да:

— Оразсолтан эҗе, мерт бол. Хатарың яшулулыгыны саңа табшырян. Эҗемиң аш-сувуны берҗай эдерсиң. Бизе инди бу ерде дурмак болмаз — диййп, төверегиндәки доган-гарындашына йүзленди:

— Адамлар, хәзир Бекмырат байың җигитлери инер. Йөне оларданам йүз эссе горкулы, ынха, шу өлдүрилен адамларың хоссарлары ган алмага гелерлер. Олар он дөрт яшына етен огланларың элине дүшенине рехим этмән гырарлар. Шонуң үчин-де ковум-гарындашың бизе ган дүшери болса, он үч яшдан геченини бу хатарда гойман, дайыларына элтип ташлаң. Бойлары узынрак огланлар он дөрт яшына етмедигем болса, хатардан чыкарып гачырың. Огланлар, йигрими яша етениң фронта уграң — диййп, Гылычлы азаҗык пикирленди-де, «Өлдүрилен нәче адам?» диййп сорады.

Дурды оңа:

— Дөрт адам — диййп җогап берди.

— Ок-ярагларыны алдыңызмы?

— Алдык.

— Атларынам тутдуңызмы?

— Тутдук.

— Онда душман инәймәнкә, мундан угралың — диййди-де, инилериндеп түйс гүйҗүне гирен алты саны йигидиң адыны тутды. Олара: «Сиз Сергейи хич киме гөркезмән, аркаңыза алың, гайракы гуры ябың ичи билен йылгынлы токая элтерсиңиз. Он үч яшдан гечен огланларам шол ябың ичи билен гөркезмән алып гидиң. Биз, атлылар болуп, ёлсуз ерден сүрерис, йөне сизи гөзден салмарыс».

Аяллар, душман чозанда, гыкылыклашып, яш чагалары горкузаймаң. Мерт болуң! Ак гөвүнден разылык билен бизе урша уграмага ругсат бериң — диенде, гелин-гызлардан:

— Аман-саг гайдып гелиң — диен мерт сеслер чыкып башлады.

Ким — ябың ичи билен, ким ат-яраглы ёла дүшди. Буларың барысы хем агшамара йылгынлы токайда биригди.

Гылычлы гелшине:

— Ери, Сергей, халың ненең? — дийип сорады.

Ол бирденкә җогап берип билмеди. Соңра дамагы долуп, ювдуна-ювдуна сөзлемәге башлады:

— Халым яман дәл, Гылычлы, йөне сиз мениң җанымың ерине бир җан бердиңиз. Душманың элине бермән, аркаңыза гөтерип, алып гачдыңыз. Ене-де мени ташламан, Чәрҗеве алып гитҗек болуп отырсыңыз. Түркмен халкының ёлдашына шейле вепадардыгыны мен өңденем билйәдим, йөне шол вепадар йигитлер маңа бердашлы голларыны беренде, мен йүрегимде дөрән чәксиз миннетдарлыгы сизе дүшүндирмәге сөз тапмадым. Гылычлы, мен өлмән, дири галсам, сизиң бу ягшылыгыңызы ненеңси эдип янышдыраркам?!. — дийип, Сергей гөзүне биыгтыяр инен яшы сүпүрди.

— Сергей, эҗизлеме. Биз революция пидакәрлериче хызмат этмек билен, бир-биримизе эден ягшылыгымызы янышдырарыс. Сергей, сен бизи тербиеләп, шу ёла салмак билен, бизиң эден ягшылыгымызы биреййәм янышдырыпдың — диенде, Сергей, зордан галып, Гылычлыны гуҗаклады.

— Сен — түркмен революционери. Мен сениң ялы, Дурды ялы адамлары тербиеләп билен экеним. Инди мен шу ерде өлсем-де, арманым ёк. Йөне сиз Дурды билен шу ерде галың. Бердини душман элинден гутармак герек. Бердини гутармак герек!.. — дийип, меҗалсыз ягдайда гышарды.

Гылычлы агыр хасрат астында улудан бир демини алып, сөзлемәге башлады:

— Догры, Сергей, биз бир ёлдашымызы арманлы галдырдык. Ага хәзир бизиң арамызда ёк. Оны Эзиз хан ата сүйретди. Эмма Бекмырат баям ондан кем галмаз. «Индики базар гүни ене бир большевиги ата сүйретҗеклермиш» диен мыш эййәм иле яйрапдыр. Шемал болмаса, чөп башы гымылдамаз. Элбетде, шол мыш Берди хакындадыр. Йөне Бердини гутармак үчин мен еке өзүм галайын. Бу ерде гүйч билен этмели иш ёк — диенде, Дурды:

— Екелиг-э худая ягшыдыр. Икимизем галайсак нәдйә? — дийди.

Ене-де Гылычлы бу ерде гүйч билен эдилҗек задың ёкдугыны айтды. Нетиҗеде Гылычлының еке өзи Марыда

галмалы болды. Бейлекилер бир ерден дүе тапып, ховудына йүрек этдилер. Ичини юмшак паты-сутудан долдурып, Сергейи рахат ятырдылар. Шол ерден нирдесиң фронт дийип, ёла дүшдүлер.

27-нжи бап

«АТА ГЕРИМ ГЕРЕК, ЙИГИДЕ — ДОСТ»

Гараңкы ягшы гатлышыпды. Марының чола көчелериниң хер еринде узакдан йылпылдап гөрүнйән чыраларың өчүгси шөхлеси өз төверегине-де дүшмейәрди. Кино-театр ёкды. Хемише халкың гөвүн ачмага барян ери шәхериң сейил багы болса, инди гиҗеде-гиримде ол гараңкы багың ичинден гечмек-де горкулыды. Шәхериң четлериндәки бирнәче кичирәк көчелерде яшаян җандар ёкды. Бош галан ташланды җайларың габсаларыны, пенҗирелерини, хатда депесини-де юмруп, агаҗыны якыпдырлар. Бейле көчелерден еке өзүң гүндиз гечениңде-де, ики тарапыңдакы дереҗелери, агызлары хаңкарышып дуран төри гараңкы хараба җайлар йүрегиңе бир хили ховсала салярды. Ынха, юртдашлык уршуның шейле агыр хасрата гоян Мары шәхериниң гум-гуклук болуп ятан гамгын көчелериниң бирине оба тарапдан гелйән түркмен гадам басды. Бу узын бойлы, гиҗе ялы гара йүзли пыяданың ярты йүзи гөзүниң үсти билен даңылгыды. Гиҗәниң бимахал чагында шейле демсиз ятан көчеде бейле адам өңүңден чыкайса, йүрегиңе ховп салып, депәңден дабаныңа ченли үйшүрҗекди. Йөне велин бу адамың болуп баршы эҗизи аңтап, ёл уруп йөрен болара чемели дәлди. Гараңкы чола көчелерден аркайын баршы болса талавчы, келле кесенлерден-де эйменч эдйәне меңземейәрди. Шейле-де болса, шәхере гиренден, сынчы адам онуң ызына дүшүп, аңтап гелсе, бу пыяданың йүрегинде бир ховсаланың бардыгыны аңлаҗакды, чүнки шәхериң ортасына аралашдыгыча, ол өңки аркайынлыгыны кем-кәс йитирип, гараңка дүшенде, ашаклыкдан төверегине гөзүни айлап середйәрди. Эмма хич кимиң мунуң билен иши ёкды. Нәче яраглы җигитлериң душундан гечди, бири хем оңа «Дур» диймеди. Бирденем көчәниң бурчундан доланҗак боланда, бир җигит онуң эгниндеи гарбалап тутды-да:

— Гөзүң даңысыны айыр! — дийип гыгырды.

Гараягыз йигит буйрук эдениң Бекмырат байың җигитлериндендигини гейиминден танады.

Ол сарсман:

— Айраярыс — дийип, чеп элини даңың чигимине етирен ялы этди-де, бирденем, «Хов, Бекмырат бай, муныңа бир хай-күш этсене» дийип, ене шол чеп элини түпеңини ченэп дуран җигидиң еңсесине узатды. Җигит ызына ялт эдип серетди. Шол халатда гулагының дүйбүне сугшурылан наган сапанчаның зарбына җигит ганава агдарылып гитди. Гараягыз йигит хаял этмэн, онуң бэшатарыны алып, гараңкы көчеде йитирим болды. Шол гидишине, бирнэче көчеден өврүлип, бир җайың гапысыны итди. Өйден «ким?!.» диен сес эшидилди.

Гараягыз йигит:

— Ачың, таныш адам — дийип сеслененден соң, гапы усуллык билен ачылды. Шол вагт эгни бэшатарлы узын бойлы, гараягыз йигит ич ишикде пейда болды.

Гичлэп гелен мыхманың йүзи чыраның шөхлесинден соварак боланынданмы я гөзүниң үсти билен даңылгылыгынданмы, Черкез ишан онуң саламыны алса-да, бада-бат танап билмеди.

Гараягыз йигит бу ягдайы тиз өзгертҗек болуп, даңысыны сыпырды-да:

— Нэме, танамадыңызмы? — дийди.

— Бе... Гылычлы, Сизмидиңиз? Нэбилейин, гиҗэң бу махалы бири күрсэп урса, «Кимкэ?» дийип, танамаҗак болдум. Гургунчылыкмы?

— Шүкүр.

— Эҗеңиз пахырам шейле болайыпдыр. Иманы хемра бол-а — дийип, Черкез ишан йүзүни ашак салмак билен, гынанч билдирди.

— Хе-е, олам шейле болайды, омышалла — дийип, Гылычлы-да улудан бир демини алып, йүзүни ашак салды. Шол йүзлерини ашак салышларына, эп-эсли вагт дымышып, соңра ашак отурдылар.

Черкез ишан бир ардынды-да:

— Гөзүңизем-э агырмаяр экени. Даңаңызсоң, агырямыка өйдүпдим — дийди.

— Ай, ишан ага, гөзүм-э агыранок, йөне башым велин яман гаты агыря.

— Дүшүнйэн, Гылычлы — дийип, Черкез ишан эп-эсли ойланандан соңра:

— Бизиң ярамаз адатларымызың арасында мыхманпа-

разлык, ёлдаша вепадарлык, эҗизе гол япмаклык ялы... оңат адатларымызам көпдүр велин... — дийип, ашаклыкдан Гылычла серетди.

— Ай, ишан ага, бизиң түркменлеримиз шу адат дийип гутарҗак өйдйән.

— Сизиң ол айдяныңызам догры, йөне намарт болуп яшандан мерт дуруп өлен ягшыдыр. Бир адам эҗиз ягдайда сенден делалат исләп барансоң, ким-де болса, оны тә өлинчәң горамак герек. Сизем шоны эдипсиңиз. Барыны эшитдик. Бир җаның ерине дөрт җан алыпсыңыз, аперин сизе! — дийип, Черкез ишан гапдалындакы басырылгы дуран чайы Гылычлының өңүне сүйшүрди-де:

— Хава, соңкы ягдайлар нәнең? — дийип сорады.

— Соңкы ягдайларам... Сергейи фронт тарапа угратдык.

— Хе-е, көп ягшы иш.

— Доган-гарындашыңам йигрими яша етени фронта гитди. Обада болса аял-оглан-ушак, чүл-чага галды — дийип, Гылычлы улудан бир демини алды. Шол сөз билен буларың арасында эп-эсли вагт гүррүң болмады. Соңра Черкез ишан аграс сөзлемәге башлады:

— Хе-е... иш улудан туруптыр. Инди нәме, хатарда дерде ярар ялы эркек адам галмадык болса, Бекмырат байың отряд-а барар гайдар. Нәме, фронтда өлйән гыт дәл. Бу-да фронтуң бир бөлеги-дә, йөне иш шол өлен адамларың хоссарларында.

— Хава, шоларда...

— Олар яраг шайыны тутуп, сизиң хатарыңыза бир-э барарлар, йөне нәме... гайтавул берҗек эркек адам тапмансоңлар гайдарлар-да. Аял-оглан-ушага гыңыр гөз билен гарап билмезлер. Ол гаты намартлык болар.

— Шолара азар берилмесе, башгасына инди мен разы.

— Ёк, бейле ягдайда начар машгала гыңыр гөз билен гарамага түркмен ганы бар адамың гайраты, намысы-ары ёл бермез — дийип, Черкез ишан Гылычлының йүзүне серетди.

— Өз-э шейле болмалыдыр велин, Гувван ялы чөпдүйбүлерем тапылайяр — дийип, Гылычлы улудан бир демини алды.

— Ягшы, аял-оглан-ушак меселесини шейле чөзели. Доган-гарындашам урша гиден болса, инди өзүңиз хакда нәме пикир эдйәсиңиз?

— Хәзир, ишан ага, мен өзүми гайгы эдемок. Мен

душманың элине дүшсем-э... өлмели, ёгсам-да Бердини Бекмырат байың элинден сыпдырмалы. Ынха, мениң эдйән пикирим. Шол иш үчин хем Сизиң яныңыза гелдим. Сиз Бердини бошатмак угрунда элиңизден гелен көмеги этмели боларсыңыз. Яшлыкдан достлугымызың, бир вагт медреседе биле окап ылым аланымызың хакы үчин мениң шу мөхүмими битирҗекдигиңизе гаты ынаныпгелдим. Хава, бир вагт Берди билен араңызда бир болмаз ишиң боландыгынам билйән велин, шейле-де болса, шу ише азаҗык өвсамы япышаныңызы билэйсемем, тә өлинчэм, Сизден яман гөрҗегим хем гаты чынымдыр — дийип, Гылычлы сөзүни соңлады.

Черкез ишан агыр ой-пикир астында геплемән, көп отурды. Ахыры:

— Гаты берке тутдуңыз-ов — дийип, ол сөзлемэге башлады. — Дүйнки базарда Эзиз хан Ага дәлини ата сүйредип, залымлыгың ёкары дережесини гөркезди. «Индики базарда Бекмырат баям Бердини ата сүйредип, Эзиз хан билен деңлешҗекмиш» диен гүррүң бар. Ол хакда эшиденсиңиз?

— Гулагыма дегди.

— Гулагыңыза деген болса, шейле: хэзир Берди дэдемиң дәлиханасында, дашы гаравуллы, пенҗиреси демир гөзенекли, хапа тамың ичинде өлүме гарашып ятыр.

Бейле гөрүлмедик зулумың чешмеси-де Эзиз ханың төверегиндэки көне тарыхдан хабардар бирнәче ахун-молладан. Олар Эзиз хана: «Чингиз хан-да, агсак Темир-де диңе зулум үсти билен шөхрата етендир. Адалатың янында шөхрат ёкдур» дийип дүшүндирйәлер. Эмма зулум билен етилен шөхрат зәхер билен ийлен ашдыр, оңа олар дүшүнмейәлер, дүшүнмек-де ислемейәлер — дийип, Черкез ишан улудан бир демини алды.

Гылычлы ювашлык билен:

— Шу махал-а соңуна гараман, этҗеклерини эдйәлер— дийди.

Черкез ишан оңа ягшыдан-ямандан җогап бермән, ене эп-эсли ойланып отурды. Соңра бирден башыны галдырып, сөзлемэге башлады.

— Боля, Гылычлы, мен Сизиң мөхүмиңизи гачалак гойман битирҗек болайын. Йөне велин битирип билеринми-билменми, өңүнден бир зат айтмак кын.

— Бир гайрат эдиң-дэ.

— Мениң гайратым бир иш битирсе, гараз, гачалак

гоймайын-да. Берди ялы эдермен, гайратлы, мерт душманыңы гөрениңде-де, бир хили гөвнүң долуп эселйәсиң. Шонуң үчин-де мен элимден гелен кемеги эдейин-дә.

— Берди сизиң душманыңыз дәлдир.

— Догры, Берди мениң ызыма дүшүп, хыянат этҗек болуп йөрен душманым дәлдир, йөне бир вагт арамызда берк чакнышыгам болаймагы мүмкиндир. Болса-да..., Узукҗемалың үстүнде болар... — дийип, Черкез ишан бир хили говшан ялы болды.

Гылычлы кәсесине чайыны пагладып гуйды-да:

— Гелиң, ишан ага, шу меселеде икимиз ачык геплешели-ле — дийип, сөзүни соңламанка, Черкез ишан: «Гелиң» дийди.

— Ягшы, шол гызың үстүнде Бердиң башына ненеңси гүнлериң дүшендигини өзүңиз билйәрсиңиз ахыры.

— Билйән.

— Билйән болсаңыз, шол икисиниң арасына дүшмәге ненеңси ынсабыңыз чатя?

— Гылычлы, мен өз дүшүнҗәм боюнча мыдама адалатың тарапында, йөне шу меселеде адалатдан йүз өврүйән. Оңа-да шол гызың өзи гүнәкәр. Шол бир бакышда мени сөйги билен баглады, асла-ха сыпдыранок. Мен нәдейин, акылым: «Дөн» диййә, сөйги акыла: «Лал бол!» диййә, акылым сем боля. Сөйги мениң ыгтыярымда дәл ахыры, мен сөйгиниң ыгтыярында. Сөйги ит дәл, зынҗыр билен баглап гояр ялы, я-да мал дәл, шахындан гондубаг салып, өркләп гояр ялы. Йөне шу сөйгүден аман гутулсам, онсоң мен сөйүбем билмен. Гөвре бош галар — диенде, Гылычлы сыпайычылык билен:

— Гел, бу гүррүңи гоялы-ла — дийип, юмшаксы йылгырды.

— Гоялы, ёгсамам бу хакда мени гозгама. Шол гызың башына шейле гүн салан үчин, дүнйәде иң йигренйән адамым Бекмырат бай, шу махал шоны атмалы болсам, элим сандыраҗак дәл-дә.

— Ине, муның айры геп.

— Ек, ынха, гөрерсиң, Берди хакында мөхүмим битмесе, Бекмырат бай билен иң соңунда итиңкини ики кесишмели боларын өйдйән. Йөне Бердини бошатмакда элимден гелен көмеги этҗегим гаты чыным-да.

— Чыныңыз болса, эртир онуң янына барың-да, өңүрти ювашлык билен гүрлешиң. «Ягшы сөз йыланы хинден чыкарар...» диййә.

— Вах, аңружы хинден чыкжак йылан болса, мен сөз тапарын-ла. Гараз, шу иш хакында мен дәдемем гөрейин-дә. Бекмырат бай гарры пириңем сөзүнден кәң чыкян дәлдир.

— Дәдең билен барыш-гелшиңиз бардыр?

— Ёкдур, шол терслешип, чыкып гайдышымдыр. Ондан соң сетанда-сейранда болаймаса, оба барян дийсемем яланчы-да. Нәме... Кичи аялымдан-а совашыпдырын. Улы аялымданам бир гызжагаз бар. Башга машгала-да ёк. Болманда-да, оны башдан сулхумың алмышы ялы, хенизем шол алман гидип баршыдыр. Шол Магтымгулының:

Алтын-күмүш мис гөрүнер,
Гул-гырнаклар түйс гөрүнер,
Перизатлар пис гөрүнер
Бир сулхы алман йигиде —

диен сөзүниң догрудыгына мен гаты ынанян-да. Сулхуң алмаса, онуң отурышам, туршам, сөзлейшем, гүлшем, асыл хер бир эден херекети саңа ярамаз экен. Асыл гарасыны гөрениңден, мыррыхың тутулар экен. Тәсин ерем, саңа шейле йигренжи гөрүнйә, бүтин төверегине-де өзүни алдыря. Дүшүн-дә инди сулх дийлен зада — диенде, Гылычлы бу ягдайда сулх хакында пикирленмек хем ислемән, йөне:

— Догрудыр — дийди.

Бурчак-бурчак дерледен гөк чайың елгинине Черкез ишаның келлеси гызды. Гапдалында ятан уллакан ак яглыгы алды-да, шаглап инен дерини мазалы сүпүрип, ене сөзлемәге башлады:

— Аслында, сулх дийлен задың өзи тәсин зат болар экен. Сулхуң алып-алмазлыгы еке аяла-да дегишли дәл. Бирнәче адамы биринжи гайра гөрениңден, жының атланып башлая — дийип, сулхлы гүррүңи гоймансоң, Гылычлам угруна сүрмекчи болды:

— Олам догры велин, соң, якындан таншып башлансоң, жының жыңкырышаймасам бардыр.

— Олам бардыр, йөне биринжи бакышдакы назарың өзи гаты есер боля. Мен-э шол назарда кән ялңышмаямыкам өйдйән. Биринжи назарда оңламадык адамым билен соң кән мәшим бишишмейә.

— Умуман, ишан ага, түркмениң «Бир кемсиз гөзел болмаз» диен сөзи еке аял машгала дегишли дәлдир. «Сүйде сиңе серетсең, ган гөрнер» диййә. Шол айдылан сөзлериң манысы гаты чуңдур. Киме серетсең середибер, бир

кемсиз адам болмаз. Онсоңам: «Сын астында сын дөрэр, гөз астында мүйн» диен накылың чуң манысына кемсиз дүшүнйәнсиңиз. Бир адамың бирнәче хәсиети маңа ярая-да, Сизе яранок я-да Сизе ярая-да, маңа яранок. Бу затлар шол ики саны сынчының өз хүй-хәсиетине лайык зат боля. Йөне хемме кишә-де ярамаян хүй-хәсиет боля. Ана, бейле хүй-хәсиет бир адамда болса, оны даш-төвереги халамая. Эмма хер бир адам даш-төверегине ярамаян ярамаз хәсиетлерине интипис эдип, гоймага чалышса, гоюбам билер. Ярамаз хәсиети гоймагам чилими гоймакдан гаты бир кындыр өйтмәң... — дийип, Гылычлы гүррүңини соңламанка, Черкез ишан:

— Багышла, бир зат ядыма дүшди — дийип, өзи сөзлемәге башлады: — Хәзир Бекмырат бай дәдемиң янында. Гел, оба гидели. Ятманкалар етишсег-ә, Бекмырат бай билен шу агшам геплешейин. Етишмесегем, эртир ирден геплешерин.

— Болҗак, ол гаты оңат маслахат.

— Болса, мен Сизи әлтип, егенлериң өйүнде дүшүрейин. Даш чыкман отурсаңыз, агыр күрен обаның ичинде хич ким билеси ёк-ла.

— Ай, мен шол ерде атылҗагам болсам гидели-дә, йөне окуң ёкмы?

— Нәхили ок?

— Бәшатарың окы.

— Пәхей, герегиң ок болсун — дийип, Черкез ишан демир сандыгы ачды.

Гылычлы сандыгың агзындан середенде, бәш саны бәшатар билен ярым сандык ока гөзи дүшди.

— Сизиң сандыгыңыз-а түйс горхана экен — дийип, ол аҗымтык йылгырҗак ялы этди.

— Горхана болман нәме, шу пекге җигитлере бәшатар етенде, бизиң өйүмиз горхана болмазмы? — дийип, Черкез ишан бир гүлҗек болды-да, ене Гылычлының ясы ядына дүшүп, гүлкүсини саклады.

— О-хов, бу бәшатарың гадыры гачды. Өң бу яраглар түркмениң элине дегерем өйтмейәрдик. Инди өмрүнде яраг гөрмедик агзы сары огланларың элине берипдирлер. Хайсы гиҗе көчә чыксаң, гараңкырак ерде оларың гарнына депип, ярагыны алып гидибермели. Мунуң ызыны идейәнем ёк. Меньшевигем шу гошуны билен еңәйсе, җуда багтының гетирдиги-дә. Алың, нәче ок герек болса — дийип, Черкез ишан бейләк айрылды.

Гылычлы йүз чемеси окы алды-да:

— Хәли-хәзире болар шу — дийип, ызына доланды.

— Ёк, алың, ок гытчылыгы ёк.

— Таңры ялкасын, герек болса, соң гөрерис — диенсоң, Черкез ишан сандыгыны япды. Шол ерден маслахаты җемләп, оба гайтдылар.

28-нҗи бап

ГУРДУҢ ГУДАСЫ БОЛМАЗ

Яссы намазы окаландан соңра, Бекмырат бай обаның атлырак адамлары билен мыхманхана барды. Сейидахмет ишан сандан галан гарры адам болансоң, бираз дем алмак үчин өз хүҗресине барып гышарды.

Шол вагт Черкез ишан:

— Эс-саламин алейкүм, дәде — дийип, гапыдан гиришине ики элини узадып гурады.

Сейидахмет ишан ысгынсыз ягдайда ики элини ере дирәп, ёкаррак галды-да:

— Алейкүм эссалам — дийип, оглы билен гадырлы гөрүшди. Соңра ашак отурып, сандыравук сес билен — Гелдиңми, оглум? Гитсеңем, шейдип, өлйәнчәм, гарры дәдең халындан хабар алып дур. Сен дәдең екесисиң. Әх, инди ниче гүн яшаҗагымызы билемзок. Гүйч-кувват галмандыр. Гел-де, дәдең ызына ээ бол. Бу гуралан десганы бозма — дийип аглады.

Черкез ишан атасына якын отурды-да:

— Дәде, гоюң, агламаң. Аманат җаны вагты билен табшырмак алла-тагаланың буйругыдыр. Сиз-э, түвелеме, энтеклер даяв — дийип гөвүнлик берди.

— Даявлык ниреде, балам, «өлинчәм, сенем гөзүмиң өңүнде болайсаң» диййән. Дәдеңи агыртма, балам, шәхерден гайт-да, шу десганың ичинде бол — дийип, гарры ишан ене эҗизләп, гөзүни сүпүрди.

Халдан дүшен гарры атасының хер сөзде эҗизләп, аглап отурышына Черкез ишаның рехими инди. Онуң райыны тапып, гөвүнлик бермек үчин:

— Боля, дәде, мен шәхерден гөчүп гелейин. Өң сизи агырдып, надыл эдип гидениме-де өкүнйән — диенде, Сейидахмет ишан бираз өзүни тутуп, сагдынрак сөзлемәге башлады:

— Вах, балам, бир дөремән гечен мурдар гелин дийип,

энең-атаңдан гечип, шэхере чыкып гитдиң. Ол дөремэн гечен машгала ниреден дөрэпдир? Ол бир адамзатдан дөрэн үйтгешик җынсдыр. Ахырзамананың аламатындан башга зат дэлдир. Холха, Бекмырат байларданам гачып, зым-зыят болупдыр. Не гөрдүм бар, не-де — билдим, гайып болуп гидипдир. Балам, сен ылым окадың, дүшүнмегиң герек. Ол адамзат җынсындан дөрэн пери-пейкер ахыры. Онуң оваданлыгындан перидигини билэйсең болмадымы? Ол киме овадан гелин болуп, гөрен йигидиң йүрегине көз гоюп гидйэ; киме кефутер[1] суратында гөрнүп, гөрениң сөйгүсини өзүне чекйэ; кэте билбил рөвүшде сайрап, эшидениң акылыны хайран эдйэ. Сенем эле дүшмеҗек перизадың ызына дүшүп, энең-атаңдан гачып йөрсүң. Оны ядыңдан чыкар-да, оба гел, оглум. Ол гайып болды, инди гөрүнмез — диенде, Черкез ишан бир гобсунды-да:

— Дэде, Узукҗемалы Бекмырат байлар өлдүрен болаймасын? — дийип сорады.

Оглуның бейле сорагына атасының яман гахары гелди.

— Эй, балам, сен ненеңси перзент болуп дөрэпсиң?! Хий, сениң дүнйэде ынанян задың бармы? Эй, таңрым, нэме үчин менден бейле ынанчсыз перзент дөретдиң?! Я бу-да ахырзаманың аламатымыка?!. Эй гудраты гүйчли аллам, шу аламатлардан өңүрти йыгна мени, йыгна! — дийип, ишан бүтин дуркы билен эндиремэге башлады.

Черкез ишан атасыны ынҗалтҗак болуп:

— Дэде, бей диймэң, мен Сизиң айданларыңыза ынанян ахыры, ынанян... — дийип, ювашлыкдан бирнэче гезек гайталады.

Сейидахмет ишан шол эндирэп отурышына көшешмэн:

— Мен шол гыза сениң яла от берип, ёлдан чыкарып йөрен пери диййэн. Сен болса «Бекмырат байлар өлдүрен болаймасын?» дийип сораясың... Мениң айданыма ынанян болсаң, бейле сораг бермездиң. Перини өлдүрип болмаяндыгына сениң акылың етйэр ахыры. Эй худай-а! — дийип, гарры ишан гапдалыны ере берди.

Черкез ишан ене онуң угруна сүрүп:

— Дэде, йөне шейле сорайыпдырын-да, онуң үчин гахарланмаң ахыры — дийди.

— Ненеңси эдип гахарланмайын?! Мен обаның эхли яшулуларының арасында Бекмырат бая-да: «Шол гелни гөзлемэң, ол пери экен, гайып болупдыр, гой гитсин» ди-

---

[1] *Кефутер* — кепдери.

йип айтдым. Шол ерде отуран яшулуларың хеммеси ынанып: «Тоба!» дийдилер. Сен бу ерде ынанмазлык эдйәсиң.

— Ынаняи, дәде. Онуң үчин хапа болмаң.

— Ненеңси хапа болмайын?!. Бекмырат бай Какада уршуп йөркә, Кыныш байың янына йөрите бардым. «Гелниңиз пери экен. Хернә аман-саг учуксыз гидипдир. Ёгсам гиҗе яш чагаларыңызы богушдырып, гөк даш эдип, гайып болаян болса, нәдип борды? Алла сакласын, инди онуң саг-аман, учуксыз гидени үчин, или үйшүрип, садака бериң» дийдим. Ол он ики гоюн өлдүрип, худай ёлы берди. Сен болса ол гызың перидигине ынанмазчылык эдйәсиң — дийип, гарры пир гахар билен тирсегине даяныш, башыны ашак салды.

Черкез ишан атасына ягшыдан-ямандан җогап бермән, агыр пикире гитди:

«Бу айдян олтармаларына өзи бери ынанямыка я-да инди гаррылыкдан башы чашып йөрмүкә? Эй тоба, ил ичинде Сейидахмет ишан ады бар. Ил муңа «ак» дийсе-де ынаня, «гара» дийсе-де. Ах-х:

Гараңкыда галан иллер,
Сөзлемәге баглы диллер,
Сувсуз гуран гызыл гүллер
Тәзеленип, ачылмазмы?!—

дийип, Черкез ишан пикиринден оянды. Атасының өрт ялы, гагшап дуран йүзүне гөзи дүшенде, ол ондан мәхүминиң битмеҗекдигине шүбхеленмеди. Шейле-де болса, атасына хайыш билен йүз тутды:

— Дәде, шу ерде Берди бармы?

— Хайсы Берди?

— Хол атышып тутулан балшевик Берди.

— Хол дәлиханада ятыр.

— Нәме, дәлирәпми ол?

— Дәлиремедик болса, балшевик болармыды?

— Дәде, мен Сизден товакга эдйән. Шол дәлирәнем болса, Бекмырат бай билен геплешип, шоны маңа алып бериң.

— Сениң нәмәңе герек ол капыр?

— Капырам болса, шоны алып бериң.

— Нәме, ол капыры бошатҗак болямың?!

—Хава, дәде. Ислесе, Бекмырат бай онуң ерине мениң өз җанымы алсын вели, шоны бошатсын. Эгер шоны бошатдырсаңыз, эртир дийсеңизем, мен шәхерден оба гө-

чүп гелейин. Онсоң шәхере гитмәми гоюп, хүҗреден чыкман, башыма селле орап отурайын.

— Черкез, сен: «Хүҗреден чыкман отурайын» диййип, яшының соңунда гарры дәдеңи агыр гүнә гойҗак болма. Мен капыры азат эдип, онсоң о гүнәден йүлнүп билмен ахыры.

— Дәде, капырмы нәме ол?

— Капыр! Капырың хем капыры. Капырлар алланы хак билйә, өзлериниң пыгамберлерини — берхак. Сениң бошатҗак болян адамың балшевик. Балшевиклер алланам тананок, пыгамберем.

Мен сени оба гетирҗек болуп, бейле гүнә галып билмен. Нireде гезсең, шонда гез. Сениң хем бейле болмагың алланың эрадасы билендир.

Холха, Бекмырат бай мыхманханада отыр, бар-да, геплешибер. Ислесе бошатсын; ислесе, эртир базарда ата сүйретсин. Ол мениң ишим дәл — диййип, Сейидахмет ишан йүзүни совды.

Черкез ишан улудан бир демини алды-да:

— Дәде, эртир базарда Бердиниң ата сүйредилҗеги чынмы? — диййип сорады.

Сейидахмет ишан гахарлы:

— Чын — диййип җогап берди.

— Боляр онда, дәде, саг болуң — диййип, Черкез ишан чыкып гитди.

Сейидахмет ишан:

— Саг бол — диййип галды.

Черкез ишан мыхманхана:

— Эссалавмалейким — диййип гиренде, Бекмырат бай ятмага мейилленип дуран экен.

Ол:

— Валейким эссалам — диййип, берлен саламы гадырлы алды.

— Ятмага мейилленип дуран ялы экениңиз. Мен гичләп гелип, укыңыза зыян-а етирәймен-дә хернә?

— Ёк, ёк, бир гиҗе-ики гиҗе укусызлыгам бизиң үчин хич. Укың йитйән гиҗелери кәндир, ишан ага. Ине, яңыҗа чай демләп гетирдилер. Яшулулар дагап гиденсоң, ичилмән галды. Ханы гелиң, ичелиң — диййип, Бекмырат бай ашак отурды.

Бираз салым ондан-мундан гүмүр-ямыр эдип отурдылар, эмма Черкез ишан эсасы максадына етмәге ховлугярды. Шонуң үчин хем гүррүң гызышмаярды. Ахыры ол:

— Бай ага, мен-э..., ругсат болса, гичләп гелмегимиң себәбини айтҗак болян — диййип, гүррүңе башлады.

— Хава, айдыбериң.

— Дүнйә инен хер бир ынсан акыл-хушуна айланансоң, бәхбит угрунда гадам бася. Эмма ол басылан гадамларың бириниңки бәхбит болуп чыкса, икинҗи бириниңки ноги сан болуп чыкя. Ынха, шейле гаршылык, шейле говга билен ынсан өмри гечип баря. Гысгаҗык өмрүң ичинде-де бириниң башына шатлык гелсе, бириниң башына хасрат гелйә.

— Хе-е, догрудыр.

— Эмма шол шатлык-да, шол хасрат-да бир адамың башында мыдамалык дурмая. Я — тиз, я — хаял, я — ягшылык, я яманлык билен совуля.

— Догрудыр.

— Хава, бизиң акыллы бабаларымыз чылшырымлы дурмушда агыр-еңил гүнлери башындан гечирип, өз соңкы несиллерине өвүт-үндев гоюп гидипдирлер.

— Хе-е, догрудыр.

— «Ягшылыга ягшылык хер кишиниң ишидир, яманлыга ягшылык әр кишиниң ишидир» диййип, бабаларымыз әр кишиниң ненеңси артыкмачдыгыны айдып гидипдирлер. Я болмаса «Намарда ялбарсаң эселер, мерде ялбарсаң песелер» диййә. Ине, бу ерде мерт билен намардың тапавудыны айдып, бизе гызыла гаплаймалы акыл галдырыпдырлар.

— Хе-е, догрудыр.

— Бай ага, мениң Сизе айтҗак болян задым: хәзир дәдемиң дәлиханасында Берди диен бир йигит ятыр. Шонуң өмри шу үстүмиздәки гиҗәниң совулмагы билен гутаря. Сиз шоны эртир базар мейданында ата сүйредип өлдүрмеги хөкүм эдипсиңиз. Инди шонуң өлүми-де, дирилиги-де ялңыз Сизиң ыгтыярыңызда. Ынха, мен шу ягдайы эшидип, шол йигиди Сизден дилемәге гелдим. Шол йигит Сизе яманлыгам эден болса, Сизиң шоңа әр кимин ягшылык этмегиңизи мен товакга эдйән. Мен Сизе ялбарян, Сизем мертлик билен песелиң-де, шол йигиди азат эдиң — диййип, Черкез ишан җогаба гарашды.

Бекмырат бай муртуны сыпалап, көп вагт сөзлемән отурды. Ахыры, ардынҗырап, бир гозганды-да:

— Сиз оны нәме үчин сораясыңыз? — дийди.

— Ол түркмениң инер дөрән гоч йигиди. Шейле йигитлериң нәхак, арманлы өлүмине мениң йүрегим авая.

— Белки, нәхак дәлдир.

— Белки, нәхак хем дәлдир вели, мен шоны бошатмагыңызы Сизден сораян.

— Белки, Сизе ятдан чыкмаз ялы ягшылык әдендир, шонуң үчин сораянсыңыз?

— Хава, ягшылык хем әдипди.

— Нәме ягшылык әдипди?

— Бир вагт элимден атып, ярадар эдип гидипди.

— Әлиңизден атан шумуды?

— Хава, шуди.

— Онда нәме йүз тутуп сораясыңыз?

— Мен яманлыга ягшылык этҗек болян.

— Оныңыз-а болмая. Белки, бошатмак үчин балшевиклерден ломайрак зат алансыңыз?

— Бекмырат бай, бейдиймәң. Гаты ялңышарсыңыз. Мен пара алып йөрен выждансызлардан дәлдирин — диенде, Бекмырат бай Черкез ишаның гахарының гелендигини билип, — Оюн әдйән-ле — дийди-де, ялңдан гүлен болды. Шол сөз билен буларың арасында эп-эсли вагт дымышлык довам этди. Соңра Бекмырат: — Ничик-де болса, шейле юрт йыкан харамзаданы йүз тутуп сорамагыңыз маңа дүшнүксиз. Белки, гызыллара гол япянсыңыз? дийди.

— Ёк, Бекмырат бай, гызыллара голам япамок, чүнки бу барян урушда адалатың хайсы тарапдадыгыны билемок. Шонуң үчин хем мениң гол япян тарапым ёк. Йөне Берди ялы йигитлериң ганының дөкүлмегине мен разы дәл. Ана, мениң гол япян тарапым шол — диенде, Бекмырат бай ене дымды.

Ахыры, Черкез ишан:

— Нәме диййәсиңиз? — дийип сорады.

Бекмырат бай ардынҗырап, геплемәге башлады:

— Шейле, ишан ага, хернәче сыпайычылык билен геплешсегем, ахыры «Дәлиден догры хабарам» болмалы. Сиз шейле чыныңыз билен йүз тутуп, мениң мүлкүмиң ярысыны соран болсаңыз, белки, берердим. Мен Сизиң атаңызыңам, өзүңизиңем сарпаңызы белент тутян. Йөне Сизиң шу гүнки мөхүмиңизи мен битирип билҗек дәл. Шол ойнагсыдан доган оррамсының даң атайса, ганыны готура дерман этҗек. «Сухан гатының дүелери готур ачыпдыр, шоңа дерман» дийип сатҗак. Ынха, ишан ага, «Дәлиң-э догры хабары» шейле. Бизденем яман гөрмәң — дийип, Бекмырат бай сөзүни соңлады.

Черкез ишаның йүзи боз-яз болуп, дымып галды. Ахыры, башыны галдырман, ики гайра ардынды-да:

— Онда бизиң шу мөхүмимизиң битмедиги-дә? — дийди.

— Хава, шу мөхүмиңизиң битмедиги — дийип, Бекмырат бай берк җогап берди.

Черкез ишан өмрүнде бир адама йүз тутанда, онуң мөхүминиң битмедик ери болманды. Хәзир онуң мөхүми битмәнсоң, ол гахар-газап билен долды. Бирден хем башыны галдырып, йити гөзи билен серетди-де:

— Бекмырат бай, салнан хумарың ховададыгына дүшүнйәмисиңиз? — дийип, үзүл-кесил айтды.

— Хумар ниреде болса, шонда болсун. Онуң билен ишим ёк. Хатаба букмак үчин дүйә мүнлен дәлдир — дийип, Бекмырат баям берк айтды.

— Пелегиң гердиши өзүче айланяндыр, бирден букмалы болаймаң?

— Букмалы болсамам, хатабың ниреде дигини Черкез ишандан сораман! — диенде, — Бекмырат бай! — дийип, Черкез ишан зөвве еринден галды. — Айдян сөзүңизиң манысыны аңшырып сөзләң! — дийип, гырмызы донуң ашагындан гушага гысдырылан сапанча бир әл етирҗек болды-да, ене сакланды.

— Аңшыряндырын — дийип, Бекмырат бай сарсман отурды.

— Ёк, аңшыраңзок! «Ики саны кел отрядың өңүне дүшдүм» дийип, асмана гаты гарап башладыңыз. Эртириң өзүнде Ораз сердарың янына барсам, биригүн менем дөрт ойнам отряда баш боларын. Йөне мен Сизиң ялы, гөзүми юмуп, көре-көрлүк билен халкың ганыны нәхак дөкмек ислемейән. Сизем шу нәхак дөкүлйән ганлара бир вагт җогап бермели боларсыңыз!—дийип, Черкез ишан зарп билен чыкып гитди. Шол ерден Гылычлының янына барды. Ол егенлериниңкиде ишиң нетижесине гарашып отырды. Черкез ишан ичерик гиренде, Гылычлы онуң йүзүне середип, еринден зөвве галды.

— Ери, эйгиликми? — дийип, ховлукмач сорады.

Черкез ишан гахар-газапдан толгунып дуран еринде:

— Олардан ягшылык тамасыны этмели дәл. Инди мениң Сизе эдип билҗек екеҗе көмегим бар. Эгер-де Бердә айгҗак сөзүңиз бар болса, эртир базар мейданында ата сүйредилмезинден өң, шол сөзи оңа етирип билерин. Шу ишде чигит ялы мениң элимден башга гелҗек зат ёк — дийди-де, улудан демини алып, йүзүни ашак салды.

Гылычлының-да дуран еринде дили тутулан ялы болуп,

доңуп галды. Шейле агыр гайгы-хасрат астында ере гарап дуршуна, усуллык билен:

— Шейле белент гөрешиң гайдувсыз гахрыманы шейле выждансыз, нежис адамың элинден гурбан болаймалы болармы?! — дийип, улудан бир демини алды. Шол сөзүнден соңра «Нэтмек герек?! Тарых боюнча зулум адалаты ювдуп гелйә!» дийип, гулагына эшидилен сесиң хатда Черкез ишаныңкыдыгынам билмән галды. Шол дуршуна юващлыкдан «Зулум адалаты ювдуп гелйә!..» дийип гайталады.

Соңра халат ичинде басмарлан агыр хасратдан бираз сайланып, Черкез ишана йүзленди:

— Боляр онда, ишан ага, эден хызматыңыза таңры ялкасын. Мениң йүрегиме шейле йити ханҗарың уҗы етен чагында, ак йүрекден достларча ачык сөзлешен халатыңызы мен хич вагт ятдан чыкарып билмен.

Йөне сизден ене бир зады хайыш этҗек. Мүмкин болса, эртир базар мейданында Бердә мениң саламымы айдып, шейле саргыдымы етирсеңиз: Берди, гара лыбасыны япынып, үстүне ховала болан эйменч, гара өлүмиң өңүнде әр кимин мерт дуруп, оңа өзүниң бердашлы голуны толгунман берсин. Адалат ёлунда пидакәрлик билен гөрешип, жаныны гурбан эден эдермен йигидиң мерт өлүмини сада халкымыз, узак дөврлер унутман ятлар. Ынха, ишан ага мениң шу саргыдымам берҗай этсеңиз, мен Сизден ене бир мертебе миннетдар болардым — диенде, Черкез ишан:

— Гылычлы, хатырҗем болуң. Эгер күкрегиме найза дирелсе-де, бу саргыдыңызы берҗай эдерин — дийди.

— Сизиң күкрегиңизе найза дирәп билҗегем ёкдур. Ягшы онда, ишан ага, саг болуң. Сагат дөрт болды. Ялан-чы ягтылайманка, менем обадан чыкайын. Несип болса, шу ерден гөни фронта уграрын.

— Ягшы онда. Саг-аман барың. Инди гөрүшсек-гөрүшмесек, бирек-бирекден разы болмалы — дийип, Черкез ишан чыкып гитди.

Гылычлы: — Хава, разы болмалы — дийип галды.

29-нҗы бап

ЗЫНДАНА ДҮШЕН ШӨХЛЕ

Сагат үчден ишләнде, ит-гуш-да сүйҗи ука гидип, гиҗе парахатланыпды. Сейидахмет ишаның гиң сарайында дуран малларың херекетсиз ягдайда башларыны эгшип

дурмаклары-да шол үмсүмлиги бозмак ислемейән ялы болуп дуюлярды. Ынха, даңданың өң янындакы гараңкының шейле үмсүмлигинде бир узын бойлы, яшыл күртели, яш гелин яңкы сарайың гиң дервезесиниң кичи гапысыны усуллык билен ачып гирди-де, оны ене усуллык билен япды. Гелин бир икирҗиңленип, диң салды-да, дуран ериндeн ериң гаймагыны бозман, сарайың төр тарапына мисли овсунҗы мар кимин чайканып уграды. Эп-эсли йөрәнсоң, бир арабаның янында дуруп, алын сачына тимар бермек үчин ики элиниң аясы билен ызлы-ызына алныны сыпады. Шол вагт ая гаршы дуранда, онуң юмуртганың агы ялы арасса ак йүзи мисли ай билен бәслешйән ялы болуп гөрүнди. Ана, эдил шол халатда бир йигит тамың көлегесинден сайланды-да, гелне якын гелди.

— Гелин, нәме гөзлейәсиңиз? — дийип соранда, онуң сеси гырылҗык чыкды.

Гелин бир хили чекинҗирән ялы эдип бир серетди-де:

— Йитиг мал гөзлейән — дийип, ене йүзүни биразрак совды.

Йигит ене бираз илери сүйшүп:

— Йитиг малыңыз иненмиди, эркек? — дийип, хас якын барды.

Гелин йигидиң йүзүне бир гөзледи-де, ене чекинҗирәп:

— Инен инен гөзлемез, хан оглан — дийди.

Шол сөз билен хем йигиди дуран еринде пагыш-пара эретди. Ол өңки айдян ерликли сөзлериниң барыны йитирди. Бирден:

— Вах, җаныңыза дөнейин, бир бәррәк дурсаңызлаң... — дийип, гелниң ак гошарындан горкарак тутаныны өзи хем билмән галды. Гелин гошарыны силкип алды-да, онун эдил күкрегине ат депен ялы патлатды.

Йигит сандыраклап:

— Вах, гурбаныңыз болайын, ене бир урсана — дийип, күкрегини герди.

Гелин нәз билен товланҗырап:

— Чекил, маңлайы гара, сениң күкрегиң мениң юмругыма-да мынасып дәлдир — дийип, уграберҗек болды.

Йигит гырылҗык сес билен хашлап:

— Вах, биразаҗык дурсаңызлаң, мен маңлайы гара дәлдирин — дийип, бирденем горкарак гуҗаклады.

Гелин силтенип, онуң голтугындан сыпды-да:

— Ганың чекмедик болса, элиңи дегирме. Бир гыкылык

турзарын велин, хэзир сени дүнйә инмедик ялы эдерлер. Хэй, маңлайы гара! — дийип, ене уграберҗек болды.

Йигит онуң өңүни габап:

— Гурбаныңыз болайын, маңа «Маңлайы гара» дийип кәйинмәң. Ики агызҗык геплешели, онсоң гидибериң — дийип ялбарды.

Гелин йигидиң йүзүне середип, бир йылгыранда, онуң садап ялы ак дишлерине ай-да шөхлесини салып: «Серет» диен маныны берен ялы этди. Шейле ягдайда гелин йигитден җадылы гөзүни айырман:

— Хан оглан, мен саңа: «Маңлайы гара» дийип, ненең кәйемәйин? Өзүң ялы йигитлер хэзир меле гелниң ак билегини яссанып, өйүнде ятыр. Сен болсаң даңданың сүйҗи укусыны терк эдип, кесекиниң әлъетмез шерабының гүйҗүне хумар болуп йөрсүң. Саңа рехимим инип, «Маңлайы гара» дийдим — дийип, ене бир йылгырды. Шол йылгырыш билен хем оны найынҗар гула өврүрди.

— Вах, нәме дийсеңиз дийибериң, рехимиңиз инсе боля — дийип, йигит хем найынҗар ягдайда әҗизҗе йылгырды.

— Боля, хан оглан, сен мерт хем рехимдар гайтарма душдуң. Йөне бу хапа сарайың ичинде хич зат болмаз. Сен хол гапыны гөрйәмиң?

— Вах, гөрйән-ле.

— Гөрйән болсаң, мен ховлудан чыкып, шол җайың аңыркы агзындан гирерин-де, ичинден шол гапыны ачарын велин, сенем барай. Шол җайың ичинде ёрган-дүшек, хемме зат бардыр, тә даң атянча, икимиз шол җайда кейп черис — дийип, гелин уграберди.

Хакыкатдан хем, салым гечмәнкә, шол айдан гапысы ачылды. Йигидиң аягы ере дегмән, баршына яңкы гапа ызындан ит ковалан ялы күрсәп урды.

Сейидахмет ишаның инедөрдүл сарайының ики тарапы ялаңңат хаят болса-да, бейлеки ики тарапы гиден хүҗреди. Ол хүҗрелериң бирнәчесиниң гапысы сарайың ич тарапындан-да, даш тарапындан-да барды. Эмма көп җайларың гапысы даш тарапдан болуп, сарай тарапында кичиҗик дереҗе гойланды. Дәлихана үчин салнан җайлар буларың хич бирине-де меңземейәрди. Буларың гапылары сарайың ич тарапындан болуп, даш тарапында гойлан даражык дереҗелер демир гөзенек билен беркидиленди. Хер җайың ортасында болса ере чуң дикилен ёгын сүтүнлериң ёкаркы уҗы тамың депесине гойлан пүрслере миземез ялы берки-

диленди. Эрбет эрсгин, җейхун дәлилериң эл-аякларыны шол сүтүнлериң дашындан алып, айратын ясалан зынҗыр билен зынҗырлап ташлардылар. Олар сүтүни голтуклап, отурып-туруп билселер-де, ятып, укуларыны алып билмездилер.

Ынха, Берди хем шейле межнун дәлилер хатарында бирнәче гүнден бәри эл-аягы зынҗырлы, ёгын сүтүни голтуклап отырды. Хава, дәлилери саклаян эли дегенекли, дешли адам кәте бир айланып гидйән болса, Бердиниң ятан җайының гапысындан хем, дережесиниң агзындан хем ики саны эли бәшатарлы гиҗеде-гүндизде айрылман саклаярды.

Берди яман агыр өлүме гарашярды. Хәзирки атып барян даңың өзи үчин иң соңкы даңдыгына ол әшгәр дүшүнйәрди. Гапыда дуран җигит: «Әртир базар мейданында сени ата сүйретҗеклер» дийип хем айдыпды. Гечен базар гүни Ага дәлини Топбы байың сарайының өңүнден ата сүйредип, Ашгабат көчеси билен гүнбатара тарап алып гидендиклеринден хем хабардар әдипди. Бурказ ябың боюна баранда, онуң гөвресиниң үзүлип галандыгыны, Кавказ көчеси билен айланып, ене өңки сүйрелен ерине гетиренлеринде болса, хер атың ызында онуң бир аягының сүйренип галандыгына ченли гүррүң әдип берипди. Эзиз ханың: — Гөвреси ниреде галан болса, аякларыны хем шол ере элтип ташлаң! Гой, ит-гуш ийсин-гитсин — диен сөзүниң хем ганыны ере дамдырман гүррүң берипди. Соңра болса Эзиз ханың өз нөкерлери билен атыны сүрүп гидишине ченли айдып берипди.

Ынха, Берди шейле эйменч өлүме гарашярды. Хемме адамың башына гелйән бир өлүм болса-да, оңа хемме киши дең гарашып билмейәр. Бири өлүм хабарыны эшиденден, агыздан-дилден галып, меҗалсыз ягдайда яныны ере бершине гөзяшыны дөкүп башлаяр. Башга бири ысгындан дүшсе-де, акыл-хушуны йитирмән, өлүмини эрбет горкы астында ятлап, эҗиз хала дүшйәр. Бири дәлирейәр, ене бириниң шо халатда сач-сакгалы агаряр. Эмма арманлы өлүми бойнуна алып, әр кимин мерт гарашян йигитлер хем боляр. Йөне велин өлүме гарашып ятан адамларың хеммесинде бирмеңзеш айратынлык дөрейәр.

Адамзадың ишдәсиниң кесилмеги, укусының гачмагы билен гулагы агралып, дуйгусы күтелмели ялы велин, гайтам, онуң терсине, гулак ченден эшитгирленйәр, дуйгы-да чакдан йитилешйәр. Эйсем-де өлүме гарашып ятан адам

укуда-да болса, онуң үстүне дуйдурман бармак асыл-ха мүмкин дәл болса герек. Өлүм отагында ятан адамың укудан оярылып әкидилен вагты тарыхда бир бармыка? Әкитҗек адам өе гирмезден өң, өлүме гарашян адам хөкман оянса герек.

Ынха, Бердиде хем шейле дуйгурлык, шейле эшитгирлик айратын-да шу гиҗе гүйчленипди. Ол нирелерде сычан шыгырдаса-да эшидип отырды. Йөне велин ол эртирки гелҗек рехимсиз өлүме эр кимин мертлик билен гарашярды. Өлүминиң өңүнде айтҗак сөзлерини-де беллэпди.

Ана, шейле халда отырка, ниреденди̇р, аяк сеси эшидилен ялы болды. Берди дем алмасыны саклап диңледи. Дуйгусы: «Гелйәрлер!» дийди. Эмай билен пишик басышыны эдип гелйән адамың аяк сесини онуң йити гулагы алысдан әшгәр аңшырды. Онуң сессиз-үйнсүз көлеге ялы сүйшүп гелшини-де, гапының өңүнде даянаныны-да ол ачык билди. — Гелдилер, өлүме әкитмәге-де ховлукдылар — диен сөзи онуң агырылы йүрегине шол халатда битмез яраны салды. Ювашлыкдан шыкырт эден гулпуң сеси онуң җесединден гызгын гүлле болуп өтди. Гапы усуллык билен ачыланда, онуң үстүнден гайнаг сув гуйлан ялы болуп, бүтин бедениниден шыпылҗык дер инди.

Шол халат:

— Берди, отырмысыңыз? — дийип, бир аялың пышырдап чыкан юмшакдан-мылайым сеси, нәме үчиндир, Бердә мәхрибан әнәниң: «Балам!» диен мәхрем сөзүнден хем ыссы эшидилди.

Берди хем:

— Отырын — дийип пышырдады.

Шол сөз билен яңкы аял гараңкы җайда Бердини сермелэп тапды-да:

— Азаҗык сабыр эдиң, мен Сизи өлүм багындан бошатмага гелдим — дийип, онуң эл-аягының зынҗырларыны айрышдырды. Ене-де пышырдап, — Йөрүң, мениң ызыма дүшүң. Мен Сизи ак ёла салайын — дийип, оны тамдан тама, өтүкден өтүге, гараңкыдан гараңка айлап, бир букы ерде аяк чекди. Бир хили эркек адамдан өзүни чекерәк сакламҗак ялы бираз чекилип, юмшакдан-аграс, мылайым сес билен, — Берди, саг болуң. Ёлуңыз ак болсун. Инди мениң Сизе мундан аңры эдип билҗек көмегим ёк — дийип гидиберҗек болды-да, ене бир зат айтҗак ялы эдип сәгинди.

Берди яп-яңыҗа-да «Эртирки гелҗек эйменч өлүмиң

ховпуның өңүнде ненеңси ховпургаман дуруп билеркәм?» диен пикириң агыр тупанына гарк болуп ятырды. Ынха, хәзир болса ол узын бойлы, инче билли, мылайым гара гөзли, ак йүзүне безег берен гыйма гаш гелниң өңүнде ачык ховадан асуда дем алып дур. Ол айлы гиҗәниң гараңкысына букулып, ыба билен дуран яш гелниң шол халатда өңүнде дурандыгыны-да, шол гелниң башына гейдирен багт тәҗини-де бирденкә акылында айлап билмеди.

«Бир нәзенин мениң гапгарылҗак болуп отуран өлүм оҗагымы юмруп, дурмуш әлеминде азат ганатымы яймага ыгтыяр берди. Пәк йүрегинде рехмет сувы билен суварып етишдирен әрк-ыгтыяр багының реңбе-рең гүлүнден баглап, гүл дессесини маңа багыш этди. Мениң үстүмден акдыран бейле рехмет арыгының сувуна мениң йүрегим ховдан болуп, арасса, пәкизе, дуры саклап билермикә?» диен пикирлер Бердиниң акылыны хайран этди. Шейле халатда онуң агзына гелен:

— Мениң ачык ховада дураным бир растмыка? — диен сөз болды.

Гелин оңа:

— Шүбхеленмәң, асмандакы ай шаядыңыздыр. Гиң әлемиң йылдызлары-да йылпылдашып, Сизи шөхле билен гутлая — дийип йылгыранда, онуң гөркана йүзи айратын шөхле тапды. Шол халатда Берди йүрегиндәки миннетдарлыгыны долы билдирҗек болуп, оңа йүзленди:

— Сиз Абыземзем чешмесиниң дирилик шерабындан әл дегмедик пәк булгурыңызы долы сусуп, мени гандырдыңыз. Сиз мениң йүрегиме ненеңси мәхрибан, Сиз мениң гөзүме ненең нәзенин дийип сөзүми кесмесем, долы тарып этмәге дилим әҗиз. Недир шаның талаң билен алан генҗи-хазынасы, лаглы-мерҗен, җөвхерден безегли тәҗи-тагты менде болан болса, шол әлъетмез байлыгы мениң пәк йүрегим диңе Сизе багыш эдерди. Йөне менде оларың хич бири-де ёк. Менде ятып-турмага белли мекан, өй-өвзар-да ёк. Эмма Сизиң шу эден ягшылыгыңызы тә өлинчәм ядымдан чыкармарын. Күкрегимде орун алан кичиҗик йүрегимден җай берерин — дийди.

Адамзадың кичиҗик йүрегиниң янында ган билен газанылан лаглы-мерҗен, җөвахыр нәмедир, тәҗи-тагт нәмедир?! Холха, гарры ишан харам-халалдан йыгнан дүнйәсини сандык-сандык эдип, басып гоюпдыр. Шол дүнъе билен мениң гөвнүми алҗак боля. Йүрегим сөен йүрек болмаса, ол байлык мениң нәмәме герек? — диенде, гелин гөз-

лериниң өңүнден тогаланышып гачан монжук-монжук яшы сүпүрип саклап билмеди.

Бердиниң гелне небси агырып, ичинден: «Ах, гөзлеринден акян ажы яшыны отдан ыссы демим билен кепдирип билсем болмаямы? Герек болса, чыдамсыз ярасына йүрегими мелхем эдердим» дийип, оңа гөвүнлик бермәге башлады:

— Гоюң, агламаң. Мени өз мертлигиңиз билен кайыл этдиңиз. Хәзир шу ерде Сиз билен отуранымa-да диңе Сизиң ынсанчылыгыңыздан миннетдардырын — диенде, «Бу гелин, белки, эден ишиниң соңундан этияч эдйәндир...» диен пикир хем Бердиниң гөвнүне гелмән дурмады. Ол шол эден пикириниң айыгына етмек үчин енe гүррүңдешине йүзленди. — Багышлаң, эгер-де бир сөзүм галат дүшсе, өңүнден өтүнч сораян. Сизиң шу гүнки маңа эден көмегиңиз хич бир ягдайда унудылжак көмек дәлдир. Хәзир йүрегимде сизе дөрән миннетдарлыгымы айдып дүшүндирмәге мениң дилимде сөз тапылмаяр. Адың нәме?

— Адым — Огулнәзик. Хол гүр тудуң арасында Гылычлы Сизе ат-яраг тайярлап, гарашып дурандыр. Әгинмәң-де, етиң. Ёлуңыз ак болсун, ишиңизи худай оңарсын. Инди мен бу ерде бейле аркайын дурмайын. Хош, саг болуң — дийип, Огулнәзик уграберенде, Берди оны «Азажык аяк саклаң» дийип дурузды.

Огулнәзик ховлукмач:

— Нәме айтжаксыңыз, инди мени сакламаң — дийди.

— Ёк, Огулнәзик, инди Сизи саклажак дәл, йөне мен Сизиң бу эден ягшылыгыңызы ненеңси ерине салып, янышдыркам? Шоны айдың-да, гидибериң — дийип, Берди бираз мүйнүргән ялы болды.

Огулнәзик чаларак йылгырып:

— Пелек гүлүп баканда, Сизем бәриңизи бакарсыңыз — дийди-де, эгинмән уграберди.

Гылычлы билен Берди шол ерден гөни фронта уградылар.

Черкез ишан «Бердини бошатмагы башармадым» дийип баранда, Гылычлы оңа өз гизлин пикирини айтманды. Аслында болса Черкез ишан Бердини бошатмак хакында атасының янына геплешмәге угран бадына, Гылычлы өз аял доганыны иберип, Огулнәзиги чагырдыпды. Бердини бошатмак бабатда ненеңси херекет этмелидигини оңа бирин-бирин айдып берипди. Огулнәзик илки: «Мен гараңкыда сарайың ичинде дуран харам жигидиң янына барып билмен» дийип гөвнемәнди. Гылычлы боюн буруп ялбарансоң, ахыры, ол өрән кынчылык билен разы болупды.

Йөне «Бердини саклаян җигиди өлдүрмәң, мен бир адамы бошадып, башга бириниң өлүмине себәп болмак исләмок» дийипди.

Гылычлы оңа-да разы болупды. Ынха, шейле диллешик билен Огулнәзик Бердини саклаян җигидиң башыны айлап, сарайдан чыкып гайдыпды. Онуң билен вадалашышы ялы хем, шол гөркезен гапысы ачылыпды. Җигит бихабар галып, шол гапыны ачанда, текҗәниң үстүнде бир шемҗагаз өлүгсиҗе ышыгы билен җайың ичини чалаҗа ягтылдярды. Ол гелни гөрҗек болуп, төверегине гаранда, бокурдагына бир гүйчли элиң етенини билип галды. Шол халатда аман-заманыны бермән, элиниң дашы билен юмак саран ялы, оны сарап ташладылар. Гылычлы өз ишини битирди, бу вака-да шонуң билен гутарды.

30-нҗы бап

МУСАЛЛАТ

Сейидахмет ишаның метҗидиниң азанчысы бейик меммериң үстүне чыкып, гиҗе ярымдан бәри сүйҗи укусыны терк эдип отырды. Мисли юмуртгасына сын эдип, чага чыкарҗак болян пышбага ялы, Гүнүң догҗак еринден ики гөзүни айырман середйәрди, чүнки ол догуп барян Гүнүң гудратына-да, оны догурҗак болуп, гара дер ичинде ёкары гөтерйән мүңлерче перишделериң кераматына-да, «Гиҗе ярымдан агды, гидиң» дийип, шейтан-арвахлары ковалап йөрен дири гайыплара-да ыбадат эдйәрди. «О дүнйәде иман бер, бу дүнйәде багт, абрай бер» дийип, гөзүнден яшыны боюр-боюр дөкүп налыш эдйәрди. Сәхер вагты якынлашдыгыча, зарын налышыны гүйчлендирйәрди. «Гүни догдурҗак болян перишделер әҗизләп хорланаймасынлар» дийип, оларың ёлуна-да дога окамасыны гүйчлендирйәрди.

Шончаклы алада, башагайлыкда онуң гөзи яшдан яңа үмезләп дуран-да болса, даңданың чала өвүшгин беренини ялңышман билйәрди. Паслың хайсы вагтында, хайсы йылдызың нәвагт догуп, нәче ёкары галяндыгына ченли хасабы онуң элиндеди. Сагадың ыза галары-өңе гидери болар, ол бир эмели затдыр дийип, өз дуйгусыны сагатдан хем эхтибар гөрерди. Хова ачык болсун, булутлы болсун, онуң үчин тапавуды ёкды. Эдил өз вагтында — Ол-ло-о... хи экбер! Ол-ло-о... хи экбер! — дийип, ёгындан-часлы сеси билен улы күрен обаны гафлат укусындан оярярды.

Бу гүн киме — эшрет, киме хасрат берен гараңкы гиҗе өз райына эмай билен этегини гөтерип башлады. Даңданың умгур гараңкысының дүйби мой ачан ялы, бир судура чызылып, тилки гуйрук болды. Соңра эйменч гөзедүртме гараңкы шол чызылан судурдан бир ужыпсыз өвүшгин тапан зейилли, йити гөзе чалаҗа чаларан ялы болды. Аладалы азанчының гыгырмагына энтеҗик-де салым барды. Бирден гүнүң догҗак ериниң саг тарапындан ягты шөхле гөрнүп, демиргазык тарапы узакдан узага узап гитди. Азанчының оңа гөзи дүшенден, «Аллам! — дийип, зөвве ериңден галды. — Хыдыр атаның дидары шөхле салды! — дийип, ики элини ёкары гөтерди. — О дүнйәде иман бер. Бу дүнйәде абрай бер. Узын-узак яш бер. Ырылмаз дөвлет бер. Гоша-гоша огул бер, арасында гызам бер... — дийип, агзының етишдигинден дилег эдип барярка, бирден яңкы шөхле өзүне тарап өврүлди. Төвереги гүндизлик ялы болуп, үстүндәки көне геймлерем агаран ялы болды. Азанчы: «Вай, аллам, дилегим кабул болды, аклыга чыкдым...» дийип, сөзүни соңламанка, бирден чашып йыкылды. Бир хаюкдан гөзүни ачса, меммерем, гараңкам, Хыдыр атаның шөхлесем ёк. Бир топар селлели сопуларың дашына үйшүп отурандыгыны билип галды.

Сейидахмет ишан ондан:

— Нәме болды? — дийип сорады.

Ол ягшыдан-ямандан җогап бермән, йөне гөзүни айлап, пириниң йүзүне серетди.

— Дилден галыпдыр!

— Дилден галыпдыр?

— Җын урандыр!

— Хава-ла, ал-арвах какып, дилини алыпдыр.

— Шүбхе ёк — дийшип, сопулар пышырдашдылар.

Хакыкатдан хем, азанчы агыр ягдая дүшди. Ол геплэйсе. «Нәме болды, нәме гөрдүң?» дийип соралҗакды. Ол: «Хич зат гөремок» я-да «Җын урды» дийип, бир адама ямаң сөзләйсе, дини дүшүнҗеси боюнча онуң дилеги кабул болмалы дәлди. Хыдыр атаны гөрени хем пуҗа чыкмалыды. «Хыдыр атаны гөрдүм» дийип, бир адамың өңүнде догрусыны айтса-да, онуң бар дилән дилеги өзүне сиңмән, шол айдан адамсына сиңмелиди. Шейле ягдайда азанчы бичәре «Хыдыр атаның берен дөвлети боля, галан өмрүми геплемән, дилсиз гечирейин» дийип, өзүни лаллыга урмагы макул билди.

Сейидахмет ишан оны бираз окап, чүф-чүф этди-де:

— Хер гүн өзүңи окатмага гелерсиң — дийип гойберди.

Азанчы: «Кемырсгала бир зат тапылар, ёгсам Хыдыр гөрениң билен чашаймалымы?! Болмаса, ынха, алланәме агыр дөвлетиң ичинде — Оны эдиң-муны эдиң — дийип, айланып йөремели. Инди мыдам дымып йөрмели бор. Ёк, ёк, алла җан, эдениңе шүкүр. Дөвлетим болса боля. Атларына Алты, Еди, Секиз, Докуз... дакарын» дийип, шатлыгыны йүрегине сыгдырып билмән, бир хили болуп уграды.

Сопулар онуң ызындан середип:

— Йөришини үйтгедипдир.

— Өз акылында дәл.

— Елдиргәпдир.

— Елдиргемән, бир зат какансоң, өз акылында болармы? — дийшип, онуң ызындан гүррүңини эдишип галдылар.

Азанчы шол вагтыхошлукда гидип баршына «эели» хүҗрәниң душуна етди, онуң гулплы гапысының йүзүнден бириниң үйтгешик какышыны эшитди. Барып, айнасындан серетсе, бир эл-аягы саралгы адамың габсаны келлеси билен җарка-җарка уряныңа гөзи дүшди.

Ол дуран еринден яңкы ызындан середишип дуран сопулара элини салгап, үм билен чагырды. Олар гелшине, гапыны ачып, хүмерленишип гирдилер.

— Ким сен?

— Мен җигит, бошадың.

— Вей, кимиң җигиди?

— Бекмырат байың, бошадың.

— Ким даңды?

— Кимиң даңаны билен нәме ишиңиз бар, бошадың? — дийип гахарланды.

— Хо-ов, бу болуп ятышыңа гахарланмаң нәме?

— Гепи көпелтмәң-де, мени бошадың, чөзүң эл-аягымы!

— Бе-е, эстагпырылла, мунуң хемлеси нәмекә?

— Бейле хемлели болян болсаң, өзүңи даңанларында нәме ишледиң?

— Бошатмаң-ла, Бекмырат бай гелинчә.

— Бекмырат бая айтмага гитдилерми?

— Гитдилер — диен вагтында, Бекмырат бай гапыдан гирди-де, эп-эсли вагт сесини чыкарман, бу вака гарап дурды. Соңра эл-аягыны чөздүрип, җигиди мыхманхана алып гитди. Ол ерде гахар-газап билен:

— Ханы туссаг?! — дийип гыгырды.

— Билмедим.

— Билмесең, шол гачыран адамың ерине өзүңи ата сүйредерин.

— Сүйредәй.

— Чыкарма сесиңи, харамзада, ынха, бир ока табшырдым! — дийип, сапанчаны онуң чат-маңлайында гойды. Җигит шонда-да сарсман, доңан ялы болуп дурды. Эмма Сейидахмет ишан горкусына: — Хей-вай, тоба! — диенде, онуң әҗизҗе, сандыравук сеси бир хили гүлкүнч чыкды. Отуранларың оңа середенем болды, йөне гозганышып отурыберенем болды.

Бекмырат байың гөзи гудузыңкы ялы гызарды. Дерисине сыгман, азаҗык дурды-да, улудан бир демини алды. Соңра бираз деминден дүшүшип, «Айт, гөрейин, өзүңи ненеңси даңдырдың?» дийип сорады.

Җигит өтен агшамкы башындан гечирен вакасыны җикме-җик айдып берди.

Бекмырат бай:

— Шол гелни танармың?! — дийип соранда, җигит:

— Обаның гелинлериниң хер бири маңа бир сөз айдып өңүмден гечсе, йүзүнден танамасамам, белки, сесинден танарын — дийип җогап берди.

Сейидахмет ишан бу обада бейле иши Огулнәзикден башганың этмеҗекдигини ачык билди. Бирденем гелинлери җигидиң өңүнден гечирип, Огулнәзиги тутайсалар, ил масгарасы боларын өйдүп, отуран еринде эсси айылып башлады. Шол вагт отуранлардан бири:

— Обаның гелинлерини йыгнап боласы ёк — дийди.

Бекмырат бай оңа:

— Нәме болман, бетерем бор. Мен ол гелни җеза бермек үчин тапҗак дәл-де, аперин бермек үчин тапҗак. Җезаны, ынха, шу харамзада берерин — дийип, җигидиң гулагының дүйбүне ыгтыярлап гойды. Эмма җигит онуң үчин-де сарсмады. Онуң шейле бир агман-дөнмән дуршундан Бекмырат байың өзи-де соңуны ятлап, этияч этмән дурмады. «Бейле душманы өлдүрип гутулан ягшымы я-да өҗүкдирмән, бошадып гойберен ягшымы?» диен пикире гитди.

Шол вагт Сейидахмет ишан өзүни бираз дүрсәп, сөзлемәге башлады.

— Бекмырат бай, обаның яш гелинлерини булар ялы бетнышан нәмәхремлериң өңүнден гечирип, назарыны сал-

дырмак күлли гүнә ве фасык иш болар. Ол зерарлы ушбу адамга җеза берерсиңиз, ёк эрсе, гүнәсини өтүп гойберерсиз. Ол өз ыгтыярыңыздадыр — диенде, отуранлар:

— Хава-ла.

— Хава-ла — дийшип, Сейидахмет ишаның сөзүни макулладылар.

Соңра Бекмырат бай яңкы йигиди ики саны җигидиң өңүне салып, шәхере иберди. Онуң ызы билен өзлери хем атланып, ёла дүшдүлер.

Бу вакадан соң Сейидахмет ишан Огулнәзиге гахарланып, бирнәче вагт гезди. Оны алан гүнүнден бәри, ит-пишик ялы тутаклашып гелишлерини бир-бир гөзүниң өңүне гетирип, от болуп туташмага башлады. Гүнүң гүнүне өз араларында ашаклыкдан болуп гечйән дава-силтенмелериң биринде-де өзүнде гүнә тапман, ишан диңе Огулнәзиги гүнәкәрлейәр. «Мен оны гаррап, сандан галанымдан соң алдым. Яш гызың голтугына гирсем, гөвнүм ояныp, эрлик эдип билермикәм өйдүпдим, олам болмады. Шу гүне ченли ол гызлыгына гезип йөр, элбетде, онда-да ислег бардыр» диен ялы зады ядына-да алмады. Гайтам, «Ол — мениң аялым, мен — онуң эри, онда мениң ислегимден башга ислегем болмалы дәл, мениң гөвнүмден башга гөвнем болмалы дәл. Эмма онуң мениңкиден башга ислегем бар, гөвүнем» дийип, өз-өзүнден хүвләп, от алып туташмага башлады.

Шейле ягдайда буларың арасында көп вагтдан бәри довам эдип гелен чакнышык җигитли вакадан соңра хас-да өсүп, Сейидахмет ишаның йүрегини ярара гетирди. Инди нәче гүндүр, өз ичинден айлап, хүмләп йөршүне, Огулнәзик онуң гөзүне аждарха болуп гөрүнмәге башлады. Гөвнүне болмаса, ятса, — бойнуна, турса, аягына чолашып, мыдама зәхер гойберип дуран ялы дережә етди. Ине, хеммелер үчин рехим, сахаватлы болмалы ишаның йүрегини зулум, хыянат җерхеди гаплап алып, рехим-мылакатдан нышан гоймады. Ана, Сейидахмет ишан шейле дережә етенде, бир гиҗе, ил ятып-ит укландан соңра, Огулнәзиги усуллык билен өз хүҗресине чагырды. Ол:

— Отур ашак — диенде, гахарлы айтдымы я гахарсыз айтдымы, Огулнәзик аңшырып билмән, ашак отурды. Эмма бу гүнки чагырылышының эйгилиге дәлдигини билди.

Ишаның бир зада яман гахары геленде, көп вагтлап геплемән, дымып отурярды. Шол хәсиети боюнча хәзир хем ол лаллык дүнйәсине берилди. Ахыры, шол доңңара даш болуп отурышына сарсман:

— Сен мениң келләми гемирҗек болянсың велин, дишиң өтмез, шоны бил! — дийип, бир гыңралып серетди.

— Адамың келлесини гемирмекден алла сакласын. Өз башымыза ыгтыяр эдип билсек аз дәл... — диенде,

— Гапыл — дийип, ишан хасасының уҗы билен Огулнәзигиң бөврүне берк дүртүп, онуң сөзүни кесдирди. — Хай-й... ахырзаманың алдаҗы мөҗеги! Сениң сесиңи эшидип, Хартедҗал гелер — дийип, хасасыны гапдалында гойды.

— Хартедҗал бир ерден гелмели дәл. Мыдам гашымда арлап отыр... — дийип, Огулнәзик ене сөзүни соңламанка, — Гапыл! — дийип, хасасы билен оны эгнашыр берк чалды. Эмма Огулнәзик «Бий-э урайд-ов» дийип гыпҗынмадам, элинем далдалаҗак болмады. Шонуң билен буларың икисем дер-газап болуп, эп-эсли вагт сеслерини чыкарман отурды.

Ишан ене-де җошуп башлады:

— Сен хелейдигиңи билйәмиң?!

— Бедәхет билйән, хелей болмасам, сениң өңүңде бейдип отурмаздым.

— Сен мениң өңүмде нәдип отураныңы айтма маңа! Җигидиң өңүнде нәдип отурдың, айт гөрейин?!

— Җигидиң өңүнде хич хилем отурамок. Бир бендәни өлүмден азат этдим. Шонуң үчин нәме җезаң бар болса берибер.

— Ким билен бошатдың? Хайсы ойнашың билен бошатдың, лолы! — дийип, басык сес билен гыгырды.

Огулнәзик билгешләнден ичини якҗак болуп:

— Хер ким билен бошадайын, оны саңа билмек герек дәл. Ёгсамам мен эрсиз гезер ялы тотам дәл — диенден, ишан хүвләп галды.

— Сен җелепчилик эдермиң?! — дийип сайгыламага башлады. Бирнәче гайра чаланда, Огулнәзик гайтавул бермән отурды.

Ахыры, чыдаман:

— Бесдир! — дийип галды.

Ишан:

— Ине, саңа «бесдир!» — дийип, хас хем бетер урмага башлады.

Огулнәзик онуң хасасыны элинден гаңрып алды-да, билине басып омурды:

— Хай, хасаң баш уҗуңа дикилсин! — дийип, бейләк зыңып гойберди.

Ишан:

— Ах, фасык, зинакәр! — дийип топуланда, Огулнәзик бар гүйҗи билен онуң күкрегинден итип гойберди. Ишан серрелип гиденде, келлеси барып, дивара җаркылдап дегди. Ол ятан еринде башыны тутуп:

— Эй таңрым, өмрүмиң ахырында мени ненеңси гүне салдың?! Таңрым! Таңрым! Эй таңрым! — дийип, үч гайра гыгырды. Соңра эдил өлен ялы болуп, эп-эсли вагт галман ятды. Огулнәзик-де шол дуран еринде гымылдаман дурды.

Бир хаюкдан соңра ишан турды-да:

— Йөр, дүш өңүме! Сен дәлирәпсиң. Сениң аягыңы зынҗырлап, өлинчәң, дәлиханадан чыкарман. Йөр, дүш өңүме, ёгсам, сопулары чагырып, эл-аягыңы шу ерде зынҗырладарын — дийди.

Огулнәзик:

— Дәлихана дәл, габыра экитсеңем, сени гөзүм гөрмесе боля — дийип, өңүне дүшүп гграды.

Ине, шол гиҗеден башлап, дүрдәне гелниң җайы дәлихана болды. Эртир ирден болса «Огулнәзик дәлирәпмиш» диен хабар оба яйрады. Инди ол өзүниң дәли дәлдигини субут эдип билерми? Ёк, хич хачан!

Ине, бетбагт гелниң такдыры ёлсуз чаркандаклар билен ниреден алып, нирә гетирди?

Ол дәлиханаНЫң ала гараңкы җайының ичинде гелҗек гүнлериниң тәлейине гарап, хич хили уч чыкарып билмеди. Гечен гүнлерини ятланда-да, аҗы билен сүйҗи гатышып, зәхере айланып гитди. Бу отуран җайыны габырдан өңки җай дийип хасаплады. Йөне нәче вагтдан гөч этҗекдигини өзи-де билмеди. Шейле агыр-да болса, кын-да болса, онуң гүни гүнүнден тапавутсыз гечип башлады.

Ине, ол бу гүн ховлукман, алңасаман, хәлиден бәри башыны дарап отырды. Ики дызының үстүнде күлтем-күлтем болуп ятан булут ялы гара сачының бир чогмагының билинден саг эли билен тутды-да, шол чогмагы чеп элиниң гысымындан сыпдырып, геримини узатды. Эдил шол халатда онуң гечмишиниң бир гөзел парчасы ядына дүшди:

«Ах!.. Бир вагт Гылычлы: «Сениң шол узын, гара сачларыңы кемент эдип, мени дар агаҗындан ассалар-да, «ах!» диймән, армансыз өлерин» дийип хат языпды. Ханы ол хат, ханы ол гүнлер, ханы Гылычлы? Барысы Дешти Гыпҗагың шемалы ялы шовлады, гечди гитди... Сув акды, даш чөкди; гуры хаят бош галды!..» диенде, гапының гулпы шыкырт этди.

— Кейигим, нахарыңызы алың — диен сес билен чалаҗа ачылан гапыдан чанак гөрүнди. Огулнәзик нахары аланда, — Кейигим, Сизиң билен ики агыз гүррүңим бар— дийип, Хыдыр гөрен азанчы гапыдан башыны узатды.

Огулнәзигиң сачының өрүмсиздигини гөрүп: — Ах, мен шерменде, даш ишикде гарашаййын — дийип, ыза чекилди.

Огулнәзик сачыны өрүп болансоң:

— Гелиң — дийип, гапыны ачды.

Хыдыр гөрен азанчы габагыны галдырман, гапа япланып отурды.

Огулнәзик:

— Айдыбериң — дийсе-де, ол айдып билмән, көп яйданып, ахыры айтмага башлады.

— Бибимиз, мен ол өңрәк меммериң үстүнде «Азан айдайын» дийип отырдым. Даң саз берәен учрунда, Хыдыр атаны гөрдүм.

Огулнәзик:

— Дилегиңиз душ гелсин — диенде,

— Омышалла—дийип, азанчы, бегенҗинден сандырап, сакгалына әлини етирди-де, ене сөзлемәге башлады. — Мен, әйгөрмүш, шонда бегенҗимден чашайыпдырын. Ана, азанам башга бири айдыпдыр. Бир хаюкдан өзүме гелсем, дашымда «Нәмболды-да, нәмболды?» Хер ким билҗек боля. Инди мен: «Хыдыр атаны гөрдүм» дийсем болҗак дәл, онда бар дилән дилегим айдан адамларыма болҗак. «Җын урды» дийип, ялан сөзлесемем, дилегим кабул болҗак дәл. Онсоң нәтҗегими билмән, дили тутулан киши болуп, өзүми лаллыга урайдым — дийип, Огулнәзигиң йүзүне бир середип, ене габагыны гойберди.

— Хава, онсоң?

— Онсоң нәме, бибим, шондан бәри лал болан болуп йөрүн. Вах, мен лаллык биленем оңушҗак, өлинчәм, геплемәнем оңҗак велин, инди гапдалымдан башга бир бела дөреди.

— Хава, о ненеңси бела?

— Инди мениң аялым: «Адамым лал болды» дийип, гөрениң янында гүррүңими эдип, аглап йөр. Асыл шондан бәри гөзүниң яшы кепемесе нәдерсиң?! Инди би-де бейледе дурсун. Олам нәме, аглар-аглар, ахыры гояр-да дийсем, ене бир бела учрадым. Ол өңрәк бир гиҗе сагып отуран сыгрым бошап, гоңшымызың бир чувал арпасыны башына гейипдир. Ызынданам барып, япдан сув ичипдир. Эртир турсак, сыгрымыз тырыңңылдап ятыр. Олам харам өлди.

— Ай, баша гелени совсун.

— Хава-ла, мунам «Баша гелени совсун» дийсек, ол гоңшымам: «Арпамы төле» дийип, азар яманыны берйә. Бием ягшы, шол «лал болан» гүнүмден бәри, гурбаны гитдигим, ишан ага мени окап йөр. Бир богазҗа гулаҗыным барды велин, онам өңрәк ишан ага берәйдим. Ынха, инди гапымда дөрт дикрардан бир гарры эшек галды. Биз-ә билмедик-дә, бибим, ил Хыдыр гөрүп, бай болса, биз-ә өйүмиз долы «вай» гөрдүк.

— Ай, «вай» болмаз, дүзелер.

— Ай, нәбилейин-дә, бибим...

— Ёк, нәумыт болмаң, дүзелер — диенде,

— Белки, худай, узагындан дүзеләеди-дә — дийип, азанчы ене гүррүңини довам эдип башлады. — Хава, бибимиз, Хыдыр гөрен адамың хич киме айтмалы дәлдигинем билйән, шоны айтмаҗак болубам, өзүми лаллыга урдум. Инди шу, гөвнүме болмаса, өзүми лаллыга уруп йөрмәмем или алдадыгым болян ялы. Белки, ишимиң шовуна болман баршам шондандыр?

Ынха, бибимиз, мен-ә шол Хыдыр гөрелим бәри, ынҗалыкдан айрылдым. Инди шу лал болан болуп йөрмәм яланчылыкмыка-дәлмикә, гел, шуны бибимизден сорап гөрейин дийдим. Хава, бибимиз, Хыдыр гөренимде, ягшы дилеглер эдипдим. Белки, шол алкышларым Сизе сиңип, дәлиликден саг-аман ачылаядыңыз-да—диенде, Огулнәзик отуран еринде бир гобсунды. Улудан бир демини алды-да:

— Ай, агам, мен дәлиликден ачылман — дийди.

— Ёк, бейдиймәң, ягшы дилег эдиң, ачыларсыңыз, иншалла.

— Ёк, агам, мен ачылман. Мени эелән «җын» гүйчли.

— Ишан ага онданам гүйчлүдир. Шондан ыхласыңызы айырмаң.

— Ана, ол айданыңыз догры. Ишан агаңыз бүтин җынлардан гүйчли. Мени дәлиреденем шол гүйчли «җын». Сизиң иң соңкы богазҗа гулаҗыныңызы эеләнем шол гүйчли «җын». Ол себәпденем мен дәлиликден ачылман, сизиң гулаҗыныңызам элиңизе доланып гелмез — диенде, Черкез ишан Хыдыр гөрен азанчының үстүне абанып:

— Ине, Огулнәзигиң бу сөзи догры — дийди.

Азанчы үстүни алдыран ялы, зөвве еринден туруп:

— Магсым, асыл Сиз бизиң гүррүңимизи диңләп дурмудыңыз? — дийип, бираз ыза чекилди.

— Хава, мен сизиң гүррүңиңизи бойдан-баша эшитдим.

Инди Хыдыр атадан дилэн затларыңызың хеммесини Огулнэзик икимиз пайлашмалы болдук. Оңат дилеглер эдипмидиңиз? — дийип гүлди.

— Магсым жан, дилеме кеми галан дэлдир. Сизе-де болса, бизе болдугы — дийип, азанчы гөвначык йылгырды.

— Сиз хеммесини айтдыңыз велин, Хыдыр атаны ненеңси гөрениңизи айтмадыңыз. Ханы киме меңзеш экен? Шонам бир айдып бериң — диенде, азанчы:

— Хай, көшегим магсым жан, гөзүңизде гүлки бар, ынанмажак болямысыңыз? — дийди.

— Ёк, ынанян, айдып бериң.

— Хыдыр ата маңа шөхле болуп гөрүнди.

— Балшевиклер гайрак чекиленден соңмы я-да өңми?

— Соң.

— Нэче гүн соң?

— Ядымда ёк, эп-эсли вагт-а гечди.

— Болды, ол Хыдыр ата маңа-да гөрүнди — диенде, Огулнэзик:

— Вах, ол шөхле маңа-да гөрнүпди — дийди.

Соңра Черкез ишан Хыдыр гөрен азанчының йүзүне середип, бир йылгырды.

Азанчы оңа:

— Айдыбериң, бир зад-а айтжак болясыңыз — дийип, өзем Черкез ишана середип, бир ажымтык йылгырды.

— Мен Сизиң ялы сада адама нэме айдайын, гепими ненеңси дүшүндирейин?

— Айтсам, жан агам, Сиз меншевиклериң Хыдыр атасыны гөрүпсиңиз. Шондан бэрем ишиңиз гайдып башлапдыр. Өңрэк бир гиже меншевиклер «Бирден большевиклер чозаймасын» дийип, хол Мары билен Байрамалының арасындакы Гөкдепэниң үстүнден төверегине ялкым тутды. Онуң адына прожектор диййэлер. Ана, Сизиң гөрен Хыдыр атаңыз — шол. Дүшнүклими?

— Дүшнүкли — дийип, азанчы йүзүни ашак салды.

Черкез ишаның айдан сөзи онуң йүрегине жүңк болансоң, ынанмазчылык хем этжек болмады. Йөне эп-эсли вагтдан соңра улудан бир демини алып:

— Хэй, ил масгарасы болан экениг-ов. «Эдерини билмезе ягы не хажат?» диен накылың манысы, ине, бу ерден гелип чыкды — дийип, башыны яйкап, жук-жук эдип көп отурды.

— Сизиңки «Ач товук дүйшүнде дары гөрер» дийлени

болупдыр. Дүшүндиңизми инди ненеңси Хыдыр ата гөрендигиңизе? — дийип, Черкез ишан гүлди.

— Дүшүндим, иним, кеми галмады. Хэй, «Орсуң узага тутян ялкымы бар» дийип, өңем бир гулагыма дегипди велин, өмүр ёлдашымыз садалык бизи хелэк эдйэ. Инди мен ненеңси ил йүзүне чыкайын, ненеңси эдип геплэп башлайын? — дийип, гафлат укусындан оянмадык сада азанчы агыр гүне дүшди.

— Инди, агам, болҗак иш болупдыр. Онуң үчин гайгы-гама батып отурмаң-да, мениң сөзүми диңлэң — дийип, Черкез ишан оңа маслахат бермэге башлады:

— Шу ерден уграң-да, өңүңизден яшулы чыкса, «Салавмалейким» дийиң, яш кичи чыкса-да, «Аманмысыңыз?» дийиң. Өйүңизе барың-да, «Ишан агам окап, маңа дил берэйди» дийиң. Аялыңызам шол бада бегенҗине оба яйрадар. Ана, шонуң билен Сиз-э дилли боларсыңыз, «кераматлы» ишаныңызам абрайлы болар. Йөне муңдан бейлэк сиз Хыдыр гөрҗек болуп азара галмаң. Икимиз яла Хыдыр гөрүнмез-де, хырс гөрнер. Онсоңам бу оба Хыдыр ата гелсе, Сизиң «кераматлы» ишаныңыз илден өңүрти гөререм, якасындан эбшитлэп, бар байлыгынам алмаса сыпдырмаз. Онсоң Хыдыр атаның өзем Сизиң ялы энтэп йөрен гарып болуп галар. Шол себэпден Хыдыр ата ишан-моллалардан горкусына оба гаралашып билйэн дэлдир. Чөл-бееванларда гезйэндир. Онда-да адам гөрсе. «Молла болаймасын?» дийип, гачып йөрендир, дүшнүклими, агам?

— Дүшнүкли, магсым җан, Сизиң бу сөзлериңизиң чуң манысы бар.

— Хе-е... чуң манысы бар болса, шол маныныӊ ызындан ковалап етиң. Пикир эдиң. Сизиң чагаңызың агзына деңэп отуран иң соңкы гулаҗыныңызы алан ишан Хыдыр ата ялы дөвлетлини гөрсе, хий-де, таламан сыпдырмы? Ынха, гулаҗыныңызың пулы, шу гүн базара барың-да, өвезини долуң — дийип, меньшевигиң бир петде ак реңкли кагыз пулуны чыкарып берди.

Азанчы йүрекден миннетдар болуп, йүзлерче таңры ялкасын берип гитди.

Яшулы гиденден соңра, Черкез ишан ичерик гирди. Эмма ол дэдесиниң эдйэн ишлерине гахары гелип, сөзи нэмеден башлаҗагыны билмэн, эп-эсли вагт дымып отурды.

Ахыры, Огулнэзик:

— Черкез, мен Сизиң билен ики агыз гүррүң этмэге чагырдыпдым — дийип, илки Бердини өлүмден сыпдыран-

дыгыны, шонуң үчин хем дәлихана гирендигини гүррүң эдип берди. Соңра улудан бир демини алды-да, ене сөзлемэге башлады. — Черкез, Сизе айдып отурасы иш ёк. Мен яш башымдан ата-энәниң мәхрем сөйгүсинден махрум болдум. Шол вагтларда хайсы гапыдан ойнап барсам, хер кимиң рехими инип, бири элиме кемпут берип гойберсе, башга бири бир гысым кишмиш берип, «Оңатҗа гыздыр би-и» дийип, башымдан сыпап гойберерди. Шонда мениң огланлык гөвнүм гөтерилип шатланардым. Инди менде шатлык-да галмады, сөйги-де... — дийип, бир ювдунды-да, ене сөзүниң ызыны довам этди. — Хава, Черкез, шеригатда шерим ёк, хер бир ынсан баласы аялу-эркек, етиму-есир етишип кемала геленде, онуң йүрегинде үйтгешик хөвес, айратын ислег, эсерли дуйгы дөрейә. Ожагаз дөвүрем мениң башымдан җызланың өмри ялы болуп гечди гитди. Шейле ширин сөйги, шейле гөзел хөвес, гүлден непис гүнлер, алтын көшкли эртирки гүнүм бир халатда зәхере өврүлди, гөвхер күле гарылды!.. — дийди-де, хырчыны берк дишледи. Шол халатда гара гөзи аҗы яшыны саклап билмән, дувме-дувме гойберип башлады.

Черкез ишан аграс сес билен:

— Аглама, Огулнәзик, аглама-а... менем агладарсың — дийип, йүзүни ашак салды.

Огулнәзик улудан бир демини алды-да, йүзүни ашак салып, ики гайра ызлы-ызына ювдунды.

— Аглаян дәлдирин, йөне Сизиң яныңызда сакланып билмедим — дийип, гөзүни сүпүришдирип, ене сөзлемэге башлады.

— Хава, Черкез, дәдең билен икимизиңки «Итиң бойнуна гөвхер даксаң, итем аглар, гөвхерем» дийлени болуп чыкды. Ит: «Мениң бойнума гара даш дакдылар» дийип агласа, гөвхер: «Мен шейле гымматлы дашам болсам, итиң бойнуна мынасып гөрдүлер» дийип аглая. Ана, шу ики арадакы чакнышык-силтенмелериң нетиҗеси мени дәлихана гетирди. Инди мен дәли дәлдигими иле айдып дүшүндирип билеринми? Ёк, хич хачан, себәби ишан ага «Дәли» дийдими, догры, сен — дәли. Хәзир ишан ага: «Огулнәзик өлүпдир» дийәйсе, салым бермән, мени кепене доларлар. «Адамлар, мен өлемок, мен дири» дийсемем, «Ят, геплеме, ишан ага өлди диййә» диерлер. Эгер-де ене бир гайра геплэйсем, «Тоба-тагсыр, өлен адамам гепләп ятыр» дийип, дилими кесерлер я-да палта билен маңлайыма уруп өлдүрерлер. Ине, Черкез, замананың ягдайы. Адамлары тесби

дүзен ялы бир йүпе дүзүпдирлер. Сениң дәдең ялы адамлар болса ол тесбиниң ниресинден тутуп, дашма-даш айласалар, айлап отырлар. Хер даш өз еринде азгынларың бармагының херекети билен сүйшйәр. Ол дашларың үйтгеҗек я ерини чалшырҗак гүманы ёк. Халкың өзи пәхим-пайхас билен дурмуша гөз айлап, ягша — ягшы, ямана яман дийип, ыгтыяр этмесе, зулум, адалатсызлык ченден ашҗак экени. Ене шу болушларына-да метҗит-медреселерде, көпчүлигиң үйшен той-томашаларында хак-нәхак, адалат хакында гүррүң эдйәлер. Хак нириде, хакыкат нириде, адалат нириде? Барысы аяк астында депгиленип ятыр — дийип, бир сакынды-да, ене сөзлемәге башлады.

— Сагдыны окап, вагтымы авлаядым, онам дәдең элимден алдырды. Гошгы язайын дийип, кагыз, дөвет сорадым, онам бермеди. Инди болса бизиңки:

Бизи-бизи бүздүлер,
Бизи йүпе дүздүлер.
Отагалы бир гыздык,
Отагамыз үздүлер —

дийлени болуп чыкды. Ынха-да, болуп отурышым — дийип, Огулнәзик сөзүни соңлап, улудан бир демини алды.

Соңра буларың икисинден хем сес-үйн чыкмады. Хер хайсы өзүниң ички дүнйәси билен гүмра болды.

Черкез ишан шол отурышына башыны галдырман, сарсгынлы сес билен:

— Бизиң ахымыза чөллер аглая, даглар эңрейә. Ким хакыкаты айтса, газамада, дәлихана салялар. Мен Ораз сердарың өңүнде хакыкатдан башга нәме айтдым? Ол: «Сениң — Адам ганыны нәхак дөкмели дәл — диймәге нәме хакың бар?!» дийип, мени газамада басды.

Хава, хәзир: «Балшевиклер хакыкат угрунда гөрешйә» дийййәлер, белки, дүзеләеди-дә — дийип, Черкез ишан улудан бир демини алды.

— Белки, худай — дийип, Огулнәзик-де бир ювдунды.

— Онда мен дәдемиң янына барып айдайын. Сени дәлиханадан чыкарсын.

— Ёк, Черкез, таңры ялкасын, бармаң. Мениң үчин дәлихана ягшырак, йөне көмек этҗек болсаңыз, маңа Сагдының, Магтымгулының китаплары билен кагыздыр дөвет сакламага дәдеңден ругсат алып бериң. Шол боляр маңа. Шу ерде отурарын, гулагым дынч — диенден соң, Черкез ишан агыр пикир астында туруп гитди.

Огулнәзик «барма» дийсе-де, Черкез ишан шол ерден

гөни дәдесиниң янына услады. Бу сапар ол сыпайычылыксыз, эгри отурып, догры гүрлешмеги йүрегине берк дүвди. Ичери гиренде, салам бершиниң хем угры болмады. Эмма дәдесиниң хем салам алшы онуңкыдан үйтгешик болмады.

Эп-эсли вагтдан соң:

— Саглыгыңыз ненеңсидир, дәде? — дийип сорады.

— Саглыгымызам бир болуш-да — диенден соң, ене ара салым дүшди.

Ондан соң Черкез ишан бир ардынҗырап:

— Бу Огулнәзиги нәме дәлихана салайыпсыңыз?.. — дийип сөзүни соңламанка,

— Дәлини дәлихана салярлар — дийип, гарры ишан йүзүни кесертди:

— Дәли дәлихана салынян болса, илки билен Сизиң өзүңизи салмалы, дәде... — дийип, Черкез ене сөзүни соңламанка, ишан:

— Гөрүнме гөзүме! Гөзүме гөрүнме, хай, капыра өврүлен! — дийип, гыгырмага башлады.

Черкез ишан гөврүми гиңлик билен:

— Гыгырмаң, дәде, бу сапар мени гыкылык билен ковуп билмерсиңиз. Бирем мусулмана капыр диймегиң ненеңси гүнәдигини Сизе айдып отурасы иш ёк, оны Сиз өзүңиз ягшы билйәсиңиз — диенде:

— Тоба, мен ненеңси гүне дүшдүм?! — дийип, гарры ишан агламҗырап башлады.

Черкез ишан ене гөврүми гиңлиге салып:

— Дәде, бирден элден-аякдан чыкыбермәң-де, мениң айтҗак болян задымы диңләң. Мен Сизе ягшылыкдан башга зат айтман — дийип, зордан оны көшешдирди.

— Ынха, индики айтҗак задым: Сиз ким шехит өлйә, ким казы боля — ол затлара гошулмаң. Бирем Бекмырат байдан араны ачың. Оңа казылык этмек Сизе герек дәл. Онсоңам Сизе ене бир айтҗак задым: илиң хүшүр-зекат, недир-ныяз дийип гетирен задыны алмаң-да, ызына гайтарың, себәби хүшүр-зекат Сизе дүшмейә. Ол затлар гарып-гасар, етим-есир, ишләп билмейән, экленип билмейән майып-мүҗрүплериңки болмалы. Оларың ырсгыны кесмеклик күлли гүнәдир. Онсоңам Сиз мунча дүнйәни ким үчин йыгнаясыңыз? Сизиң огулдан-гыздан еке дикрарыңыз бар. Олам — мен. Сиз шол затлары маңа галдырып гитмели, эмма мен бейле йыгналан заты ийсем, харам болсун — диенде, гарры ишан:

— Хай, тоба эт! — дийип, оглуның агзына япышды.

— Ёк, дәде, тобам болмаз. Шейле йыгналан зады ийсем, бокурдагыма тегек болсун! — диенде, ишан:

— Бу малы-мүлки мен сениң үчин газандым. Башга киме гоюп гидейин? — дийип, гөзүнден боюр-боюр гойберип, агламага башлады.

— Агламаң, дәде, дүнйәң болса, гояра адам тапылар. Дәде өзүңизем бир пикир эдиң. Хол азанчы яшулы пахыр: «Мени окая» дийип, иң соңкы гулаҗыныны гетирип, Сизе берипдир. Шейле ер уруп-ерде галан гарыбың чагаларының агзындан кесип гетирен задыны мен ненеңси ийейин?! Ондан галтаманчылык эдип, байларың задыны басып аланым йүз пай говудыр.

— Самахуллама. Ак гөвүнден өз задыны хер ким хер киме берсе-де халалдыр.

— Догры, бири маңа бир задыны сылаг дийип, өз разычылыгы билен берсе, халал, эгер-де шол кишиниң маңа берен зады үчин гүзераны азаҗык-да агралмаса. Онда-да нәме максат билен берйә? Эгер-де хүшүр-зекат дийип берсе, мен алман, себәби маңа дүшмейә, Сизе-де дүшенок. Шонуң үчинем Сиз азанчының гулаҗыныны гайтарып бермели боларсыңыз. Сиз келамулланы ене-де бир окап гөрүң — дийип, Черкез дәдесиниң йүзүне серетди.

Сейидахмет ишан:

— Эй, таңрым, өз етишдирен зүрядың келамулланы билйәниңе шүбхе гетиренден соң, мен нә алач эдейин? — дийип, агламага башлады.

Черкез ишан оңа:

— Боля, дәде, Сиз келамулланам билйәсиңиз, мен оңа шүбхеленемогам, йөне Огулнәзиги дәлиханадан бошадың— дийип, берк айтды.

Гарры ишан дөрт аякда бир баш болуп:

— Ол сениң ишиң дәл. Гөрүнме гөзүме, азгын, ёлдан чыкан! — дийип, богазына сыгдыгындан гыгырды.

Черкез ишан еринден турды-да:

— Боля, дәде, мен ене бирнәче гүнден айланып гелерин. Огулнәзик шоңа ченли дәлиханадан чыкмаса, мен өзүм оны шәхере алып гидерин. Сиз билен отурып, адам ялы сөзлешмегем болмая. Сиз — мусаллат! — дийип, гахар билен чыкып гитди.

Бу гүррүңлерден соң Сейидахмет ишан узын гиҗе ятман, дашарларда гезди. Даң атандан соң, намаза гелен адамлар онуң баш ачык, аяк ялаңач, эгни донсуз, ак көйнекли гезип йөренини гөрдүлер. Бейле ягдайда ишаның

дашарда гөрүнмеги акыла сыгмажак гең затды. Шонуң үчин-де метжидиң гапысына йыгнанан аңырсыз-бәрсиз жемендәниң барысы оны гөрсе-де, гөрмедик болуп дурды. Оларың хеммеси-де: «Көйнекче гезип йөренини бизиң гөрендигимизи биләйсе, ишан ага уяда галар, ынха, хүжресине гирер-дә» дийип гарашярдылар. Эмма ишан хүжресине гирмеди. Гайтам, «Мениң оглум азыпдыр, маңа малың-мүлкүң харам» дийди! Мен нәдейин?» дийип, адамларың арасына гелди. Ана, ондан соң ишаның акылының үйтгәндигини билип, хүжресине алып гитдилер. Шол гүнүң өзүнде онуң сулхуның алян адамларының барысыны чагырдылар. Олар ишаның янында ягшы несихатлар билен онуң гөвнүни гөтерип, бирнәче гүн отурдылар. Соңра ишан ене өз акылына айланды.

31-нжи бап

ГӨРОГЛЫ БАБАМ ШАЯТ БОЛСУН

Он секизинжи йылың Октябрь айының орталарында Мары шәхерини улы ховсала астында ховлукмач ташлап чекилен Совет, Гызыл Гошун Равнина барып, аяк дирәпди. Ол ерде хер вагт овнук чакнышыклар болуп дурса-да, тә он докузынжы йылың май айына ченли хич тарапдан-да гөрнүкли үстүнлик газанылмады. Эмма хер бир тарапдан хүжүм тайярлыгы дынгысыз гөрүлйәрди.

Ягдай агырды. Аклар, түркмен топрагында уруш башламак билен, Түркүстан үлкесини Баку небитинден махрум эдипди. Шол гүнлерден башлап хем, янгыч меселеси Түркүстан хөкүметини айратын ховплы алада гоюпды. Хатда бирнәче кәрханалары ятырмак билен, сувук янгыжы гөз-габак ялы аявлы тутмак хакында эййәм Түркүстан хөкүметиниң карары-да болупды. Даш көмүр-де етерлик тапылман, паровозларда ожар якылярды. Гызыллар Чәржевде чигит ягыны агыздан кесип, демир ёлда янгыч дерегине уланмага-да межбур болупдылар. Душман тарапдан бир сөй билен эле дүшен янгыч иң гымматлы олжа хасапланярды. Янгыжың хер дамжасы адам ганына барабарды. Шейле ягдайда большевиклер эллерине дүшен хер бир дамжа янгыжы иң гымматлы зат хөкмүнде эшрепи ялы саклаярды. Ниреде мүмкинчилик болса, хич хили кынчылыга гараман, шол ерден азда-кәнде янгыч эле салмак аладасы эдилйәрди.

Ана, шол алада билен Берди дагы ене-де Чәрҗевден Мара иберилди. Булар Чилбурча гелип, аяк сакладылар. Шол ерде эден маслахатларында Мара Сергей, Берди, Гылычлы — үчүсини иберип, галан ёлдашларыны Чилбурчда гарашмалы этдилер.

Үч ёлдаш йүзлерини гараңка тутуп, Мары себитине инди. Булар чола хем саламат ер дийип, Эгригүзер бендинде Сергейиңкә дүшмеги гөвүнлерине дүвдүлер. Эмма бу ере гелип, хениз атдан дүшмәнкәлер, эден пикирлериниң телекдигине дүшүндилер.

Нина буларың саламыны горкы-ховатыр астында ховлукмач алды-да:

— Уграң, тиз уграң! Бу ери җансызлар топарының месгенине өврүлди. Хәзирем токайың арасында аңтап йөренлери бардыр. Хатда мен тәзе гоңшуларымызың хем кимдигини билемок. Гола дүшмәң, башыңызы гутарың — диенде, ат аягының сеси эшидилмәге башлады. Ол атлылар узакда болмаса-да, көне җараның аңырсындан өврүлип гелинчәлер, энтек гутулмага пурсат барды. Шол пурсатдан хайырланып, булар сыпдылар. Шейле ягдайда булар Гылычлыларыңка барып дүшмеги маслахат этдилер. Атлары дөлә салып, өзлери-де йылы җая гирдилер. Эмма бу сапар узын хатарың гөрки-гөрмеги, ады-абрайы Огулныяз эҗе: «Гелиң, огулларым» дийип, булары гүлер йүз билен гаршы алмады, чүнки онуң адалат арыгының эгсилмез чешмеси болан нәзик йүрегине душман гүллеси эййәм дыкын болупды. Ол ёкды! Эмма онуң бүтин несли: «Энемизиң ганы, ары» дийип, атланып, ата чыкыпды. Хәзир оларың барысы-да адалат ярагыны голларында берк гысымлап, Равнинаның сөвеш мейданында Рүстем кимин сөвеш эдйәрдилер.

Сергей дагы бу гиҗе йылы җайда дем-дынчларыны алды. Эртеси хем даш чыкман, яман гөзден сакландылар. Шол пурсатың ичинде җемленен маслахатың нетиҗесинде хем Гылычлы йүзүни гараңка тутуп, Мары шәхерине, Черкез ишаның янына гитмели болды. Догры, ол дөврүрде түркменлерде паспорт дийлен зат ёкды. Шейле-де болса, уршуң гидип дуран дөврүнде, душманың җүммүшине бармак аждарханың агзына бармакдан әнайы дәлди. Элбетде, хыянат, душманчылык диен зат адамларың арасында өңден болуп гелйән зат. Ким билйәр, «шугул» сөзүниң манысы илки хайсы дилде хасыл болупдыр? Йөне заманамызда шол сөзүң манысының иң сада диллериң сөзлүгинде-де орун тутяндыгына шүбхеленмек ерликсиз болса герек. Бел-

ки, Гылычлы баран бадына, Черкез ишан оны акларың элине табшырар? Элбетде, ол затларың барысы-да онуң хут өз ынсабына баглы затды. Ненеңси тәлей гарашян-да болса, Гылычлы Черкез ишаның гапысыны какды. Ичерден «Гирибериң» диен сес эшидилди. Ол ичерик гирди.

— Салавмалейким.

— Алейким. Бе, Гылычлы, Сизми я-да мениң гөзүме гөрүнйәсиңизми?

— Мендирин.

— Бе-е, ханы ёкары гечиң — диенде, онуң йүрегиндәки мәхрибан гадыр бир уҗыпсыз говшаң ялы болды. Эмма шол халатда ене ысгына гелен ялам болды.

Өй эесиниң «Отурың» диен мерхемети билен Гылычлы ашак отурды. Эмма Черкез ишан бир ере гитмәге ховлугян ялы, дик дуран еринде гүрлешмәге башлады:

— Гелиш ниредендир?

— Чәрҗевден.

— Ховплы гадам урупсыңыз, душмандан хедер этмедиңизми?

— Душмандан хедер этмезлик батырлык дәлдир-де, акылсызлыкдыр.

— Догры, этияч хүшгәрлигиң гиревидир.

— «Душмандан хедер этмесең эдер» дийййә.

— Элбетде, Гылычлы, Сиз азаҗык отурың. Мен бир ере барып гелейин. Чыраны сөндүриң-де, гапыны ичинден уруп отурыбериң. Ким гелсе-де, өзүңизиң бардыгыңызы билдирмәң. Мен гелемде, өзүм ачып гирерин — дийип, Черкез ишан ховлукмач чыкып гитди.

Гылычлы гараңкы өйүң ичинде биыгтыяр пикирленмәге меҗбур болды. Хакыкатдан хем, гелен мыхман билен оңлы сөзлешмән чыкып гидибермек дөврүниң адатына лайык зат дәлди. Ол гараңкы өйде, дик дуран еринде: «Йүп чүйрүги сырлы болар» диенлери болайдымыка? Черкез ишан хем йүп ялы кем-кем, билдирмән, ичинден чүйрәп гидибердимикән?.. Догры, «Чекмедик йүпүңден асылма» дийййә. Ёк, Черкез ишан мениң көп сынагларымдан гечди. Ол мерт йигит болмалыдыр — дийип, өз-өзүне басалык берди. Ене-де: — Ким билйә, «Хайван аласы дашында, ынсан аласы ичинде» дийипдирлер. Ёк, ол Магтымгулының:

Адам бардыр адамлары боздуран,
Шейтан болуп, догры ёлдан аздыран,
Хатың, сөзүң өй арада гездирен
Йигренҗидир, оңа гүман болармы? —

диен сетирлерини мыдам гайталап йөрйәрди. Хич бир зат гөрмезден, Черкез ишан хакында ярамаз пикир этмеклик мениң эрбет галат иш этдигим болар» диенде, ишан өе гирип, чыраны якды.

— Гылычлы, багышларсыңыз. Сиз гелен бадыңыза, мениң чыкып гидибермегим бир хили болды.

— Ай, ёк, онуң бир хилиси болмаз.

— Ол, неме, Бекмырат бай шу гүн фронтдан гелипдир. Менем шонуңка палава чагырылыпдым. «Гелип билҗек дәл. «Эҗең агыр ятыр» диен хабар гелди. Мен оба гитмели болдум» дийип гайтдым.

— Хе-е.

— Бирнеме яланам-а сөзледик велин, зыяны ёкдур-да.

— Зелелсиз яланың зыяны болмаз. Бирнәче гүррүңчи адам боля. Ол гүррүңиниң ярысына ялан-яшырыгам сепини билдирмән сокя. Ол адама яланчы диймейәлер, гүррүңчи диййәлер.

— Догры, онсоңам Бекмырат бая мениң чын сөз бергим ёк. Ораз сердар мени газамада басанда, «Муны бейтмәли, сердар ага» дийип, бир агыз сөз айтмады. Онсоңам Бердили мөхүмими битирмәни үчин, мен оңа берк сөз айдып гайдыпдым.

— Белки, Сизи бу гүнки палава чагырмасының хем бир эммасы бардыр?

— Адамың адыны эммасыз тутмаҗакдыгыны өзүмем бираз аңладым. Ичине дашына гечип, мениң сандан галып, аңкасы ашан атама «Өлсең, — шехит, өлдүрсең, — казы» дийдирипдирлер. Эмма олар бейле сөзи маңа айтдырып билмезлер — дийди-де, Черкез ишан улудан бир демини алды.

— Ай, онуң үчин пикирленип отурмаң — дийип, Гылычлы оңа гөвүнлик берди.

— Ай, хава-ла, онуң үчин пикирленип отурамок. Йөне гарры адамың башыны шейле айлайышларыны айдян. Ай, айтмана ёк. Хайы фронтдан хабар бериң. Гызыллар: «Еңерис» диййәлерми?

— Гызыллар «Еңерис» диййәлер. Еңҗекдиклерине-де шүбхе ёк.

— Хе-е... Шейле ынанясыңыз-да?

— Ынанян. Гызылларың еңҗекдигиниң бир себәби бар.

— Ери бакалы.

— Балшевигиң гошуны хорам болса, харам болса, ачыгаңаҗам болса, хич рухдан дүшмейә.

— Ханы «Аҗың аңы болмазам-а» дийипдирлер.

— Дийселерем, оларда аң гүйчли.

— Рухдан дүшмезлигиниң себәби нәмекә?

— Ынанч.

— Хе-е... нәмә ынанякалар?

— Эртирки гүне. Дайханлар-а: «Еңиш билен мүлкдарларың ер-сувуна өзүмиз эе боларыс» диййәлер. Ишчилерем: «Кәрханаларың ыгтыяры өз әлимизе гечер» диййәлер. Балшевигиң гошунының барысам ишчи-дайхандан.

— Хе-е... түркмен дайханлар-а оны этмез.

— Дүшүндирсең, эдер, йөне дүшүндирмек герек болар.

— Хе-е... догры. Дүшүндирмек герек болар — дийип, Черкез ишан эп-эсли вагт пикирленип отурды. Соңра бирден башыны галдырып:

— Хава, ядыма дүшүп дурка, мен Сизден бир зат сорайын. Узукҗемалдан нәме хабар бар? — дийип, Черкез ишан Гылычлының йүзүне серетди.

Гылычлының:

— Хабар ёкдур — диен җогабыны эшидип, ене пикире гитди. Муртларыны товлашдырып, бир нокада середип отурышына улудан бир демини алды. Соңра усуллык билен башыны галдырды-да:

— Шу ерде, Гылычлы, мен бир сырың үстүни ачҗак болян. Берди Сизиң достуңыздырам велин, менем душманыңыз дәлдирин — дийип, ювашлыкдан сөзлемәге башлады. — Сөйги диен задам дүрли өврүм билен гелип, адамзады дүрлүче җадылар экени. Илки мени гаты ир өердилер. Яңы он ики яшыма гиремде, он секиз яшлы гызың голтугына дыкдылар. Ол ода өврүлен он секиз яшлы гыз узын гиҗе мынчгалап, мени хеләк этди. Мен даңданың өң янында туруп, эҗемиң янына гитдим.

— Хе-е... Ха-ха-ха... Хава, эҗең янына бардың.

— Хава, эҗемиң янына бардым. «Мен ол гыз билен ятҗак дәл» дийип агладым. Эмма гөзяшым көмек этмеди. Эҗем сөгүп-сокуранып, ялбарып-якарып, ене гөтерип, шол гызың гуҗагына салды.

— Хава, ене мынчгамага башландыр?

— Ёк, эҗем «Гелин, Черкез җана азар бермегин, гой, гой, укласын» дийип табшырып гитди. Мен бейләме өврүлип, оңат уклапдырын. Ине, шейлелик билен, ол икимизиң

арамыздакы сөйг-ә оянман гитди. Ол ахырам шейле ягдайда инди гаррылыга йүз урды.

— Гарран дәлдир-ле?

— Ай, кыркың онунда-ла. Хава, соң «Йигрими бәшиң дәлиҗесине гирдим» дийип, ене бир гезек өйлендим.

— Хе-е... Ай, шу түркмениң ир өермеси гаты яман адат.

— Яман кеми ёкдур. Шейле болушда сөйги меселесинде менем бетбагт адамларың бири экеним. Шуңа берк ынанайың — дийип, Гылычла гарап, бир аҗымтык йылгырды.

— Догрудыр. Шүбхе ёкдур — дийип, ол Черкез ишаның сөзүни оңлады, чүнки Гылычлының өз йүрегинде-де Огулнәзигиң якып гиден биринҗи сөйгүсиниң оды хениз-хенизлерем дашы күлҗерен ожар көзи ялы, ховур берип ятырды. Олам шол душундан гечип гиден арманлы сөйги хакында хәзир ичини дөкҗекди, йөне гүррүңдеши Черкез ишан болансоң, налач дилини дишләп отырды. Эмма Черкез Гылычлының өңүнде сырыны гизлемән, ене Узук хакында гүрләп башлады.

— Сиз Узукҗемал сүйрелендәки вакадан-а өзүңиз хабарлы.

— Хава-ла.

— Шонда ики тарапының хем давасыны өзүм ятырядым велин, олам болмады!.. Узукҗемал билен арамызда гелен бир юрт йыкан дейюс хелей болды. Шондакы әден ялңышымы мен хич вагт ерине салып билмен!..

— Догрудыр. Адамзат өз әден ялңышына дүшүнип билсе, шондан белент мекдеп болмаз.

— Дүшүндим. Гатам дүшүндим, йөне душдан геченсоң дүшүндим... — дийип, бираз пикирлененден соң, ене-де бир аҗымтык йылгырып, Черкез ишан сөзүни довам этдирди.— Хо-хов, аслында бир задың өзи болмаса, болмаз экени. Узукҗемал Бекмырат байлардан соңкы гачанда, ене маңа душды. Тас бир ай якын мениң өйүмде болды. Шондада мен шол гелне яман йүрек билен бир гайра-да бакмадым. Ягшылык билен эле салҗак болдум. Олам разы болмады. Шол [illegible] [illegible] дийип гелерчиде-де, мениң [illegible] [illegible] утрадым, ичкии тама гирсем, ек! Ек! Шу гүнем ек! Эдил гөзүмиң өңүнден тайып болуп гитди-де.

— [illegible], догруданам, середнин отурсаң, Сизиңки эдил Лейли Меҗнун да.

— Хава, Лейли-Меҗнунныңкыдан хем бетер. Лейли-Меҗнуна дүшүнип боля. Муңа дүшүнибем болңнок. Ханы инди Узукҗемал ниреде?

— Хакыкатдан хем, тәсин галмалы зат.

— Мениң-ә, Гылычлы, шу гүррүңи башланымың бир себәби бар.

— Хава, себәбинем айдың.

— Себәбини айтсам, шол гелин Берди икиңизиң гелип гиден вагтыңыз ёк болды. Әгер-де шонда Берди бир хили өврүм билен гола салып, Чәрҗеве дага алып гиден болса, догрусыны айдың. Онда мен: «Хак әесине говшупдыр» дийҗек. Болмаса-да, мен шу гүне ченли ашаклыкдан әдип гелиән идегими ене-де довам этҗек — дийип, ол Гылычлының йүзүне серетди.

— Әдибериң. Шол гелинден менем уч билемок, Бердем. Йөне ол өйүңизден гачып гиден болса, Сизи сөймейән болара чемели. Вепа берәйсе?..

— Оны менден сорамаң. Йүрегимден сораң. Бу меселеде мен — йүрегимиң гулы — диенде, Гылычлының хем Огулнәзик билен араларындакы болуп гечен сөйгиниң арманлы арыгы толкун уруп, акыберен ялы болды.

Соңра Гылычлы:

— Шол гыз ене Бекмырат байларың әлине дүшен болаймасын? — дийип сорады.

— Ким билйә?

— Әле дүшен болса, дири дәлдир.

— Шейлемикә?

— Шейле болмаса, уч билинмезмиди?

— Ягшы, Бекмырат байлар өлдүренем болса, бир ерден сеп ачмалы ахырын?

— Сеп-ә ачмалыдыр... Ай, бу махал шу меселе икимизе чөздүрмез. Ханы иңлислер нәдйә?

— Иңлислерем, Гылычлы, балшевиклер чекиленден соң, Мара-ха бир дыкылып гелдилер. Соң кем-кемден азалып башлады. Соңунам ким билйә?!.

— Соңам шейле бор, өңем. Иңлислер нәче пиримли болсалар-да, гелип, түркмен топрагында өз пиримлерине чолашдылар — дийип, Гылычлы Черкез ишаның йүзүне серетди.

— Шейле болаярмыка? Бир ерден бир хили тебил-ә тапдылар? — дийип, Черкез ишан гүррүңдешиниң йүзүне сорагли серетди.

Гылычлы:

— Шүбхе ёкдур — дийип җогап берди.

— Гылычлы, Сиз балшевиклериң еңҗегине гаты ынанясыңыз-ов?

— Шүбхәм ёкдур.

— Сиз шоларың сөзүне гаты ынанаян болмаң?

— Мен оларың сөзүне-де ынанян, өз дуйгыма-да ынанян. Ерде нем болмаса, от гөгермейә. Дуйгам шейледир.

— Ол айдяныңыз-а макул.

— Макул болса, ханы бизе небит, мазут диен ялы янгыч тапып берип билмезмисиңиз? Мен-ә ене-де йөрите шоның үчин гелдим — диенде, Черкез ишан эп-эсли ойланып, соңра ювашлык билен җогап бермәге башлады:

— Билйән, Гылычлы. Балшевиклериң янгыч меселесинде ягдайларының агырдыгынам билйән. Сизиң хайсы гүнем болса, бир гүн янгыч меселеси билен гелҗегиңизе-де гарашядым. Йөне шу меселе гаты горкулы.

— Оңа мен дүшүнйән, магсым. Хәзир икимизиң шу өйде отурмагымызам горкулы. Йөне горкудан мыдам гачып йөрсең, ол сениң ызыңдан галмаз. Оңа рехимсиз хүҗүм эдйәймели ерем бардыр.

— Оңа мен дүшүнйән, Гылычлы. Өңден сизе янгыч бергимем бар. Он-а мен шу гүн атылянам болсам, тапып берерин. Йөне соңуны билмедим-дә?

— Соңуны соң гөрерис. Хәзир нәче дүе янгыч тапып берип билерсиңиз?

— Нәче дийсеңиз, тапып берейин. Йөне бир ери белле-[illegible]. Мен [illegible] ерик челекли әтип бийрин. Галаны өз [illegible].

— [illegible] [illegible] әтип билерсиңизми?

— Билерин.

— Болды, вадалашдык.

— Йөне, Гылычлы, «вадалашдык» велин, ене бир задам [illegible].

— Гел, онам геплешели.

— [illegible] гилени ёлдаш герек дәл болса герек?

— Шүбхе ёкдур.

— Шүбхә [illegible] [illegible] дүшсе, өз жаны билен [illegible] [illegible].

— [illegible]!

— [illegible] шерт [illegible].

32-нжи бап

ЖАҢСЫЗ КЕРВЕН

Хайсы асырлардадыр ташланып, хараба өврүлен Чилбурч галасының төверегинде ил ёкды. Өз деврүнде баг-бакжалы гүллән топрак чөл мейдана өврүлип, агыр хасрат астында сессиз-үйнсүз дымып ятырды. Эмма шол иңләр синексиз лал-жим болуп, дымып ятмаклыгың өзи-де айратын дил билен көп затлардан хабар берйәрди. Юмрулып ятан көне кесеклериң хер биринде айратын сыр барды. Оларың бири: «Мени-де бир вагт бир ынсан өз бала-чагасының саламатлыгыны сакламак үчин, герденине алып, ёкары чыкарыпды» дийиән болса, башга бири: «Мен-де бир ынсаның машгаласының үстүне пена болуп, совук-ыссыдан, гар-ягышдан горапдым» диен хабары берйәрди. Көне галаның өзи болса: «Бир заманларда чагаларың шатлыклы гүлкүсини, шахырларың гөзел шыгрыны, билбиллериң якымлы овазыны диңләрдим; сәхерде гүл ачан гара багларың арасында булак кимин жош уран яш сөйгүлере белентден хөвес билен сын эдердим, оларың барысы ёвуз гүнлерде вес-вейран болды. Хоссарсыз галдым» дийип, эндирәп дуран ялыды. Ынха, шейле хараба өврүлен гамгын галаның дүйбүнде бахарың чыглы гижесинде бирнәче йигит от якып отырды. Буларың бейле янында эвмезлик билен гәвүш чалшып дуран дүелерине гараныңда, орта асырың узак ёла угран кервенини я-да олжасы оңан гаракчысыны яда салярды. Эмма булар оларың хич бири-де дәлди. Булар шейле гүллән үлкелери талап, хараба өвүрмек угрунда ач гурт ялы чабжап йөрен юртбасарларың гошуны дан бөлүнип айрылан бет максат топар-да дәлди. Булар ынсан тарыхының терс акан арыгыны багт мейданына сонмак угрунда, тарыхың кәнелен, гара сахыпаларыны архиве ташлап, тәзе өвүшгини, адалат сахыпасыны ачмак угрунда бүтин агырлыклары гердендери билен чекип йөрен революция солдатларыды. Булар ики гүнден бәри дынман сиңңитли яган ягшы-да шу отуран ерлеринде, ачык асманың астында башларындан гечирипдилер. Булар нәче ховлуксалар-да, тебигатың гүйжүне чәре тапман, бу гиже-де уграп билмәндилер, чүнки дүе малы йүк астында энчеме гүнлер сувсузлыга чыдап билсе-де, батга ерде йөрәп билмейәр. Шыкгы ерлере дүшенде, онуң ясы дабанлары ер тутман, тайып йыкыляр. Бейле ягдайда онуң чатының ай-

рылмагы-да, аягының дөвүлмеги-де мүмкин. Шонуң үчин-де бу кервениң өңки гиҗеден бәри уграп билмән, Чилбурч галасының дүйбүнде дүшләп отурышыды. Әлбетде, душманың хөкүм сүрйән топрагында бейле гарашып отурмагың хер секунды горкы-ховатыр астында гечйәрди. Нәтмек герек? Тебигатың гүйҗүне чәре болмансоң, ягшы ягдырман сакламак болмаярды. Дүелери хем аякларыны лай ерде берк басар ялы эдип, тәзеден яратмак болмаярды. Шонуң үчин ислеселер-ислемеселер-де, олар бу ерде гарашмалы болупдылар.

Догры, бу гиҗе илки агшамдан ягыш ягмасыны гоюпды. Гүнбатардан өвүсйән шемал ери етишдигинден чалыкдырярды. Йөне онуң булуды хайдадып, ене ягшы гетирер горкусы хем аз дәлди.

Ана бу алада-хоссалардан бипервайлыкда даң хем хемишекилигине, ховлукман саз берип башлады. Шол вагт дүелериң аңырсы билен айланып, ода якынлап гелйән йигит:

— Уграберсек нәдйә? Даңам саз берип башлады — дийди.

Сергей одуң башындан туруп, бир геринди-де:

— Ер нәдйә, чалыгыпмы? — дийип сорады.

— Ай, бу ерлер — сув гөрмән ятан боз мейдан. Деррев чалыгя. Бир топур мейдана дүшәймән, гума аралашып билсек, аңырсы ягшыдыр.

— Вах, гума аралашып билсек бор-ла.

— Угралың.

— Угралың — дийишип, маслахаты җемледилер.

Япгычдан долы демир гутулары йүклемек үчин узак вагт гечмеди. Хә диймән, ёла дүшдүлер. Аман-саг гума аралашдылар. Йөне бу кервениң башга кервенлерден бир үйтгешик ери барды: ол дөврүде иң өңдәки эркегиң овсары дүрли готазлар билен безелип, аягына — дызлык, бойнуна җаң дакардылар. Хер хатарың ызындакы эркеклериң бойнуна болса улы дүң дакардылар. Дүекешлер хер эркегиң йөришине гөрә, дүң уршуны, җаң какышыны хөвес билен диңләп, инче тапгытларына дүшүнердилер. Хакыкатдан хем, дызлыкдакы эркегиң аяк уршуны үйтгедип, дүрлүче саз эдип баршына [illegible] билен диңләниңде, шол эркегиң өзи-де саза дүшүнйәндир дийесиң гелйәрди. Эмма бу кервениң дүелеринде җаң-да, дүң-де, дызлык-да, готаз-да ёкды. Бу ягдай болса ол дөврүде кервениң гөзүне гулаксыз-гуйруксыз, шахсыз келек гечи ялы гең гөрүнйәрди. Эмма

хер хили гөрүнсе-де, бу суслугың хем өз манысы, өз сыры барды. Бу кервен Гылычлының Черкез ишаның янына шол барып гайдалы бәри, сувук янгыч йүкли бу ел билен энчеме гезек саг-аман гечипди. Буларың максады-да, җаңңыр-дүңңүр эдип, узага зензеле салман, душманың душундан ими-салалык билен гечип гитмекди. Агыр кервен бу гүн хем шол тертипде Чәрҗеве тарап сүйшүп барярды.

Ягышдан соң чәге баслыгыпды. Дүелер еңил йөрейәрди. Кервенлериң барян угруна тарап өвүсйән шемал асмандакы бөлек-бөлек булутлары ховлукман,ювашлык билен сүрйәрди. Гарагумуң гиң сәхрасы реңбе-рең гүллер билен безенипди. Дынман өвүсйән мылайым шемал мүшки-анвар ысына гатышып бурк урярды.

Ашырым-ашырым өвсен шемалың хер толкуны айратын ыс гетирйәрди. Ләлезар ичинде сонарлашып йөрен кейиклер гачанда болса, оларың хер ерде бир депәниң үстүне чыкып-иненини гөрүп галярдың. Елуң угрундан зымдырылып турян товшанлар хем аз дәлди. Эмма бу кервениң ичинде булара ав дийип, түпең ченейән адам екды. «Шейле гөзел гөркүң ичинде-де, хий, яманлык болармы?» диймек гөвнүңе гелйәрди. Эмма яманлык, хыянат йылың паслына-да, тебигатың гөркүне-де гарамаяр. Нireде догры гелсе, шол ерде боляр. Бизиң кервенимиз гышың иң яман апы-тупан, харасадында-да ёлдан энчеме гезек асуда гечипди. Эмма бу гүн паслың шейле ал-яшыл безегли, шәхдачык халаты болса-да, хол аланың үстүнде бир атлы гөрүнди. Ана, ызы билен ене бири чыкды. Бейле янындакы алаңларың үстүнде-де атлылар пейда болды.

Сергей билен Берди кервениң өңүнден барярды. Олар бу ягдайдан бихабар галдылар. Дурды ат салып гелшине:

— Душман! — дийип хабар берди.

— Ханы?!

— Нireде?!

— Хо-ол сыртың үстүне середиң.

Оларың үчүси үч ерден дүрби тутды.

— Душмандыр.

— Шүбхе ёк.

— Мен өңлеринден чыкып хабар алайын — дийип, Дурды ене атыны депди.

Шол халатда йигрими чемеси атлы белент сыртдан бәрик инди. Сергей дагы кервени чепе совуп, барысыны бир чукур оюң ичинде чөкердилер. Ики адамы дүелериң янында гоюп, галан он ёлдаш сөвеш мейданына сайланды.

Дурды орта ёлда бир белент алаңың үстүне чыкып, атының башыны чекди. Аңырдан гелен атлы йигрими-отуз гадам ара саклап:

— Ким боларсыңыз? — дийип сорады.

Дурды оңа:

— Түркмен боларыс — дийип жогап берди.

— Садалыга салмаң. «Миншевикмисиңиз, болшобик?» дийип сораярын.

— Меньшевигиң душманы.

— Онда Сиз болшобик-дә.

— Хава, биз болшобик.

— Башга кәр тапмадыңызмы?

— Ол сорагы өзүңизе бериң.

— Йүкүңиз нәме?

— Йүкүмиз саман.

— Йүкүңиз саман болса, ок-ярагыңызы шу ерик гетирип гоюң-да, өзүңиз гидибериң.

— Ок-яраг Гарагумуң ортасына гетирип гоюлмак үчин алнан дәлдир. Гол чекип алдык.

— Онда урушмалы боларсыңыз.

— Урушмага биз тайын.

— Бизиң ызымыз кәндир. Үстүңизе ики йүз атлы гелйә.

— Ики йүз аз болар, көпрәк гелсин, шоны командириңизе-де айдың.

— Командир мен өзүм — дийди-де, ол Дурдыны тана[illegible] ялы, йити гөзлери билен бир сынлады. Ериң гиңинде болса, «Сен У[illegible]малың нәмеси?» дийип сораймагам [illegible]. Йөне бу ягдай бейле гүррүңлериң ери болмансоң, ол [illegible] боюнча тер гара сакгалына бир элини етирди-де:

— Боляр онда — дийип, атыны ызына долайшына депди. Дурдам дуран ериңден йүзин салып гайтды. Гелшине ягдай билен танышдырды.

Сергей биразрак пикирленди-де:

— [illegible] Марыдан ягыч алып гайдянымызы [illegible] [illegible]. [illegible] Дурды, [illegible] — [illegible], мен өзүм — [illegible] — дийип, [illegible] мейданына [illegible]. «Сен [illegible] дуран жан [illegible]

Гырмызы ганың ынсан беденинде дамарлары ызарлап, дынгысыз йүвүрмеги саглык-саламатлык, гүйч-кувват үчин ненеңси герек болян болса, хер дамҗа сувук янгыҗың хем урша шейле герекдигине хәзирки сөвеше гиренлериң хер бири ачык дүшүнйәрди. Белки, дамҗа небит үстүнде хәзирки башланан кичиҗик уршуң үстүнлиги эртирки башланҗак улы уршуң бир халатының айгытлы үстүнлиги болар? Шонуң үчин-де хәзирки сөвеше гирен йигитлериң хер бири: «Я — җан, я — ган, я-да — небит» дийип урушярдылар.

Душманың саны кән болансоң, гиңден айылып, сагдан, солдан хем гаршыдан хүҗүме башладылар. Айратын хем сага гүйч бердилер.

Берди:

— Я, бабам Гөроглы солтан, өзүңден медет! Гайрат эдиң, йигитлер. Душмана бириң он болуп гөрнүң — дийип, илери-илери сүйшмәге башлады. Ол белли бир ерде келлесини горап ятмады. Ылгашлап, бир ерде телпегини гоюп, бир ок атса, бейле янына барып, ене бирини атярды. Шейле ягдайда чети-черкезлериң арасында душманың гөзүне еке өзи он болуп гөрнен болса, горкаграгының гөзүне йүз болуп гөрнендиги шексизди. Йөне шейле илери сүрүп гидип баршына ол өзүнден хем гүйчли, гайдувсыз душманың гирисине дүшди. Уршуң чыгры хас гиңәнсоң, булар бир четде баша-баш галдылар. Бир-бирине гозганмага-да май бермедилер. Бу гаршылыклы атышык бирнәче вагт довам этди. Бирден хем Бердиниң чеп элиниң пенҗесинден ок дегип, ысмаз этди. Ол шонда-да бир эли билен атмага башлады. Эмма гаршысындакы душман онуң окунын гелшинден хаялландыгыны аңып, хас батырланды. Илери-илери сүрүп гелшине бирден онуң саг омзундан бир окы чүйледи. Берди белент алаңың үстүнден тогаланып гайтды. Душман: «Надәндиңкәң? — дийип, өз эндиги боюнча Дурды билен сөзлешендәки ялы, тер гара сакгалына элини етирди. — Чала җан болса, ене бир ок берейин — дийип, хүшгәрлик билен илери сүйшүп башлады. Бердиниң тогаланып гиден алаңының үстүнде битен четә етенде болса, оңа букулып, мазалы сын этди. — Хе-е, энтек өлмәндир. Ене бирини эдил келлесинден ченләйин-де, ок-ярагыны алайын» дийип, нышана алан халатында, Берди: «Ах-х!..» дийип гозганҗак болды. Шол «ах» хем мәшәни чекмекден ненеңсидир душманың бармагыны саклады. «Ах, инди арман-

лы өләймели болармы?» диен сес душманың гулагына етенде болса, Бердини нышанадан дүшүрди.

«Бу ненеңси болды? Таныш сес гулагыма гелди — дийип, душман ене хүшгәрлик билен илери сүйшмәге башлады. Бердиниң арка тарапындакы гүр четә етип, оны пеналады. Ара еди-секиз әдимден узак галмады. Шол халат онуң башына ене бир үйтгешик пикир гелди. — Мен нәме муны танаҗак болуп, азара галян? Белки, бу җөгүлик эдип, мени янына әлтҗек боляндыр. Мен оны танаҗак болсам-да, ол мени танаҗак болмаз. «Сөвдада атаңы сылама» диййә. Урушда-да сыламалы дәлдир» дийип, ене ол Бердиниң әдил келлесини нышана алды.

Ине, Бердиниң ләшине гарагушлары гондурҗак халаты гелди! Иң соңкы гайра Узугы ятламалы мүтдети гелди. Ятлаярмыка я-да дерди башындан агдыкмыка? Я-да хич бир вады ятламага вагт тапман, бир гысым топрага өврүлер гидибирмикә? Әлбетде, ол ыкбал Бердини гаравулдан дүшүрмән ятан доң йүрек душманың шол пурсатда айдан ашып, әлеме сансыз гайра айланмага укыплы, йындам пикириниң ене бир сапар үйтгемегине-де баглыды. Хол сүем бармагың азаҗык эгилмеги билен Бердини терс такдырың буздан совук голтугына гысҗакдыгына шүбхе галмады. Шейле халатда: «Хейхат, адалат!.. Гара ыкбал, саклан, саклан!» дийип, гыгырасың гелйәрди. Әртирки гүнүниң хакы үчин, максат-мырадының хакы үчин мәше чекилмәнкә, гулак нимәнкә, дәри ысы чыкманка, саклан» дийип, йүрегинде азаҗык адалат ысы бар адам гыгырман дуруп билерми? Ненеңси-де болса, ана, ахыркы халатда йүп-де тойнукдан отди. Пене рехимсиз от совурян айылганч ярагың әйменч сесиниң дерегине ене-де:

— Сен кимсиң? — диен ынсан сеси эшидилди.

Бердиниң:

— Мен балшевик! — диен аграс сесини эшиден душманың үстүнден гайнаг сув гуйлан ялы болуп, бүтин бедени билен дыгырдап гитди.

Ол ене-де:

— Сесиң гулагыма таныш гелйә-дә, өзүңи танат, кимсиң? — дийип сорады.

Берди оңа:

— Ким боланда нәме? Ат, атың болсаң, [illegible]! — дийип, атан еринде [illegible] йүзүни [illegible] совурды.

Душманың [illegible] оңа [illegible]:

— [illegible] Жан [illegible]! Мен нәме [illegible]?! — дийип,

Бердини гуҗаклады. Мен душманың кастына чыкыпдым. Душмандан ар алмага чыкыпдым. Мен нәме ишлер этдим?! — дийип, гөзлеринден юмман-юмман гойберди.

Берди аграс, азалы сес билен кесип-кесип сөзлемәге башлады:

— Нурмәммет дайы, агламаң. Сиз азашыпсыңыз. Алдава дүшүпсиңиз. Алдава дүшен, азашан еке Сиз дәл. Акларың тарапында нәхак ерден гөвүслерини ока герйән өзүң ялы гарыпларың барысы-да азашды, алдава дүшди — дийип, дайысының йүзүне гөзүни агдарып серетди.

— Еген җан, Берди җан, мен Бекмырат байың бир вагткы этмишини йүрегиме сыгдырып билмән, шонуң билен хаклашҗак болуп, җигит дурдум. Ене-де Бекмырат бай Ораз сердарың өңүнде биринҗи абрайлы адам болды. Мен болсам гиҗе-гүндиз гөвсүми ока герип, өз егеними өлүм ховпуна салдым. Бу ненеңси тәлей?! Бу ненеңси гердиш, ненеңси маңлай?!— дийип, Нурмәммет хырчыны берк дишлишине доңан ялы болуп галды.

Берди кынчылык билен кесип-кесип:

— Зыяны ёк, дайы. Бизиң йүрегимизде арман көпдүр. Бу-да шол арманларың бири экени-дә — дийип, ене дайысының йүзүне гөзүни агдарып бир серетди.

Нурмәммет пушман дерясына гарк болуп, өз-өзүне:

— Болмаҗак экени... аслында багты пес догулсаң, эл билен дүзедип болмаҗакдыгына гөзүм етди. Шу гүнден шейләк «Душманым экен» дийип, бир адамдан бир ок атмаҗакдыгыма әхт эдйән... — дийип, сөзүни соңламанка, Берди:

— Дайы, әхт этме — дийип, онуң сөзүни бөлтеди.

— Ёк, еген, бу ишден соң әхт этмели болдум.

— Әхт этме, йөне душманыңы танап ат.

— Еген җан, бу багтыпеслик достуңы-душманыңы танатмаҗак экен. Хымыр дийип тутаның хырс болуп гидип барышына гарып чатмадан чыкман отурандан говусы ёк экени — диен сөз билен егениниң ярасыны даңды.

— Болдуңмы, дайы?

— Болдум.

— Бу атышыгы галдырмагың алаҗы болмазмыка?

— Еген җан, атышыгы әдил гудузың үстүне сув сепилен ялы эдерин. Сениң гөвнүң нәме ислейән болса, дайың башга гүррүңи болмаз. Пелегиң бейле өврүмли оюн салшы билен дайың бу дүнйәде ёл тапмаҗакдыгына гаты ынанандыр — дийди.

— Ел тапарсың, дайы, күпүр болма-да, мениң ызыма дүш.

— Вах, еген җан, йөрәре ёлуң бар болса, ызыңдан галмайын.

Адам аз-да болса, атышыгың айтымының гиңлиги, аңырсыз-бәрсиз аңңатларың арасына битен чети-черкезлериң гүрлүги дайы-еген — икисине ховлукмач хем болса, эп-эсли вагт гүрлешмәге май берди.

Соңра Нурмәммет бир белент алаңың үстүне чыкып:

— Адамлар, ики тарапдан хем атышык галсын! Эшидениң эшитмедигиңе хабар бериң! Атышык галсын, башга бир маслахат бар! — дийип, бирнәче гезек телпегини булап гыгырды.

Бу хабары эшиден эшитмедиге хабар берди. Атышык галды. Эмма мунуң ненеңси вакадыгына хич ким-де дүшүнмеди. Соңра Нурмәммет егенини чөкүп отуран дүелериң янына алып барды. Ол ере Сергейи-де чагырдылар. Бердэ геплемек нәче кын-да болса, ягдай билен таныш этди.

Нурмәммет ярагыны бейледе бир черкезе сөйәп, өзи егениниң янында ики бүкүлип отурды. Хэзир онуң пушман одуна өртенип, күл болуп баряндыгы отурышындан эшгәр гөрнүп дурды. Сергей ондан:

— Дүшүндиңизми нәме иш эдендигиңизе? — дийип сорады.

Нурмәммет улудан бир демини алды-да:

— Ёк. Диңе бу дүнйәде акылымың хич бир зада етмейәндигине дүшүндим — дийип, билиндәки хатары усуллык билен чөзүп, бейләк оклады.

— Инди нәме пикир эдйәсиңиз?

— Өз егенини гызгын гүллә табшыран адамың хем пикири болармы? Бизиңки гутарды. Не пикир галды, не-де — зикир — дийип, Нурмәммет сансыз гайра башыны ырады.

— Ягшы, инди нәме иш этсем диййәсиңиз?

— Гиҗе бизиң гөзүмизе гүндиз болуп гөрүнйә. Дүз ер дийип уран гадамымыз гарым я-да күрүм болуп чыкя. Онсоң мен нәме иш эдейин?

— Онда этҗек ишиңиз ёк-да?

— Ёк. Йөне бир зада дүшүндим. Озал башдан бейле вакалара баш гошмак бизиң яла герек дэл экен. Она-да гич дүшүндим. Индем болса, ана, яраг, ана-да, хатар. Элими аркама даңың-да, Чәрҗеве элтип, өзүңизиңкилере табшырың. Ислеселер, атсынлар, ислеселер, ассынлар. Мундан

башга сорагам бермәң, берсеңизем, җогабым гутарды. Нәдйәсиң, еген? — дийип, аркайын ашак отурып, Бердиниң халындан хабар алды.

Онуң:

— Өлмен, дайы — дийип, ынанч билен айдан сөзүне Нурмәммедиң бираз йүреги сувланды. — Өлмесең боля, еген — дийип, маңлайыны сыпалады.

Бердиниң беденлерини ызарлап барян аза-сезалар йылан зәхери ялы нәче гүйчли болса-да, ол барысына дөз гелип, дайысына йүзленди:

— Дайы, сен шу ерден Сергей билен өз адамларың арасына бар. Олара нәме диймелидигини Сергей саңа ёлда айдар. Дайы... маңа геплемек кын боля!

— Геплеме, еген җан, геплеме. Рахат ят.

— Ёк, дайы, геплемесем болмая. Мен геплемели. Сен маңа: «Еген» диййән болсаң, Сергее-де «доган» дий. Онсоңам адамларыңа дүшүндир, аклардан йүз өврүп, гызылларың тарапына гачсынлар. Дүшүнклими?

— Дүшүнкли, еген.

— Дүшүнкли болса, инди Сергей нәме дийсе, шоңа гулак ас. Ах... маңа геплемек агыр дүшйә! — дийип, Берди гөзүни сүзди.

Сергей билен Нурмәммет душманың арасына барды.

— Адамлар, шу йигит сизиң билен гүррүңлешмәге гелди. Шонуң үчинем атышыгы ятырдык. Диңләң — дийип, Нурмәммет Сергейиң йүзүне серетди-де, бердашлы бедени билен бәшатарына сөенди. Сергей хем онуң сарсгынсыз аграс йүзүне бир серетди-де, сөзлемәге башлады:

— Адамлар, мен — хәзирки сизиң билен гайдувсыз уруш эдйән большевиклер отрядының командири. Мен сизиң яныңыза алдав билен ал салмага гелмедим. Эгер-де дүшүнсеңиз, мен большевик боланым үчин, сизе иң якын, иң дост, иң мәхрибан адам. Дүшүнишмесек-де, ынха, ене атышмага башларыс. Бир-биримизи ярадар эдерис, өлдирис. Эмма мениң атан окум сизиң бириңизе дегип, ярадар эдэйсе я-да өлдүрэйсе, мен бегенер өйдүп, сизиң гөвнүңизе гелмесин. Ёк, гайтам, мен: «Өз достумы, яранымы арманлы өлдүрдим» дийип гынанарын, белки, гөзүме-де яш гетирин, себәби сизиң барыңызың-да гарып дайхан огулларыдыгыңызы мен ачык билйән я-да араңызда бай оглы бармы? — дийип сорады.

Җигитлериң бири оңа:

— Бай огуллары гелинлериниң йылы гуҗагында ятыр-

лар. Оларың урушда нәме иши бар? — дийип җогап берди.

Сергей азаҗык ойланды-да:

— Аслында сиз гөвсүңизи ока герип, нәме үчин урушясыңыз, максадыңыз нәме? — дийип сорады. Җигитлерден эп-эсли вагтлап бу сорага җогап болмады. Сергей оларың чуң пикире гидендигини билип, өзи-де геплемәге ховлукмады. Нурмәммет болса шол бәшатарына япланышына сарсман дурды. Онуң йүзи эдил хазаның ховасы ялы чытыкды. Җигитлер ассырынлыкдан нәче серетселер-де, онуң гара өрт болуп дуран йүзүнден хич бир зат гөрүп-де билмейәрдилер, еруп-да. Шейле ягдайда бу дымышыклык эп-эсли вагт довам этди.

Соңра Сергей ене-де:

— Ханы нәме максат билен урушяндыгыңызы айдыңла? — дийип йүзленди.

— Айтсак,ягшы йигит, Чәрҗеви аларыс, олҗа эдерис.

— Бухаранам аларыс...

— Ай, Самаркандам сылап гоймарыс...

— Дашкенди нәдерсиңиз?

— Дашкенде-де бир етели бакалы, гөрерис-дә.

— Догры, барыңызың айданыңызам догры. Аклар биринҗи сапар Ашгабатдан гелип, Марыны аланда, мен шол ердедим. Олар сизе: «Хайсы шәхери басып алсак, алан олҗаңыз өзүңизиңки» дийип айтдылар. Оны мен өз гулагым биленем эшитдим. Эмма хәзир уруш нәче вагтдан бәри довам эдип гелйә? Шу ики йылың ичинде акларың алан шәхери бармы? Сизиң көне гейимиңиздәки ганыңызы соруп дуран бит-бүрәңизден башга шу гүне ченли алан олҗаңыз бармы? Ёк! Гелҗекде-де болмаз. Онсоңам сиз галтаман дәл ахыры, басып алыбийр ялы — дийип, Сергей бир үсгүрди.

Шол халатда отуран җигитлерден бири:

— Догры. Шунуң айдяны өрәнем догры! — дийип, юмругыны дүвди.

— Догрудыр. Мен сизе хакыкатдан башга зат айтман — дийип, Сергей ене геплемәге башлады. — Достлар, доганлар, хәзир биз ене атышмага башласак, сизиң бириңизиң окуңыз маңа дегип өләйсемем, «Мен доганымың окундан өлдүм» диерин, себәби сиз — гарып дайхан огуллары, менем — ишчи. Ишчи билен дайхан әлмыдама догандыр. Сиз бир зады ядыңыза салың. Сизиң гапдалыңызда олҗа үчин уршан йигитлериң нәчесиниң өзи олҗа болды?

Шу Гарагумуң гиң чөлүниң ичинде нәчесиниң мейиди мазарсыз галды? Ене-де шу уруш нәче вагт довам этсе, шу чөлүң ичинде өзүңиз ялы йигитлериң мүңлерчесиниң маслыгы мазарсыз галар. Оңа хич бириңизем шүбхеленип билмерсиңиз — дийип, Сергей бир ардынды.

Шол халатда отуранларың бири:

— Иң соңкы максадыңы айт... — дийип, сөзүни соңламанка, Нурмәммет оңа:

— Диңләсиң гелмесе, хол сыртдан аңрык геч! — дийип, гөзүниң аласы билен серетди. Шол азмлы бакан ала гөз онуң ыгтыярыны алып, сесини сем этди.

Сергей:

— Сизе ене бир зат айтҗак — дийди. — Кака чакнышыгында сизиң хатарыңызда иңлислериң дишлерине ченли ярагланан атлы хем пыяда гошуны барды. Догры, биз ол ерде яман гырлып, гүйчден дүшдүк. Уруш башлалы бәри, ол зейилли гырлышык болмады, белки, инди гутарянча-да болмаз. Йөне шол Кака чакнышыгында биз гырлып, гүйчден дүшенем болсак, иңлислериңем атлы хем пыяда гошуныны дерби-дагын этдик. Ондан соң иңлис гошуны бизиң билен йүзбе-йүз дуруп, урша гирип билмеди. Хәзир болса сизиң араңызда екеҗе иңлис солдатам ёкдур. Бар болса айдайың.

— Ёк, бирем ёк.

— Асыл болмазам. Большевиклер билен уршуп, юрт алып билмеҗекдиклерине оларың эййәм гөзи етди. Сизем пикир эдиң. Аклар сизи олҗа гапанына дүшүрди. Олҗа дузагы билен богды. Олҗа танапы биленем асды. Аклара юрт ёк, сизе-де — олҗа. Аңырсыны өзүңиз пикир эдиң — дийип, Сергей Нурмәммедиң йүзүне гарады.

Нурмәммет түпеңине сөенип дуран еринден усуллык билен дикелип, сайхаллы сөзлемәге башлады:

— Адамлар, ынха, бу йигидиң айдышы ялы, «аклара юрт ёк, сизе-де — олҗа». Бу уршуңам өз максады бар экен. Биз онуң максадына-да дүшүнемзок, мырадына-да. Йөне бир-биримизи гырып йөрүс. Холха, яңы мен өзүмиң доган еғеними атып, өлүм халына гетирдим. Ол-а большевигиң җигиди экен, менем меньшевигиң җигиди. Онда-ха бир максат бар экен, менде максадам ёк. Махласы, шейле: мен шу гүне ченли аклара хызмат этдим, шу гүнден башлабам гызыллара хызмат этҗек. Кимде-ким мениң билен гайтҗак болса, бейләк гечсин — дийип, элини гапдалына узатды.

Хэлки юмругыны дүвүп гыгыран җигит:

— Мен — большевик — диййп, бейлэк гечди.

Онуң ызындан еке-екеден Нурмэммедиң тарапына гечдилер.

Дөрт саны җигит:

— Эгер-де ыгтыяр өзүмизде болса, биз-э шу гүнден башлап, большевигем дэл, меньшевигем. Асыл урушҗагам дэл — дийди.

Нурмэммет олара: — Ыгтыяр өзүңизде — диййп, ругсат берди.

Сергей хем гаршылык гөркезмеди.

Кервен ёла дүшүп уграды. Гараңкы гатышып барярка, хэлки гошулман галан дөрт җигидиң хем икиси кервениң ызындан етип гошулды.

33-нҗи бап

ХҮҖҮМ ЁЛУНДА

Кака чакнышыгындан соң гызылларың Теҗен, Мары ялы галладар районлары ташлап, Равнина станциясында горанып ятанына секиз ая сер урды. Шонча вагтың ичинде Закаспи фронтунда уллакан чакнышык болмадык-да болса, умумы ягдайда көп өзгеришлер болды. Он докузынҗы йылың январында Дутовың ак казакларының даргадылмагы нетиҗесинде Оренбургың үсти билен Орта Азия ене-де ёл ачылды. Түркүстан хөкүмети РСФСР-ден дүрли көмек алып, гүйчленмэге башлады. Шейле ягдайда түркмен үлкеси иңлислериң гөзүне кем-кемден гараңкырап уграды. Ерли халка-да ынанман, төверек-дашыны душман алан ялы болуп, горканың гөзүне гоша гөрнүп башлады. «Еңил-елпайлык билен гызылларың хөтдесинден гелерис» диен пикирлеринде ялңышандыкларына болса Кака чакнышыгында эшгэр гөзлери етди. Ол урушдакы беденлерине дүшен яралар, җанларына орнан аза-сезалар энтек-энтеклер гидер ялы болмады. «Шейле ягдайда дашымыз габалып, узак Түркүстаның үлкесинде хэшимиз чашып галаймасын» диен ховсала оларда гитдигиче гүйҗеп башлады. Нетиҗеде болса он докузынҗы йылың бахар айларының орталарындан соң гиҗеден гиҗе йүзлерини гараңка тутуп, «Асса гачан — намарт» этмэге башладылар. Өлүп барян сыркава ягты яланчы билен хошлашмак нэче кын болян болса, иңлислере-де түркмениң эгсилмез генҗи-хазыналы,

дөвлетли топрагы билен хошлашмак шончаклы кын боландыгына шүбхеленмек болмаз, себәби Равнина станциясындан башлап, тә Хазар деңзине барянча, оларың бир солдаты галман, горкы-ховатыр астында эййәм Эйран серхединден ашан-да болса, ене Түркүстаның дервезеси Шагадам шәхеринде тәзе уруш гутарянча, инче тама билен гапы сакчы болуп галдылар.

Он докузынҗы йылың апрель айында Дутовың ак казаклары Актүбе районыны эелэп, ене Дашкент елуны кесди. Бейле галладар ериң душманың элине дүшмеги үлкеде ачлык ховпуны гүйчлендирди. Шонуң үчин-де Түркүстан хөкүмети, ненеңси кын-да болса, биринҗи нобатда, Мары топар районларыны эле алмалы диен нетиҗә гелди, себәби гызыллар Мары районларына ыгтыяр этмек билен, өзлери бир бада ачлык ховпундан совлуп, аклары-да азык, от-ийм меселесинде айылганч яман ягдая салҗакды. Сыясы тайдан болса Мары, Теҗен районларыны эелемек пурсата гарашян Бухара эмирине, Хыва үлкесине хан болмак угрунда уруш алып барян Җүнейит хана улы тәсир этҗекдигине Түркүстан хөкүмети азаҗык-да шүбхеленмеди. Шонуң үчин-де Закаспи фронтунда өңден довам эдип гелйән харбы-нызам, дәп-дүзгүнлери үйтгедип, РСФСР-иң Гызыл Гошунының гурлуш тертибине гечмек ишлерини хас тизлешдирип башладылар. Сөвешде ончаклы укыплы болмадык фронтуң өңки харбы-сыясы штабының ерине революцион харбы совет (Реввоенсовет) дөредилди. Н. А. Паскуцкий — сыясы комиссар хем Реввоенсоветиң башлыгы, Б. Н. Иванов — гошун командованиесиниң башлыгы, М. А. Межельский харбы-сыясы комиссар эдилип белленди. Гошуның арасында коммунистик ячейкалар дүзүлди. Ене шончаклы тайярлык билен 1919-нҗы йылың май айының ортасына якынлашдылар.

Штаб гиҗе-гүндиз ишлейәрди. Чәрҗев сүйҗи ука батанда-да, штаб ерлешйән җайың чырасы сөнмейәрди. Бу гиҗе сагат икилериң төверегинде ики саны адам гараңкы хем чола көче билен чалаҗадан гүррүңлешип, шол чырасы сөнмейән җая тарап гелйәрди. Булар геле-геле, штабың ховлусына гирдилер. Өңүрти гирен ызындакы ёлдашына таңрылып:

— Булар гиҗе-де ятмаяр-ов, хачан уклаякалар? — дийип сорады.

Ёлдашы оңа:

— Уруш гутарансоң, укы казасыны доларлар. Йөр

бакалы, бизем укудан аз галамзок — дийип, хүмүрдешип барышларына бир узын коридора гирдилер. Өңден баряны саг тарапдан дөрдүнҗи отагың гапысыны аркайын ачды-да:

— Мүмкинмидир? — дийип сорады.

Үсти өртүгсиз улы столуң аңырсында карта середип отуран ики дулугы чыкыграк тегелекден узына якын йүзли, татар кешпли, бугдай реңк, хорыда адам башыны галдырды-да:

— Хе-е... Серёжа, Берди, хош гелдиңиз — дийип, ёкарык галды. Столуң өңүне гечип, Сергей билен гөршенде, онуң үстүне узын бойы билен абанды. Эмма Берди билен гөршенде, икисиниң бойы деңечер гелди. Ынха, бу узын бойлы, агаҗет, инчемик, гөрмегей адам Закаспи фронтуның революцион харбы советиниң башлыгы Паскуцкиди. Ол Сергей билен көне таныш хем кәрдешди. Паскуцкий Теҗенде сув техниги болуп ишлән болса, Сергей хем сув угрунда ишләпди. Онуң атасы-да тә өлинчә, Эгригүзер бендинде десятникди. Бердиниң чылшырымлы чекилен дурмуш ёлундан хем Паскуцкий бихабар дәлди. Столуң башында отурышанларындан соң, олар эп-эсли вагт месавы гүррүң этдилер. Соңра Паскуцкий дегишмек үчин Бердиниң йүзүне серетди-де:

— Узугың янына гитҗек-дә? — дийип, чаларак йылгырды.

Берди бир гозганып:

— Гидерис, йөне Узугың янам, өзем гутарды өйдйән — диенде, онуң мылайым йүзүнде хасрат шемалының өвүсгини көвсарлап галыберен ялы болды.

Паскуцкий Узугы агзамак билен, Бердиниң йүрегине еңиллик салмандыгыны билди. Шейле-де болса, ол гүррүңдешиниң гамгын пердесини ызарлап, өзүниң айтҗак сөзүне етмек үчин:

— Узугың яны етдирмесе, онуң дем алан ховасындан сизем дем аларсыңыз. Шейле нәзенинлери етишдирен топрага сын эдерсиңиз, белки, онуң бир вагт басып гиден ызындан хем басарсыңыз — дийди.

— Сизиң айданыңыз догры, ёлдаш комиссар, йөне шол нәзенин дири болайса?.. Мениң гөвнүме болмаса, рехимсиз гара топрак эййәм оны совук голтугына гысып, бипервай өвсен шемал басан ызларынам сүпүрип гиден ялы болуп дур — дийип, Берди улудан бир демини алды.

Бердиниң шейле сөзүнден соң Паскуцкий өз айтҗак

пикирини ызарламагың ери гелендигини билип, ховлукман, ерликли сөзлемәге башлады:

— Ине, Берди, биз Узугыңкы ялы булашык, шум тәлей болмасын үчин гөрешйәс. Бизиң топрагымыз рехимсиз дәл-де, топрагымызда яшаян рехимсиз топарлар бар. Ана, биз шоларың гаршысына гөрешйәс. Бизиң топрагымыз гиң хем бай, йөне ол топрагың эмелли-башлы, башарныклы эеси болмады. Әечилик эдип билмесең, оңармасаң, иң бай топрагам чайыр-чамыр, сыркын, дүрли-дүмен хашал от гөгердйә, башарсаң болса, алтын, лаглы-марҗен, җөвхер өндүрйә. Ана, үч йүз йыл дөвран сүрен Романовлар шейле гиң, шейле бай топрагы беҗерип, хасыл алмагы башармадылар. Боз топрагың хакыкы эеси зәхметкеш халкың харлык, хорлук, мәтәчликден яңа асырлар бойы зарын иңңилдиси ятмады. Ана, биз шу гүнки гүн шол түкениксиз бай топрага хакыкы, башарныклы эе болмак үчин гөрешйәс. Шол харлык, хорлук, мәтәчлиги ек эдип, халкымыза яг иидирип, йүпек гейдирмек үчин гөрешйәс. Хасрат мейданында Узугыңкы ялы арманда дөкүлен янгынлы гөзяшлары бипервай гурадып, гамда басылан ызлары бипервай сүпүрип гидйән дымык, тутук шемалың орнуна үлкәмизде салкын, якымлы азатлык шемалы өвсүп башлады. Бу шемал хорлананларың гөзяшыны мылакатлы кепедер, йүреклерде янян арман одуны гүйч билен даргадар, сөндүрер. Ана, биз шол азатлык шемалыны дынгысыз өвүсдирмек угрунда ган дөкйәс. Дүшнүклими? — дийип, Паскуцкий Бердиниң йүзүне серетди.

— Дүшнүкли — дийип, ол башыны атды.

Сергей:

— Ёлдаш комиссар, Берди рус дилини говы билйә, Николай вагты болан болса, пристава дилмач боларды — дийди.

— Ёк, Николайың вагтам герек дәл, дилмачлыгам. Миллионер боландан революционер болан мүң эссе ягшы. Шейле дәлми, Берди?

— Догры, дүнйәде иң гымматлы задың эрк-ыгтыярдыгына газаматда отуранымызда гөзүмиз етди. Ханы инди Бекмырат бай өзүниң миллионы билен сакланыбилйән болса саклансын, гөрәли — дийип, Берди бир йылгырды.

— Сакланып билмез. Хава, ёлдашлар, сиз Мара гитмекчи? Шейле дәлми? — дийип, Паскуцкий гүррүңдешлериниң икисиниң хем йүзүне серетди.

Сергей:

— Хава, Мара баряс. Сизиң билен бир хошлашып өтэгидели диийип доланайдык — дийди.

— Өрэн говы эдиэсиңиз. Ёлуңыз ак болсун, ишиңиз шовлы болсун.

— Саг болуң.

— Марыда этмели ишлериңизи айдандырлар?

— Хава, айтдылар.

— Айдан болсалар, мениң сизе ене бир айтҗак сөзүм бар. Максат ёлуна гадам басаныңызда, отмы-сувмы, өлүмми, горкман, өрэн батыргай басың. Биз өлсек, еримизде йүз болуп дурарлар. Холха, аклар ёлдаш Полторацкини өлдүрдилер. Хэзир Закаспи фронтунда йүзлерче Полторацкий дөреди. Ягшы онда, ёлдашлар, мен сизи гүррүң билен ёлдан сакламайын.

— Ягшы, аман галың.

— Аман галың.

Сергей дагы шол ерден чыкып, чөл билен гөни Мара гайтдылар.

Сергей дагының дөрт ёлдаш болуп, Мара гелен гүнлериниң эртеси, 1919-нҗы йылың он бэшинҗи майында гызыллар Равнина станциясында хүҗүме тайяр болдулар. Йөне ол гүн агыр үмүр зыян беренсоң, эртеси ене тайярлык довам этди. Гиҗара челеклери, демир түңлери сувдан долдурып, дүелере, эшеклере йүкледилер. Билдирмэн, душманың еңсесине өврүлмек үчин ёлсуз-ёдасыз гумуң ичи билен уградылар. Гараңкы гиҗэниң ичинде йөремек ченден агырды. Басан ериңде үргүн чэге симап ялы сүйшүп, батга ялы батырып, аягыңы ер тутдурмаярды. Инс, шепле агыр мензили күлтерлэп, белленен ере белленен вагтда бармалыды. Сансыз гиден бир меңзеш аңңат-аңңат гумуң арасында азашып, бармалы ериңден сова дүшэймегиң-де мүмкинди. Йөне бейле ягдай болмасын үчин, вагтал-вагтал душманың үстүне прожектор тутуп, гошуның йөремели угруны гөркезйэрдилер. Сессиз-үйнсүз йөремекде болса дүелер-де адамлардан кем дэлди. Ол ексурун, гудуман айгыр эшеклере велин ынам ёкды. Гарагумуң үмсүм гиҗесинде, бир белентлиге чыкылан ерде оларың бири аңңырайса, голы гомладып, бирнэче километрликдэки душмана «Хай... хай... хай!..» диийип, хабар етирҗеклигине шүбхе ёкды.

Дүниэдэки махлукларың хер хайсының айратын хэсиети боляр. Шагалларың бири вывлап башласа, бейлекилериниң хем ерли-ерден вывлашып башлайышлары ялы, айгыр эшеклериң хем бири аңңырып уграса, бейлекилери

хем, хамана диерсиң, хорә чыкан ялы, гыгырышып башлаярлар. Айгыр эшеклер хованы ичине долы дартып, бир аңңырып башлансоң, оны нәче енҗип хем, сесини гойдурып болмаяр, себәби ол ичине йыгнан ховасыны аңңырып бошатмаса, дамарларыны гертдирип, алып барян болара чемели, ягшы аңңырып боланларындан соң хем, эп-эсли вагт харлап, бурунларыны парладып, гояр ерде гоюп билмейәрлер. Шонуң үчин-де айгыр эшеклер аңңырып боландан соң хем, гөзгыны болуп дурмаз ялы, оларың бурунларыны дөрт-бәш сантиметр узынлыкда дилйәрлер.

Эшек малы душмана сырыңы шейле паш этҗек болуп дуран-да болса, Закаспи фронтунда ол эсасы улагларың бири болуп хызмат этди. Аклар айратын-да эҗизләп ууграпларындан соң, демир ёлы бозуп, еңсә чекилмәге башладылар. Шейле вагтда гызыллар Гарагумуң ичи билен барып, душманың еңсесинден урмак тактикасыны уландылар. Ыссы ховада Гарагума чыкан ериңде ок-яраг ненеңси герек болса, сув-да эдил шонуң ялы зерур болярды. Эшек пасылына гарап, йүк астында бирнәче гүнләп сув гарасыны гөрмән оңян, өрән чыдамлы хайвандыр. Ол өз каддына гөрә гүйчли хем ышеңңир боляр. Айрагын-да үстүне йүк йүклененсоң, эрҗеллик билен, буйтар-суйтар этмән, тә йыкылып галянча гидйәр. Араба гошулан вагтында, белендрәк ерде чекип билмесе, бүтин гүйч-кувватыны йыгнап дырҗашяр. Онда-да алып билмесе, ики өң аягының дызына чөкүп, эңегини гаты ере дирәп алып чыкяр. Шейле ягдайда гапдалындан гараңда, оңа небсиң агыряр. Ине, йүк чекмекде эшек җанаварың тебигатында шейле эрҗеллик бар. Элбетде, йүки көп гөтермекде оны дүе билен деңемек болмаз. Йөне дүе йүки нәче көп гөтерсе-де, эшегиң янында онуңам кемчилиги ёк дәл.

Дүе малы чукурдан өлер ялы горкяр. Ол өзүниң узын бойны билен хас ёкардан середенсоң, сәхелче чукур-да гөзүне чуң гөрүнйәр. Бойнуны эгип, дүйбүне середәнсе-де, башы айланып, ичине йыкылайҗак ялы, якынлашман, хол бейледен айланыберйәр. Онуң дашына бир метр чуңлукда, бир метр гиңликде гарым чексең, ач-сувсуз чөкүп өлсе-де, чыкып билмейәр. Эшек болса олар ялыҗак чукурдан әмгенмән бөкүп гидйәр. Онсоңам ериң топрагы шыкгы болса, дүе малы яйбаң, эндиган гүзерлерден хем гечип билмейәр. Дызына етмейән сувуң ичинде тайып йыкыляр. Эшек болса бейле сувлардан аркайын гечип гидйәр. Онсоңам Закаспи фронтунда болан көне эсгерлер эшеклериниң хәсиетле-

рине белетдилер. Гиҗелер гизлин йөриш эден вагтларында, эшеклериниң аңңырышып, душмана дуйдыр диен горкы оларда ёкды, чүнки эшек гыгырҗак боланда, илки гуйругыны гөтерип, хынчгырмага башлаяр. Шол вагтда, ол әнтек ичине долы ел йыгнаманка, деррев гуйругыны гымылдатмаз ялы ашак басага-да, ики додагындан хем берк тутушыңа агзыны ачдырман, аягың билен бөврүне депешегини етирибермели. Эсгерлер оңа өкдеди. Ахмал галып, бир «А!..» дийдирәйсең велин, шол халатда гылыч билен бойнуны кесәймесең, уруп гойдурмак еңил дүшмейәр. Хер ничик-де болса, йүк чекмекде эшеклер Закаспи фронтунда дүелериң янындан галмады.

Гызыллар гараңкы гиҗеде Гарагумуң ичи билен яланчы ягтыланда, Анненкова станциясына етдилер. Эмма аклар хүҗүм башлананыны билип, ыза чекилмәге етишипдирлер. 21-нҗи майда аклар Байрамалының этегинде аякларыны берк диредилер.

34-нҗи бап

ХҮҖҮМ БАШЛАНДЫ

Он докузынҗы йылың 21-нҗи майында аклар Байрамалының этегинде дашына тикенли сим чекип, секиз айдан бәри беркиден ятымларында горанмага башладылар. Харбы назардан гаранда, оларың беркитмеден, ок-ярагдан, сув-сөлден кемлери ёкды. Олар иңлислериң гысганман, җомартлык билен гоюп гиден ярагларындан хем долы пейдаланярдылар. Йөне хич бир тарапдан кемиң болманда-да, иң соңунда урушян адам боляр. Шол меселеде оларың алдав билен, зор билен йыгнан гошуны говшакды. Айратын-да оларың солдатлары, җигитлери гызылларың яйрадян листовкаларыны огрын-догрын окап башланларындан соңра, хас-да говшапды.

Гызылларың ок-яраг үпҗүнлиги акларыңкы билен денәниңде, хас пес ягдайдады. Йөне гызыл эсгерлериң хер бири нәме үчин урушяндыгына дүшүнйәрди. Шонуң үчин-де оларда еңше хөвес, максада вепадарлык өрән гүйчлүди. Оларың хер бириниң йүрегинде орун алан эртирки гүнүң ынанжы, гахрыманлык, батырлык рухуны айратын белент дережә гөтерипди. Шонуң үчин-де 21-нҗи майда Байрамалының үстүнде болан чакнышыга яраг билен ынанжың

арасында гарпышан чакнышык диймек-де болар, чүнки акларың тарапында беркитме, гүйчли яраг хем горанма болан болса, гызылларың тарапында жошгунлы ынанч, максада вепадарлык, рухы-белентлик билен гайдувсыз хүжүм болупды. Шоңа гөрә ол чакнышыкда хүжүм үстүне хүжүм билен, бир дабан-да ыза сүйшмән, гызылларың хер бир әсгери душманың үстүне арслан кимин атылып, ёлбарс кимин гарпышды. Ики тарапдан дынгысыз атылян пулемётлар, ярылян бомбалар, снарядлар, «Ура!..» дийип яңланян сеслер тот-тозан, түссе билен гатышып асмана гөтерилйәрди. Шейле апы-тупаның ичинде гүн хем өзүниң тутук, гахарлы йүзүни гөркезип, найза бойы галды. Байрамалының оба илаты әййәм уршуң өңүнден чекилипди.

Ызы үзүлмән атылян улы топларың гүңлеч гүммүрдиси Мара-да сарсгын берип башлады. Ирден ише чыкан дайханлар еке-екеден өйлерине йыгнанышдылар. Сүрә гиден маллар узакда болса, обаның якынына гетирдилер. Марының оба илаты уршуң өңүнден гөчүп айрылмага әййәм тайярланыпды.

Бу гүн гара даңдандан арчынлар хем хас атлы яшулулар (байлар) Мары шәхерине акларың штабына чагырылыпды. Гүн гушлук болар-болмазда, штабың хөкүмини ерине етирмәге оларың хер хайсы янлары жигитли өз обасына доланып гелди.

Аманмырат хем Бекмырат байың көмеги билен өз обасының арчыны болупды. Ол геле-гелмәне, хер тирәниң, хер сыргының яшулусыны чагырды. Мисли үстүни алдыран ялы ховлукмач сөзлемәге башлады:

— Адамлар, топуң сеси ене гулагымыза гелип башлады. Бизиң аял-оглан-ушакларымыз дагырдашып отурмаз ялы, сиз шол топуң айылганч сесини аңрык — гумуң ичине жәхеннем этмели. Балшебиклер эдил гарынжа ялы босуп гелйәмиш. Өленини-өченини билмән, эдил гөзи ёк ялы сүрүп гелйәмиш. Өңүнден телпекли чыкса, гырып гелйәмиш... — дийип, сөзүни соңламанка:

— Алла жан, тоба эдйәс! — дийип, Сухан гаты еринден туршуна сөзлемәге башлады:

— Аманмырат, би болшобиклер хелейлеримизем-ә сыгырлар ялы эдип гошжакмыш. «Мең хелейим, сең хелейиң» диен задам-а болмалы дәлмиш. Би хер ожагың башында чай гайнадян, нан биширйән башы яглыклы болмаса, ненеңси борка? Болшобикленң шоңа-да акылы етмейәмикә?.. — дийип, хамсыгып, ашак отурды.

— Хов... кыямат би, кыямат! Өңүндеп чыканың якасындан тутага-да, үч гайра «Худай ёк» диидириэмишин.

— Диимесеңем, келләңи кесәййәмишин.

— Дий диенини дийип, ичиңден тоба эдәймели болар-да.

— Ягшы, оңа тоба этдиң-дә, би хелейлери мал ялы гошаныiна-да ичиңден тоба эдәйҗекми? — диишип, акларың большевиклере соңкы вагтда эдип башлан шылтак-төхметлерини еке-еке ятладылар.

Бу йыгнага чагырылман, кейпине гелен йигитлер хем аз дәлди. Оларың арасында большевиклер билен гизлин арагатнашык саклаянларам ёк дәлди. Шоларың бири бир тарапыны вәшилиге салып:

— Шу большевиклериң: «Сениң хелейиң, мениң хелейим дийлен заг болмалы дәл» диен-ә кемем дәл. Болмаса, пулы көп адамлар-а үч-дөрт саны айсулувың ортасында хораз ялы гокгулдап айланып йөр. Пулы ёгуңам багтына бир бозулан гурҗак ялы сөлитеси дүшсе-де, дашындан гуванан болуп йөр — дийип, еңсесини гашан болды.

Мунуң сөзүне йигитлер гүлүшдилер. Яшулулар болса кәйиндилер. Аманмырат гахар билен ене сөзлемәге башлады:

— Яш кичилер, сиз диңләп отурсаңыз-а отурың, болмаса-да гидиң. Бу ерде җан герекми-пычак меселеси гараля. Сизе-де гүлки герек... — диенде, яңкы гүлдүрен йигит ене туруп сөзлемәге дурды.

— Хов, адамлар, сиз большевиги халыс әҗит-мәҗиде дөндердиңиз. Олар өңем Марыда болупдылар. Оларам адам ахыры. Сиз йөне тапан хапаңызы оларың үстүнден гуюп отырсыңыз... — диенде, Сухан гагы:

— Яланмы әйсем! — дийип, дызынып турды.

— Ялан! Сиз шулар ялы ялан довул билен аял-оглан-ушагың йүрегини ярарсыңыз. Башга эден ишиңиз болмаз — дийип, ашак отурды.

Аманмырат мүрзесине:

— Шол акыллы йигидиң адыны яз. Гой, урша гитсин — дийип, ене сөзүни довам этди. — Адамлар, бизи штаба чагырдылар. Хов, ол штаб диениң йөне ер дәл. Ол штаб! Бизиң арчынымыз урша он бәш адам бермели. Мүрзе, ока яшулуларың адыны. (Мүрзе окаяр). — Эшитдиңизми, яшулулар? Хер ады окалан яшулы бир адамы урша тайярласын. Кимде-ким тайярламаса, штабың өңүнде өзи җогап берер.

Ене-де шол ады окалан яшулуларың хер хайсы он араба бедәни шол ожар сакланян ере әлтип, отлың боюна дүшүрсин-де, петегини алып гайтсын. Нireде беде гөрсең йүкләбермели! Кимде-ким бедесини бермеҗек болса, ынха, җигит дур. Өңүне салып гойбериң. Штаба әлтип, урша иберер. Өзем гидер, бедесем. Дүшүнүклими!

— Дүшүнүкли.

— Дүшүнүкли.

— Дүшүнүкли болса, ене гулак салың: өтен агшам болшебиклериң ичалысы шәхериң нан бишийән тамдырыны юмрупдыр, җайыны отлапдыр.

— Тамдыр өвлүйәдир, юмран адам беркадар тапмаз — дийип, Сухан гаты гыгырды.

— Тапса-да, тапмаса-да, иш шейле. Хер өе бир тамдыр нан салыня. Араба йүкләң-де, «Ёлбарслы» чайхана билен астансыяның ортасында магунлар дурандыр, шол ерик табшырып, петегиңизи алып гайдың. Дүшүнүклими?!

— Дүшүнүкли.

— Дүшүнүкли.

— Дүшүнүкли болса, адамлар, урша көмек этмели. Кимде-ким боюн толгаса, буйругы ерине етирмесе, штабың өңүнде өзи җогапкәр болар. Соңкы гүн бирек-бирекден яман гөрмели дәл. Уграң, адамлар, ховлугың — дийип, Аманмырат сөзүни гутарды.

Хер тирәниң яшулусы буйругы ерине етирмәге ховлукмач туруп гитди. Эмма Сухан гаты:

— Бир сөзүм бар — дийип, Аманмырады саклады. Ол агыр ховп-ховсала астында шикаят әдип башлады. — Ох-хов, иним Аманмырат, мениң бедәм шу йыл гышың ярысына-да етҗек дәл. Ерунҗаның биринҗи йүзүни гурчук ийип гитди. Нәдеркәк?

— Бедәң ики гыша-да етер.

— Хо-хов, башыңа дөнейин, җан иним, бейдийме. Мал көп, агыз кән.

— Сухан ага, мен саңа ат бедәңден бер диймедим ахыры. Төверегиңе серет, кимиң бедеси артыкмач болса йүкле. Бермесе, маңа хабар етир, шол сагат җигидиң өңүне салып гойберейин. Гой, урша гитсин.

— Боляр, иним, бу дүшүнүкли. Ене бир сөзүм бар. Иним, бизде бир югыр ялам ун ёк, муны нәдеркәк?

— Гоңшыңдан карз алып бишир.

— Вах, иним, нәче гүнден бәри гоңшуларымыздан карз алып, ийип гелйәс. Барара гапы галмады.

— Нәме, инди ач отурҗакмы?

— Ач отураймалыдыр. Алач ёкдур.

— Нәме үчин вагтында ун чыкартмадың?

— Вах, иним, он дүе бугдайы хараза ибереними он гүн болды. Гезек етенок. Юмрулды бу дүнйә!

— Сухан ага, шейле агыр гүне дүшен болсаң, төверегиңе тизрәк биширт-де, басымрак ибер.

— Хе, боля. Муныңы оңарын.

— Шоны оңарсаңам боля.

— Гөзүңе гүл саларын — дийип, бегенҗинден сакгалыны агзына салды.

Аманмырат:

— Ниреде араба гөрсеңиз сыпдырмаң. Беде гөрен ериңизде «Оңкы-муңкы» диймән йүкләп, шәхере ёллаң — дийип, үч җигидиң янына үч адамы гошуп гойберди. Бейле буйрук берен еке Аманмырат дәлди. Марының арчынларының хеммесиниң хем буйругы шейледи. Сухан гаты ялы байлар, тире башлыклары, җигитлер оба яйрады.

— Тиз йүкле бедәңи! — дийййән азмлы сеслер.

— Җан ага, мениң бедәм еке сыгрыма етҗек дәл. Артыкмач бедели адамлар бар. Шолардан алың — дийип, ялынҗаңлык билен ялбарян овазлар обаларың хер бириңден эшидилип башлады.

— Деррев хамыр эдиң-де, нан биширин! — дийип, Сухан гаты ялылар таякларыны товлашып, хатар-хатар айланярды.

— Хамырам этҗек дәл, нанам биширҗек дәл!

— Штабың буйругы шол. Нан биширмесең, оглуңы урша ибәрин.

— Мениң оглум урша гитмез. Өз оглуңы ибер!

— Ек, өңүрти сениң оглуң гидер, онсоң, герек болса, мениң оглум гидер — диен сеслер хер хатарың угрунда эшидилип башланды.

— Мениң екеҗе оглумы урша ибермәң, көп огуллыларың оглуны бериң — дийип, арчынлара ялбарян зарын сеслер хем эшидилйәрди.

Обаларың арасында ат салып айланян җигитлер, олар билен эдилйән дава-җенҗеллер, тамдырларың башында гопян гыкылык, аялларың ахы-наласы. Марыда нәче тамдыр бар болса, барысының бирден буругсап чыкян түссеси, шәхере тарап барян нан, беде йүкли сансыз арабаларың сеслери, Байрамалыдан иңңилдәп гелйән улы тупларың сеси асманы тутуп, ери сарсдырярды.

Шейле гыкылык, дава-гопгун билен гүн хем орта болды. Акларың урушдан сыпып, гачып барян җигитлери-де Марының ичинде пейда болды. Гүн гиҗикдигиче, гачгакларың саны көпелди. Соңабака җигитлериң хайсысы салгыт йыгнаяр, хайсысы урушдан сыпып, гачып баряр — билер ялы болмады.

Акларың урушдан сыпып, гачып барян җигитлериниң бирнэчеси обаның ичинде булагайлык этмэге-де йүз урды. Четрэк ерлерден дүе сүрүп башладылар. «Чоларак ерде отуран еке өйли пукараның гызам болса, алып өтэгидйэрмишлер» диен хабар-да Мары илатының арасында йылдырым дек яйрады. Бу хабары эшиден өтлүрэк йигитлер: «Аклара барып көмек эденимизден гызымызы, малымызы горалың» дийип, Сарагт гумуның этегине чыкдылар. Ол ерде он-йигрими, хатда отуз-кырк атлы-яраглы топарлар пейда болды. Обаларың барысы олар билен багланышык сакладылар. Ондан соңра акларың оба арасындан дүе сүрүп, гыз алып гиден җигитлериниң җуда багты ишлэни сыпян болмаса, барысы Сарагт гумуның этегинде аманады табшырып, шол ерде мазарсыз галдылар.

Аклар Марыны ташлап гиденлеринден соңра болса, обаны горан йигитлериң көпүси ат-яраглары билен барып, гызыллара гошулдылар.

35-нҗи бап

ФРОНТУҢ ӨҢҮНДЕ

Акларың беде, нан салгыды болар-болмаз ерине етсе-де, адам салгыды өрэн яман ягдайдады. Арчынларың зор билен иберйэн адамларының көпүси шэхере етмэн, ярларың арасында гизленмэге ер тапярдылар я-да гөни гума чыкып гидйэрдилер. Эмма «бар» дийлен ере боюн товламан, догры барян түркана пахырлар хем ек дэлди. Акларың штабының хөкүми боюнча Марының элли ики арчының хер бириндеп он бэш адам йыгнананда, шол гүнүң өзүнде урша уградылҗак җигидиң саны еди йүз сегсене етмелиди. Нетиҗеде болса урша иберилйэн ере гелип адыны яздыран адамларың саны сагат он икилериң төверегинде кырка етмеди. Сергей билен Берди, Гылычлы билен Дурды хем шол түрканаларың хатарында атларыны яздыранлардан соңра, гөни кырк адам болды.

Арчынлар булары урша ибермэге яман ховлугярдылар.

Эмма Байрамалы тарапдан ызы үзүлмән гелйән эшелонлар гайра тарапа отлы ибермәге май бермейәрди. Шонуң үчин аклар шәхерде гөрен ябыларыны зор билен алдылар-да, яңкы кырк йигиди ики саны офицере табшырып, Байрамалының ёлуна салдылар. Сергей дагам шулар билен барып, гызылларың гаршысына урушмалыды. Бу офицерлериң бири русды; ол өңден барярды. Бирем түркменди, олам җигитлериң ызындан гелйәрди. Зораякдан урша сүрлен җигитлериң суссы песди. Оларың арасында дегишмек, гүлүшмек диен ялы зад-а бейледе дурсун, геп-гүррүң хем ёкды.

Сергей билен Гылычлы иң өңдәки сетирдеди. Берди билен Дурды болса иң ызкы сетирдеди. Сергей дагы ыздан гелйән түркмен офицериниң өңе гечерине гарашярдылар. Шол нетиҗесиз гарашмак билен булар Гөкдепә якынлашдылар. Берди усуллык билен:

— Бу гидип баршымыза урша-да етерис — дийди.

Дурды оңа:

— Ёгсамам, би ики саны послы офицерден горкуп, болуп баршымыз нәхили? — дийип гахарланды.

— Нәдерис?

— Сен доланага-да ыздан гелйән түркмен офицериң күкрегинден отла. Менем өңден барян рус офицериниң әдил ягырнысының гөзүнден шу наганың еди окунам бир дешикден гечирейин, вессалам — дийип, ашаклыкдан Дурды Бердиниң йүзүне серетди.

— Болды, наганыңа элиңи етир.

Дурды:

— Етди — дийип, саг элини чеп голтугына салды.

— Бир, ики диерин.

— Дий.

— Бир, ики — диенден, тарк-тарк... тарк-тарк... болды. Шонуң билен ак офицерлериң икисем аманады табшырды. Адамлар аңк-таңк болуп, нәме боландыгыны аңшырманка, Сергей өңе чыкды.

— Адамлар, атларыңызың башыны чекиң — дийип гыгырды.

Җигитлериң барысы атларының башыны чекип, доңан ялы болуп галды. Дым-дырслык, бир адамдан не сес чыкды, не — сеза. Бу дым-дырслыгы Сергейиң:

— Адамлар, ким урушҗак болса, кимиң билерек ере нәхак ган дөкеси гелйән болса, ынха, уршуң ёлы, уграберсин — диен сөзи бозды.

Җигитлер бирсалым дыманларындан соңра:

— Кимиң уршасы гелйәндир өйдйәрсиңиз?!

— Ыгтыяр өзүмизде болса, урша тарап бир әдимем әтҗек дәл — дийшип, ерли-ерден геплемәге башладылар.

— Олар ялы болса, маңа гулак салың — дийип, Сергей сөзлемәге башлады:

— Адамлар, шу офицерлери атанлар — большевик. Менем большевик. Шу махал бу ерде дуран адамларың ондан бири большевик. Хакыкатына гаранда, сизиң хеммәңизем большевик. Араңызда бай оглы ёкмы, хан оглы ёкмы? Бар болса, чыксын-да гитсин. Нирә гитсе, дөрт төвереги, анха, ел. Чыкып гидйән ёк герек? Ёк. Диймек, сизиң хеммәңиз гарып-пукара огуллары экениңиз, большевик экениңиз. Большевигиң кимдигине дүшүнмек кын дәл. Большевик — өз хак-хукугына ээ болмак үчин байлар билен урушян өзүңиз ялы гарып-пукаралар. Дүшүнүклими, адамлар?

— Дүшүнүкли.

— Гаты дүшүнүкли.

— Дүшүнүкли болса, ене маңа биразрак гулак салың. Шу урушда меньшевиклериң еңҗек гүманы ёк. Оларың гошуны эййәм даган башлады. Холха, нирә серетсең, дөрт атлы, бәш атлы уршы ташлап гачып баря. Шол гачып гидйәнлер меньшевигиң гошунындан дәлми әйсем?

— Меньшевигиң җигитлери-ле.

— Ай, оңуң гошуны мөйүң чагасына дөнди өйдйән.

— Вах, сыпыбилсе «Асса гачан — намарт...» дийлениңи эдйәрлер өйдйән.

— Мөйүң чагасы ялы даган барян болса, мениң сизе ене бир айтҗак сөзүм бар — дийип, Сергей ене олара йүзленди. — Адамлар, шол акларың гошунындан гачып барян җигитлериң хеммеси ими-салалык билен гечип гитмейәлер. Оларың бирнәчеси гумдан дүе сүрйәлер. Хатда чоларак ерде отуран еке өйли пахыр-пукараның гызыны алып гидйәни хем ёк дәл. Сизиң элиңизде хәзир ок-яраг бар, йүрегиңизде ган бар, ар-намысыңыз бар. Шонуң үчин-де сиз хәзир топарыңыз билен гумуң этегине гидиң. Ат-яраглы гачып баряның ат-ярагыны алып галың. Бозгакчылык эдип, дүе сүрүп барян болса, гыз алып барян болса, биринем сыпдырмаң. Атышсалар, атышың, өлүшселер, өлшүң. Нәме диййәсиңиз? — дийип, Сергей дуранлардан сорады.

Олар:

— Боля шол!

— Гаты макул сөз! — дийишдилер.

— Макул болса, сиз — большевик. Ынха-да, командириңиз — дийип, Сергей Дурдыны гөркезди. — Бу йигидем бир командириңиз — дийип, Гылычлыны гөркезди. Шол ерден Дурды дагы четрәк гумлара чыкдылар. Берди билен Сергей хем ене шәхере гайтды.

Гара даңдандан чыкып башлан топуң сеси гитдикче гүйҗейәрди. Марының вокзалы гызыл вагонлардан долуды. Узын-узын тиркегли отлулар Байрамалы тарапдан ызы үзүлмән гелип дуран болса, Гарыбата тарапа-да гидип дурды. Шәхер адамларының йүрегиндәки гопгун-ховсала өйүнде отурмага такат бермейәрди. Бири Марының хер көчесинде уруш болар, бала-чага гырлар дийип горкян болса, башга бири оңа гөвүнлик берйәрди.

Шәхере, демир ёлуна якын обалар уршуң өңүнден гөчүп айрылмага тайын болуп, йүклериниң үстүнде отырдылар. Нирә серетсең, җигитлер, ясавуллар, арчынлар, айратын белленен адамлар:

— Хай, наны тиз бишириң, бедәни тиз йүкләң — дийип, ики яна ат салярдылар. Бу башагайлык, гайда-гаймалашыгың үстүне акларың гачып барян җигитлери хем урна болуп, ит — эесини, пишик бикесини танар ялы болмады. Хайсы ере серетсең, беде, нан йүкли арабаларың угры шәхере тарапды.

Шейле ягдайда эгни көне донлы, аягы чокайлы эгинлек сырдым пыяда-да шәхере тарап пыядалап барярды. Мунуң ызындан етен арабакеш:

— Халыпа, ядан болсаң-а, араба мүнәй? Дурр! — дийип, ябысыны саклады.

Яңкы йигит арабаның чеп аршының үстүнден бөкүп мүнди-де:

— Акларың саллатларыны нандан доюрҗак-да? — дийип йылгырды.

Арабакеш кейпсизрәге-де:

— Ай, дойсунлар-да пахырлар. Оларда нәме язык бар? Шу махал өзүмизе-де «Йөр» дийселер, гитмели боларыс-да, башга алаҗың нәме? — дийип, гүррүңдешиниң йүзүне серетди.

— Би акларда уршара гошун бери галдымыка, оларыңкы йөне гачха-гач болайды-ла?

— Хе-е..., гачян-а аз дәл. Ай, гошуны болмаса, бейдип, уршуп ятмазды. Топуның сес-ә өрән часлы чыкя — дийип, арабакеш ене гүррүңдешиниң йүзүне серетди.

— Ай, топдур-да, атсаң, часлу-часcыз сеси чыкмалы бор-да.

— Олам-а шейле. Шу уршам хайсам болса, тизрәк бир яңалак болса, хер ким тапаныңдан, чагаларының ортасында отурып, наныны бир аркайын ийсе — бизиң-ә дилегимиз шол — диенде, даяв йигит оңа:

— Узакдан гайтдыңмы, ябың-а чыгҗарыпдыр? — дийди.

— Хе-е..., шу гумуң әтегрәгинден гайтдым. Биз-ә, халыпа, дүшүнмедик. Би Сарагтың гумуның ичинде-дә... атышык бар.

— Бе... Ол ненеңси атышыкка?

— Биз-ә билмедик. Бири айдя: «Меншебиге көмек этмәге Эйрандан иңлис ене етишипдир» дийййә. Бири айдя: «Болшебиклер эййәм гума-да гечип, шу меншебиклериң гачып барян җигитлери билен атышямыш» дийййә. Хайсы — чын, хайсы— ялан, билмедик-дә — дийип, гүррүңлешип барышларына нан гечирилйән ере етдилер. Арабакеш икинҗи болуп гезегине дурды.

— Халыпа, арабаңа мүндүрип гетирениңе таңры ялкасын. Наныңы дүшүришмәге көмеклешәейин — дийип, ёлагчы йигит арабакеше йүзленди.

— Шейдәйсең-ә... кем болмазды. Биримиз арабадан әберсек, биримизем магуның ичинден алсак, деррев дүшүрип болардык — дийип, арабакеш көмек берилмегине хөвесҗең болды.

— Онда мен гарашайын — дийип, яңкы йигит хорҗуныны гапдалында гойды. Онянча нан дүшүрип дуран адам хем ишини битирип, булара ёл берди. Хорҗунлы йигит вагона бөкүп мүнди-де, наны кабул этмәге хәзир болды. Эдил шол халатда буларың гапдалында середип дуран яраглы солдатың янына демир ёлчы гейимли, эли фонарлы, чекичли адам гелип:

— Нан урна иберилжекдир? — дийип сорады.

Солдат оңа.

— Билемок — дийип, гахарлы җогап берди.

Эли фонарлы адам онуң гахарына үнс бермән, җүбүсинден теммәки халтасыны чыкарып, бир чүммүк алды-да:

— Чекиң — дийип, газет махорка узатды.

Солдат оны чаласын алып, чилим доламага дурды.

Эли чекичли:

— Нәме гүнде дурсуң? — дийип, өзи бейле яңындакы агаҗың ашагына уграды. Солдатам онуң ызындан галман,

көлегә барды. Бу ерде дуруп, икиси чилимлерини аркайын чекди. Онянча яңкы нан дүшүриәнлер хем ишлерини битирди.

Арабакеш вагтлайын ёлдашына:

— Саг болуң — дийип уграды. Вагонда наны кабул эден йигит хоржунындан бир чаклаңжа халта долы гүе дерманыны (порсудерман) чыкарып, наның үстүне силкип гойберди. Шол халатда онуң ысы яйрап, вагоны тутды. Йигит ичинден:

— Инд-ә шоны хайванам иймез — дийип, чыкып гитди. «Ёлбарслы» чайхана барып, хоржунынам ташлады-да, өзи гөк базарына уграды. Бу ерде яңкы солдата махорка берен онуң ызындан етип, чалажадан:

— Ери, нәтдиң? — дийип сорады.

— Хек этдим. Инди шол наны иймег-ә бейледе дурсун, ач өлселерем, ысынам алып билмезлер — дийип йылгырды.

Акларың фронта ибержек болуп дуран бир пульман долы наныны иймез ялы эден хоржунлы билен чекичли Берди билен Сергейди. Элбетде, бу иш үстүнде олар акларың элине дүшәен еринде атувдан башга жеза алмажакдыкларына ачык дүшүнйәрдилер. Шейле-де болса, олар душманы ачлык окы билен урмак үчин тутан максатларына саг-аман етдилер.

• • •

Бу чакнышыкда акларың максады беркитмеден чыкман горанмак билен, гызыллары гүйчден дүшүрип, ызына гайтармакды. Эмма ол максатларына етип билмедилер. Соңра олар-да гызылларың хүжүминиң гаршысына хүжүм билен ерли-ерден чозмага башладылар. Ики тараплайын чозха-чозуң нетижесинде бир ятымың, хатда бир топуң-да паланча гезек элден эле гечен ерлери аз болмады. Шейле гайдувсыз чакнышыгың нетижесинде гүндиз сагат дөртлерде акларың эсасы гүйжи дерби-дагын эдилди. Олар ерли-ерден туруп, етишибилдигинден гачмага башладылар. Байрамалының заводыны, станциясының жайыны отлап, ыза чекилдилер.

Акларың Байрамалыны ташлап гачандыкларыны кем-кемден якынлап гелйән топларың сеси Мара-да тиз хабар берди. Эдил шол халатдан башлап, халк аклара нанам, беде-де, адамам бермесини гойды. Хатда араба-араба нан-бедәни Марының шәхерине гиренлеринден соңра-да, аклара табшырман, ызына алып гайтдылар.

Аклар үчин беде эсасы меселелериң иң гереклилериниң бири болуп дурярды, чүнки Мары топар районларыны ташлап, ыза чекиленлеринден соңра, тә Хазар деңзине барянча, беде тапмаҗакдыкларына оларың гөзи әшгәр етйәрди. Шонуң үчин-де шәхерде көне гейимли болса, көчәниң угрунда тутуп, беде йүклетмәге сүрйәрдилер.

Сергей билен Берди бир пульман наны иймез ялы этмегиң хөтдесинден гелди. Инди болса олар беде хакында пикир эдйәрдилер. Бедәниң аклара нандан хем зыядрак герекдигини-де билйәрдилер. «Олар нирә барсалар, нан тапарлар, эмма өңден йыгнан горлары болаймаса, беде тапмазлар» дийип маслахатлашдылар. Хер тарапа өврүп гөрдүлер, эмма бедәни аклардан алып галмагың ёлуны тапмадылар.

Сергей еңсесини гашады-да:

— Нәтмек герек? — дийип, Бердиниң йүзүне серетди.

Берди оңа:

— Нәтмелидигин-ә билемок велин, мунча бедәни берип гойберибермег-ә болмаз — дийди.

— Болмаз... болмаз. Аклара ок-яраг ненеңси герек болса, беде-де шо зейилли герек ахыры.

— Болмаса, Гызылөтүгүң төверегинде отлыны агдаралы.

— Ай, олам болмаз, Берди.

— Нәме, агдарып билмерисми?

— Агдарып билерис, йөне хайры ёк. Әхли солдатыны йыгнап йүкледер велин, беде гоюп гидер өйтмегин. Неме эдели...

— Нәме?

— Шу ерде телпеклеримизиң ишликлерини гопарага-да, чөвүрме әдип геели. Онсоңам шу ерден чыкып уграрыс велин, улы көчә етмәнкәк, бизи тутуп, беде йүклетмәге экидерлер.

— Онсоң?

— Онсоң, алаҗыны тапсак, шол ерде отлалы.

— Ине, мунызың бир ёл. Онча бедәни душманың элине берип гойберенден отлан ягшы.

— Мениң хем пикирим шол. Башга чәре ёк. Галанынам шол ерде геплешерис.

— Ханы йөр онда.

— Йөр — дийшип, ерлеринден турдулар; ялаңач наганларыны донларының ашагындан гушакларына гысдырдылар.

— Берди җан, җан гитсе гитсин, эмма беде гитмесин.

— Башга хили сөз болуп билмез.

Сергей дагы чыкып уграды. Кавказ көчесине етмэнкэлер, икисинем тутуп, беде йүкленйэн ере алып бардылар. Булар тэ гараңкы дүшйэнчэ ишледилер, эмма бедэни отламага май тапмадылар. чүнки хер вагоның диен ялы, ики ян тарапында-да яраглы солдаг гаравул болуп дурды. Бедeлери йүклэп болдулар. Адамлара гитмэге ругсат берилди.

Берди ховлукмач:

— Нэдерис, отлалымы? — дийип пышырдады.

Сергей оңа:

— Ёк, болмаз. Бу ерде туташманка сөндирлер. Онсоңам сыпҗак гүманың ёк, хөкман атарлар — дийди.

— Онда нэтмели? Отлы уграя.

— Шу харамзада янымыздан айрылмады — дийип, ашаклыкдан янындакы солдаты гөркезди.

Берди оңа ашаклыкдан середип:

— Уруп йыкайынмы? — дийди.

— Бир ураңда йыкармың?

— Йыкарын — диенде, отлы уграды. Онянча солдат басганчага бөкүп мүнди. Бердем онуң гапдалына мүнди. Сергей хем ызындан басганчага япышып мүнди. Солдат Бердини итеклэп дүшүрҗек болды. Ол: «Хэзир өзүм дүшҗек» дийип, бирден хем наган билен онуң гулагының дүйбүне гойды. Солдат дуран ериндеи агдарылып гитди. Гараңкының ичинде бу хадысаны хич ким дуймады. Онянча Сергей ёкардан гелип, Бердини чекип чыкарды. Деррев бедeлери эйлэк-бейлэк эдип, шол вагоның үстүнде гизлендилер.

Отлы станцияда-да дурман, шэхерден чыкып, йөришини чалтландырып башлады. Онуң барян угруның гаршысына өвүсйэн шемал болса отлы нэче чалт гитдигиче гүйчленип, етҗек дережесине етди. Шол вагт Сергей бедеден келлесини ёкаррак чыкарып:

— Шемал яман гүйчленипдир, отлалы — дийди.

Шол сөз билен хем бедэни отлап, икисем бир-бириниң ызындан бөкди. Эмма Сергей гараңкының ичинде нэсаз ере бөкүп, аягыны дызындан чыкарды: гачҗак болуп, бир ериндеи турды-да, ене ашак отурды. Берди оны аркасына алшына гараңка гатышып, җириң-мириң болды. Беде вагонма-вагон туташып янып гутарды, онуң учугы-да Сергейиң аягының чыкмагы билен гутарды.

• • •

Аклар Байрамалы чакнышыгында басыланларындан соңра, ёллары, көпрүлери бозуп, гөтинлемәге башладылар. Олар Мургабың көпрүсини отлап, Марыны-да урушман ташлап гачдылар, чүнки Байрамалыдакы урушдан сонра акларда гүйч-кувват галманды. Йигрими биринҗи майда акларың тарапында бир мүң үч йүзе голай түркмен җигиди урша гатнашан болса, шол гүн билен эртеси, ягны ики гүнүң ичинде, оларың бир мүңи аклардан йүз дөндерип, гачып гитди. Йигрими дөрдүнҗи майда гызыллар Мара гелип гиренлеринде болса, үч йүзе ченли солдат, кырк саны ак офицер эллери яраглы Совет хөкүметиниң тарапына гечди. Байрамалы чакнышыгының зарбасына ики йүзе якын ак гвардиячы Сарагтың үсти билен Эйрана гачып гитди. Мундан башга-да Байрамалының этегинде оларың нәче адамсы ярадар болуп, өлүп галды. Оларың хасабы хем ёк. Гысгача айданда, аклар бир гүнүң ичинде эхли гошунының үчден икисини бай бердилер. Шонуң үчин хем Закаспи ак гвардиячылары ёлы-көприни бозуп, гачып барышларына Түркүстан боюнча Британияның харбы миссиясының Машатда отуран башлыгы генерал Маллисона, Бакудакы иңлис командованиесиниң башлыгы генерал Томсона хем Деникине: — Дат, көмек, бериң! — дийип, сачларыны үте-үте, дат-перят билен йүз тутдулар.

36-нҗы бап

НИРЕДЕН — КАСТ, НИРЕДЕН — ДОСТ?..

Берди Сергейи аркасына алып гачышына гиҗәниң ичинде бир нәбелет обасына барды. Ол ерден дөвүк-бертиге өкде, усуллы адам тапып, онуң дызчанагыны ерине салдырды. Үчүнҗи гүн гызылларың Мара гирениниң такыгына етмек үчин, Сергейи обада ташлап, шәхере гайданда, онуң ёлы Сейидахмет ишанларың хүҗресиниң үстүнден дүшди. Бир вагт өлүме гарашып ятан җайының душуна геленде болса, ол сакга дураныны өзи хем дуйман галды

Гатнавлы улы ёлларың угры өрән чолады. Айратын-да шәхере якын гелдигиңче чоларярды. Берди шол дуран ериндеи гозганман, төверек-дашына гулак салды. Сейидахмет ишаның агыр күрен обасындан не сес эшидилди, не —

сеза. «Хе-е, ил уршуң өңүнден чекилипдир» дийип, гапдалындакы агаҗың саясында чилим чекмэге отурды. Бир вагтқы өлүме гарашып ятан хүҗресиниң дереҗесине середип отурышына чилимини ызлы-ызына берк соруп күкедип гойберди. Бурум-бурум болуп, ёкарык галып барян яшыл түссэниң ичинде бирден Огулнэзик перишан халда гөрнен ялы болды. Бир вагт онуң билен ики агыз сөзлешендэки, ай шөхлесине айылан, ак йүзүнде гараңкы гиҗэ гайра дур диййэн гара гашы онуң ядына дүшди. Гам чаргадыны бүренен гөзел гелниң бой-кадды, саз мукамлы мылайым нэзикден-непис сеси, юмшакдан-сайхаллы херекети, эден-гайраты хатарлы кервен гурап, Бердиниң гөз өңүнден гечмэге башлады. Ол гечмишиң агыр ой-пикири астында ере середип отурышына, ене элиндэки чилимини берк соруп, усуллык билен түссесини гойберди. Шол отурышыны бозман, Огулнэзиги ятлап, ювашлык билен сөзлемэге башлады:

«Эй гөзел гелин, Сиз өз өлүмиңизе кайыл болуп, мени өлүмден гутардыңыз. Бир вагт Узук билен шу отуран еримден Ахала гачып гидипдим. Бизиң үчин шол елы ачып, ак йүрекден хошлашып, ак пата беренем Сиздиңиз. Эй, җисми пэк нурдан ясалан гөзеллер гөзели, Сиз маңа шунча ягшылык этдиңиз, эмма шол ягшылыклары сэхелче-де янышдырмак хенизе-бу гүне ченли маңа миессер боланок. Йөне велин Сизиң билен ики агыз гүррүңлешмек маңа ене миессер болса, онда мен Сизе карзымы үзүп билмейэндигими айдып, өтүнч сорардым. Мен Сизе борҗумы өлүме мынасып хызматыңызы битирип үзмелем болса, бир әдим гайра басмаздым — дийип, ене чилим долап отлады. Ызлы-ызына дартып, ене геплемэге башлады. — Догры, дурмушың дынгысыз айланян чархы кими гам-хасрата гарк эдйэ, кими болса элпе-шелпелиге учрадып, дөвран сүрдүрйэ. Узук ялы, Огулнэзик ялы гызлар хунаба ювутмакдан башга нэме гөрдүлер?! Хич зат...» дийип, ене чилимини ызлы-ызына сорды.

Адамзат халатлы болмансоң, көп затлардан гапыл галя. Ёгсам боланда, ацырсы-бэрси ялы эдим узаклыкда Огулнэзигем хэзир гам-хасратдан гара башыны галдырып билмэн отырды. Ол еди-секиз ай мундан озал Берди себэпли дэлихана дүшенден соңра, шол хүжреден чыкман өлмеги йүрегине берк дүвүпди. Онуң йүрек дүвүни гитдигиче беркэп, чекилдигиче чигишйэрди. Оны чөзүп билҗек гүйч бери бармыка?..

Оба болуп гөчмэге тайярланан вагтларында, ишаның байры аялы гелип:

— Йөр, Огулнэзик, ил гачя — дийипди.

Огулнэзик оңа:

— Мен өлүдирин. Өлини габырдан чыкармак болмаз. Нире даш болса, шоңа гачың. Маңа өз габрымда ятыркам берип азар бермэң — дийипди.

Ишан онуң бейле сөзүни эшиденден соңра:

— Гой, галсын. Асыл-ха ят илиң ичинде дэли хелейиң иши ёк. Белки, бир топуң окы дегип дындараяды-да — дийип, оны ташлап гидипди.

Огулнэзигиң сөхбетдеши-де, иң якын досты-да китапды. Ол хэзир хем гум-гук болуп галан аңырсыз-бэрсиз хүҗрелериң биринде Новайының китабыны окап отырды. Ол Новайының:

> Эй Новайы «Гожалдым» дийип, ышкыңы терк кылмагыл,
> Гурт ничик каррыйырса, бир гүн чапар мал үстүге —

диен сетирлерини оканда, сүем бармагыны китабың арасында гоюп япды-да:

— Эй таңрым!.. — дийип, башыны галдырды. Гөзүни бир нокатдан айырман, усуллык билен өзүнден өзи геплемэге башлады: — Гөрүң, ышк хакында Новайы нэме диййэ?! Догруданам, ышк — деряларың, деңизлериң гүйҗе гирен дашгынлы сувундан-да гүйчли зат. Ышк дашгыныны диңе йүрек саклая. Эйсем-де болса, дүнйэде йүрекден гиң, йүрекден берк зат болуп билмез. Деңиз толкуны кенарыны юмуря, деря дашгыны райышыны бозя. Эмма деңиз гомларындан гүйчли, деря дашгынындан батлы ышк гомуны, ышк дашгыныны юмрук ялыжак йүрек ярылман саклап билйэ. Адамзадың кичижик йүрегинде гардан ак, газандан гара, хесселден сүйжи, зэхерден ажы, отдан ыссы, буздан совук хэсиет бар. Йүрек габырдан дар, әлемден гиң, Ерден гүйчли, асмандан белент зат. Йүрек дүнйэде иң дуйгур, иң нэзик хем иң чыдамлы зат. Нэзик йүрегиң өз ичине сыгдырян зэхерден ажы миннетли сөзлерини, дуйгусы болан болса, гара ер-де гөтерип билмезди, гиң элем-де сыгдырып билмезди. Эй ынсан йүреги, сен шейле гүйчлере чыдамак үчин ярадылдыңмы я-да дүнйэде гудрат гөркезмек үчин ярадылдыңмы?! Янгынлы одуң зарбына чыдаман, демир эрейэ, даг ярыля. Сен шейле гүйчли ышк одуна яна-яна, ене күл болман, ярылман, эремэн чыдам эдйэсиң. Эй кичи-

җик ынсан йүреги, бир дөвүрде яшлыгың җошгунлы ышгы саңа етмиш ерден хүҗүм эдйә. От болуп яндыря, совук болуп доңдуря, ел эдип йүвүрдйә, даг болуп බася, гүйч болуп гөтерйә. Эй гудрат — ынсан йүреги, сен шейле гүйчлериң әнчемесине сезевар болуп, ене-де бербат болман галясың; ене-де эгсилмез умыт билен гелҗеге талвас урясың. Шонда-да гелҗек хакында ягшы ниет эдйәсиң. Догры, «Ягшы ниет — ярым дөвлет».

Барча ил майыл саңа, эй махы-табаным умыт,
Мен олардан хем бетер майыл саңа, җаным умыт...—

дийип, Огулнәзик еринден турды. Пенҗирәниң өңүне барып, дашарык середенде, агаҗың көлегесинде чилим чекип отуран йигиде онуң гөзи дүшди.

— Эй-вай, таңрым, шол мениң өлүмден гутаран йигидим — Берди. Ол бу махал шу ерик мениң багтым үчин гелдимикә я гара маңлайыма масгарачылык үчин гелдимикә?! Оңа өзүми билдирсеммикәм я-да бу ынс-җынссыз харабаның ичинде оңа гөрүнмесеммикәм? — диенде, Берди ела дүшүп уграды. Огулнәзик тә онуң гарасы йитйәнчә, дереҗеден середип дурды. Бирден хем йүрегине от дүшен ялы болуп:

— Гитди! Берди гитди! — дийип, ызындан ылгады. — Берди! Берди! — дийип гыгыранда, ол ызына доланды.

Берди якын гелип:

— Огулнәзик, сизмисиңиз я-да мениң гөзүме гөрүнйәрмисиңиз? — дийип сорады.

Огулнәзик зенана чекинҗеңлиги билен:

— Мендирин, Берди. Хакыкатдан башга гөзүңизе гөрүнйән зат екдур — дийип, чалаҗа гүлүмсирежек ялы эденде, онам шол халат хая өртүги өртди.

Берди:

— Ери, Огулнәзик, бу болуш нәмедир? Мен дүшүнмедим-ле? — дийип сорады.

— Улы ил гачып, уршуң өңүнден совулды. Мен галдым.

— Нәме үчин галдыңыз?

— Мени экитмедилер. Мен — дәли. Ишан дәли аялыны ят иллере гөркезип, масгара болмак ислемәнсоң, мени ташлап гитдилер.

— Сиз дәли дәл ахырын...

— Ишаның өзи дәлирәпдир. Шонуң үчинем акылы ериндәкилер онуң гөзүне дәли гөрүнйә.

— Ине, мунының боля. «Хер иш болса, бэхбит болсун» дийиә. Сизи ташлап гиденлери бэхбит болуп чыкар.

— Я, пелек! — дийип, Огулнэзик Бердиниң йүзүне габагыны галдырып серетди. Оларың бир-бирине гөзи дүшенде болса, икисем бир хили үйтгэп, ере серетди.

Ене-де Берди өзүни дүрсэп:

— Ягшы, Сейидахмет ишан билен оңшуп билмейэн задыңыз нәме? — дийип сорады.

Огулнэзик улудан бир демини алды-да:

—Айыбам болса, айдайын — дийип, гүррүң бермэге дурды. — Берди, Сейидахмет ишана мениң герегим ёк. Шол мени алан гүнем герек дэл экеним, инд-э асылам герек дэл. Эдил шонуң ялам Сейидахмет ишаның маңа гереги ёк. Ол мени алан гүни ялңышандыгыны билди, йөне сув сеңрикден агансоң, йүзүп билмесең, элиң билен чолпуланың хайры ёк. Индем маңа «Тотам бол» дийиә. Ол болманда-да, мен — тотам, йөне мениң бу дүнйәни тотамлык билен гечирмек максадым ёк.

— Догры айдясыңыз, Огулнэзик. Бу дүнйә ики гелйән адам ёк.

— Ики гелйәнем болсам, мен тотам болуп отурҗак дэл. Адам баласы ненеңси ислег билен кемала гелйән болса, када-канун, дэп-дүзгүн боюнча шол ислегинден мен хакымы алҗак. Ишаның алтын-күмүш, лаглы-мерҗени, ал-яшыл атласы мениң деркарыма дэл — дийди-де, Огулнэзик гара гөзүниң чикгелерине йыгнанан яшыны сүпүрип, улудан бир демини алды.

Берди Огулнэзигиң айдан сөзлерине, ислег-максадына кемсиз дүшүнди. Йөне хэзир ол агыр гүне дүшен бетбагт гелин билен сөйги хакында сөзлешип, зыят херекет этмекден сакланды-да:

— Хэзир сиз нэче яшыңызда? — дийип сорады.

— Хэзир мен йигрими үч яшымда.

— Гелҗегиңиз өңде, Огулнэзик, гайгы этмэң. Шунча хор-хомсы яшапсыңызам, йүзүңизе середип, он секиз-он докуз яшдан көп яшапдыр диймек болҗак дэл.

— Ай, Берди, яш ёкдур-да, гам-хасрат зордур.

— Гам-хасраты, несип болса, топ деген ялы эдерис. Шу пурсатдан башлап, гүн үстүңизе ягты нурун сачды дийип дүшүнэйиң.

— Ай, нэбилейин?

— Ёк, хэзир Сиз җайыңыза барың-да, гарашың. Мен өңүрти бир Мары шэхерини барлайын. Аклар гиден бол-

са, гелип, Сизи шэхере алып гидерин. Шолам Сизиң азатлыга тарап биринҗи басан әдимиңиз болар.

— Аклар гитмедик болса?..

— Гитмедик болса, мен гелерин-де, Сизи Байрамала алып гидерин. Хэзир ол ерде азатлык шемалы өвүсйә. Шонуң биленем сиз ишандан гутуларсыңыз. Мен уграйын — дийип, Берди ериндеи турды.

Огулнэзик хем орнундан галып:

— Берди, басым гелермисиңиз? — дийип, бир хили сагынаклан ялы этди.

Берди:

— Эле дүшмесем, тиз гелерин. Эле дүшсем болса, өмүрлик хошлашдыгымыз болар — диенде:

— Вах, олар ялы болса, гитмэң! — дийип, онуң донундан япышаныны Огулнэзигиң өзи хем билмэн галды.

— Горкмаң, Огулнэзик, бизиң хер басан гадамымызда өлүм дузагы гурулгы дур. Шу гүне ченли шол дузаклара дүшмэн гелйэрин. Хава, бир гезек берк дүшүпдим. Онда-да Сиз сыпдырдыңыз. Шондан бэри гөрен гүнлеримиң, гелҗекки өмрүмде гөрҗек гүнлеримиң барысына Сизден миннетдардырын. Шол өлүм багыны бойнумдан сыпдыран халатыңыздан бэри, гиҗеде-гүндизде Сизи ядымдан чыкарып билмейэн. Гараңкы гиҗәниң ичинде өңүмде дуран узын бойлы, яш зенаның йүрегимдәки гөзел сураты хич вагт гөзүмиң өңүнден гитмейә. Сизиң диңе докма читип, кешде ялы хат язян нэзик бармакларыңызың герек еринде Рүстемиңкиден зыят иши-де битирйәндигине менде шүбхе галмады, себәби шоҗагаз кичиҗик хүҗрәниң ичинде мен өлүме гарашып ятыркам, демир гапының демир гулпуны овраданам Сизиң шол сүлүк ялы созулышып ятан инчеден-непис бармакларыңызды. Огулнэзик, Сизиң йүрегиңизиң рехнет арыгыны акдыран эгсилмез ховзы Көвсердигине менде шүбхе ёк — дийип, Берди онуң нурана йүзүне серетди.

Огулнэзик чаларак габагыны галдырып, ене гөзүни сүзди-де:

— Берди, мен ол иши арманлы өлүп барян адамың җанына рехимим инип этдим, ёгсам бейле иш эдип билҗек дэл. Шонуң үчинем мен дэли диен масгара ада-да болдум.

— Огулнэзик, шол дэли диен масгара ады алмагыңыза-да мен себәпкәр болупдырын. Мениң йүрегимде дөреден миннетдарлыгыңызы, хий, менем бир ягдайда Сизиң йүрегиңизде дөредип билермикәм? Мен Сизе шунчаклы кара-

дар болдум. Шол карзларымың бир бөлеҗигини Сизе гайтарып билендигиме ирде-гичде гөзүм етсе, мениң орнундан гозганан йүрегим ене аз-овлак өз ерине сүйшерди.

— Берди, эҗизиң, гарыбың гөвнүнде гарын болмаз, сәхелче эмленен затдан доюп, өмүр миннетдар болар. Ханы Узукҗемалдан нәме хабарыңыз бар? — диийип, Огулнәзик өзүниң бир вагт гара гүнде дердинишен йүрекдеш бойдашыны ятлады.

Берди эп-эсли вагт сесини чыкарман отурды-да, улудан демини алды. Соңра шүбхе астында:

— Ай, Узугы шум тәлей сыпдырмады өйдйән... — дийди.

— Бекмырат байлардамы?

— Ёк.

— Ниреде?

— Мәлим дәл.

— Бейле зат болмаз ахырын.

— Шейле задам болайяр экен. Бу заманда болмаҗак зат ёкдур.

— Онда Бекмырат байлар ёк эдендир?

— Ким билйә(' Йөне оларың элинден сыпып, шәхер-э бир гелипдир. Соңкы тәлейи мәлим дәл — диенде, шәхер тарапдан гелйән ики саны җигиде гөзи дүшди. Олар гелип, Бердиниң янында атларының башыны чекдилер.

Берди оларың саламыны алып:

— Бизиңкилер шәхере гирдими? — диийип сорады.

Оларың:

— Гирди — диен хабарыны эшидип, Берди Огулнәзик билен Мары шәхерине уграды.

37-нҗи бап

ЕНЕ-ДЕ ХҮҖҮМ

Ак гвардиячылар Байрамалыны ташлап гачанларындан соңра, ички-дашкы ховандарларындан далда исләп, ахыперят ичинде олара йүзлендилер. Хакыкатдан хем, оларың ховандарлары бейле эҗиз гыкылыга первайсыз гарап дурмадылар. Байрамалы чакнышыгындан соң аңырсы бәш гүн гечип-гечмәнкә, Закаспи фронтуна ненеңси көмек герекдигиниң такыгына етмек үчин иңлис полковниги Бакудан ховлукмач гайтды. Эмма Деникин агыр ягдая дүшен достларының дадына етмәге иңлислерден хем бетер ховлукды.

Закаспи фронты илки башлан вагтында, иңлислериң Түркүстан боюнча харбы векили болуп, Машатда отуран генерал Маллисоның ислегине гөрә Ораз сердар акларда гошун командованиесиниң башлыгы эдилип белленипди.

Байрамалы чакнышыгындан соң болса Деникин иңлислере сала салман, оны айрып, ерине бир вагт Түркүстанда азы яран, айратын-да Закаспиниң ягдайына белет генерал-лейтенант Савицкини белледи. Ол 1919-нжы йылың 29-нжы майында Ашгабада гелип, гошун командованиесини кабул этди. Деникиниң оңа берен хукугы өлчегсиз улуды. Гитдигиче-де, онуң шол хукугы гиңәп, әхли Түркүстан мөчберинде гүйҗе гирмелиди. Шонуң үчин-де ол Ашгабада гелип, акларың гошун командованиесини кабул эден бадына, солдатлара язан хөкүминде: «Тиз вагтың ичинде әхли Түркүстаны гечип, Колчак солдатлары билен эллешерсиңиз» дийипди.

Деникинден я-да иңлислерден көмек етишйәнчә, ак гвардиячылар ара вагт салмак үчин, ёлы бозуп, герек гураллары отла йүкләп, ыза чекилйәрдилер. Гызыллара «Ганхор!..» диен ялы эрбет төхметлери халкың арасына яйрадып, урша адам мобилизлеҗек болярдылар. Бейле төхметлере халк ынанмансоң, олар гошунчылыга зор билен адам алмага башладылар. Шейле алҗыраңңы ягдайда аклар Теҗендәки ятымларыны беркедип, ене горанмага тайяр болдулар. Бу ерик бир эшелон деникинчилер билен бирликде Демиргазык Кавказдан ак казаклар хем гелип етишди.

Гызыллар бозулан ёллары беҗерип, Теҗене гелҗек болсалар, көп вагт гечҗекди. Шонуң үчин-де олар 5-нжи июнда Гарагумуң ичи билен ёлсуз-ёдасыз ураглылар. Эмма ёлда көп адамыны, атлары гүн уруп, харапчылык болды. Хер ничик-де болса, томсуң шейле янгынлы эпгегинде етмиш километрлик ёлы гиҗе-гүндизде гечип, ахыры гиҗара Теҗениң салкын сувуна етдилер. Ол сувуң гадырыны җөвзада яныл, чөлде сувсузлык беласына сезевар болмадык адама дил билен, язув билен дүшүндирмек асла-а мүмкин хем дәл. Шейле хорлукдан соң хем етен ерлеринде чала гөзлериниң апусыны алып, ене гараңкы гиҗәниң ичинде 20 километр ёл йөрәп, сәхер вагты Теҗен шәхерине етдилер. Барышларына-да, дем-дынчларыны алман, акларың ятымына хүҗүм этмәге тайяр болдулар.

Бу хүҗүмде «Я өлмели, я-да алмалы» дийлен максады

хер бир гызыл эсгер өз йүрегинде берк бесләпди, чүнки шондан башга үчүнҗи ёл ёкды. Иң яманы хем ене шол өңки гелен ёллары билен ыза доланып гайтмакды. Мегерем, шейле болаян еринде, Мара ашып билмән, дилсиз ятан рехимсиз чөлүң агыр елуна, сувсузлык беласына сезевар болуп, иң айылганч өлүмиң якаларындан сыпдырман тутҗакдыгы оларың хер бирине әшгәр гөрнүп дурды. Шоңа гөрә Теҗен чакнышыгында хер бир эсгер җан үчин-де, дирилик үчин-де гөрешмән, диңе «Я алайын, я өлейин» дийип, душманың үстүне арслан кимин топулды. Хүҗүме башлан халатындан, бир эсгер-де ээлән еринден еке дабан гайра тесмән, батырларча диңе илери сүйшйәрди. Душман ыза чекилмәге башлады. Шәхериң четинде бизиң атлыларымызың бир бөлеги душман билен гарпышды. Акларың солдатларының бири Бердини найза билен санчҗак боланда, Аллак оны гылыч билен паралап ташлады. Икинҗисиниң хем башыны алмага етишди. Шол халатда Аллага ок дегип, атының бойнуны гуҗаклады.

Шейле чакнышыгың нетиҗесинде болса душман нәче чытрашса-да, иң соңунда масгара болуп, ыза чекилди. Соңра олар Какада горанмагың чәресини гөрүп башладылар.

Теҗенде болан чакнышыгың соңкусы гүни, 9-нҗы июнда, Закаспидәки аклар хөкүмети: «Большевиклер гайдувсыз хүҗүме башладылар. Бизиң тарапымыздакы түркменлер урушмаялар. Генерал Савицкий өзүниң аз санлы гошуны билен хәзирликче берк дур. Тиз вагтың ичинде иңлислерден гүйчли көмек болмаса, онуң хем угры гачҗак» дийип, Русиет ак гвардиячыларының Эйранда отуран векилли Беляеве дады-перят билен йүз тутды. Беляев иңлислериң, переңлериң Эйрандакы векиллери билен геплешендигини, оларың хем Закаспи фронтуна көмек герекдиги хакда өз хөкүметлерине хабар эдендигини онунҗы июнда Париждәки рус илчиси Сазонова хабар берди. Шол гүнүң эртеси, он биринҗи июнда болса, эйнәм Бакудан Шагадама мүң саны иңлис солдаты гелип етишди. Шейле чалтлыкда Закаспи меселеси хакында тәзеден геплешик гечирмек үчин, Бакуда отуран генерал Томсоның векили болуп, бир иңлис офицери хем гелип етишди. Эдил шол вагтың өзүнде-де иңлислериң Хиндистандакы баш харбы штабының табшырыгы боюнча Эйранда отуран генерал Маллисон хем өзүниң ики саны векилини Ашгабада етишдирди.

Овганлар билен башланан уруш үчүнҗи июнда иңлислериң пейдасына гутарыпды. Хәзир болса Закаспи меселесине ымыклы гиришип, аклара көмек бермәге олардакы ислег дийсең гүйчлүди. Йөне бу ерик Деникин-де эййәм голуны узадып, Закаспи фронтуның команда ыгтыярыны өз генералы Савицкә гиң хукук билен табшырыпды. Деникин билен иңлислериң арасындакы гаршылык-да еңил чөзүлерден хас агырракды, чүнки иңлислер Түркүстан үлкесини Русиетден бөлүп, өз хөкүмини йөретмек ислейән болса, Деникин Түркүстаның Русиетден бөлүнип айрылмагыны ислемейәрди. Иңлислер Закаспи ак гвардиячылары билен өңки эден шертнамаларының хәзир-де гүйчден дүшмәндигини ачык билен болсалар, онда салымыны бермән, гызылларың гаршысына урушмага башлардылар. Йөне Закаспи ак гвардиячыларының өзлери-де ол вагт гүйчден дүшүп, Деникиниң гысымына гирип галыпдылар. Шейле чылшырымлы меселелер энтек чөзүлмәнсоң, иңлислер Кака чакнышыгына гатнашмадылар. Йөне 11-нҗи июнда Маллисон хем Томсон тарапындан иберилен харбы векиллер генерал-лейтенант Савицкий билен гелип, акларың Какадакы гораныш серишделери билен таныш болдулар. Оңда-да «Сизиң гүйҗүңиз горанмага етерлик, ятымларыңыз берк, шонуң үчин хем Шагадамдакы иңлис гошуныны бу ерик гетирип отурасы иш ек» дийип гидипдилер.

Хакыкатдан хем, Деникиниң көмеги билен Каканы горамага гөрлен тайярлык ол дөврүде акылыңы хайран эдерликди. Горанмага тайяр болуп дуран эли яраглы солдатың саны 2700-ден ашярды. Оларың ыгтыярындакы 26 саны топ билен 59 саны пулемеды гызылларың хүҗүм этҗек ериниң үч километр гиңликдәки агзына гурап гояныңда, өз дөврүниң гөрүлмедик гүйҗүне өврүлйәрди.

Гызылларың урша гирҗек гошуны сан тайдан-да, яраг үпҗүнлиги тайдан-да акларыңка гаранда, җуда пес ягдайдады. Йөне большевиклериң эсгерлеринде тертип-дүзгүн, еңше хөвес, революцион дуйгы, өтен йыл Какадакы чакнышыкдан йүрекде галан ахмыр, өч, хыҗув чепден-чакдан гүйчлүди. Гызыл Гошуның шол тарапыны гөз өңүнде тутуп, хүҗүме башламасаң, еке яраг гүйҗүне даянып башламак хатарлыды. Элбетде, рухубелентлик, ынанч, хыҗув, өч дийилен задың гиден агыр гошуна нәче гүйч берйәндигини хасаба алып, душманың гүйҗи билен деңәп гөрүп, оны ялңышсыз кесгитлемек харбы ягдайда иң чылшырымлы меселелериң биридир. Эйсем болса, шейле меселәни

яңынсыз чөзмек хем иң талантлы серкерделериң укыбына махсус дәлмикә?! Кака чакнышыгында шейле чылшырымлы меселәни ялңышсыз чөзмек бизиң гызыл серкерделеримизе шүбхесиз башардыпды.

Ёгсам болманда шол вагт «Актүбе фронтунда ягдайың агырлашмагына гөрә, Закаспи фронтунда душмана хүҗүм этмекден хәзирликче сакланмалы. Ненеңси агыр ягдай дөресе-де, Мары бизиң әлимизде галмалыдыр» дийип, 26-нҗы июнда Түркүстан хөкүмети билен реввоенсовети гөркезме-де берипди. Шоңа-да гарамаздан, Закаспи фронтуның командованиеси хәзирки халаты сыпдырман, хүҗүме, шүбхесиз, башламалыдыгыны Түркүстан хөкүметиниң Меркези Иҗрайы Комитетиниң башлыгы А. А. Казаков билен Дашкентден гелен хөкүмет комиссиясына субут әдипди, чүнки Закаспи фронтуның гызыл командирлери гошуның революцион дуйгусының еңилмез дереҗеде белент гөтерилендигини әшгәр гөрүп дурдулар. Шонуң үчин душман ене-де гүйчленмезден өң, шол вагт дөрән пурсаты сыпдырмалы дәлдилер. Шол максада етмек үчин хем айгытлы гадама аяк басылды.

Гызыллар дагың ичи билен ики гүн ёл йөрәп, үчүнҗи июлда сәхер вагты акларың еңсесине айландылар. Душман гарашмаян еринден инен хүҗүмден алҗырап, тиз эл-аягыны йитирип башлады.

Яланчы ягтыландан башлан атышык гитдикче гүйчленип, ёкары дереҗә етди. Шол вагт Закаспи фронтуның баш командованиесини вагтлайынча алып барян С. А. Соколов ярадар болды. Эмма мунуң үчин гызылларың хүҗүми азаҗык-да говшамады. Онуң ерине С. П. Тимошков гечип, фронта команда берип башлады.

Акларың отлулары хатарланышып, юваш-ювашдан Ашгабада таран сүйшүп башлады. Эмма үч-дөрт йүз метр узаклыкдакы көприниң бозуланыны гөрүп, олар ене хаялҗакдан ыза чекилдилер. Аклар бозулан көприни беҗермәге гиришдилер. Гызыллар оны беҗертмеҗек болуп, етишибилдиклеринден ока тутдулар. Иң соңунда чалак-чулак беҗерип, гойберен отлулары хем агдарылды. Гызыллар хүҗүми говшатман, ерли-ерден илери сүйшйәрди. Нышана атылан окуң нетиҗеси гүйҗейәрди. Шейле ягдайда аклар чытраша-чытраша, ахыры, өзлерини гума-дага уруп, гачмага башладылар. Ок-яраг, топ-түпең, отлы ялы серенҗамларың барысы Какада гызыллара галды. Бар затларыны бай берип гачышларына Ашгабатда-да дурман, ак-

лар Ґызыларбада етди. Ондан аңрык хем ишлери ӗл бозуп, о ерде-бу ерде горанып, ыза чекилмек болды.

Кака чакнышыгында акларың өли-дири йитирен адамларының саны ики мүңе етди. Шейле ягдайда олар доланып өзлерини алып билмедилер.

Кака олҗасындан башга фронтлара көп ок-яраглар иберилди. Еке ок-ярагам дәл, гошун хем көп иберилди. Шол вагт ики эскадрон түркмен җигиди билен Берди, Дурды, Меле — үчүси хем Оренбург фронтуна иберилди. Марының үстүнден гечип баряркалар, Берди «Гөзел гызың басан топрагы, аман гал!» дийип, Узугы ятлады. Башга алаҗы нәме?!

38-нҗи бап

САЙЛАВ

Бекмырат бай Байрамалы чакнышыгында җигитлерини даргадып, гойнуны сөртүге алдыран чопан ялы, сөмелип галыпды. Ол обада яшаян-да болса, Совет хөкүметине ынанмансоң, тилки сапалагыны ядындан чыкармаярды. Эмма арчынлары: «Хөкүмет тарапындан ярамаз гүррүң болса, өзүм вагтында хабар берерин» диенсоң, бирнеме аркайынлашыпды, йөне шонда-да осал галаймаҗак болуп, гиҗесине тамының үстүнде бәшатарыны голтуклап ятярды. Шейдип йөрен вагтында, бир гүн гиҗәниң бимахал чагы, бир яраглы җигит гелип, онуң ишигинде атының башыны чекди. Бекмырат байың аялы ишикде ятан ериндеи оянып, зөвве ериндеи турды.

Атлы җигит ондан:

— Бекмырат байың өйи шумы? — дийип сорады.

Ол:

— Хава шу — дийип җогап берди.

— Ханы өзи нireде?

— Өз-ә өйде ӗк.

— Нирә гитди?

— Биз-ә билмедик.

Бекмырат байың аялының: «Биз-ә билмедик» диен җогабындан соң җигит илерки ӗла бака атыны ювашҗадан сүрүп гитди. Агачлы ябың аңырсында дуран он-он ики саны атлы әсгериң янына барды. Соңра оларың барысы-да шәхере тарап políгрaдылар. Бекмырат бай бәшатарыны элин-

ден сыпдырман, тамының үстүнде бу херекетлериң барысыны ассырынлык билен мазалыжа сынлады.

— Хе-е, булар мени ювашлык билен гүпбасды эдэйжек экенлер велин, олам болмады. Эллерине дүшэйсем, хөкман атарлар. Мен буларың аз адамсыны гырмадым ахыры. Атарлар, хөкман атарлар! — диен вагтында, аялы бир ерден мердиван гетирип, тама сөеди. Бекмырат бай ашак дүшди.

Аялының деми демине етмэн:

— Ай-у, яңкы атлының геленини дуйдуңмы? — дийип сорады.

— Дуйдум.

— Аллак дэлмиди шол?

— Танамадыңмы?

— Танадым, хут Аллак шол. Вай, ол ер чекмиши «Теҗен уршунда өлүпдир» диййэдилер-ле?

— Танадың дэлми?

— Танадым-ла, эдил өзи.

— Танан болсаң, өлмэндир. Менем танадым. Шол — Аллак.

— Вах, ол ер чекмишиң «Бекмырат байың өйи шумы?» дийип соран болмагы нэмекэ?

— Ай, оңа серетме. Догры гелип, гапыңда дуршундан хабар ал.

— Вай, сен инди тамың үстүнде бир ятма. Гит-де, җөвенлериң арасында ят.

— Шейтмесек болмаз, — дийип, Бекмырат бай дүшегини голтуклап, җөвенлиге тарап уграды.

Аялы:

— Ай-у, йылан-ичяндан бир хэзиррэк болавергин — дийип галды.

Бекмырат бай:

— Йылан сокуп өлдүренде нэме, большевик сокуп өлдүренде нэме? — дийип, хүңүрдэп гитди.

Эмма Бекмырат байың пикири «Хер кимиң бир гайгысы бар, кел гызың — эр гайгысы» дийлен накыла догры гелди, чүнки большевиклериң мақсады оны тутмакда-да, атмакда-да дэлди. Оларың башга гайгысы барды.

Догры, фронт Марыдан хас дашлашып, эййэм Гызыларбатдан хем аңрык гечипди. Гүн гелдигиче-де, тесип баршыды. Йөне фронт нэче дашлашса-да, оны Мары себити билен Теҗен галладан үпҗүн этмесе, башга ерден зат ёкды. Байлар болса хөкүмете галла герекдигини билип, эй-

йэм бугдайларыны ура гөмүп ташлапдылар. Көне арчынлар хайсы байда бугдай бардыгыны айтмакдан боюн товлап, сапалак салярдылар. Шейле ягдайда Аллага меңзеш белет билен гиҗәниң ичинде барып, Бекмырат бай ялылары гүпбасды эдэге-де, «Шунча пут бугдай тапмалы» диймесең, башга ёл билен галла йыгнамак өрэн кынды. Орта, гарып дайханларың базара дүшен богдак халта бугдайларыны алсаң болса, баха гөтерилип, халка аграм дүшйэрди. Шол гиҗе Бекмырат байың хем үстүне бугдай үчин гелнипди, йөне ол башга горкы билен уҗыз сыпыпды.

Совет хөкүмети уршуң гутаран еринде «Халка — азатлык, хат-соват, хак-хукук, аялара — деңлик» диен шыгар билен ише башлаярды. Элбетде, бейле шыгарлары халкың бейнисине орнашдырмак өрэн кын меселеди. Шонуң үчин-де хөкүмет билен угурдаш йөремэн, байларың депрегини какян көне арчынлары айрып, оларың ерине тиз вагтың ичинде гарып-батраклардан, орта дайханлардан оба комитетлерини сайламак иң дервайыс меселелериң бири болуп йүзе чыкды.

Гүнлер сүйшди, айлар гечди. «Инди арчын болмалы дэлмиш, комитет болмалымыш, өзем гарып-пукарадан болмалымыш» диен хабар оба арасына яйрап башлады. Бейле хабар яйран вагтында, Бекмырат байың хөкүмет тарапындан горкусы азалып аркайынлашыпды. Еке ими-салалык билен өйүнде ятып-турмак дэл, базара-оҗара-да аркайын барып гелйэрди.

«Комитет сайламалымыш» дийилен гүррүң чыныргап, ахыры «Ол обада сайланыпмыш-бу обада сайланыпмыша» барды. Вагты билен Бекмырат байың обасында хем комитет сайланҗак гүни белли болды. Бу обаның бай адамлары базарда, шэхерде, ёл угрунда өзара гүррүң этселер-де, аркайынчылыкда отурып, шу гүне ченли бир чукура түйкүрип билмедилер. Шонуң үчин хем комитет сайланмазының өңкүси гүни Бекмырат байыңка үйшмели этдилер. Эмма Вели байыңка йыгнандылар, себэби Бекмырат бай хөкүмет өңүнде агыр җенаяткэр болансоң, булар ялы ягдайда узагракда дуруп, якындан маслахат берйэрди. Бу затлардан бихабар, дикдүшди ишан илки өе гирип, яшулулар билен гөрүшүп чыканда, ашак отурманка:

— Ханы Бекмырат бай гөрүнмейэ-ле? — дийип сорады.

— Бекмырат байың кэн гуравчылыгы ёк — дийиленсоң, ол төре гечип отурды. Онуң отурмагына гарашып, гол гов-

шурышып дуран адамларың барысы-да отурышдылар. Ондан соңра Сейидахмет ишан ай берип отуран адамларың бирин-бирин йүзүне середип:

— Аманмысыңыз, аман-саглыкмыдыр?.. — дийип, сорашып чыкды.

Ишаның өңүне чай сүйшди. Ол чайыны аркайын гайтарып болянча, отуран адамларың бириңден хем сес чыкмады, чүнки хер нәче баям болса, булар ялы ерде Мухаммет неслинден өңе дүшүп сөзлемек мусулман әхли үчин яман бимаячылык дийип дүшүнилйәрди.

Сейидахмет ишан:

— Бу көне арчынларымызың дерегине кемтит сайлаямышлар. Өзүнем «Саласыз, бедасыллардан сайлаямышлар» диййәлер. Бу сизиң илатыңыз ничиксидир? — дийип, усуллык билен чәйнегиниң җүрүндигини кәсесиниң гырасында гоюп, хаялҗакдан чайыны гуйды. Ол өзүниң шейле юваш херекети билен хем хемме затдан ховатырлыдыгыны билдирмек ислейәрди.

— Әртир бизиң илатымызам кемтит сайламалыдыр, гөрйәс-дә. Бу болшобиклер алланың эденине разы болман, өз эллери билен дүзетҗек боляхлар. Алланың өзи ерем бейикли-песли эдип ярадыпдыр, адамзадам. Инди шу алланың кемырсгал ярадан адамсыны шулар ырсгаллы эдип билэерлермикә? — дийип, Вели бай Сейидахмет ишаның йүзүне серетди.

— Ай, Вели бай, эл билен дүзедилйән зат екдур. Хер ким эли билен дүзедийәндирин өйдйәндир велин, алла-тагаланың эрадасы билен боляндыр. Непеси овваллдан тә непеси ахыра ченли хер кимиң ийҗек ырсгы маңлайына языландыр. Бир дамҗа сувы, бир овунтык иймити шол өлченилен рызкдан артык-да, кем-де ийибем болмаз, ичибем. Рызкың гутарды — непесиң гутарды. Йөне шол рызк ахырына ченли гутарянча, нәче хор-да, хар-да болсаң, непес гидип-гелип дурмалыдыр — дийди-де, «Бисмилла» дийип, кәсесини агзына етирди.

Шол халатда отуранларың бири:

— Гапың агзында, хол алла оваррада атылан көне халта-салтаң үстүнде: «Хачан бир дөвүм нан оклаяркалар?» дийип, гапыңдакы итиң ялы гарашып отуран талабаның обаңа кемтит болайса нәдерсиң-ов?.. — дийип, башыны яйкады.

Гапдалындакы отуран:

— Вах, шол талабан әртеки гүн гапыңда атыны кесер-

дип: «Нәме налогыңы үзеңок?!» дийип, үстүңе галаңңыраберсе, өлерминң-йитерминң?! — дийип, бир гозганды.

Ене бири:

— Гараз, «Тойда топук етмез, садакада — сан» дийилйән адамлар юрт эеси болҗак» дийиң-де, гутарың-да — дийип, отуранларың одуны өлчерип гойберди.

— Ай, нәме «Чайшык ёла сыгмаз, акылсыз — гола» диййә. Олаң кемтит эден адамлары ёла-да сыгмаз, гола-да. Эртеси өзлери айрып, ковуп гойбәрлер. Илиң өңүне дүшмек үчин акыл-парасат герекдир — дийип, өзүне өзи гөвүнлик беренем болды.

— «Аркала аң гелер, аркасыза — хун» дийлен сөзем бардыр. Өвүт-үндев билен хөкүмет аркасында дурса, «кемтит» дийсе, кимем болса, кемтит болар гидибир-дә... — дийип, бирнеме пикирленип сөзлейәнлер хем ёк дәлди.

— Ай... агам, «Гуйма гурсак болмаса, дүртме гурсак нейлесин?» дийлен сөзем ятдан чыкармаң. Акыл-парасат билен эдер ишин билйән болсалар, оларам иле меңзеш барлы болардылар. Бейдип, өйсүз-өвзарсыз, кишиң гапысында энтәп йөрмездилер — дийип, хас забунына тутанлар хем барды.

Шейле сөзлери диңләп, Сейидахмет ишан ардынды-да, ховлукман, сөзлемәге башлады:

— Бизиңк-ә... инди гутаран. Абрай билен яманы гөрмән, йыгнаярмыка өйдүпдик велин, олам болмады! — дийип, сөзүниң арасыны бөлди. Бу махал Огулнәзигиң шәхере гачып гайданы онуң ядына дүшүп, гөзүне яш инди. Ене өзүни дүрсәп. — Ай, боля-да, бир вагт Немрут атлы бир кәфир: «Худай ёк» дийипдир. Онуң бурнуның ханасындан сиңеклер эмеле гелипдир. Болшобиклериңем-ә айдяны шолмуш, гөрерлер-дә. Йөне кемтити бир өлиң кепенини союп йөрен бедасыл ялаңачдан гояймаң. Бир асыллы, атлы-абрайлы, аңырдан гелйән төңңелерден гоюң. Ынха, бизиң-ә айтҗагымыз, әх! — дийип, ики элини ере диреди.

— Даш чыкҗакмысыңыз? — дийип, деррев ики голтугындан гөтердилер.

Ишан ысгынсыз ягдайда чыкып гитди.

— Ишан ага гаты әгбарлапдыр-ов.

— Ай, гаты халдан дүшүпдирлер.

— Ай, кичи аялы шәхере гачып гидели бәри, халыс яныны ере берәймесе-де, әңкамы гидипдир.

— Ай, «Аял оңса — хазына, оңмаса — каза» дийипдирлер.

Ине, эртир сайлав дийлен агшамы обаның тиребашы яшулулары, абрайлы бай адамлары шулар ялы гүррүң эдип, көп отурдылар. Олар бир-бирлеринден пәхимли болҗак болуп, хер хайсы сөзе башланда, өз пикирлерини накылу-бабалар сөзи билен беземәге чалышды. Гичден соң узак ерлерден гелен мыхманлар Вели байыңкыда ятышдылар, өйлери якындакылар болса гайдышдылар. Эртеси комитет сайламага илат обаның ортасына йыгнанып башлады.

Ол заманда арчын аңырдан гелйән тире боюнча сайланарды. Шонуң үчин хем арчын сайламага йыгнанян адамларың ашагы — Чашгындан, ёкарсам Ёлөтен серхединден гелип етишмели болярды. Бу сапаркы комитет сайлавы хем шол кынчылыга сезевар болды. Хер ничик-де болса, гүнортаның өң янында сайлав ишине башламакчы болдулар.

Обаның көне арчыны, мүрзеси, шәхерден гелен үч векил ортада дуран арабаның үстүне чыкып, җемагатдан ёкары сайландылар.

— Адамлар, сизи шу гүн арчын сайламага йыгнадык. Өзүңизе яран оңат адамы сайларсыңыз. Инди болса шәхерден хөкүмет векили, өз обаңызың адамсы, аслына белет, Аллагы диңләйиң — дийип, обаның арчыны бейләк айрылды.

Аллак сөзлемәге башлады:

— Ёлдашлар, гарып дайханлар, талабан-пукаралар хем орта зәхметкеш дайханлар, биз хәзир арчын сайламзок, комитет сайлаяс. Арчын байлара, сөвдагәрлере, молла-ишанлара, гысгалдып айтсак, мугт иенлере гол япяды. Комитет болса гарып-дайханлара, талабан-пукаралара, орта дайханлара, гысгалдып айтсак, зәхметкешлере гол япмалыдыр. Шонуң үчинем сиз комитети байлардан, байлара гол янҗак адамлардан сайламалы дәлсиңиз. Пукарадан, зәхметкеше гол янҗак адамлардан сайламалысыңыз. Бнӣ-ә дүшнүкли. Хава... онсоңам бир зада дүшүниң: болшебиклер хөкүмети зәхметкешиңкидир — диенде:

— Байларың хөкүмети ёкмы? — дийип гыгырдылар.

— Ёк.

— Онда байлар салгыдам бермели дәл-дә?

— Салгыды ики бермели.

— Хөкүмет гарыпларыңкы болса, салгыдам гарыплар бермели болар-да.

— Ягшы, хәзир гүррүң салгыт хакында дәл, комитет сайламак хакында.

— Кемтит гарагейим гелйәнчә сайланямы?

— Адамлар, инди «Гарагейим гелер я-да иңлис гелер» дийип пикир этмәң. Гой, байлар гарашыберсинлер, йүз йыл гарашарлар, йүз йыла-да өмүрлери етмез.

— Йүз йылдан соң гелерми?

Бейле сораглары байлар бермейәрдилер-де, байларың берк тәсирине дүшен адамлар берйәрди. «Комитете адам гөркез» дийсең хем, байлары гөркезмейәрдилер, йөне байларың тәсиринден чыкып билмеҗек адамлары, оларың якын доган-гарындашларыны гөркезйәрдилер. Шонуң үчин хем биринҗи комитет сайлавы гыкылык-галмагал билен бир гүнде гутарса, не ягшы, болмаса, ики-үч гүне чекйәрди. Хемишеки сайлавларда майда уруглара бөлүнишип, хер уруг өз атлы адамсыны сайлаҗак боларды. Эмма комитет сайлавында ол зат галды-да, хөкман байларың диен адамсыны сайлаҗак болуп чалышдылар.

Хер ничик-де болса, бу гүнки йыгнакда бирнәче гарып, орта дайханларың атлары списога дүшди. Шоларың бара-барында өмүр бойы оба ичинде гүннүкчилик эдип йөрен ерсиз-сувсуз гарыбың хем ады язылды. Аллак шоны комитете гечирмек максады билен адыны окап, сөзлемәге башлады:

— Адамлар, комитете сайланҗак адамларың арасында Җуманыңам ады бар. Онуң өмүр бойы гүннүкчилик эдип гелйәнини билмейәнιңиз ёк. Шу обада, хий, шондан зыян гөрен адам бармы? Ёкдур. Ана, халк шолар ялы адамлардан комитет сайласа, хич вагт зыян гөрмез. Ханы Җума хакында башга-да геплеҗегиң бармы? — дийип, җемагата йүзленди.

— Гепләп нәтҗек, гүннүкчилигини эдиберсин!

— Оба айланмага ябысы ёк!

— Эшек билен айланайсын!

— Эшегем ёк.

— Эшек билен салгыт йыгнап болмаз.

Хич ким сөз алып геплемейәрди. Хер ким отуран ериниден бир сөз оклаярды. Эл галдыртсаңам, шол тире баш-лыклары галдырсалар галдырярлар, болмаса-да, гаршысына галдырярлар. Шейлелик билен, биринҗи комитет сайлавы обаларда еңиллик билен гечмеди. Аллак хем бу гүн гыкылык-галмагал билен сайлавы гечирип билмән гайтды.

Бу гүн агшам улы байларың көпүси Бекмырат байыңка үйшди. «Сайлавда адамың адам билен иши ёк. Йыгнак өрән шагалаңлы гечйә. Хер ким гөвнүне гелеиини айдя. Эртир

сенем бар» дийип, икинҗи гүнки йыгнага Бекмырат баям гетирдилер

Эмма бу гүнки йыгнага Сергей, Гылычлы, Черкез ишан хем гатнашды.

Арчын:

— Адамлар, хэзир Гылычлы сизе сөз айтҗак, диңлэң — дийип, бейлэк чекилди.

Гылычлы арабаның үстүнде дуран еринден җемагатың ичине бир гөз айлады-да, бармагыны узадып:

— Бекмырат бай, Сизиң бу йыгнакда ишиңиз ёк, гидип билерсиңиз! — дийди.

Бекмырат бай еринден турды-да:

— Нэме, мениң хукугымы кесйэсиңизми? — дийип, араба тарап йөреди.

Гылычлы:

— Хава, мен Сизиң хукугыңызы кесйэн, гидибермели! Бу ерде Сизе Байрамалы фронты ёк, дүшнүклими?! — диенде, Бекмырат бай сакга дурды. Гылычлы билен Бекмырат бай гахарлы гөзлерини бир-бириндеи айырман, эп-эсли вагт дурды.

Гылычлы гахар билен:

— Бекмырат бай, икимиз бүтин фронт боюнча шейле гахарлы гөз билен середишип гелдик! Инди фронт гутарды! Эгер-де гидере ёл тапмаян болсаңыз, хэзир хол дуран җигит Сизе ёл гөркезер. Дүшнүклими? — диен бадына, Бекмырат бай ызына чалт доланып, йыгнакдан чыкып гитди.

Гылычлы җемагатың ичине ене бир гөз айлады-да:

— Вели бай, Бекмырат бай еке гитмесин. Сизем шонуң янына ёлдаш болайың — дийди.

Вели бай:

— Болаярыс — дийип, гөни чыкып гитди.

Сухан гаты горкусына гөзүни тегелэп:

— Гылыч... Гылычлы, мен... менем гидейинми?.. — дийип, сакгалының уҗуны агзына салды.

Гылычлы оңа:

— Хава, Сизем өтэгидиң — диенсоң, олам чыкып гитди.

Гылычлының Бекмырат бай, Вели бай ялы адамлары йыгнакдан чыкарып ковмагы җемагата айратын улы тэсир этди. «Товугына ток дийилмейэн Бекмырат бай акларда биринҗи адам болуп гезипди. Эмма Гылычлы оңа шейле рүстем сөзлер айдып ковуп гойберди. Диймек, Гылычлы

Бекмырат байдан хем гүйчли экен. Мунуң билен оюн этмек болмаз» диен ялы пикирлериң шол отуран халкың хер бириниң башында пейда боландыгына шүбхеленере ер галмады. Икинҗи тарапдан болса, йыгнакда отуран башга байларың хем йүреклерине «Бизем масгаралап коваймасын?» диен бүкгүлди гирип, хас үмсүмлешдилер. Айратын-да шол ерде Черкез ишаның хөкүмет векили болуп отурмагы җемагата гүйчли тәсир этди.

— Сейидахмет ишаның оглы Черкез ишанам болшовик болупдыр. Шолар ялы адамларам болшовик болансоң, акларың болшовиклер хакында айдян ярамаз сөзлериниң уграм екдур.

— Гылычлыңам ылмы онуңкыдан кем дәлдир.

— Ек, хов, түркмениң мен диен окувлы адамлары болшовик болупдыр — диен ялы гүррүңлер адамларың арасына сув толкуны ялы болуп яйрады.

— Елдашлар — диййип, Гылычлы сөзлемәге башлады.— Мен сизиң көп вагтыңызы алып дурҗак дәл. «Өмрүң узагы ягшы, сөзүң — гысгасы» диен түркмениң бир накылы бардыр. Шол сөзе эеренимизде, Чәрҗевден башлап, тә Хазар деңзине ченли узак ёлуң угрунда адам ганының дөкүлмедик ери галмады. Зәхметкеш халк шу уршы өз хак-хукугына эе болмак үчин алып барды. Шол максадына-да етди. Йөне сиз хенизем гафлат укусында саңсар болуп, нәмәң нәмедигине дүшүнишип билеңзок. Сизиң үстүңизе нурлы гүн догды. Гөзүңизи ачың-да, төверегиңизе сын эдиң. Шу гүнден башлап, байлара хакыңызы ийдирмәң, оларың зулумына сезевар болуп, өңлеринде яяпламаң, себәби большевиклер сизиң тарапыңыздадыр, большевиклер голуны сизе берер, дүшүнүклими, елдашлар? — диййип, халка йүзленди.

— Дүшнүкли!

— Дүшнүкли, өрәнем дүшнүкли! — диен сеслер эшидилди.

— Дүшнүкли болса, ене-де бир айтҗак задым бар: дүйн сиз байларың гепине гидип, бидерек гыгырышынсыңыз. Шу гүн шейле гыкылык болмасын.

— Болмаз!

— Гыкылык болмаз!

— Болмаса, өрән ягшы. Ынха, шу адамы сизиң көпиңиз танаянсыңыз. Адына Аллак диййәлер, өзем хут сизиң өз обаңыздан.

— Танаяс!

— Өрән ягшы танаяс.

— Догры, танаянсыңыз, йөне Бекмырат бай билен Вели байың шу йигиде эден нәхак төхметинден бихабарсыңыз. Ине, шу йигит Аллак бирнәче йыл мундан озал Бекмырат бай билен Вели байың зулумына чыдап билмән, хут өз обасыны терк эдип гиден адам. Өзем сизиң азатлыгыңыз угрунда ган дөкди. Теҗенде ярадар болды. Хәзир өзем агсак. Өз обаңыздан шулар ялы адамың чыканына бегенип, миннетдар болсаңыз болмадымы? Гайтам, дүйн бидерек сораглар берип, комитет сайламага зыян эдипсиңиз... — диййип, сөзүни соңламанка, мыдам гүнлүкчилик эдип йөрен Ашыр:

— Гылычлы! — диййип гыгырды.

Гылычлы оңа середенде, ол:

— Эгер болян болса, биз Аллагы обамыза кемтит сайлаҗак — диниди.

Мунуң сөзүни ерли-ерден гөтерип:

— Аллак кемтет болсун!

— Өз обамыздан кемтит сайлаң! — диен сеслер ерли-ерден эшидилип башланды. Нетиҗеде болса тертип-дүзгүн боюнча көпчүлик разылык билен эл гөтерип, Аллагы өз обаларына комитетиң башлыгы эдип сайладылар.

Аллак комитет башлыгы болангдан соңра, галыңыны үзмән, гелнини гайтарып гетиртди. Ол болса түркмен халкының көне гайтарма адатының гаршысына бириңҗи урлан ургы болды.

Аллак гелнини гетиренден соңра, Аннагелди усса оңа өзүниң тамкепбесиниң ичине дүшек язып берди. Шол гүнден башлап хем, Аллак иле меңзеш машгала дурмушыны хем дүзедип башлады.

39-нҗы бап

СЫРЛЫ ХАЛЫЧА

Уруш гутарандан соңра, халк бираз ынҗалып, өз райына гелди. Базарлар гызып, адаты гөрнүше гирди.

Бу гүн хем Марының базар гүнүди. Бири алярды, бири сатярды. Хер ким өз иши билен мешгулды. Аңырсыз-бәрсиз гиден мейдана язылан халылар реңбе-рең өвүшгинли гүллери билен базара нагыш, безег берйәрди. Бириниң максады өз малыны дегерли ерине сатмакда болса, башга бириниң максады оны хас арзанрак алып, хас гыммадрак сатмакдады. Шейле гызан базарың четинден яшы кырка

якынлан рус аялы бир дүйрүлги халычаны голтугына алып гелди. Рус аялыны алдап, арзан алмак максады билен серраплар муңа ерли-ерден топулдылар.

Ол заманда рус дилини билйән түркмен өрән аз боларды. Шейле-де болса, базар билен багланышыклы адамларың өз сөвдасыны этмек үчин азда-кәнде сөзлешйәнем ёк дәлди. Ана, шейле серрапларың бири:

— Мамашка, пырдаёт? — дийип сорады.

Ол рус аялы:

— Да, мамашка продаёт, купите — дийип җогап берди.

Чөврелигине дүйрүлен халычаның арка йүзүне гөзи дүшен серрапларың әли етени онуң бир еринден япышды. Тутан тутан ерини сыпдырман, давалашмага башладылар.

— Өңүрти мен гөрдүм.

— Мен базарың четинден гиренден гөрдүм.

— О-хоз, мен өңүрти тутдум.

— Өңүрти мен бахалатдым.

— Бахаладаңда нәме?! Орс дилини билен болуп, көп чикҗерме.

— Мен орс дилини билмесем-де, билйән тапардым... — дийип, бу халычаның үстүнде топалаң туруп башлады. Халы базарының адамлары сатыг-сөвдадан бизар болуп үйшдүлер. Ахыры, ерли-ерден гыгырышып, яңкы халычаны ере яздырдылар. Ол халыча базардакы мүңлерче халылардан өзүни сайлап, инче, непис нагышлары, реңбе-рең өвүшгини билен гөрени өзүне хырыдар этди.

— Тәсин зат.

— Базара дүшҗек мал дәл.

— Өмрүмизи халы билен иш салып гечирдик. Бейле зат гөрмәндик... — дийишип, ерли-ерден хышы-да-вышы геплешйәрдилер.

Хәлки давалашян серраплар болса халыча ере языландан, үстүне чөкдүлер. Ер тапмадыгы болса төверегине айланып отурдылар.

Рус аялы түркмен дилине дүшмесе-де, нәме үчин дава эдилйәндигини аңярды. Халычасыны «пыланча» дийип, агзы геплесе, сөвдалашман алҗакдыкларына-да гөзи етди. Йөне шунча хырыдарың бири билен хем сөвдалашмага май тапман азара галды. Серраплар петде-петде пул чыкарып. санаман узадярдылар. Мал эеси хайсындан пул алҗак болса:

— Алма! — дийип, ерли-ерден элине шапба-шапба урярдылар.

Шейле ягдайда ики саны гызма серрап давалаша-давалаша, иң соңунда, хораз ялы үтүшмәге башлады. Олары милиционер алып гитди. Шол вагт Сухан гаты Аманмырады ызына тиркәп алып гелди. Халыча мазалы сын эдип, бейләк чекилдилер.

Сухан гаты җибринип сөзлемәге башлады:

— Аманмырат, шүбхеленме, шу халыча Узугың элинден чыкмадык болса, мениң келләми кесәй. Шол гызың хем шол гызың энесиниң докан халычасындан менде дөрт санысы хәзирем бар. Он ики дагам болмалыды велин, секиз санысыны гачакчылар Эйрана гечирди. Шу халычаны сыпдырман ызарлаберсең, шол гызың өзүнем тапарсың. Тапарсың, сыпдырма-да, ызарлабер. Хов, Аманмырат, Узугың докан халысыны гараңкы гиҗеде йүзүни сыпап танамасам, телпегим итиң сыртына болсун.

— Ах, бир тапып, чеп эмҗегиниң ашагындан шу аксаплыны боя-бой гойберсем, йүрегим ерине гелерди! Ондан бәрде мен ынҗалман! — дийип, Аманмырат дуран еринде дишини гыҗап, пычагының сапына элини етирди.

Сухан гаты:

— Вей, этмелиси шолдур. Хол Сейидахмет ишаның кичи аялы болшовиклең элине дүшүпдир. Гайтарып бермейәмишлер. Инди Сейидахмет пир масгарачылыга чыдаман, кесел болуп ятырмыш — дийип, оны ховсала салды.

Аманмырат эп-эсли вагт пикирленип:

— Нәме үчин бермейәкәлер? — дийип сорады.

— Вей, азат диййәмишлер.

— Ол «азат» диймеси нәмекә?

— «Азат» диймеси аял болшовиклериң элине дүшсе, гайдып беренок. Ана. шоңа «азат» диййәлер.

— Бе.. оны нәдийәкәлер?

— Аялы нәдийәндирлер?.. Аял эдинерлер-дә. Түркмен аялы болшовигиң элине дүшсе, гайдып беренок. Шоңа-да «азат» диййәлер. Йөне шу халычаны сыпдырмасаң, сен аялыңы тапясың. Ондан соң нәтсең, шейт.

— Вах, тапсам, оны болшовигиң элине дүшүрмән, өзүм «азат» этҗек велин... йөне «велин» болайя-да.

— «Велиниңи» этмеҗек болсаң, ханха, тут якасындан-да, сыпдырма — дийип, Сухан гаты халы сатян рус аялыны гөркезди.

Аманмырат бираз пикирленип:

— Дур, Сухан ага, шол аялы мен огры тутага-да,

милисйә экидәйсем нәдеркә? — дийип, яллык билен сорады.

Сухан гаты:

— Ана, тапдың. Огры тутсаң, саңа, шүбхесиз, ынанарлар. Бейле халының орсуң элине дүшмежекдигини хемме кишем билйәндир. Эгер шейле эдәйсең, бар сырың үстем ачылар, Узугам тапылар — дийип, оңа белең берди.

Шол сөз билен хем Аманмырат гөс-гөни барды-да:

— Серраплар, дүшүң. Хәзир барың даваңы җар эдйән. Бу — мениң гөче-гөчлүкде огурладан халым. Хәзир бу аялы милисйә алып гитҗек — дийип, халының гырасындан тутуп, догумлы чекди.

— Хава, серраплар, халының хак эеси — шу адам. «Халал мал йитмез, харам мал дерек тутмаз» дийлени болды — дийип, Сухан гаты хем шаят чыкды.

Серраплар халының үстүнден еке-екеден гөвүнли-гөвүнсиз дүшдүлер. Аманмырат халычаны эгнине атды-да, рус аялына:

— Пайдом милисъе — дийди.

Ол аял нәме-нәмедигине дүшүнишмән, гөзүни элек-челек этди-де:

— Зачем?[1] — дийип сорады.

Сухан гаты гөзҗагазыны тегеләп:

— Твоя гарапчыл, мелисъе — дийип, элини галгадып гойберди-де, эндиги боюнча сакгалының уҗуны деррев агзына салды.

Рус аялы өзүниң огры тутуляндыгына дүшүнди. Йөне ак базарың ортасында өзүни аклаҗак болуп, галмагаллашып дурмагының пейдасыздыгыны биленсоң:

— Пошли![2]—дийди-де, гөни милиция тарап уграберди.

Ол заманда милиция базар мейданының янында бишен керпичден салнан ики гат җайың ашакы гатында ерлешйәрди. Ол җайың бир гапдалы гөни базар мейданына бакып дурды. Аманмырат дагы гавун базарының үсти билен аңырсы йүз элли метр йөрәп доландылар-да, милицияның җайына гирдилер.

Милицияның нобатда отураны бир түркмен йигидиди. Ол Аманмырадың йүзүне гарап:

— Нәме хабар? — дийип сорады.

— Хабарымыз-а йитирен халычамызы тапдык.

---

[1] *Зачем* — нәме үчин?

[2] *Пошли* — йөрүң.

— Нирeден тапдыңыз?
— Ынха, базарда шу хелей сатҗак болуп отуран экени. Хернә, есер ялы үстүнден дүшәйдим.
— Ол аял нирeден алыпдыр?
— Билмедим оны, өзүнден сораң —дийип, рус аялыны гөркезди.
Нобатчы йигит ене сораг әдип башлады.
— Сиз халычаңызы ниреде йитирдиңиз?
— Гача-гачлыкда җөвенлериң ичине ташлашдырып гидиберипдик. Гайдып гелсек, ёк.
— Яшулы, гөрйән велин, бу халычаңыз алтын-ла. Булар ялы зады ташлап, нәме алып гитдиңиз?
— Иним, җанымызы алып гитдик. Җан алтынданам гыммат. Ынха, бу яшулам — шаядым — дийип, Аманмырат Сухан гатыны гөркезди.
Ол:
— Хава, хава — дийип, шаят чыкмага башлады. — Иним, шу халыча түркмен топрагында асыл-ха йитип билмез, себәби дийсек, бу бир деңсиз, еке-тәк зат. Гөрениң гөзи мунда галар. Гөрен гөрен еринде гүррүң эдер. Ол гүррүңем иле яйрар. Шейлелик билен, бу халыча ниреде-де болса, эесине хабар етир... — дийип, түкениксизине тутанда, сораг әдип отуран йигит:
— Болды, яшулы. Айдан затларыңызың барыны яздым — дийди.
Соңра рус аялындан сораг әдип башлады.
— Сиз бу халычаны нирeден алдыңыз?
— Айдып билҗек дәл.
— Айтмасаңыз болмаз ахыры. Сиз өзүңиз-ә докан дәлсиңиз?
— Ёк, өзүм докамок, йөне нирeден аланымы айдып билҗек дәл.
— Онда Сизи огры тутян адамлар хак-да, Сиз огры болуп чыкясыңыз, шейле дәлми?
— Ёк, мен-ә огры дәл. Оларам хак дәл.
— Онда бу халыча кимиңки?
— Халыча мениңки.
— Онда буларың айдяны төхмет-дә?
— Хава, төхмет.
— Онда төхметдигини субут эдиң.
— Субут эдерин, йөне бу ерде этмен.
— Белки, бу адамлардан чекинйәнсиңиз? Олары дашарык чыкараяйын.

— Ек, чыкармаң.
— Бу ерде бир гизлин сыр бар.
— Догры, бар.
— Ол сыры маңа-да айтжак дәлми?
— Ёк, айтжак дәл.
— Мен — хөкүмет адамсы.
— Болсаңызам, айдып билжек дәл.
— Онда маңа ынанмаясыңыз-да?
— Гаты бир ынаныбам барамок.

— Онда мениң үстүмден арза бериң. Белки, мен бу ерде отурмага мынасып дәлдирин — диенде, рус аялы азаҗык пикирленип сөзлемәге башлады:

— Сиз, ёлдаш, менден яман гөрмәң. Сиз мени танаңзок, менем Сизи танамок. Хава, мен Сизи танаян, диңе шу эдараның ишгәри хөкмүнде. Эмма ол таньшлыгым билен мен Сизиң яныңызда гизлин сырымы ачып билжек дәл — диенде, сорап отуран йигит пикире гитди. Эп-эсли вагтдан соңра ене-де:

— Нәме үчин? — диен сорагы берди.

Рус аялы:

— Сиз маңа: «Нәме үчин?» диен сорагы бермели дәлдиңиз — дийип, ене оңа җогап бермәге башлады.

— Багышлаң, мен Сизе бейле сөзи айтжак дәлдим, инди айтмалы болдум. Түркменлериң хер бир җәхтден ынсанчылык хәсиетлериниң гүйчлүдигине мениң шүбхәм ек. Шоңа гарамаздан, хеммесиниңем бир меңзеш говшак дамары бар. Ол дамары болса диңе медениет беркидип билер. Сизиңем шол дамарыңызың ненеңси дереҗеде беркдиги маңа мәлим дәл. Онуң үчин-де бу халыча хакында инди менден задам сорап отурмаң — дийип, рус аялы толгунып, бейлесини бакды.

— Онда ол сыры ачмаҗагыңыз чыныңыз-да? — дийип, сорап отуран йигит чаларак йылгырды.

— Хава, чыным. Ругсат болса, мен гидейин — дийип, рус аялы ериндеи турды.

— Онда паспортыңызы гөркезиң.

— Ёк, мен паспортам гөркезип билжек дәл, адресимем айдып билжек дәл. Ол затларың барысы хәзирликче гизлин галмалы.

— Онда халычаны гоюп гидерсиңиз.

— Халычаны алып галың, йөне шу ики саны выждансыза берәймәң. Булара халыча герек дәл, булара башга зат герек. Сизиң тутан гушуңызы мен әййәм үтүп гоян-

дырын! — диййип, Аманмырат дага бармагыны чоммалтды.

— Инди гитмэге ругсатмы? — диййип, ене сорады.

— Ругсат — диен сөзи эшидип, рус аялы уграды. Чыкып барярка, ызына гаңрылып, —Халычаның сыры шу гүн-эрте ачылар. Сизе-де аян болар—диййип, чыкып гитди.

Ол аял базарда огры тутулып, милиция гетириленини өрэн екуш гөрди. Шейле агыр ягдайда, эдил келлесине таяк деген ялы болуп, гөни өйүне уграды. Ел бойы Аманмырат билен Сухан гатының кешби онуң гөзүниң өңүнден гитмеди. Башында хер хили пикир дөрэп, ахыры эрбет горка өврүлди:

«Ненеңси выждансыз адамлар экен... я-да олар, догруданам, өз огурланан халычаларыдыр өйдэйдилермикэ?.. Түркменлериң арасында бейле төхметчилер бардырам өйтмездим. Догры, түркменлериң: «Шэник паксыз болмаз, хоз — чүйрүксиз» диен накылы бар ахыры. Хакыкатданам, шолар чүйрүк, зэхерли адамлар болмалы. Олардан ягшылыкдан башга хер зат чыкар!.. Олар горкулы, эйменч!» дийди-де, рус аялы сакга дурды. Хэзир ол доланага-да, өз яшаян ховлусына гирэймелиди, эмма гирмеди, чүнки онуң ызындан Аманмырат билен Сухан гаты етип гелйэн ялы болды. Ана, шейле дуйгы билен ызына гаранда, узакдан ики саны телпекли гөрүнди. Рус аялы телпеклилериң такыгына етмек үчин көчэниң бурчуна доланды-да, жыклап дурды. Телпеклилер якын геленсоң, Аманмырат билен Сухан гатыны ачык танады. Шол дуран еринден икинжи көчэ гечип, гөни ызына гайтды. Гелшине-де Ревкомың гапысыны ачып:

— Мүмкинми? — диййип сорады.

Гапының гөни габадындакы столуң аңырсында отуран гараягыз түркмен йигиди башыны галдырды-да, рус дилинде:

— Гирибериң —дийди.

Бу йигит Ревкомың башлыгы Гылычлы Сапаровды.

Улы отагың саг бөврүндэки столуң аңырсында отуран саргылт муртлы йигит хем бу аяла башыны галдырып бир серетди-де, ене өз иши билен болды. Ол йигит хем Ревкомың орунбасары Сергей Ярошенкоды.

Рус аялы гапыдан гиренден, бир гезек — Гылычлының, бир гезек Сергейиң йүзүне середип, гөни габадындакы столуң янына гелди-де, бирхили чекинйэң ялы, эллерини овкалап башлады. Гылычлы оңа отургыч гөркезип:

— Отурың — дийди.

Ол аял дик дуран еринде бир хили йыгрыклык билен ене отуранларың икисиниң хем йүзүне середип башлады.

Гылычлы:

— Отурың-да, аркайын хабарыңызы айдыбериң — диенсоң, ол бирнеме ачылышып сөзлемэге башлады. Өңүрти базарда огурлыкда тутуланыны, милиция гетириленини, огры тутан адамларың ызындан галман, аңтап йөренлерини хэзир халының милициядадыгына ченли бирин-бирин айдышдырып, — Инди сизиң өңүңизде шол халының гизлин сырыны ачҗак — дийип, ене сөзүни довам этди. — Бир гүн шэхериң ашак четинде яшаян таншымызың өйүнден гайдып гелйэрдим. Рус гонамчылыгының душуна гелемде, «Узак ёлдан өврүлип йөрмэйин-ле» дийип, йылгынлыгың ортасы билен гөнүледим. Мургабың кенарына етип барярказ, гүр йылгының арасында бир яш түркмен гелни ики эли билен хем йүзүни тутуп аглап отыр. Шол пыяда көпрүден хем аңырдан Мургабың ичи билен йүзүп гелипдир. Мен үстүнден баранымда, хениз көйнегем оңат чалыгман экени. Мен онуң билен сөзлешҗек болдум. Мен-э бир агыз түркмен дилини билемок, олам бир агыз рус дилини биленок. Шол ерде икимиз бир-биримизе дилсиз дүшүнишип аглашдык. Соңра оны мен өйүме алып гелдим... — диенде, Гылычлы онуң сөзүни бөлүп:

— Хэзир ниреде? — дийип сорады.

Рус аялы:

— Ховлукмаң энтек, барыны айдарын — дийип, ене сөзлемэге башлады:

— Бир татар аял гоңшым барды. Мен оны өйүме чагырып, дилмач эдиндим. Яңкы гелниң башына дүшен күлпетлер билен таныш болдум. Шондан бэри мениң өйүмде яшап йөр. Ол бир докма йүвүрдип кесди. Онам шу гүн базара алып гелсем, ики саны түркмен мени огры тутды. Индем нирэ гитсем, галман, ызыма дүшүп йөрлер. Хава, ол гелин өрэн вехинли экен, өййэм мениң билен рус дилинде геплешйэ. Окап-язманам өврениди — диенде, Гылычлы:

— Ол гелниң ады нэме? — дийип сорады.

— Ады Узук — дийип, рус аялы җогап берди.

Гылычлы:

— Эшидйэмиң, Сергей? — дийип, бегенҗинден йылгырды.

Сергей:

— Эшидйэн. Диймек, Узук дири экен — диййп, ериндеи турды.

— Шейле, Сергей, хэзир шулар ялы агыр зулума чыдаман, гачып гелен гелинлериң саны секизе етди. Инди курс ачып, олары окудыбермек герек.

— Элбетде, бир гүн өң окутмага башласак, бир гүн өңүрти хем соватлы боларлар. Хаял этмэн, башламак герек.

— Ягшы, бу меселе хакында соң геплешерис. Узугы бу аялың өйүнден алмак герек — диййп, телефоның тугаиыны товлады.

— Меркез, милицияны бериң. Милициямы? Сапаров геплейэ. Ким би? Нобатчы болса, хэзир мениң яныма бир милиционерибериң. Деррев, ховлугың, ягшы.

Трубканы гоян бадына, ики-үч минут гечип-гечмэнкэ, милиционер гелип:

— Ёлдаш Сапаров, нобатчы мени Сизиң яныңыза иберди — диййди.

— Сизи иберен болса, шу аял билен мениң пайтуныма мүнүп гидиң. Шу аялың өйүнде бир түркмен гелни бардыр. Шоны шу ерик алып гелиң. Хэзир болгун. Яныңа түркмен адамсыны якынлашдырмагын. Дүшүнүклими?

— Дүшүнүкли, ёлдаш Сапаров.

— Дүшүнүкли болса, барың — диййп, рус аялына йүзленди.

— Сизиң фамилияңыз нэме!

— Самарина.

— Ёлдаш Самарина, Сиз билйэмисиңиз нэме иш эдипсиңиз? Сиз агыр дурмушың абырсыз лабырының астында галан бир ынсана элиңизи берип чыкарыпсыңыз. Сиз шу гүне ченли оңа хоссар болуп саклапсыңыз. Сиздэки ынсанчылык бизиң хер биримизде болсады, онда яшамак хем шончаклы еңил боларды. Бизден чөзүлмели ишиңиз болса, чекинмэн гелибериң. Бизем элимизден гелен көмеги эдерис. Бизде басым аяллар бөлүми ачыля. Шонда Сизи чагырарыс. Белки, бизде ишлэрсиңиз. Шол гелни сакланыңыз, гелип, бизе хабар берениңиз үчин, көп саг болуң — диййп, Гылычлы рус аялының элини берк гысды.

— Мениң шол гелне эден ягшылыгым Сизден алан саг болсунымы өдейэн болса, мен гаты разы болардым. Хош, саг болуң — диййп, рус аялы милиционер билен чыкып гитди. Онянча халк магарыф бөлүминиң башлыгы Черкез ишан ишикден салам берип гирди. Гылычлының столуның

гапдалында аркайын орнашып, ак шемпа телпегини яныидакы бош столуң үстүне оклады-да:

— Тәзе ачан интернатымызың ол җайы болмая — дийди.

Гылычлы чилимини отлап:

— Нәме үчин болмая? — дийип сорады.

— Онуң ховлусында саялар ялы екеҗе дүйп агач хем ёк. Чагалар гүнүң ашагында ойнамалы болҗак.

— Догрудан хем, ол ховлуда баг-а ёк. Башга ниреде баг-бакҗалы интернат эдәер ялы җай бар?

— Холха, шәхер багының аңры гапдалындакы ховлы бар. Җаям, багам оңат — диенде, Гылычлы чилимини соруп пикир этди. Соңра:

— Боля, өңүрти шол җая айланып гөрелиң. Онсоң нетиҗә гелерис — диен җогабы берди.

Черкез ишан ене келлесини сыпап:

— Ханы бу интерната огланам тапыланок. Оны нәдерис? — дийип, хайбатлы муртуны сыпады.

— Хәзир нәче чага бар?

— Он бир саны.

— Обаларда етим-есир чагалар кән. Байларың элинден алың-да, гетириң-дә.

— Вах, Гылычлы, оны дилде айтмак аңсат. Биз гетирйәс. Кәмахал чагаларың саныны йигримиденем гечирйәс. Йөне гарынларыны нандан дойруп билемзок. Берйәнимиз үч четбер нан билен шуррук чорба. «Бай агам гарнымы бугдай нанындан доюряды. Чорбасы тагамлыды» дийип гидиберйәлер.

— Гойбермели дәл.

— Гөрсеңми? Әдил мөҗек ялы, гөзүң өңүнден зым-зыят болуп гидиберйәлер. Умуман, чагалары окува чекмек кын — дийип, Черкез ишан отуран еринде бир гөзганды.

— Хәзир кын, хайсы задың янына барсаң, тарпдан башламалы — дийди-де, Гылычлы башыны тутуп, пикире гитди.

Бу ерде шейле гүррүң эдип отыркалар, милиционер-де Узук билен Ревкомуң җайының ёкаркы гатына чыкып, коридор билен чеп тарапа доланды. Бу ерде обадан гелен түркменлер гаймалашып йөрдүлер. Буларың хеммесиниң хем Узуга йигренч билен гарандыклары середишлеринден әшгәр болуп дурды.

— Түркмениң шу зейилли яш гелинлери милисъе билен

тиркешип, хөкүмет эдарасына геленсоң, ненең ахырзаман болмасын?! — диен сеслер хем чаларак эшидилди.

— Гырыл, түркмен! — диен сес хем гатырак чыкды.

Гапдалдан атылан бу хили йигренҗи сөзлериң милиционере ненеңси тәсир эдендигини билмек кынды. Узугың велин зәхерли ок кимин багрыны паралап гечендиги шол халатда әшгәр болды, чүнки «Гырыл, түркмен!» диен батымсыз сес онуң гулагына етен бадына, Узук бир хили йөрүшини үйтгедип, алҗыран ялы этди.

Милиционер Узугы сыпдырман, икинҗи ала гараңкы коридора дүшүп, ене чеп әгнине тарап доланды. Эдил шол ерде онуң адыны тутуп, бейлерәкде бири гыгырды. Милиционер нәче хүшгәр болса-да, бир аяк саклап, ызына гаранҗаклады. Эдил шол халатда Аманмырат мисли авуна топулан ач ёлбарс ялы окдурылды. Узук оны гөренден, «Вай!» дийип, янындакы гапыны итенини өзи хем дуйман галды. Эмма ганхорың голундан аман гутулып билмеди. Эдил ягырнысының гөзүнден диканлап урлан пычагың зарбына барып, Гылычлының столуның өңүнде йыкылды. Аманмырат икинҗи гезек хем пычагыны урҗак боланда, Черкез ишан оңа май бермән, гызгын гүлләни сугшурды. Ол окуң зарбына бир чайканан ялы этди-де, ене өзүни дүрсәп, пычагыны гөтерди. Эмма Гылычлы оңа пурсат бермән гуҗаклады. Аманмырат пычагындан ган дамдырып, ене Узуга тарап бар гүйҗи билен бир омзады. Шол халатда Сергей онуң пычаклы элиниң гошарындан берк тутуп, элини еңсесинде товлады. Яралы ёлбарс берк голлара дүшди.

Черкез ишан деррев ак шемпа телпегини ганың үстүне гоюп, Узуга яссык этди. Бичәре гелин: «Ах-х!..» эдип, узындан-узак бир иңледи. Гылычлы билен Сергей Аманмырады коридора чыкарып, милиционере табшырды.

Гылычлы маңлай дерини ховлукмач чалып гелшине:

— Халың ненең, Узук? — дийип сорады.

Узук дашында дуранларың үчүсиниң хем йүзүне середип:

— Маңа хоссарлык эден сизмидиңиз? Мени сиз ганымың элинден алаңызсоң, инди мен өлмен. Өлсем хем, ганымың пычагындан өлмен — дийип, ене узакдан-узын ыңрылҗырап, гөзүни юмды.

Үч хоссар бирлешип, Узугы усуллык билен гөтерди-де, дашарда пайтуна мүндүрди. Гылычлы Черкез ишана:

— Гөни госпитала алып бар. Хәзир мен олара телефон

эдерин — дийип угратды. Сергей билен Гылычлы тә пайтуның гарасы йитиәнчә, середип дурды.

Кабинетлерине геленде, оларың икисем чайканып ятан адам ганына середип, дымып галды.

— Ине, гөрүң, түркмен аялларының азатлыгы ниреден башланды? Өз хак-хукугы угрунда агыр ёллар гечип, иң соңунда Ревкомуң башлыгының хем орунбасарының кабинетинде гөзел гелин гызыл гана булашды! — дийип, Гылычлы хырчыны дишлейшине Уэугың нәхак дөкүлен ганындан гөзүни айрып билмән, сансыз гайта башыны яйкады.

— Хава, Гылычлы, түркмен аялларының тарыхыны бир вагт гызыл гандан, пычак астындан язып башламалы болар! — дийип, Сергей хем нәхак дөкүлен гандан гөзүни айрып билмеди.

Җай ювян аял бедресини алып геленсоң, оларың икисем чыкып гитди.

Үчүнҗи китабың соңы.

Kitaphana.net

МАЗМУНЫ

1-нжи бап. Гарры ойнаса, гай турар . . 5
2-нжи бап. Душушык 19
3-нжи бап. Дөврүниң аладасы 26
4-нжи бап. Каган елунда 33
5-нжи бап. Ханмы, сан? 36
6-нжы бап. Гара булут гараланда 45
7-нжи бап. «Ёлбарслыда» 52
8-нжи бап. Җадылы гүнч 60
9-нжы бап. Балык башындан чүйрэр . . . 69
10-нжы бап. Эйменч гиҗе 75
11-нжи бап. Гапыл йигит 85
12-нжи бап. Агсак җерен 88
13-нжи бап. Укусыз гиҗе 100
14-нжи бап. Гараш, гыз 108
15-нжи бап. Җадылы айлав 122
16-нжы бап. Шейкелли ёл 131
17-нжи бап. Биринҗи чакнышык 143
18-нжи бап. Гарашылмадык душушык . . 146
19-нжы бап. Ёлхан 152
20-нжи бап. Гова дүшмедик учгун . . . 157
21-нжи бап. Дахыл гуйы 162
22-нжи бап. Сырлы дост 171
23-нжи бап. Гиҗеден эшидилен топ сеси . . 181
24-нжи бап. Какада 194
25-нжи бап. Алты доган 201
26-нжы бап Учуксыз совулмадык бела . . 210
27-нжи бап. Ата герим герек, йигиде — дост . 216
28-нжи бап. Гурдуң гудасы болмаз . . . 223
29-нжы бап. Зындана дүшен шөхле . . . 230
30-нжы бап. Мусаллат 237
31-нжи бап. Гөроглы бабам шаят болсун . . 252
32-нжи бап. Җаңсыз кервен 260
33-нжи бап. Хүҗүм елунда 274
34-нжи бап. Хүҗүм башланды 277
35-нжи бап. Фронтуң өңүнде 282
36-нжы бап. Нинреден — каст, нинреден—дост?.. . 290
37-нжи бап. Ене-де хүҗүм 296
38-нжи бап. Сайлав 301
39-нжы бап. Сырлы халыча 310

Kitaphana.net

Хыдыр Дерьяев

СУДЬБА
(Роман. *Третья книга*)

На туркменском языке

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ТУРКМЕНИСТАН»